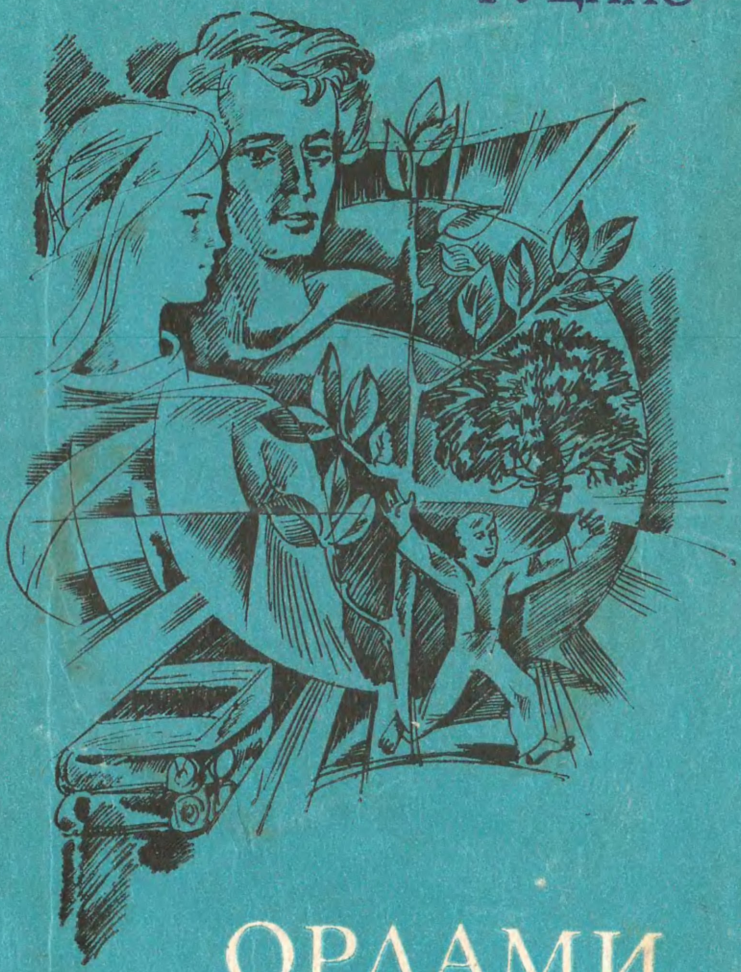
ЄВГЕН
ГУЦАЛО

ОРЛАМИ ОРАНО

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

ЄВГЕН
ГУЦАЛО

ОРЛАМИ ОРАНО

ОПОВІДАННЯ, ПОВІСТЬ

КИЇВ
РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
1977

12
Г97

Твори Євгена Гуцала присвячені життю сучасного колгоспного села. Його герої — люди різного віку, та їх об'єднує гаряча любов до рідної землі, почуття високої людської гідності. Письменник стверджує спадкоємність поколінь, показує, як молодь виконує заповіти своїх батьків, продовжує їхню благородну справу.

До книги вміщено також ліричну повість про дитинство — «У гаї сонце зацвіло».

© Издательство «Радянський письменник», 1977 г.

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. М. В. ФРУНЗЕ

Г $\frac{70303\text{-}065}{М223(04)\text{-}77}$ БЗ-38-14-76

ОПОВІДАННЯ

Весняні святощі трави

— Ось і Закриниччя,— мовив Іван Дмухар, коли автобус вихопився на горб у полі й попереду — за хвилями озимини — одкрилось велике село.

Ліда, усміхаючись, припала до вікна, й на обличчі її смаглому тремтіла тінь радості й остраху, ніяковості. Брови її розлетисті ледь здригались, наче перебували в дивному польоті. На шиї, витікаючи з-під коміpця голубого плаття, пульсувала блакитна жилка, кров видимими поштовхами билась у ній, і Дмухар Іван раз у раз позирав на ту жилку так, наче намагався зрозуміти якесь чудо. Може, чудо самої пульсуючої жилки, може, чудо тремтячих брів її. А може, інше чудо — що Ліда таки згодилась поїхати, ось зараз опиниться в Закриниччі, про яке стільки наслухалась.

Уздовж дороги майнули перші хати в розквітлих садках — рясно цвіли й весело, якось наче й не так, як по інших селах, які нині проминули. Рожеве світло садів упало на Лідине обличчя, чи то зарожевіли їй щоки з іншої причини? Крижинка неспокою танула Іванові Дмухареві в грудях, і хлопець почувався так, як під час екзаменаційної сесії в інституті, коли від хвилювання весь був наче весняним вітром пронизаний.

Зійшли з автобуса, й Ліда, зупинившись, поглянула розіскреними очима на Івана Дмухаря так, мовби не вірила, що бачить його поряд із собою, і хлопець, прислухаючись до того весняного вітру в усьому своєму тілі, мовив неслухняним голосом:

— Я тут і народився, і десятирічку закінчив, то кожну стежечку знаю, всіх людей.— Повторив слова, які у місті говорив і раніше, але тут, у Закриниччі, вони для Ліди чомусь прозвучали відкриттям, і дівчина довгим

поглядом обвела асфальтовану дорогу, на якій зник автобус, лаву яворів у блиску молодого листя, сільську крамницю, біля якої стояли дві жінки в однакових білих хустинках і жваво перемовлялись.

— Добрий день, тітко Маріє і тітко Мартохо,— привітався Іван Дмухар із молодицями.— Мати моя вдома чи, може, на буряках?

— Неділя ниньки, то вдома,— щиро так просокоріла одна з тіток — чи то Марія, чи то Мартоха. Обидві неприховано цікавими поглядами роздивлялись міську дівчину, що приїхала разом із Іваном.— Батько в рейсі вже другий день, а мати вдома.

— О, батько в рейсі,— одійшовши від крамниці, здивовано мовив Іван Дмухар, і в голосі його пробилась мимовільна радість.— Батька часто посилають із машиною в рейси, це знову... Ось тут я вчився,— показав рукою на двоповерховий будинок школи, що з-за кленів та ясенів засвітився привітними фіолетовими стінами. Піднісши догори руку, сказав жартівливо, хоча й не без ноток чулості: — Гратулюю тебе, дорога альма-матер!

На шкільному подвір'ї кілька хлопців, що грали в футбол, забули про м'яч і тепер дивились у їхній бік. Іван Дмухар помахав їм рукою, і хлопці у відповідь усміхнулись.

— А ці дерева,— показав на берестки, якими було обсаджено шкільний тир,— ще ми садили у п'ятому класі. І садок ми садили, поглянь, як розрісся. А під отим дубом ми після випускного вечора сфотографувались усім класом.

Ліда бачила той знімок у студентському гуртожитку, де вони жили, й тепер, дивлячись на розлогий дуб, ніяк не могла сумістити з тим, на знімку, під яким, прихилившись плечем, стояв вилицюватий, певний свого майбутнього Іван Дмухар. Як і не могла чомусь сумістити з тим школярем нинішнього студента, якого вже знала четвертий рік.

Поминули місток через річку, зійшли на високий горб, де в затінку старих лип стояла похилена церковця, пофарбована в ніжно-блакитне. Звідси, з горба, відкривався продовгастий став, схожий на свіжу мушлю, щойно витягнуту з води, за ставом виднівся гайок бурштинового кольору, а за гайком — виткалися зелені хліба в полі.

— Славно,— мовила Ліда, вбираючи поглядом весь видимий простір, і біла шкіра на обличчі порожевіла так, як зараз ото рожевіли пелюстки цвіту на яблунях.

— У нас завжди славно — і навесні, і восени. А зимою Закриниччя таке гарне, мовби хтось придумав наше село, мовби хтось намалював на снігу.

— На снігу намалював? — спитала дівчина, і брова над правим оком злетіла догори, тремтяча.

— Сама колись побачиш! Восени воно то вишневе, то багряне, а здебільшого — золоте.

— Закриниччя — село щирого золота, червоного! — в тихому захваті сказала Ліда й на коротку хвилю руки розкрилила.— А зараз — шлюбна пора в садках, правда?

— Шлюбна? — перепитав Іван Дмухар, не втямивши.

— Авжеж,— одказала дівчина, ховаючи погляд, і щока її, звернена до хлопця, стала маковою.

— Ага, правда! — зрадів Іван, здогадавшись, про що мовилось.— І яблуні — як наречені, так?

Спустились на лужок, по якому вільхові кущі розбіглись, мов овеча отара, й ластівки взяли їх у свій полон. Літали спереду, ззаду, з боків, наче ткали хитру, невидиму сіть, а вони безборонно посувались через невидимі ячейки, безборонно рвали їх,— і в той же час в обох було відчуття, наче не годні вирватися з химерного полону.

— Ось і наша хата,— мовив Іван Дмухар.— Ось і прийшли.

Хата стояла в кінці городу, а за хатою зводився високий горбок, порослий деревами та кущами. Під тим горбком, чи то горою, хата скидалась на білого святкового птаха, що, наморений, сів опочити. З причілка росла тополя, на тополі видніло лелече гніздо. З другого причілка цвіли яблуні та вишні — стояли усміхненим гуртом.

І тоді Ліда завагалась. Отак зупинилась на моріжку — й несила їй стало йти, наче наслано було. І чи не вперше за нинішній день пошкодувала, що вирвалась у дорогу.

— Ходімо,— сказав Іван і поклав долоню на гостроване дівоче плече.

— Не можу,— всміхаючись ніяково, одказала. Й подивилась на хлопця тим поглядом, у якому так тужливо благання змішується з мукою.

— Стільки проїхала, а перед самим порогом завагалась,— говорив Іван Дмухар, хоч і йому почувалось непевно.— Мати в мене славна, ось побачиш.

— Не можу йти,— з тим самим тужливим виразом в очах повторила дівчина.

І в цей час Іван застеріг, що на сінешньому порозі показалась мати. І тільки застеріг, як серце йому тьохнуло схарапудженою пташиною й полетіло кудись далеко, зоставляючи в грудях млосний біль. Мати була в голубій кофті, в білій хустині й дивилась через город сюди, на луг, де під вербами стояли вони з Лідою.

Дівчина теж побачила Іванову матір, умить здогадалась, що ця жінка на порозі має бути тільки Івановою матір'ю, і, наче пробуджена чужим пильним поглядом, ступила перший крок, і хлопець рушив слідом за нею.

Мати пішла їм назустріч і, наближаючись, дивилась не на сина, а на Ліду — приязно так дивилась вишневою добротою своїх очей, винесеною десь із глибини єства. Спинилась од них за два ступені і, схрестивши руки на грудях, прихиливши голову до плеча, все дивилась на дівчину, мовби ворожила своєю вишневою добротою. Зрештою, усміхнувшись, ступила до Ліди, обняла, поцілувала. Й назад подалася, знову розглядаючи, ллючи цілюще світло в погляді.

— Пораюсь по хаті, вештаюся сюди-туди, поглянула у вікно — чого це ви стоїте в лузі й ані руш? — обізвалась медовим своїм, пісенним голосом, який одразу видався Ліді і знайомим, і чуваним, і дорогим.— Ото, думаю, заблудились біля самої хати, треба за руку привести.— Вмовкла, й далі розглядаючи дівчину, яка під тим поглядом нітилась, і запитала: — Значить, сину, таки добились удвох? А довго ж мені чекати довелось, уже й заждалась. Та нічого, зате славна вона в тебе й красива, дивись тільки, щоб ніхто не зурочив, чуєш?

— Не зурочать,— одказав Іван, радий, що Ліда сподобалась матері.

— І де ж це ти взялась така? — говорила мати до дівчини.— Де взялась така гарна, що здибалась моєму Іванові? Признавайся, мені в усьому маєш казати щиру правду.

— Із Заливанщини я,— мовила Ліда,— є таке село на Вінниччині в нас.

— Із Заливанщини? — перепитала мати, примружуючи очі, мовби згадуючи. Й головою похитала: — Ні, не знаю, не доводилось чути... Ой, чого ж це ми стоїмо під вербами, чого, дочко, не запрошую вас до хати? Ото вже закортіло побалакати, ото вже терпець увірвався...

Щойно зайшли до хати, як вона знову схрестила руки на грудях, знову прихилила голову до плеча, дивилась на Ліду — мовби не вірила чомусь, мовби переконатись хотіла.

— І гарна ж ти, дочко,— повторила,— очей відірвати від тебе не годна. Отак би посадовити на покуті й любуватись цілий день, як на ікону.

Ліда не знала, де очі подіти від сорому, й Іван поспішив їй на допомогу:

— Ікони тепер не в моді, мамо...

— Не в моді, не в моді,— згодилась мати. І не втрималась: — У нашій хаті немає жодної, то хай хоч Лідка твоя освятить кутки.

А хата, здається, була не так освячена, як освітлена розпашілим од зворушення й ніяковості дівочим обличчям, очима її п'янко розіскреними. Ліда потаємно горнулась душею до цієї доброї, лагідної жінки, от тільки якби не розхвалювали так, наче самої дівчини тут не було, а тому й можна казати всяку всячину. Й Іван Дмухар знову спробував порятувати Ліду.

— А ми вам гостинців привезли, погляньте лишень.— Дістав із валізки вишиту блузку з рясними рукавами, розгорнув.— Удвох із Лідою купували.

— Славна,— похвалила мати.— Якби я молодша, то й до лиця підійшла б... А Ліда приміряла?

— Приміряла,— зізналась дівчина.

— Мабуть, личить, правда?

— Личить.

— І вам личитиме, мамо,— сказав Іван.— Хай пам'ятка від нас буде.

— Спасибі за пам'ятку,— мовила. Й тримала гостинець на витягнутих руках, любувалась, розглядала узори. Поклала на ліжку, знову помилувалась оддалеки.— Славна блузка, я й не варта отакої.

— Ой варті, варті! — хутко обізвалась Ліда, і голос її забринів струною болісною, благальною.

— Дитино моя,— мовила мати,— славне в тебе серце... З дороги ви, наморились, а я балачками частую,

хіба ситий будеш ними? Шкода, батько наш у рейсі, а то він одразу посадовив би за стіл, не дав загавитись.

Мати до комірчини подалась, і Ліда на мить почулась вільно й легко. Розглядала рушники по стінах, картки в рамках, вишивки на подушках, і Дмухареві Йвану зараз була така близька й дорога її цікавість, що не втримався, поцілував дівчину в щоку. Ліда поглянула докірливо, наче аж образилась, і в цю мить розчинились двері до кімнати.

Спільною їхньою думкою було — мати повернулась, проте на порозі стояла не мати, а несподівана гостя. В першу чергу, мабуть, несподівана для хлопця, бо всміхався розгублено, мовби й провинно. А гостя — темна, мов галка, від природної засмаги, їхнього віку дівчина, їхня ровесниця — спершу затримала свій зір на Ліді, похолодніши золотавими зіницями, далі вже дивилась на Івана Дмухаря так широко й захоплено, немов хотіла образ його увібрати в своє єство.

— Приїхав? — спитала гостя не по-дівочому сипким голосом.— А я й не знала. Давно?

— Нині ось,— одказав Іван. І одказав чомусь непривітніше, ніж хотілось.

— Вчишся, так?.. А я оце до твоєї матері заскочила, хочу олії позичити.

— Мати зараз повернеться з комори, Галю... А ти все кращаєш і кращаєш,— мовив Іван слова, які йому були нічого не варті.

— І скажеш таке,— зашарілась Галя.— Нема коли кращати, роботи багато в колгоспі.

— Кращати ніколи не пізно,— натрапив Іван на жартівливий тон, і тепер уже не хотів збиватися з цієї хвилі.— А тим більше таким симпатичним дівчатам, як ти. В сусідах живемо, то хоч на весілля поклич, я все кину — й прилечу.

— За роботою й заміж ніколи вийти,— пожартувала Галя.

— До роботи спритна, а в цьому ділі пасеш задніх? Чи хлопці перевелись у Закриниччі?

— Хлопці не перевелись, тільки в міста повиїжджали, в містах знаходять собі наречених.

— І ти гайни кудись. Чи ти знайдеш, чи тебе знайдуть.

— Е-е, легко радити. А хто в селі зостанеться, хто робитиме, як усі побіжать шукати собі пару? Тільки

старі та недужі?.— І, кивнувши на Ліду, що начебто у вікно дивилась, а насправді ловила кожне слово їхньої розмови, поспитала: — А ти з жінкою приїхав? Мати не говорила, що ти оженився. Мабуть, скоропостижно, що й сповістити не встиг?

Ліда сяйнула на гостю синьою метелицею очей і мовила:

— Ми однокурсники, вчимось разом. Іван стільки вже казав — поїхали та поїхали в Закриниччя, мовляв, ніде такого села більше нема, з матір'ю хотів познайомити.

— Авжеж, однокурсники,— втративши тепло в голосі, повторила Галя.— А чого ж, і з матір'ю треба познайомитись, і з батьком... Ти, Іване, хіба всіх однокурсників знайомиш із рідними?

Не знайшов, що відповісти. А Ліда вже дивилась на Галю так, наче щось зрозуміла цієї миті — таке, про що Іван і не здогадувався. А може, здогадувався, тільки не подавав знаку? А може, приховуючи від себе, хотів приховати і від Ліди?

— То я піду,— і зовсім змінившись на виду, потемнівши очима, наче дощовими хмарами, сказала Галя, беручися за клямку дверей.— Хай щасливо гостюється!

— Що з нею? — обізвався Іван Дмухар, коли гостя зникла за дверми.— Прийшла до матері по олію, чогось розгнівалась — і подалась без олії. Ох і Галка! Завжди займеться без вогню, а горить, мов порох! Може, заміж їй кортить, бо товаришки вже за чоловіками? Знайде своє щастя, нікуди від щастя не втече, собою симпатична, компанійська, правда, Лідо?

— Правда,— відказала дівчина і — щоб не почув Іван — зітхнула крадькома.

Обідали в урочистості почувань, мовби поряд із ними за столом сиділо весняне сонечко. Або ж, у крайньому разі, кожному весняне сонечко вділило свого тепла, й тепер вони, троє, не шкодували того тепла й світла, промінились щедро. Особливо ж мати — слова її добрі, лагідні рухи виказували ту материнську сонячність, а в голосі мовби туркотіли тихесенькі голуби, як ото вони туркочуть од утіхи, й Ліда не переставала прислухатись до тих дивних пташиних переливів.

— У цьому році вчасно обсіялись,— розповідала мати.— На Хаєнщині добре посходило, й під Лісками

теж, а от за Сухим Байраком ледь попрокльовувалось, то пересівають — учора й ниньки пересівають. Весна суха, без дощів, усяке трапляється. Буряки де-не-де так славно зеленіють шнурочками, а місцями треба підсаджувати, от жінки шарують зараз — і підсаджують, інакше не дочекаєшся врожаю. Вчора шарувала, завтра вдосвіта знов піду. А ви хоч би тиждень погостювали в Закриниччі, так славно скрізь, дерево цвіте...

— Зранку поїдемо,— сказав син.— Лекції в інституті, треба до екзаменів готуватись.

— Оце тільки на південя? — здивувалась мати.— Й навіть із батьком не здибаєтесь? Га, Лідо? — благально звернулась до дівчини, мовби збиралася впросити.— Бодай два дні погостюйте.

— Ми б і раді,— мовила Ліда, переглянувшися з Іваном,— а тільки що заспіває деканат?

Мати не відала, що таке деканат, і не відала, як він співає.

Помовчала журливо й сказала:

— Малі пташки в гнізді сидять, а великі — з гнізда летять. Хоч обіцяйте, що після того інституту повернетесь у село вчителями. Робота знайдеться, якби тільки забажалось. Ген троє вже стареньких у нашій школі, що їм на пенсію пора, а вчителюють, морочаться з дітлашнею.

— Обіцяю повернутись,— мовив Іван, якому зараз, як ніколи, стало шкода матері.

— А вона, Лідка? — й журливо так гойднула головою до дівчини.

— Як вийде...— непевне обізвалась Ліда, мнучи пальцем крихітку хліба на столі.

— Як то вийде? — спитала мати так, наче образилась чомусь і за сина, й за неї, Ліду.

Іван метнув швидкий погляд на зніяковілу дівчину, сказав заспокійливо:

— Не тільки від нас залежить, самі знаєте, але будемо старатись, мамо, приїхати в Закриниччя. Так і годиться, бо хіба як інакше?

— Старайтесь, авжеж, а ми з батьком чекатимемо.

І коли зібрались надвір, щоб походити в цю погідну неділю по Закриниччю, коли вже Ліда за поріг ступила, мати мовчки притримала Івана за лікоть.

— А Галя сусідська все допитувалась і допитувалась за тебе — коли навідаєшся, чого так довго додому немає. Либонь, запав їй у серце, вже виросла дівчина, стала на порі. То, гляди, будь з нею ласкавий, не порань необережним словом.

— Вже навідувалась нині, поки ви в комору ходили. Хотіла олії позичити, та так і побігла без олії,— мовив син, шкодуючи за свій жартівливий тон у розмові з молодою сусідкою.

— Авжеж, по олію приходила,— пробурмотіла мати.— Їй нетерпеливилось на тебе поглянути, ось!.. Зараз, мабуть, плаче десь у закапелку, я знаю Галку, й ти її знаєш...

— Мамо,— якимось не своїм голосом проказав Іван,— хіба я в чомусь винен?

— І не виню тебе, дитино, тільки дівочому серцю не закажеш... Ну, йди, Ліда заждалась.

— І нащо ви мені сказали? Краще було б не знати, а то й справді, наче провинився... Якби раніше довідався, то не жартував би з нею про заміжжя.

Ліда стояла під яблунею, і живими забарними метеликами довкола неї спадав цвіт. Дві пелюстини сіли на русяве волосся й не злетіли навіть тоді, коли дівчина, побачивши Івана, весело тріпнула головою.

— Славна твоя мати,— мовила. І, застерігши похмурий вираз його обличчя, спитала: — Сталося щось?

— Ні, все гаразд,— одказав хлопець, проте голос прозвучав сумовито.

Не допитувалась, хоч і розуміла, що правди зараз не доможеться — Іван щось має втаїти від неї і втаїть. На якусь мить дівчину пойняла зажура, але на мить незначну, скороминущу, бо надто гарно було довкола. І вже в ній відновився недавній радісний настрій, і вже той настрій хутко передався Іванові, брови йому перестали супитися, зіниці скресли від криги, й хлопець сказав:

— Ходімо до лісу, бо за тими інститутськими лекціями хіба ще виберемось у весняний ліс?

По широкому багниську, порослому осокою та верболозами, було прокладено дерев'яний хисткий настил, і коли Ліда ступила на цю безмежну, здавалось, кладку, то кладка гойднулась, і дівчина теж паморочливо гойднулась. Присівши, зняла туфлі, і тепер ішла по теплих

дошках босоніж, а хлопець ступав слідом за нею. Мерехтіла вода поміж осоки, де-не-де плавало листя латаття, зеленів кушир, кільчаста водопериця, виднів пухирник, водяна сосонка. Запахи болота, яке, однак, ніколи не було застояним, бо освіжалось обмілілою річечкою, запахи рослин, такі з дитинства пам'ятні, знайомі, вдарили Іванові в груди, й він мимоволі всміхався од щастя, хоч спитай у нього за причину тієї усмішки — навряд чи зумів би пояснити.

З хисткого плавучого настилу на чистий пісок ступили, що простелений був перед гайком, наче вибілене полотно. А в гайку берези повбирались у майже прозоре листячко, й просвічувалось воно на сонці, мовби несправжнє. За якусь коротку хвилю Ліда набрала пучок синіх дзвоників і, помахуючи перед Іваном, помахуючи по-дитячому пустотливо, спитала:

— Правда ж, дзвонять?

— Дзвонять,— одказав хлопець. І була Ліда зараз така зваблива, така близька, що він лише зусиллям волі поборов своє бажання обняти і поцілувати її. Так, наче обійми й поцілунок могли порушити в її настрої щось незбагненно цнотливе. І повторив: — Дзвонять...

На галяві цвіла стара дика груша. Здається, без жодного листочка, кістлява, з покаліченим і кощавим гіллям, груша рясно обібралась пінним цвітом, який приховав усі її рани та болячки. Ліда погладила долонею порепаний стовбур, притулилась щокою до глибоких зморщок, усім своїм виглядом співчуваючи старожилу закриниччянського гаю, і в грудях Івана Дмухаря, котрий не спускав очей із дівчини, ворухнувся біль, пронизав свідомість гострою любов'ю! Цвіло старе дерево, Ліда тулилась щокою до стовбура, мовби освітлена не тільки сонцем, а й водоспадом цвіту, а Дмухареві почувалось так, наче хвилину такого щастя він міг пережити тут, на рідній землі, й дяка долі, що ця хвилина настала, ще триває!

На схилі ярка, який перерізав гай, Ліда спинилась і піднесла руки, наче збиралася ось зараз перелетіти на протилежний бік. Потім зірвала стебельце курячої сліпоти, кущик чебрецю, понюхала. Тут росло чимало чебрецю, й дівчина ще зірвала сивенький кущик — і наче замислилась. І знову гострий біль ворухнувся в Івано-

вих грудях, коли невідривно дивився на похилену дівочу постать.

— Іване,— сказала,— твоє волосся завжди пахне чебрецем, коли вертаєшся з поїздки в Закриниччя.

— Еге,— згодився хлопець.— Мати настеляє чебрець під простирадло, під подушку, от і пахне.

— Там, у місті, коли почую чебрець од тебе,— уявляю собі Закриниччя, яке воно, думаю...

Ішли над яром, і в одній руці тримала дівчина сині дзвоники, які, погойдуючись, видзвонювали Іванові невловними звуками, а в другій — сиві стебельця чебрецю. Мовчала, й хлопець знову не наважувався порушити лад її настрою. І хоч у лісі щебетало, виспівувало птаство, він із хворобливою пильністю прислухався до сповненого змістом її мовчання, до тиші в її думках.

Звідкись налинув великий золотавий джміль, почав кружляти довкола Лідиної голови, творячи басовито-бахмато-брунатне коло, й дівчина спинилась, хотіла махнути рукою, та стрималась в останню хвилю, злякавшись, мабуть. Так і стояла, слухаючи погрозливе гудіння, а джміль звершував якесь наче ритуальне літання довкола її голови, що сяяла іскристими косами, а Іван застиг поблизу, стежачи, і знову Ліда — трохи розгублена і в той же час заворожена — пробудила в його єстві гостре почуття любові, швидше схоже на невитравний біль.

Басовито-бахмато-брунатний джміль одлетів, наче його раптовим струменем повітря здуло, й Ліда, повернувшись до Івана, засміялась так щиро, так весело, що хлопець всією душею одкрився на той сміх і, ступивши вперед, спершу, здається, намірився поцілувати не так у губи, як у той сміх. А сміх, виявляється, пахнув чебрецем і ще якоюсь гіркуватою травинкою, яку Ліда нині тримала в зубах, і ще черемховим листком, який нині тулила до вуст. Поцілований Івановими губами, сміх виявився тлумовиським запахів весняних, і чулась у них та прохолода, яка, однак, не остуджує свідомість, а ще дужче п'янить.

— Води хочеться,— мовила дівчина, коли Іван, не знімаючи рук з її плечей, назад одхилився, наче дивувався, що бачить її перед собою, наче надивитись хотів не тільки на майбутнє, а й за ті дні, коли вони ще не були знайомі між собою.

— У яру є криничка, давай спустимось донизу.

Тут, у яру, що перетинав гайок, тягнучись до болота, було так жарко, наче вже гріло не весняне, а жнив'яне сонце. Пам'ять дитинства підказувала Іванові, де має бути криничка, з якої вони, закриниччянські хлоп'яки, пили воду ще пастухами, біля якої грали в ножика чи в довгої лози. Отам, за трьома вербами, що по-жіночому позгинались у попереках, бо старі, бо набулись на землі.

У зеленій низинці мерехтіла чиста латка води, навіть не западаючи в землю, а наче розіллявшись калюжкою поміж чистої трави. Ліда стала на одне коліно, потім на друге — й спершу побачила жовтий пісок на дні, затонулий корінчик зілля, а вже потім у живому дзеркалі вгледіла і своє обличчя, яке видавалось майже безтілесне, тільки губи окреслювались та очі двома химерними равликами-хмаринками.

Іван Дмухар став на коліна з другого боку кринички, й вони, не змовляючись, одночасно схилились і одночасно припали губами до води. Торкались головою до голови, й Іванові не хотілось одриватись, наче ось зараз вони з Лідою не просто вгамовували спрагу, не просто пили воду, а... а відбувалося з ними щось і важливіше, і прекрасніше, те, що він відчував своїм серцем, от тільки не зміг би розказати словами. Й коли випростались, то з Лідиного погляду втямив, що, певне, дівчину теж зараз спостигли ті самі почуття й думання, і йому стало так, наче ця давня криничка в ярку своєю водою з'єднала їх докупи назавжди, повінчала отут у гаю.

Обізвалася зозуля — з берези, що росла на схилі. Звуки глибокого її весняного голосу були, здається, схожі на молоду травневу прорість, такі самі живі та свіжі. Зозуля не вмовкала, й Іванові Дмухареві, що зараз зосередився на її одноманітній пісні, подумалось, що то зозулиним голосом святковим кує і гай, і яр, і поле, і небо, і сонце. Й коли птаха вмовкла, якусь мить почувався так, мовби весь світ утратив дар співати.

— Знаєш, скільки я нарахувала? Лише сорок два... Так мало!

— Мало? Чому? — не втямив Іван.

— А я загадала... загадала...— Дівчина уникала дивитись прямо, кидала короткі позирки.— Тільки ти не сміятимешся? Обіцяй!

— Обіцяю,— сказав Іван, передчуваючи якусь важливу таємницю, розкриття якої наблизить їх зараз ще ближче одне до одного.

— Я загадала, скільки років мене любитимеш! — І, зізнавшись, уже не побоювалась дивитись на нього прямо.— Сорок два. Так мало! Скажи, це правда? Зозуля накувала правду?

— Більше, більше, вона всієї правди не сказала. Ось давай іншу почекаємо, хочу почути, що вона мені про тебе скаже.

І, мовби почувши їхню розмову, віддалік, із гаю, обізвалася зозуля.

— Один... два...— почав рахувати хлопець, усміхнено дивлячись на Ліду, а вона, ховаючи зніяковіння, пустила свій зір у безвість небес.— Три... чотири...

Зозуля втихла, й вони напружено стали прислухатись до запалої тиші — чи не озветься по мовчанні. Лідина щока, звернена до хлопця, ледь-ледь потемніла від раптового припливу крові, і зрадницьки сіпнулась брова.

— Ще,— прошепотіла дівчина самим диханням,— ще...

Зозуля мовчала.

Щось стисло горло Іванові Дмухареві — наче от саме від зозулі залежало їхнє щастя не тільки в цю хвилину, а й у майбутньому. Дівчина повільно, мовби провинившись мимохіть, подивилась у його бік, прочитала гіркоту в його зорі — і з-під вій зблиснули їй сльози, чисто так і несподівано. Іван із оторопінням дивився на ті сльози, ще не тямлячи причини їхньої появи, а коли втямив — руки самі потяглись до дівчини, лягли на плечі, й невзабарі тепла її, пропахла пахощами гаю і вітром простору голова припала до Іванових грудей. Гладив долонею сухі коси, які іскрились під сонцем, переливалися срібною веселкою, і відчував, як теплі дівочі сльози крізь сорочку дістають йому мало не до серця.

— Не треба, не плач,— тільки й просив, не відаючи до пуття, як можна заспокоїти дівчину.

— Її, мабуть, хтось наполохав,— схлипуючи, говорила Ліда.— Неправда, неправда, чуєш... І зовсім не чотири роки, неправда, в іншої давай попросимо.

— Давай в іншої,— згодився Іван Дмухар, якому від дівочих сліз було чомусь не гірко, а весело, і все дужче

поймався він безпричинною, здається, неусвідомленою радістю.

Дівчина, мабуть, вгамувалась, бо вже не плакала, й хлопець перебирав пальцями її туге волосся, мовби грав на сонячних струнах. І коли — по їхньому недовгому очікуванню — обізвалася зозуля, дівчина якийсь час, принишкнувши, слухала й слухала, а потім звела вогке рум'яне обличчя — воно в неї світилось дитячою втіхою. Авжеж, бо зозуля кувала, й не було краю її щирому віщуванню — мовби світ весь обіцяв нескінченну Лідину любов, і день цей весняний обіцяв, і криничка, біля якої сиділи, й барвінкові небеса.

— Бачиш, я довше,— сказала дівчина.— Все своє життя й навіть більше.

— І навіть більше? — перепитав Іван, вдумуючись у зміст почутих слів.

— Допоки земля, допоки Закриниччя стоїть на цій землі.

Йому вперше доводилось чути такі слова, вперше переживати, а тому здавалось, що ніхто ніколи не звідував такого щастя.

— Руки твої чебрецем пахнуть,— мовила дівчина,— й груди.— Поцілувала його в кутик уст.— І губи чебрецем пахнуть. О господи, весняні святощі трав, як чудно!

Проворно звелась на ноги й геть подалась, а хлопець дивився непорозуміло вслід — куди поспішає? Вона спинилася за чубами вигонистої осоки, й, оточена ластівками, що закружляли довкола, поманила рукою. Хлопець випростався з землі, й тоді Ліда пружно подалась уперед, а далі не так побігла, як полинула по м'якій траві, все вгору і вгору по схилу.

— Доганяй! — обернувшись, кликала, й лице її пашіло, наче зоря.

— Доганяй! — звала, майнувши на березі поля, що добігало до яру, і голос її наче аж видзвонював од чистоти й густоти внутрішнього світла.

— Доганяй! — звала з-посеред зеленої скатертини врун, по якій тоненькою торочкою прослалась тепла стежина ген-ген до села.

А потім спинилась і, заклавши руки за шию, чекала на Івана Дмухаря, і хлопець наближався до неї так, наче

оті незчисленні жайворонки, що співали над полем, прагнули наблизитись до сонця. Скільки їх зараз, щирих і натхненних, бриніло вгорі на напнутих від землі срібних ланцюжках-поворозках, і кожна пташина мовби силкувалась натягнути далі своє солодке путо, злетіти вище, в безмежність блакитного простору — так і Іван Дмухар, ідучи до Ліди, що стояла серед озимини, жайвором зараз линув у безмежність свого щастя, у високості любові, й вони скорялись йому, бо не могли не скоритись!

Як маків цвіт

О, куди це стільки дітей струмочком тече по вулиці, й кожне, мамцю моя, при галстуку червоному, і в кожного соняшником личко цвіте. О, на моє обійстя звертають, стовпились гуртом, далі бояться йти. Йдіть, лебедики, йдіть, соколики, ніколи не держала собаки, й нині не держу, то не лякайтесь. І невже всі до моєї хати, чудно, в мене ж ні одного внука нема, ні правнука, то яка я вам товаришка.

Горенько, й треба ж — гарбуз на стежці вилігся, не пускає з городу на обійстя, а переступити не переступлю, треба поза вишнею обходити... Доброго дня, здрастуйте, пошли вам, доле, здоров'я, такі ви всі славні... Й ти, Іванку, навідався, не забув стару бабу? Скажи своїй матері за молоко спасибі, ситне молоко у вашої Лиски, спарила зранку, випила — й не хрипить у грудях, як молода стала... О, й ти, Яринко, тута? Славна дитина ти в своїх батька-матері, скоро й на порі станеш, славна, як маків цвіт.

Смійтеся з мене, діти, старої, хіба я година щось до пуття сказати, хіба судна? Верзу всяку марницю, а ви смієтесь. Кажете, прийшли послухати мене? А що ж я вам цікавого розкажу, то вже вчителів своїх слухайте, вони вчені, я тільки про курей — ген які вредні, кублятся в грядках, я тільки про погоду — і в грудях боліло, і поперек ломило, хоч літечко надворі вповні, а більше нічого не зйаю, не бачила.

Слідопити, кажете? По чиїх же це ви слідах допитуєтесь? Червоні, говорите? Може, й мене, Варку Лущиху, до свого гурту хочете взяти, щоб ходила разом із вами по селу? Куди мені до вас, ноги вже труситься, не вспію за вами, ой, куди мені в слідопити!

Позавчора до Варфоломія Осики заходили? Ага, ага, про ліси розказував, про партизанів. Наших багато по лісах воювало, Варфоломій перший подався, ще до німців. А як німці вступили, то спершу сім'ю тих Осик ніхто не чіпав, то вже пізніше поліцаї виказали. І хату спалили, й Осичиху замучили, а двоє діточок — отаких, як оце ти, Іванку, як ти, Яринко, гарненькі, як маків цвіт,— у вогонь покидали, іроди, там їхні тіла згоріли, душі спопеліли. А Варфоломій уже по війні вернувся додому, на згарище, без руки вернувся, але, слава богу, живий. На згарищі поставився, досі там сидить, самі бачили. Геройський чоловік, у нього скільки тих орденів — груди вгинаються.

А вчора, кажете, до Бандуристого Миколи заходили?.. Балакаю з вами біля воріт, гайда в садок, гайда, ось тут я вам ряденце простелю під яблунею, а яблука самі в руки падають, тільки їжте. Правда, січні, правда, солодкі? То їжте, їжте, я теж покуштую на своїх два зуби... Бандурист ий на всеньке наше Закриничча заводіяка з заводіяк був, до війни у виставі грав — «Ой не ходи, Грицю». Як зодягне широкі штани, як підпережеться, а шапка смушева, а чоботи червоні!.. Кажете, два танки підпалив?.. Бач, і не знала, мені його баба Фроська й не призналась, потайна в нього, скритна... А в село вернувся, то гармонію привіз, добре грав, аж зараз плачу, як згадаю. І довго ще в галіфе ходив, ото як іде по вуличці — то й розминутися трудно, в бузину звертаєш, таке галіфе в Бандуристого було широке, й досі лежить у скрині в них, Фроська таки зізналася якось.

Ви їжте яблука, рясно вродило, ото як уночі почнуть падати — гуп і гуп, гуп і гуп, а мені все здається, що хтось під хатою ходить, лежу з розплющеними очима, як ото, бувало, у війну лежиш — до самого досвітку й не зморгнеш.

Ой і нагупало під моїми вікнами, а мені ж ото кожен чобіт підківкою по серцю, по серцю, й на кожному чоботі крівця з мого серця так і позоставалась. А скільки в шибки було перестукано — чи вдосвіта, чи глухої ночі, й досі страх у мені озивається... Ти от не віриш, Васильку, осміхаєшся, то не вір, моя дитино, а тільки що на язиці в мене — те й на мислі, що побачила — про те й подумала, щось почула, а щось і приверзлося.

О, бачте, який славний півень, червонястий, хвіст золотою трубою, а йди-но сюди ближче, йди, хай діти торкнуться руками, хай погладять, бо їм цікаво, еге? Не цікаво, кажете? Про війну хочете послухати? Нехай вона западеться, де та війна взялась на наші голови й на Закриниччя наше! Розкажу, а візьме й присниться! Ось краще з півнем позабавляйтесь, яблука їжте, на гарбуза того подивіться — лежить кабаном, не переступиш. Або нарвіть чорнобривців, славні які вдались, і ви ж такі славні, як маків цвіт.

Ой, що коїлось у Закриниччі, як німцеві вже почали на хвоста наступати, як його почали викурювати, мов лиса з нори! Село наше старіше за білий світ, усього нагледілось, а такого не бачило. Ще отак, за ставом, німців хмарою, а вже з цього боку, від Самійлового кутка, наші наступають, наші де не взялись... Що, чули вже від Варфоломія Осики? Чули, то й добре, слава богу, що чули, забувати не годиться. А вам за тачанку розказати?

За тачанку... Бачила, бачила, авжеж. Це сталось раніше, першого року війни, ще тих німців у Закриниччі й не пахло... Який тоді хліб уродив у полі, колосок до колоска, рукою не прогорнеш, здавалось, ніяка коса не вкосить — залізо ввірветься! Й меду наносили бджоли багато, аж чудно, липового й гречаного. Тоді пізні гречки цвіли довго, то пасічники хвалилися гарним взятком. І досі чудно, тут війна гуркоче зовсім близько, на фронт людей забрали, а бджоли носять і носять до вуликів мед, ніщо не страшне.

У поле я пішла того дня трохи пшениці натеребити, бо очі самі плачуть — стікає зерно, не дочекалось рук, подались руки на війну смерть молотити. Мішечок узяла, мну собі колоски на мішечку, а довкола пшениця густа стоїть, мов вода, і я в тій воді потонула, на дні, тихо-тихесенько, тільки пташка защебече, тільки ховрашок пискне. Тереблю колоски, навіть співаю, за все на світі забула, вже й сонечко ген-ген підбилось, так грає в небі, так грає.

Аж, чую, стріляти почали біля отого ліска, й так стріляють сильно, що я спереляку лягла на землю й лежу. Лежу, руками пшеницю обіймаю, і все мені здається, що і в мене зараз попадуть. Ну, думаю, натеребила пшениці, ну, думаю, дочекалась. Постріляли під ліском і пере-

стали, то й мені відлягло, звелась отакечки, на одне коліно стала й висуваю голову з пшениці — чи не горить земля, чи ще видно наше Закриниччя.

А Закриниччя не курить, не палає, мирне таке, мов дитина в сповитку, а попід лісом, бачу, снують мотоцикли й танки — і все страшні, не наші, й на мотоциклах, бачу, песиголовці носяться, горенько ж несосвітенне. Ну, думаю, не бачать мене, вже хотіла рачки до села повзти, а як ти поповзеш, коли пшеницю натереблену кидати жалко. Стою й до лісу дивлюсь, а мені з горба геть-чисто видно все, як німці там рояться.

Знов почали стріляти й снаряди кидали на дерева, бо впала я на землю, а земля, чую, здригається й гуде, і я мовби провалююсь у провалля. А потім як висунулась я з пшениці подивитись, чи ще не кінець світу,— й бачу: над лісом дим, дерева горять, а від лісу — через ярочок до села — тачанка летить, трьома кіньми запряжена. І сховатись мене хилить до землі, і подивитись цікаво, я то пірну головою, то випірну. Як досі в очах стоїть: через ярок, поміж кущів, по баговинню тачанка летить, у тачанці навколішки наш командир віжки тримає, коней б'є, ззаду з кулемета строчить хтось по німцях. І ще третій у тачанці, зігнувся, наче жінка — й не жінка. Я вже за них молюсь, щоб утекли, вже й за себе забула, що в халепу вскочила. Це, значить, багато наших у лісі оточили, бились вони, скільки могли, а потім на конях кинулись, бо хіба соломиною переб'єш обух?

А німці, видно, такого не ждали, та й через той ярок не дуже поженешся на машині, там для машин дороги немає. Вже й біля Закриниччя тачанка опинилась, ну, молюсь, таки пронесло, таки порятувались. А тут од крайньої хати, жив там колись Онисим Нечуйвітер, комірник закриниччянський, і вдарило по тачанці, мовби град із громом, я так і присіла в пшениці, а виглянула — вже тачанка від села повернула, по пшеницях летить, і немає на ній нікого, видно, повбивали їх, то вони й позвалювались хто де попало. А потім і коней підстрелили, довго іржав один недобитий, а потім і він умовк, знов стало тихо — і біля лісу, і в селі.

Я до самого вечора просиділа в пшениці, все прислухалась. Ото, думаю, натеребила пшениці — вік пам'ятатиму. А бачила, як двоє під'їхало до тачанки, обдивились, потім ходили туди-сюди, шукали щось, та, либонь,

не знайшли, бо так із порожніми руками й поїхали. В полі тихо, в лісі тихо, мовби приснилось усе, але ж не приснилось — ось і зерно натереблене, й сонечко до вечора клониться. Хай клониться, міркую, хай посутеніє, бо, може, поховались німці, тільки й чатують, щоб вилізла... Ви смійтесь, діти, смійтесь, а мені тоді й справді так здавалось, що танки не посунули від лісу, а тільки причаїлись, бо я їм потрібна.

Зірки посходили, от я й подалась навзгинці, мішечок за собою тягну й рада-радісінька, що пшениця висока, мов хміль, вигналась. І повело мене якось так, що до тачанки вивело, ноги віднялись, далі ступити не годна. Скільки стояла — й не спом'яну, а потім дух мені повернувся, рушили ноги, й тільки пройшла трохи, як наче миші запищали в скирті, а далі захрипіло так чудно, що мати твоя божа заступи й борони. Тікати хотіла, а куди ж бігтимеш, коли ніч, коли, здається, скрізь чигає страх. І знову в пшениці запищало — й зовсім не так, як нічна пташка чи звіря яке там, а потім і плач причувся. Звідки ж тут дитині взятись, наслання, чи що, думаю, де б воно в пшениці знайтись могло. І зовсім по-дитячому заплакало, а мені від того не легше, а тільки страшніше: як же це дитя в полях загубилось? І покликала тихенько, а потім подалась на той плач. Що ступлю вперед, то нога примерзне, що ступлю, то друга нога вгрузне, а йду й мішечок із зерном тягну, авжеж.

А воно, значить, із-під мамки своєї плакало. Вона, значить, у тачанці тоді їхала, то чи поранена вивалилася з дитиною, чи вже потім її німці добили. Добили-таки, мабуть, а дитину вона перед смертю грудьми прикрила, підім'яла під себе. Воно, видно, очманіло з переляку, мовчало, а вночі отямилось — і в плач. Ото з-під мамки вилізти не годне, тільки голівку вистромило. Де в мене й сила взялась, визволила, а воно ж немовля немовлям, і рочка нема, де там. Узяла на руки, горну, а воно горнутись не хоче, пацається рученятами, видно, до мамки йому кортить, видно, зголодніло. А де ж я тобі мамку візьму, коли гаспиди трикляті вбили? До села треба хутчій, там нагодую, дам якусь раду. Лишенько ж, думаю, ти моє, маків цвіту, пелюстинко крихітна, в чому ж ти завинило?

Натереблене зерно висипала з мішечка, землею прикидала, думаю — ще повернуся, заберу хлібець, а саму

дитинку в мішечок загорнула й так несу. Вже хату свою бачу від поля, а до хати ступити боюсь — а що, як там німці? Поклала мішечок з дитиною в калині, хай полежить, а сама на город, через коноплі, на обійстя, стала під отим ясеном і стою, далі рушити не годна. Потім таки оговталась, до дверей — замкнені, слава тобі господи, моєю рукою, мені й відлягло на душі. Я городом до калини, взяла свій мішечок, несу, а мале вже мовчить, наче тямить, що заплаче — біду накличе. У хаті світло запалювати боюся, навпомацки все, дала молока йому, п'є. Кашки йому з хліба натовкла, дала у шматці — смокче, тільки приплямкує та ще схлипує, так зголодніло, так змучилось. А потім і заснуло на моїх руках, умить заснуло. А я собі думаю — що з ним робити, як далі? Порятувати порятувала, а чи зумію доглянути, коли своїх дітей ніколи не мала? А як завтра до хати нагрянуть — ні мені не жити, ні моєму найді.

Взяла найду в той самий мішечок загорнула, двері на замок і знову гайда через коноплі та через калину, далі в поле і так пшеницею, пшеницею біжу. Місяць, бачу, сходить збоку великий такий та сумний, ніби він плаче, а я лише про одне думаю: тільки б на дорогу не вискочити, тільки б дорогу обминути. Біжу, дитинка спить у мішечку, коли чую — гур-гур та гур десь далеко, ага, думаю, війна озивається, хай би тобі заціпило. Вже попереду й Човновиця завидніла, тополі на околиці вклякли, темні, от я вже не біжу, а йду, а потім і зовсім стишилась, бо хто відає, що там у Човновиці ще чекає мене. Раз німці до Закриниччя дістались, то Човновиці не обминули, з однієї халепи вискочила, то ще в другу шубовсну з головою. А місяць вище підбився, світить, мов не перед добром, і нема від нього ніякого спасу, ні порятунку.

А в Човновиці сестра моя жила, до неї ото я серед ночі поспішала зі своїм найдою. Діток у неї двоє маленьких, то, думаю, не відмовиться Ганка від сироти, прихистить по-материнському. А вона як побачила мене з немовлям у мішечку, то руками сплеснула й слова сказати не годна, аж потім отямилась, коли я все розказала їй до ладу. І як пшеницю пішла в поле теребити, і за лісок, що у вогні горів, і за тачанку, як вирвалась од німців і летіла через ярок до села, і як найда мені

потрапив, і як ото я бігла вночі до неї, до Ганки, від Закриниччя в Човновицю. Взяла Ганка дитину з моїх рук, розглядає — і плаче. І я заплакала, так мені гірко стало. А воно хоч би що! Губами плямкає, всміхається, кришечка кришечкою, як пелюстина, як маків цвіт.

Що далі було, питаєте? Доглянула Ганка малого найду, так із дітьми її і ріс, за рідного брата був, а назвали Василем. Такий славний хлопчина вдався, і кмітливий, і веселий, Ганка ніяк не могла натішитись ним. А вже десь по війні рідний дядько в нього знайшовся, аж із Москви допитався до Човновиці, показний мужчина, заслужений. Від нього ми й довідались, що Василько наш зовсім не Василько, а Михайло Ковальов, так батько з матір'ю назвали, оті, що на тачанці летіли, що побило їх. Розказала я все, що бачила, в поле повела, показала, й Василько з нами ходив, чи то пак Михайло. Дядько забрав його в Москву до себе, поїхав хлопчина, там у нього всенька рідня, вони так раділи, так раділи, що дитина знайшлась, що сліди не пропали.

Кілька разів приїжджав — і сюди, в Закриниччя, і в Човновицю. Уже дядько, уже й не признаєш у ньому того найду, що я біля вбитої матері знайшла у пшениці. А матір'ю називає і мене, й Ганку і листи нам пише обом. І вже хлопчик у нього народився, то, думаєте, як назвав? А Васильком і назвав, так, як його колись у Човновиці були охрестили Ганка з дітьми, поки ще рідний дядько в ньому не признав Мишка.

Обіцяв цієї осені навідатися разом із сім'єю, та забарився десь, і хіба не забаришся, коли робота не пускає. Обіцяв мені теплу хустку привезти, щоб закутувалась добре, бо минулої зими голова в мене боліла. Ждемо їх із дня на день, жіночку його кортить побачити й хлопчика їхнього, Василька. Є в мене карточка з нього, прислали, як погляну — викапаний батько, якого я ото в пшениці підібрала давно.

Йдете вже, дітки? Спасибі, що навідались, хоч набалакалася з вами, бо поговорити кортить, то я чи до півня щось кажу, чи до гарбузів у городі, чи сама до себе. Яблучок наберіть, рясно вродило, нема їх кому ні позбирати, ні поїсти, а жалко, що пропадають. Не так багато й розказала вам, а стільки всякої всячини сидить у душі, набралося за довге життя!

Пішли, пощебетали. Хай би вам і не бачити й не чути такого, що я набачилась і начулась. Якби моя воля, то я для кожного з вас прихилила б небо, хай би жили ви в мирі та достатку, злигоднів ніяких не знали та поневірянь. Молодесенькі ж які, мов маків цвіт, понароджувались для добра, для щастя, хай доля до вас буде ласкава, хай зглянеться, сердечна.

Чого це я стала біля воріт, сама з собою балакаю, наче вся робота без мене зробиться? Еге ж, не зробиться, кличе рук моїх, то вже йдуть вони, йдуть.

Орлами орано

Якось у вересні, коли вже діти ходили до школи, коли почали відлітати до вирію лелеки, коли вже лаштувались у далеку дорогу або й частково подались ремези, коли вже думали невзабарі залишити свої гнізда жайворонки,— отже, в лагідну та й у чомусь тривожну пору вересня, а саме в суботу пополудні, на широке обійстя до Чоліїв стікався усякий люд, переважно підтоптаний та сивий.

Проходячи повз хату в садок, поглядали на холодну блакить вікон, мимоволі зазирали в одчинені сіни і, минаючи криницю під тополею, йшли на гамірну балачку, що чулася з-під яблунь.

А в садку під яблунями були розставлені столи, застелені чистими скатертями й заставлені всякими наїдками та напоями, довкола яких весело мерехтіли золотаві бджоли та оси, і вже побіля столів купчились гості. Котрісь приходили, котрісь ішли геть, і тільки одна людина весь час зоставалась на місці, сиділа під крислатою гіллякою, обнизаною сніговим кальвілем, і ця людина була Грицьком Чолієм, хазяїном садиби.

Грицько Чолій зодягнувся у стареньку гімнастерку, що застібалась на металеві гудзики, зі стоячого комірця жилавим стовбурцем зводилась міцна шия з гостро випнутим борлаком. Крила сокиркуватого носа чутливо роздимались, мовби Чолій весь час принюхувався чи до страв, чи до аромату яблук і груш. Одцвілі, наче затягнуті пеленою туманцю, очі дивились іще по-соколиному чіпко, хоч, може, й не все бачили. Стріхаті брови побіліли від паморозі, й так само побіліла вся велика, щедрою рукою виліплена голова: не чуб, а назавжди застигла хвиля туману.

Всі, хто нині приходив у сад, неодмінно затівали балачку про те, скільки років старому Чолієві, або ж мовчки прислухались до розмови, якій не було кінця.

— А чи я пам'ятаю! — вже всоте повторював дід Грицько, і в плюсклому голосочку його пробивалася задавнена гордість: авжеж, такий старий, що свого віку не тримає в пам'яті.

— То, може, ви древній, як оцей світ?

— Та як світ! — охоче згоджувався Чолій, і брови по-пташиному спурхували вгору.

— Як наше Закриниччя?

— Еге, як Закриниччя,— відказував дід Грицько.— Либонь, завжди жив, поки світ і поки наше село. Раніше всіх людей знав у Закриниччі, а тепер стільки маку дрібного насіялось, що хіба упомниш? Мене всі знають, а я не кожного.

— Старішого від вас нікого нема, правда? А дід Харлампій?..

— Я вже на вулицю ходив, як Харлампій знайшовся.

— А баба Ониська...

— Ониська? Яка з неї баба? До неї мій старший син Петро хотів свататись, аж тут війна з германцем, забрали до війська разом зі мною. Не встиг, бідолаха, сватів заслати, наклав головою в мазурах.

Відказував Чолій охоче, і йому подобалось, що нині надійшло стільки людей, що впину їм немає. На жовте зморшкувате обличчя падала мережана тінь од листя, і коли тінь здригалась, тоді глибокі зморшки наче оживали. По вощаних руках, бувало, лазили оси чи мухи, та Чолій зовсім не чув їх, сидів погордний.

— А що ви, діду Грицько, пам'ятаєте? Ну, колективізацію, ну, війну з германцем...

— Заскочила в Закриниччя банда Маруськи, а тут їй на п'яти наступає кавалерія Котовського. Тепер у нас нема церкви, згоріла в останню війну, а тоді стояла на горбку біля млина. Славно так на великдень правилось, коли збиралися святити паски та крашанки. На дзвіниці Марусьчина банда поставила кулемет, хотіли всіх котовців покосити, бо що випадало? Випадало їм наступати через греблю, по гатці,— от із дзвіниці в акурат усіх би викосили. Ми з Архипом Жигалом що придумали? Піти до Котовського і сказати про кулемет на церкві. А день, а нікого не випускають із села, то ми з Архипом залізли

на городі в коноплі й сидимо, роздивляємось. Потім у жито вскочили, знов попричаювались, бо побачать — і голови порубають, і хати попалять. Пересиділи в житі, а далі картоплею навкарачки, потім у рів ускочили, трусимось, бо, чуємо, коні галопом летять. Пронесло, дяка долі, то ми хутенько в соняшники і вже бігли до самої Човновиці. Архип Жигало попереду, а я за ним, у Човновиці біля зборні попадали, передихнути не годні.

Чолій розказує про все те не вперше, і всі цікаво слухають, і давні події постають, мов живі. І як у Човновиці здибалися з Котовським, і як у ті дні визволялося Закриниччя. А голос у Чолія Грицька такий, наче розповідає не про себе, а про когось іншого, й лице зостається незворушне, застигле. Ото хіба що оживає від тремту світла й тіней, що падають од ворушкого листя. Зрештою, розказавши все, Чолій супить брови, оглядає всіх і питає:

— А що, Архип Жигало не прийшов?

— Та Архип іще в сорок шостому пристав у прийми до баби в Дзвенячому,— нагадують.

Дзвеняче хоч і не за горами, та все-таки за надцять кілометрів од Закриниччя. Востаннє Грицько Чолій був там, коли Архип оддавав заміж свою правнучку, і любить згадати, як випив чарку й навіть танцював із молодою.

— Заспівайте,— просять у Чолія, бо начулись, що замолоду мав неабиякий голос — затягне пісню на одному кутку, від поля, а котиться на другий, до лісу.

— Та моє вже відспівалось, хай молоді.

— Куди молодим проти вас,— заохочують, відаючи, що Чолій інколи любить бути прошеним.

Зрештою згоджується й починає прокашлюватись. Усі вмовкають, підступаючи ближче до діда. Далекий Чоліїв погляд стає ще дальший, наче старий зараз дивиться в немислимо далекі дні свого минулого, молодості своєї. Й коли народжується голосок, то здається неправдоподібним, мовби й не живий сюхвилинний, а тільки кволий відлунок давнього, що долинув із минувшини в оцей вересневий сад.

Що в полі, полі, близько дорозі, ой там Іван орлами оре... Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить... Лучком волочить да й бога просить...

Тоненький голосочок тремтів, як павутинка, ось-ось обірветься. Та ні, звучав хоч і надщерблено, зате сукався цівочкою, лився старечим перехлюпом.

Уроди жито густеє, жито густеє, волосистеє... Поставим женців сімсот молодців, нажнемо кіпок, як на небі зірок... Поставим стіжок, золотенький вершок...

Голосок сяйнув пригаслим світлом Чолієвої душі — і вмовк. Старий провів долонею по губах, наче краплисте сяйво тієї пісні витирав, так і не потеплівши незворушним обличчям. А в пам'яті людей, що зібрались довкола, як і в пам'яті яблуневого саду, й далі бриніло...

Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить...

Призвідцею нинішнього свята був Чолій, а людей покликав, розворушив усе Закриниччя не хто як колгоспний зоотехнік Петро Іванович, що доводився дідові Грицькові правнуком. Ще за тиждень кликав, щоб сходились на нинішню неділю, нагадував усім стрічним учора, сьогодні зранку теж перестрівав.

Тепер Петро Іванович — жвавий, стрімкий у рухах і словах, із вихорами розкуйовдженого чуба на довгастій голові (наче позастигали клубки перекотиполя в степу) — говорив чоловікам:

— Першотравень у селі святкуємо? Святкуємо! Жовтень святкуємо! То чом би всім селом не пошанувати мого прадіда Чолія? Якби не отакі діди, то хто б і завойовував усе! Він тобі і в революцію не спав на печі, і в громадянську воював, і розруху звідав, і колективізацію проводив у Закриниччі. Та до всього руки доклав! Сам не знає, скільки на світі прожив, та я думаю — не менше дев'яноста год. Скільки йому ще зосталося топтати ряст? Годиться пошанувати старожителя, годиться! Якби моя воля, то я всю школу привів би сюди, вилаштував дітей, хай би дивилися до самого вечора на старого Чолія. Хай би дивились, бо хіба позалишалось багато отаких? Один та другий, а скоро і їх не стане, бо час ген як хутко плине, й не зоглядишся... Хай би дивились на Чолія, запам'ятовували на всеньке життя, а потім переказували дітям своїм! Я вже діда і так, і сяк фотографував — гляну колись на картку й сам собі не повірю, що мав такого прадіда.

— Авжеж,— згоджувались,— треба відсвяткувати. Нема другого такого чоловіка в Закриниччі. Усякі є, а другого Чолія Грицька нема.

— А скільки йому на голову всяких нещасть валилось! — побуряковівши від нинішнього поквапу приємного, розказував Петро Іванович.— Як маленьким був, сидів у яру, а корова раптом рогами візьми й турни — котився згори донизу, аж у струмку опинився. А то якось у баддю сів, а баддя й гуркнула в криницю разом із Грицьком. Добре, що люди бачили й витягли. А як війна з германцем почалась перша світова, то хіба його не присипало землею в окопі? Денікінці били шомполами мало не до смерті, потім до-о-овгенько відлежувався в клуні, поки очуняв. А як збивали комуну в Закриниччі, то хіба не перестрівали Грицька посеред ставу зимою, хотіли в ополонці втопити? Перестрівали, та відбився дід, утік, потім тільки з сокирою виходив уночі до сіней... Берігся, вікна затуляв ряднами, а хіба не пальнули опівночі з обріза у шибку? Пальнули, миро̀їди, не побоялись бога, що в хаті дітлашні більше, ніж голодних мишей по шпаринах. Але ж не втопили діда Грицька, не встрелили, шомполами дух із нього не вибили, хоч і не хвацький був, і не геройський, а отакий, як тепер.

— Видать, у сорочці народився. Хіба мало народу перебили-перетеребили?

— А знаєте, що сам каже? Еге, каже, ніколи не міг повірити, що помре. Завжди здавалось, що живий зостанеться, що ні кулі нема на нього, ні притичини якої. А хіба скажете про нього, що відчайдушний? Такий, як усі, непоказний.

— Еге, непоказний, а хіба колись бикам роги не крутив?

— Що було, то було,— мусив згодитись Петро Іванович, якого вся ця балачка про прадіда тішила, мов малу дитину. Мабуть, образився б, якби заманулося комусь на манівці збитись од прямої розмови про Чолія старого.— Тільки не бикам, а бугаєві, був перед війною у колгоспі такий бугай Чмур... Одірвався, народ урозтіч, а тут дід Грицько йде...

Погомоніли про цю оказію, про інші — все було відомо Петрові Івановичу, котрий тримав у своїй пам'яті й те, що, може, давненько вивітрилося з Чолієвої го-

лови. У селі кожне знало: коли хочеш заприязнитися з Петром Івановичем, залагодити якесь діло, помиритися після сварки на корівнику чи свинарнику,— спитай про діда. Спитай найдрібнішу дещицю для годиться, і тоді вже зоотехнік не зупиниться, хоч усю ніч розказуватиме про Чолія і вже подобрішає до тебе так, що до всіх болячок можеш класти.

Світило вересневе сонце, зрідка падали яблука в садку, приходили і йшли гості, а тільки їх усе не убувало. Коли повз обійстя проїжджала машина, то з кабіни зацікавлено позирали в двір, коли хтось просто йшов мимо, то зупинявся, розпитував, а траплялись і такі, яким своїми очима кортіло вгледіти славного діда Чолія в недільний день. Усіх запрошували, нікого не відпаджували, і чим більше з'являлось людей, тим щасливішим почувався Петро Іванович. Були тут нині й інші правнуки, онуки, і їм цей день був за свято, а все-таки Петро Іванович був найрадісніший. Наче втішався, що люди можуть побачити діда Чолія при здоров'ї, при ясному розумі, оточеного любов'ю й повагою, а він у свою чергу звідає всю міру тієї шани, яку доземно складає йому чи не всеньке Закриниччя.

— А ти чого ото гасаєш без діла? — гримав Петро Іванович на свого шестилітнього сина Вадика, який, звісно, вже праправнуком доводився старому Чолієві.— Ану гайда в садок, ану до дідуся йди.

Вадим слухняно біг до гурту, що роївся довкола дідуня, і, зирячи наївною карістю широко розплющених очей, розглядав жовте чоло, сивасті брови, здерев'янілі руки Чолієві, розглядав так, наче вперше бачив, наче дивувався з тієї таємниці, якою дідунь завжди був і залишався для Вадика...

А потім, уволю надивившись, біг собі геть до хлопців, що перевертом крутились на подвір'ї, біг до їхніх веселощів і реготу, але невдовзі батько знову хапав за руку й казав докірливо:

— Ти на голові ходиш? Ану марш до дідуня, надивляйся та наслухайся!

І Вадик покірливо йшов у садок надивлятись і наслухатись Чолія, котрий за якихось півгодини нітрохи не змінився,— сидів за столом такий самий загадковий і далекий.

— А ви розкажіть, як у колгоспі було коней украдено,— просили молодші, які вже чули цю легенду, та ось тепер хотілося почути від самого Чолія.

В очах старого спалахують зеленкуваті каганчики, горять блідо — згадує, перегортаючи сторінки пам'яті. І вже скоро сотається ручай розповіді.

— Як збирались у комуну, то злидні докупи зносили, а не багатство. У Левка Дудника був плуг, то плуга притягнув. У кого борона, казан — усе позносили. А коней де набрати? Я привів Гнідка свого, захарчований зовсім, драбиняка драбинякою. Петро Васянович кобилу привів, Ластівкою звали. Справна кобилка була, доглядав її Петро краще за жінку та за дітей. Ото як вів до комуни, то всеньку дорогу плакав, так жалів. Ну й ще одна конячина була, Гнатко Вихрущ пригнав, така в яблуках, молоденька, весела конячина... Бач, забулось, як звали, чи то Димок, чи то Весна... Таки Димок, бо Весна в комуні лиш об'явилася, спершу не було... Та ще трактора конфіскували в куркуля Омелька Дубогая, ото й усе наше тягло. Трактора замикали в коморі, а коней і замикали, і спали біля них, бо тоді сильно коней крали скрізь... Однієї ночі я сплю у стайні, другої ночі вже спить Вихрущ Гнатко, потім Левко Васянович. Наші комунівські теж хотіли сторожувати, але ж ми не пускали їх — не вбережуть, тоді що? А вкрали не в когось, а в мене, і не Гнідка чи Димка, а Ластівку. Прийшов я звечора, нагодував, напоїв, туди-сюди повештався по хазяйству і вже опівночі уклався спати в жолобі. Не йде сон, хоч ти плач, тільки перевертався з боку на бік. Наче якийсь мені знак був, щоб стерігся. Зморило перед досвітком, кріпко зморило, а прокинувся — двері відчинено, і вже сіріє, благословляється на ранок. І Ластівки нема! Гнідко стоїть, і Димок є, а Ластівку вкрали. Я на обійстя, я в один бік, у другий — нема. Я й кликати — не озивається. Розвиднилось трохи, заблищала роса на траві, аж бачу сліди якісь, росу збито. Я по тих слідах подався, бо що робити? Не встеріг, не вберіг, доведеться перед усією комуною відповідати, а найбільше — перед Петром Васяновичем, а він лихий-прелихий чоловік, другого такого в Закриниччі не здибаєш. Біжу по тих слідах, а вони лужком біля ставу, далі балочкою поміж вільшини. Біжу та думаю, щоб сонце не зійшло, щоб роси не висушило, бо куди мені потім податись, як

слідів не стане. То спершу виднілись кінські та людські, а тут, бачу, тільки Ластівка пройшла, значить, верхи злодій поїхав. Трохи далі знов пішки пішов, тут угору балкою до лісу. Думаю, хоче вдень переховати в хащах, а смерком туди спровадить, де вже ніколи не здибаєш. Добігаю до лісу, засапався, мокрий весь — далі куди? Трава густа, висока, слідів не видно. Став, слухаю, та що почуєш, тільки серце в грудях тіпається. І тут заіржало в ліщині, зовсім поблизу. Душа мені обмерла, я дрючок у руки — і в ліщину, бо то Ластівка обізвалась, її іржання. Кричу страшно, щоб злодія налякати, добігаю — і справді, стоїть у ліщині Ластівка, незагнуздана й неосідлана, тільки ремінець на шиї бомбляється. Та ще, чую, хтось тікає через нетрі, значить, злодій тікає. Думаю, біжи хоч в опуст, я вже Ластівку порятував. Обіймаю кобильчину, а вона сахається від мене, слідом за злодієм поривається, мовби я чужий для неї. Посмикалась, та хіба вирветься, коли ремінець у моїх руках! Веду її до села і так собі міркую — нікому не казатиму, що Ластівку в самому лісі догнав, бо клопоту від наших комунівських не оберешся, а найбільше від Петра Васяновича, він мені не подарує, що його кобилу проспав. Завів я Ластівку до води, обмив, почистив і тією самою балочкою до Закриниччя вернув, а тут біля стайні чи не весь народ зібрався, вже прочули. І Петро Васянович тут, сікається до мене за Ластівку, за петельки хапає. Архип Жигало взявся боронити мене, то Петро й до Жигала вчепився скаженою собакою — мовляв, одним миром мазані, Ластівку хотіли злодіям збути. Бачу, Архип Жигало якийсь наче сам не свій став, зриває з Ластівки отой ремінець і до Васяновича, ну, думаю, зараз битиме, бо Архип запальний у гніві, ніякий чорт йому не страшний. І справді, добре посвятив тим ременем Петра — по чому попадя, по руках, по ногах, по плечах. Спершу мовчки, а потім хрестить і кричить: «Хіба не твій ремінь? Хіба не твій? Хіба не ти крав? Сам свою кобилу крав із комуни, а на Чолія хочеш звалити? А не вдасться! А не вдасться!»

У саду регочуть, слухаючи давню оказію про те, як Петро Васянович свою ж таки кобильчину крав колись зі спільної стайні. Сміється й Петрів онук — лагідний та приязний Семен Васильович, що торгує в сільській промтоварній крамниці. Авжеж, так воно й було, в родині

Васяновичів і по нинішній день згадують, як покійний Петро таки зумів вивести свою Ластівку зі стайні, майже втік із нею, майже, та не зовсім. Якби не любив, то не став би злодієм, а так усе йому здавалось, що Ластівку й доглядають мало, й роботи падає найбільше на неї.

— Не змикитив зняти ремінця з кобили,— регоче Семен Васильович,— от і попався наш дід.

Грицько Чолій і сам ледь-ледь осміхається.

— А де ж це Архип Жигало? — озивається старий і, мружачись, вглядається в людей так, мовби товаришок має конче бути в гурті, от тільки затесався поміж інших, що не вгледиш.

— Таж у Дзвенячому тепер живе Архип,— нагадують.— Іще в сорок шостому пристав до баби у прийми.

Чолій понурюється, наче трудно обдумує почуте. Наче до нинішнього дня не може повірити, що Архип Жигало, з яким було стільки пережито спільно, з яким стільки назнались на довгому віку, переселився з Закриниччя у Дзвеняче. І досі здається, що не виїжджав, десь тут має бути.

І тоді похватний та гарячий правнук Петро Іванович, сповнившись рішучості раптової, каже:

— А чи далеко до Дзвенячого? Якихось двадцять кілометрів! Сяду на машину й таки привезу Архипа Жигала, хай вони здибаються, може, й востаннє, хто вгадає.

Незабаром новенький «Москвич» виїздить з подвір'я і, весело сигналячи, обминає молодиць, що наближаються до хати, вилітає на околицю, звідки стелеться дорога на Дзвеняче.

— А розкажіть, діду, як ви в комині ховались, коли німці в село прийшли.

— А мусив ховатися,— каже Чолій.— Усі по шпарках позалазили, то я й собі.

І вмовкає. Дві бджоли гудуть навколо голови, утворюючи понад білим німбом здибленого волосся рухомий золотавий німб. Вадик, дивлячись на дідуня, думає, що то два дзвінкі супутнички. Цікаво, що зараз спало дідуневі на гадку? Заглибився в своє мовчання, й не прозирнеш туди ні однісіньким оком. Люди гомонять, а дідуньо такий тихий, що Вадикові мимоволі стає страшно, він хапає старого за рукав і злякано термосить:

— Дідуню, чуєте, дідуню!.. Прокиньтеся!..

Старий вражено дивиться на праправнука й нічого не здатен утямити — навіщо смикає малий, куди зве? А Вадикові вмить стає соромно за свої пусті страхи, він пускає дідунів рукав і щодуху тікає геть — знову до хлопців, до їхніх ігор та забавок.

У саду під яблунями й далі точаться балачки, а Грицько Чолій, нічого не кажучи, зводиться і йде. Не до хати простує, а за ворота, на дорогу, й тоді кількоро гостей зводяться й здивовано дивляться йому вслід. Бо цікаво, куди ж це повело Чолія, куди подрібцював, як сновида. Може, до когось із родичів? Може, в сільраду? Хоч би слівце сказав, а то...

Сутулий, на журавлиних ногах, Чолій іде, наче велика птаха, яка звикла літати, а тут доводиться ступати по землі. Руки склав за спиною, мовби крила згорнув, ось-ось розпростає, широкі, ось-ось змахне дужо й полетить — над шляхом, над вербами, над Закриниччям.

І — майже без звуку, лише самим шелестом осіннього листя — співає ту пісню, яка нині була пробуджена в його єстві... Що в полі, полі, близько дорозі, ой там Іван орлами оре... Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить...

Пісня з берегів молодості, повитих туманом, доскочила в нинішній день, їде разом із Чолієм по Закриниччю, сама дзюркоче ручайчиком...

Уроди жито густеє, жито густеє, волосистеє... Поставим женців сімсот молодців, нажнемо кіпок, як на небі зірок... Поставим стіжок, золотенький вершок...

— Добридень,— зичать Чолієві, першими вітаючись.— А куди це ви, дідуню, чимчикуєте?

При тих вітаннях дід Грицько спиняється на хвилю, сива мла брів супиться — він силкується згадати, хто перед ним, і вже не в змозі згадати кожного. Йому звикле називаються («Василина я, дідуню, Джусиха, знаєте ви мене, знаєте!» Або: «Та Марко я, Григорію Нестеровичу, недавно вас підвозив на машині!»), і дід Чолій незмінно відказує:

— Не хочу каменем сидіти на місці, в поле закортіло. Як там у полі, га?

— В полі — як у полі... А чого ж це ви гостей полишили, отак самі подались?

— А ще повернусь до гостей, хай погомонять без мене, у поле закортіло.

На сільській околиці стоїть варта яворова — дерева, повипинавши дебелі груди, мовби вдень і вночі захищають Закриниччя. Дід Чолій іде попід яворами, які перед останньою війною садив із Архипом Жигалом, і опиняється в полі. Опиняється в полі, в лоні його теплому, залитому сонцем від обрію до обрію, опиняється в обіймах землі, яку всеньке життя доглядав, боронив од зайд і яка ніколи не випускала діда Чолія зі свого солодкого полону, ось і нині покликала — од гостей забрала, од балачок.

Стерня потріскує під ногами, розіллялось її, пшеничної, море. Пізня волошка розплющила вічко, тихесенько дивиться на діда. Комбайн добре зібрав хліб, де-не-де жовтіє зернина, а полеглий колосок то й зовсім рідко трапляється. Чолій трудно згинається в попереку, бере один колосок, другий, третій піднімає — шкода, щоб навіть отака дещиця пропадала,— і вже йде по стерні з пучком колосочків-промінців у руці. Усміхається якимось споминам своїм, і усмішка на його випитих устах здригається павутинкою бабиного літа...

Орлами оре, стрілкою сіє, лучком волочить...

Ой в полі, полі, близько дорозі...

А близько дороги польової, на дні байраку, видніє криниця. Дерев'яні цямрини ген почорніли від негоди й часу, стареньке відерце на ланцюжку, й кухоль теж є. Чолій нагинається над низькими цямринами, зазирає в криницю — зовсім близько вода жива всміхається щиро. Грицько Чолій витягує відро й п'є дрібними ковтками, відчуваючи, як свіжість розливається по жилах.

Коли ж це вони з Архипом Жигалом викопали цю криницю? Та тоді, коли в селі перший комбайн появився. Сюди в байрак ходили полуднати, збирались і жнивувальники, й чередники, набирали води, скільки хотілось,— і ніколи не міліла криниця. Не зміліла й тепер, і вода зосталася смачною, як і була. Й до нинішнього дня не забувало село, хто викопав криницю. Й тепер іще п'ють із неї і, мабуть, не перестануть пити. Видно, хтось підчищає, щоб не замулювалась, і цямрини з одного боку поновлені, і кухоль уже не той, що торік. І стежечка до криниці протоптана ген ізвідти й звідти...

А меткоокий Вадик, пам'ятаючи батьків наказ надивлятись на дідуня, слідом за ним вийшов із подвір'я, назирці, ховаючись за кущами, провів старого Чолія на

околицю й довгенько стежив, як віддаляється гінка журавлина постать, поки в байраку зникла. Тоді Вадик закинув ноги на плечі й собі гайнув до байраку, бо мав таки надивлятись. Присівши в ріллі, пильно зорив, як дідуньо спинився біля криниці, як воду п'є і задерта голова полискує на сонці сивиною пухнастою, мовби сніг сипучий. І малому здивовано думалось про те, чого це дідуньо аж до польової криниці подався пити воду — невже в хаті нема холодної та свіжої?

Сидів, зігнувшись, у ріллі, сподівався, що тепер дідуньо рушить додому, та Грицько Чолій ніяк не полишав криницю, усе товкся біля неї, наче криниця мала руки й тримала його.

Мабуть, спрагу не втамував, не інакше, бо знову п'є. Е-е, неспроста, мабуть, каже дідуньо, що тут вода жива, неспроста ходить пити аж у поле — бачиш, скільки живе на світі, й кріпкенький!

Зрештою Чолій таки рушає, невзабарі постать його зникає за верхом байраку. Тоді Вадик вискакує з ріллі, мов заєць, і щодуху біжить до криниці. Набирає з відра кухоль води, витягнутої дідунем, і, захлинаючись, п'є. Спершу вода видається звичайною, та вже за якусь хвилю Вадик відчуває, як наливається силою, як розвидняється в голові.

Ну й дідуньо, ну й хитрун, весело міркується хлопчині, таки немарно батько наказував дивитися за ним! Тепер і Вадик бігатиме сюди в байрак, щоб пити воду з цієї криниці і виростати таким дужим і розумним, як дідуньо, щоб у всьому бути схожим на нього.

Радий, що розгадав чужу таємницю, Вадик знову біжить, аж вітер висвистує у вухах, біжить через байрак, на стерню вискакує. Ген далеко попереду пішов дідуньо, сивенька голова світиться, почимчикував дідуньо, як журавель, і треба ж надивлятись на нього, щоб якоїсь іншої таємниці його не прогавити, треба й справді за кожним рухом його дивитись, треба, треба!

Пісня про мить

Як стверджують учені (а ми слухняно віримо в найфантастичніші їхні твердження), в крижаних безмежжях космосу зникло безліч великих світів, перестали існувати після якихось катаклізмів, а ми й досі в зоряному нічному небі бачимо їхнє світло. Світло, яке вони послали в простір мільйони років тому, яке видно сьогодні, буде видно й завтра.

Справдешнє світло космічних тіл, яких давно немає.

Чи не так само кожний прожитий нами день, наше минуле сяють снопом світла у нинішнє буття наше? Сяє минуле, якого нема. А чи було насправді?

Чомусь гаряче хочеться вірити в те, що таки було, не вигадалось, не наснилось.

Не з такої вже великої далечі промінеться в душу золото осіннього дня. Промінеться, живе своїм дивним, радісним огнем, і так приємно відчувати його тепло в самому собі, так приємно оберігати. Що саме склало той вогонь, які подробиці, враження, думки мали згоріти, щоб витворилось тепло того золота? Будь-яка вичерпна відповідь ніколи не вмістить усієї правди, завжди буде приблизною, малодостовірною. Але чому б не спробувати? Хоча б для того, щоб, намагаючись наблизитись до істини, помилитись, але в цій помилці знайти мистецький зміст.

Дніпро того дня був молодий і дужий — очевидно, так здавалось тому, що по його просторах легко гасав прохолодний вітер, гнав високі хвилі на бистрині, під берегом, по заплавах, стариках. А безхмарне небо голубіло щедро, від обрію до обрію, і та його густа голубизна відображалась у ріці, котилась на хвилях, переблискувала розмаїтими відтінками. Текла голуба ріка,

бігли голубі хвилі голубої води, рух течії, сплески теж були голубі. І начебто засилля голубої барви кидало живий відтінок на прибережні шелюги, на високу траву по островах, на кручі і гаї по кручах; і не тільки на видимий світ, а й на світ невидимий, котрий ткався з настрою, відчуттів, мимовільного думання,— усе те, що складало лад душі, наче теж прибрало цієї буйної барви, вітряно-голубої.

Якими мазками намалювала осінь село над Дніпром!

Найперше, не пошкодувала сонця. Промінням сонячним була напоєна кожна билинка, вулиці пронизані з краю в край, садки стояли у вибухах світла. Люди несли сонце на обличчях, на устах, в очах, і їхні погляди були зіткані з доброго сонячного світла — карого, зеленого, синього. Не грушки жовтіли на гіллі, а воскові дзвоники, наповнені тугим світлом; і так само качани кукурудзи горіли дзвінкими зернами світла; і так само шипшина по горбках сміялась ягодами живого, неповторного світла.

Ніяких кольорів не пошкодувала осінь для придніпровського села, й вони — вишневі, багряні, жовті, пурпурні, червоні, сині — були живим витвором живої землі. Витвором гілля, листя, ягід, плодів, трави, бур'янів, птиць, худоби, людей. Ці кольори не застигли непорушно, вони були живою мовою, живим вираженням, вони росли, цвіли, гойдались, бігли, сміялись, плакали, вони виглядали вільно й незалежно, і в жодному не бачилось і не чулось несмаку, всі були необхідні, закономірні. Оті кольори в придніпровському селі далекого осіннього дня.

Але чому все-таки не забувся той день? Адже нічого не сталось, не відбулось жодної примітної події. Звідки береться тепло від спомину, який огонь живить і живить його? День був зітканий із коротких митей, які ж із них стали визначальні?

Узвозом до Дніпра йшла жінка, несучи дитя на плечах.

Жовто-коричнева круча була до найменших подробиць висвітлена сонцем, і стежка вільно покладеним білим рушником слалась поміж її старих зморщок. Поміж старих зморщок правічної землі. Жінка йшла босоніж, зодягнута в білу блузочку, мала смагляве задумане обличчя, і в її ході, і в тому, як несла на плечах своє русяве, своє буйнооке дитя, відчувалась одухотворена

легкість, одухотворена жіночність. Скажіть, ви б не здивувались, якби раптом почули пісню, почули пісню про матір і дитя,— і зненацька мати з дитям вийшли простісінько з тієї пісні та й подались узвозом до Дніпра?

Так от, того дня вони йшли з пісні — узвозом до Дніпра...

А самий гребінь кручі був роздертий траншеєю, ще з минулої війни. Гадюча звивина траншеї вже напівобсипалась, поросла бур'яном, дерезою. Тут колись сиділи німці, вороги. І звідси вони цілились у залужжя, в той безмежний простір, у ту задніпровську волю вільну, з якої наближалась наша армія.

Там, де щойно пройшла узвозом до річки мати з дитям на плечах, ходила смерть...

Вечір розплавив золото над обрієм, і скільки його — червоного, гарячого, тихого — проллялось із сонячної діжі! Проллялось по небесах, по далеких полях, по лугах, і придніпровське село в тому щедрому сяйві стало вродливе іншою вродою, ніж удень. Ми з товаришем ходили з одного кутка на другий, і він розповідав про людей, котрі траплялись назустріч. Розказував за всілякі пригоди, які приключались у їхньому бутті, за долю їхніх родичів чи предків. Із тих розмов запам'яталось мало,— слова одшелестіли степовою тирсою, опали маками на вітрі, тільки живе в свідомості їхній відголосок... Ось тут жив, іще до революції, чоловік дикої сили, який зумів вирвати з коренем чимале дерево і заволік із гаю додому. Нема того чоловіка давно, а розповідь про нього живе й досі... На цій садибі сидить підполковник-відставник, який збирає будь-які факти, що мають стосунок до визволення їхнього села від німців... А по сусідству від нього і зовсім цікавий дідок, який має звичку у всьому сумніватись,— і розмовляти з дідком ніколи не набридає, такий він колючий, несподіваний, різкий...

Ніч іще була в цьому придніпровському селі... По горах зрідка де-не-де біліли хатки, а по схилах горбів і по ярах стояли гаї. Ніч покрала всі кольори, й вони стояли тихі, глибокі, а повний місяць лив і лив на них потоки світла. Ми переходили з кручі на кручу, з байраку в байрак, продирались через якісь зарості; то заходили в темряву хащів, де пахло вогкістю та гіркотою опалого листя; а то опинялись на рівних галявинах, де

вже було сухо й пахло прив'ялим листом та полином,— і над нами глибоке зводилось небо, у якому самотній, старовинний і журливий цвів місяць. Ми переходили із застиглих хвиль темряви в якісь застиглі хвилі світла, наше єство на мить поймалось то темрявою, то вже починало світитись місячним промінням, і це був майже неправдоподібний похід через осінь на кручах, через потоки світла, через хащі мороку, через усілякі запахи — конопель, пасльону, вишень, лопухів, осик, грабчаків, акацій...

День, вечір, ніч у тому придніпровському селі... Що таке археологія почуттів? Серед усіляких нашарувань часу, серед дрібного, несуттєвого світиться тобі той осінній день, і ти цікаво дошукуєшся причини. Адже тієї осені хіба один день випав гарний? А хіба пізніше не випадало гарних? І хіба вони не були зіткані з нитей випадкових вражень, із митей знайомих настроїв? А тільки цей чомусь не забувається, а тільки цей не перестає світити з минулого... Безодні голубої води в річці, голубий простір залужжя, мазки осені в селі, вечір ллє розплавлене золото, нічні гаї по кручах, затоплених місячною повінню. І все це тримається купи, творить міцний емоційно-зоровий малюнок не з учорашнього дня.

І тоді пригадується молода мати, яка йде з дитям на плечах узвозом до Дніпра.

Поміж старечих зморщок землі вільно простеленим рушником біліє суха стежка і, освітлена полудневим сонцем, одухотворена в своїй жіночності, простує молода жінка. Русяве дитя на її плечах буйнооко вбирає довколишній світ. А ззаду, за спинами в матері і дитяти, горбиться круча, по якій — на самому краєчку — гадючиться ворожа траншея.

Узвозом, де кілька десятиліть тому ходила смерть, цього мирного дня йде мати з дитям до Дніпра.

Йде, наче з пісні. А може, в пісню? Отак іде живе життя — і просто в пісню?

Сяє мені з того осіннього дня образ матері з дитям на руках. День був зіткаий із багатьох митей, а цій душа наказала: зупинись! І вона зупинилась, прекрасна.

Несамовитий, шалений Кирик

Коли його, Йосипа Кирика, висунули на голову групи народного контролю в селі, то чоловік — іще до голосування — звівся й сказав зборам:

— Свою кандидатуру я не відводжу, а тільки щоб потім не каялись.

— Хай хапуги каються та злодії,— мовив секретар парторганізації,— а зборам чого каятись?

— Одним словом, ви мій характер знаєте — нікому спуску не даватиму, ні святому, ні грішному.

У Човновиці старі люди ще добре пам'ятали Кирикову покійну бабу, прозвану Святою Правдою. Кощава, з вічним костуром у руках, перекочувалась вона моторним клубочком відьомських ниток по Човновиці, все бачила, все чула, все знала. Ніколи не криводушила, не збрехала, мабуть, і на пучку, а тому її любили й побоювались водночас. А що мала звичку в розмові часто повторювати: «Вірте мені, людоньки, святу правду кажу, не гріх і забожитись»,— то її так і називали, Святою Правдою, і діти її та внуки були знані як діти і внуки Святої Правди.

Мабуть, Йосип удався в свою бабу. Високий, кощавий, що його, здається, добрим вітром могло здути й завіяти в світи, він прудким перекотиполем перекочувався по Човновиці. От не вмів чоловік ходити статечно, непоквапливо, з гідністю, а все підтюпцем, наче під невидимим батогом жив і бігав, наче в спину штовхали. Й так само все бачив, чув і знав — чи то про колгосп, чи про школу, чи про клуб. Ось ти, дядьку, ще тільки ноги промочив, збираєшся чхнути, а Кирикові те все відомо. Ось ти, молодице, ще тільки грядку засадила капустою, збираєшся поливати розсаду, а Кирик уже

годен вгадати, як та капуста восени вродить. У кого весілля — знає; хто кабанця намірився продати чи заколоти — відомо; хто з ким посварився чи помирився, випив чи похмелився — знає Кирик, усе лягло скарбом у комору його пам'яті!

«І треба ж такому несамовитому, такому шаленому вродитись!» — завжди думає про Кирика голова сільради в Човновиці Федір Дмитрович Озерянський, людина, котра, як відомо, повинна пам'ятати і законно вболівати за кожного в своєму селі.

Усі знають, що по ночах Кирик спить мало. Він може прокинутись о другій чи о третій і блукати по селу, або ж у поля подасться, чи до ставків. А то й не побоїться у ліс навідатись, у такі хащі залізе, куди не кожен і вдень одважиться поткнутись. Опівночі може нарубати дров, натягати води з колодязя, а то й заходиться копати город. А то собі, мугикаючи, столярує в шопі, бо столяр із нього душевний, можна сказати, вже коли зладнає річ — мов лялечка!

Та, мабуть, найдужче любить Кирик погомоніти опівночі зі своєю жінкою. Ото прокинеться, лежить із розплющеними очима, а потім — лап рукою по жінчиних грудях, лап по її сонних губах та склеплених повіках. Ті доторки проганяють сон Якилині, вона пробуджується, знаючи, що зараз від чоловіка має почути щось цікаве, те, що ось горить у його свідомості шпарким вогнищем. Й оскільки Йосип єдиний на всю Човновицю передплачував тижневик «За рубежом», то чимало їхніх нічних балачок і зводилось до того, що відбувається в Ефіопії, або ж на Островах Зеленого Мису, а то на острові Фіджі. Не було, мабуть, жодної держави на світі, про яку б не чув Кирик, і всі їхні столиці він міг називати спросоння. Та й не дивно, бо мав «Атлас світу», грубеньку книжку в цупкій обкладинці, і любив її розглядати повсюдно — десь у полі на збиранні буряків, коли траплялась вільна хвилинка, чи вхитрявся на ярмарку в районі, куди возив продавати свинину.

Іноді, коли хвилювався і бракувало слів, Кирик читав жінці просто з улюбленого тижневика:

— «Що ж сталось? Відповідь можна знайти, наприклад, в історії використання природного газу. В кінці шістдесятих років галузі, які використовували це дешеве й чисте паливо, були вимушені шукати інші джерела

енергії. В 1961 році вважалось, що розвіданих запасів газу в Сполучених Штатах вистачить на дев'ятнадцять років, навіть якщо не буде виявлено нових родовищ. У 1972 році стало відомо, що розвіданих запасів газу вистачить тільки на одинадцять з половиною років».

— Лишенько,— зітхала жінка, беручи все те близько до серця,— що ж вони робитимуть без газу?

— Викрутяться, імперіалісти прокляті,— заспокоював жінку Кирик.— Хіба їм уперше з усякими кризами?

— Але ж там не тільки імперіалісти, а й простий народ,— заперечувала Якилина.— Йому газ теж потрібен — їсти зварити чи воду підігріти, щоб пелюшки випрати.

— А для простого народу наша держава підкине трохи газу, за гроші, звісно.

— Ну, хіба що,— раділа Якилина за простий заокеанський люд.— Бо воно ж гріх не поділитись, коли є. І вони, дивись, нам не пошкодують при нагоді.

— Еге, від них діждешся! — запалювався Кирик.— У них усе на визиску стоїть та на крові!.. Якби моя воля, давно порядки навів би!

А треба сказати — найдужче у всякому ділі Кирик любив порядок. У хаті своїй — значить, у хаті має бути лад; у стосунках із жінкою — значить, у стосунках із жінкою. Від його пильного ока не могли сховатись ні огріхи при оранці на зяб у колгоспі; ні те, що минулої суботи завмаг їхній одчинив крамницю на цілу годину пізніше; ні те, що десь у полі валяється під снігом забутий культиватор. І Кирик чи до голови колгоспу звертався, чи з головою сільради говорив, чи в райвиконком писав, а тільки всякі огріхи, недоліки, недогляди усувались. Правда, усувались одні і появлялись інші, та на них уже чатував недремний Кирик! І, мабуть, таки правда, що якби йому воля та змога, то навів би належний лад не тільки вдома, а й за морем, а й у небі, а й під землею!

А всякі непорозуміння в Кирика почались, певне, через отой путівець-об'їзд, що проклав собі через край колгоспного поля Павло Оксюта. Раніше Оксюта, шофер, завжди як заїжджав на своє обійстя? З дороги у вулицю, а з вулиці вже на подвір'я. Та коли з поля вертав, то доводилось так великий давати — от він проклав собі окремий об'їзд, щоб ближче. І не так багато захопив

поля, а таки захопив трохи, й скоро вже інші подались по тих слідах, от і дорога стала.

— Слухай,— сказав якось Оксюті наврипливий Кирик,— дорогу проклав через поле до хати, еге?

— А що? — мовив Оксюта, котрий знав, що з несамовитим Кириком краще не зв'язуватись.

— Чи тобі вулиці мало, щоб їздити?

— Та сам об'їзд проклався, чи я один там їжджу? Яка машина захотіла — та й звернула, не спиниш.

— А якби кожен почав прокладати окрему для себе дорогу?

— То прокладайте,— весело порадив Оксюта.

— Де тоді землі наберемо під хліб? На дорозі не посієш, на дорозі не вродить.

— Самі вчені, Йосипе.

— А коли вчений, то не паплюж землю!

— Ох і чоловік же ти, Йосипе, в'їдливий. Такого пошукати! Якийсь клаптик... Чи воно твоє?

— Моє! — гостро відказав Кирик, і його кощаве обличчя прибрало гордого, непримиренного виразу.

Хоч і побалакали, та Оксюта й далі гасав, коли треба, через той коротший об'їзд, а за ним, звісно, інші не відставали. То до чого додумався Кирик? Один рів глибокий викопав на тому об'їзді від поля, а другий, ще глибший, біля Оксютиного двору, так що вже не пройдеш і не проїдеш, хоч би страх як кортіло. Перекопавши об'їзд, Кирик запалив цигарку і пішов геть тільки тоді, коли досмоктався до самої рипички.

З Оксютою здибався через день чи два — той, віддалік угледівши гінку, мов комишина на вітрі, постать Кирика, спинив машину й терпляче очікував, вигострюючи погляд у некліпливому прижмурі.

— Що, Йосипе, таки сам перекопав? Таки стояло тобі кісткою поперек горла?

— Незаконно, тому й стояло,— відказав Кирик, передчуваючи сварку й бадьоро настроюючись на неї.

— В усьому любиш порядок?

— В усьому.

— І дихнути не годен, коли десь не так щось? І всюди встромиш свого довгого носа? І коли в мене ширінька розстебнеться, то зразу полізеш застібати?

— Свої штани сам застібай,— відрізав Кирик.— А тільки чуже плутати зі своїм не треба.

— Ох і язва ж ти сибірська! — в бридливому захопленні мовив Оксюта.— А за собою гріхів не знаєш?

— Не був грішником і не буду!

— То чого ж ти, Йосипе, чужу дитину собі присвоїв? — запитав Оксюта весело, переможно, і його досі похмуре обличчя одмінилося, зацвівши щирою втіхою.

— Кого присвоїв? Василька? — навіть не оторопів од такого варнякання Кирик. І засміявся: — То, виходить, Василька ми з жінкою вкрали, чи що?

— Порегочи,— буркнув Оксюта, спокійно перечікуючи той напад бурхливого сміху.— Може, й не вкрали, а тільки дитина чужа!

— То що, може, Якилина моя від когось другого в тяжі була Васильком? — І знову зареготав, бо жінку мав люблячу й вірну, довіряв Якилині, як самому собі.

— Кому Якилина твоя потрібна... А тільки не свого хлопця глядите...

Оксюта хотів завдати рани — й завдав. Кирик уже не сміявся — скрізь прочахав жар недавнього реготу: в очах, на щоках, на губах. Ступив до машини ближче й руку поклав на Оксютине плече.

— Мстиш? За те, що об'їзд перекопав? Не наговорюй, бо за таке й до суду можна передати!.. Чий же в мене хлопець, виходить?

— За що маю мстити? І не збирався,— сказав Оксюта, проте, видно, зараз тішився.— А тільки ж ти в усьому любиш порядок, еге? То я й думаю собі — порядок любить, а чужу дитину присвоїв... І сліпому ж видно, що хлопець не вдався ні в тебе, ні в Якилину.

— А в кого ж удався? Кажи, коли так добре знаєш!

— Підмінили тобі в лікарні, коли Якилині вперше дали до рук... Чуже принесли! Ненароком вийшло, не подумай, що, може, навмисне, а вийшло-таки...

— Але ж народила вона! — скрикнув Кирик, усе ще мало тямлячи.

— Народила... Тільки ваше дісталось не Якилині, а другій молодиці.

— Брешеш!..— тільки й спромігся сказати вражений Кирик.— Василько від мене!..

— Твоє діло,— відмахнувся Оксюта й дав газ.

— Стій! — закричав Кирик і кинувся слідом за машиною. Біг і кричав розпачливо: — Стій!

Оксюта зупинився, визирнув із кабіни.

— А кому ж наше дитя віддали, га? — І не стримався в біснуватому гніві: — Не прощу, відповідатимеш! Звідки таке взяв? Не сам же вигадав, га! Хто підтвердить, признавайся!

— Знайдуться, що підтвердять,— загадково сказав Оксюта.

— Не крути, бо за брехню та наклепи!..

— В Якилини попитай, з ким вона тоді в лікарні лежала...

Несамовитий Кирик прибіг додому, назустріч — малий Василько на хворостині скаче. На хворостині скаче, й чубчик йому ллянистий так весело на голівці вигуцкує. Рідне таке, дороге, сто разів нездужало й сто разів очунювало, меткооке — сині ласкаві вітерці замість поглядів линуть, здається, на весь білий світ. Чиє ж воно може бути, як не Йосипове, хіба не його кров?!

— То чий ти син, признавайся! — запитав у Василька жартома, а вийшло всерйоз.

— Твій і материн,— відказав Василько й на хворостині — на промені лозиновому — далі поскакав.

Набрехав Оксюта, помстився за те, що об'їзд перекопав... Пустив у душу йому, Кирикові, гадюк та вужів, тепер зів'ють кубло, не дадуть дихнути... Підмінили... Хто ж підмінив? І невже Якилина не відчула тоді й тепер не здогадується?

Того дня більше ні про що не думалось, одне й те саме крутилось на мислі. Сказати Якилині прямо? І коли обідали, здалеку почав — і про город, і про колодязь, і про те, що вчора до крамниці завезли, а вже потім запитав:

— З ким ти лежала в лікарні, коли Василько знайшовся?

— А що? — здивувалась Якилина.

— Призабулось мені, то цікаво згадати,— промимрив Кирик, у миску дивлячись.

— Двоє нас тоді було — я і Горпина Шаптала, в одній палаті й лежали, справді забув?

— Авжеж, із Горпиною, із Шапталою, так,— згодився, відчуваючи, як морозець колючий проймає.

— І в Горпини хлопчик тоді знайшовся, назвала Тарасиком. Там зараз таке славне та розумне хлоп'я, що любо глянути.

— Пологи хто приймав? Алевтина Іванівна чи, може, хтось інший?

— Наче ти й не знаєш, що Алевтина Іванівна,— здивувалась жінка. Бо хіба ж Йосип не дякував їхній акушерці за Василька, хіба не віддав кадубець меду?

— А перший раз хто приніс дитину? Вона, Алевтина Іванівна?

— Чому ж акушерка має носити? Немовлят носить няня завжди... Пам'ятаю, спершу Горпині дали погодувати, а вже потім і Василька мені показали.

— Хто показав? — уперто допитувався Кирик.— Тьотя Даша? Нюра Безкоровайна?

— Це тепер тьотя Даша і Нюра Безкоровайна в лікарні, а тоді ж не вони були. Пам'ятаю, дітей нам принесла Ганя, спершу Тарасика, потім уже Василька.

— Оксютиха? Вона принесла? — глухо запитав Кирик, намагаючись проковтнути грудку болю, що здушила горло.

— Оксютиха, хто ж іще... Ганя в лікарні пробула недовго, спровадили її звідти, бо то спізниться, то не докличешся її, коли треба... А тільки з її рук я прийняла Василька.

— Т-так,— сказав Кирик, геть спохмурнілий на обличчі, хоч жінку його й розворушили не такі давні — п'ятирічні — спомини. І повторив, звівшись: — Т-так... Ну, я на ферму навідаюсь.

Після ферми, коли смеркло, заглянув у крамницю, а вже з крамниці пішов не додому, а на Бондарівщину, далекий куток, де жив Шаптала. В Шаптали дім був новий, литий зі шлаку, на п'ять кімнат. І так само литий зі шлаку хлівець, мурований погріб, гараж для «Москвича». Заможно жив чоловік — не шкодував ні рук своїх, ні часу в колгоспі, знаний і шанований був серед механізаторів не тільки в селі, а й у районі.

— А де хазяїн? — запитав Кирик, переступивши поріг чужої господи.

Горпина прасувала білизну, гудів телевізор, а діти — одне від одного менше — пилюку в хаті збили коромислом, граючись чи то в страшну війну, чи то в прекрасний мир. Тарасик серед них був найстарший, найпомітніший, і, глянувши на хлопчину, вражений Кирик начебто самого себе побачив — у далекому, напівзабутому дитинстві. І якщо до цієї хвилини мав якісь сумніви,

сподівався на Оксютин наклеп, то тепер миттю переконався: підміна — не вигадка.

— У місті хазяїн,— відказала Горпина, трохи подивована гостем, якого не звикла бачити в своїй хаті.— Діло якесь до нього є?

— Та є,— непевно відказав Кирик, потай радіючи, що хазяїн у від'їзді.

— Посидь, Йосипе, почекай, бо ми вже самі заждались...

Кирик сів під стіною, дивився — по хаті дивився, на молодицю, на дітей.

— Маєте трійко, а, бачу, вже й на четверте чекаєте? — обізвався перегодя.

— Та вітром задуває як не одне, то друге,— буркітливо мовила Горпина. І відразу на короткий мент обличчя її спалахнуло сором'язливо вдоволеним усміхом.

— А Тарасик найстарший, значить? — питав Кирик, стежачи за дитячою колотнечею, а найбільше, мабуть, за Тарасиком. Як біжить, як руки розставив, як сміється...

— Найстарший,— мовила.— А сам знаєш, первісток— найдорожчий. Це вже за тих я не так уболівала, а за нього — і не розкажеш. Він пучку вріже, а мені пече, він пожалиться у кропиві, а в мене душа ятрить... Натерпілася з ним. Такий урвитель росте, що спасу нема.

— Урвитель? — зі здивуванням і чудною гордістю запитав Кирик.

— А хіба ні? Себе скривдити не дасть і меншеньких обстоїть на вулиці. Ніяка забавка без нього не обходиться. Десь буде калюжа одненька на село — знайде і вскочить.

Кирикові вуста самі розклепились у доброму усмісі.

— А ви наче й радієте, що отакий? — без злості дорікнула хазяйка.— Що урвитель?

— Чого ж мені радіти? — заперечив, не перестаючи всміхатись.— Хай змалку награється, хай...

Шаптали все не було з міста, вже й споночіло давно, а Кирик сидів мовчки. Дітей погодувала Горпина, спати заходилась вкладати,— лише тоді схаменувся гість, випростався.

— Ось я тут гостинців трохи купив... для ваших,— і висипав із кишені на стіл печиво та цукерки.

Горпину оторопіння взяло — з якого дива? Сидів, сидів і нате... Ой не схоже на Кирика, не схоже, це ж, певне, щось вивідати хотів, до чоловіка підкрадається тишком-нишком. Із тих пір, як обрали на голову народного контролю, треба остерігатись його ще більше, ніж колись... Бо любить чоловік дивитися за порядком, не тільки на своєму обійсті, а й на чужому і в сусідську душу прагне зазирнути, щоб розкласти все там по поличках. Щоправда, зла їм ніякого не заподіяв, не трапилось, мабуть, нагоди, та все-таки краще обминати його десятою дорогою...

Якийсь тиждень, прокидаючись за старою звичкою опівночі, Кирик уже не будив жінку, щоб погомоніти, а лежав непорушно й невидющими очима дивився в темну стелю. Не хотілось йому читати свій улюблений тижневик «За рубежом» і переказувати зміст статей, котрі найдужче вразили уяву,— про криваві події на Тіморі, який рвав колоніальні пута, або ж про крах двопартійної політики в Сполучених Штатах Америки... Удень мовчки ходив на колгоспну молочно-тваринницьку ферму, де підвозив фураж для худоби, і, здається, перестав усе помічати довкола себе. Перестав помічати, що робить, із ким говорить,— сам на себе став не схожий, і цю переміну помітили люди: якась гризота гризе Кирика, бач, перевівся чоловік на ніщо!..

Голова сільради Федір Дмитрович Озерянський одного ранку нітрохи не здивувався, побачивши, як поріг його кабінету переступив Кирик. А що той ніколи не навідувався для теревенів, тільки по ділу, Федір Дмитрович запитливо звів стріхаті брови:

— Знову якісь негаразди? Говори, Йосипе, викладай.

Кирик спинився посеред кабінету. Подзвонили по телефону, Озерянський узяв трубку. Скінчив розмову — похмурий Кирик стовбичив посеред кабінету й мовчав.

— Що там, Йосипе, кажи...

— Однаково не доможусь од вас нічого,— махнув той рукою.

— Як то не доможешся?

— А так! Не поможете, даремно й зайшов.

— Може, знайдемо якийсь вихід? Коли добре пошукаємо? Що за діло привело?

— Знаю своє діло краще, тому й кажу — не поможете... Та гаразд, я вже вгору добиватимусь, там шукатиму правди.

— Чого вгору? Давай на місці,— дивувався голова сільради Озерянський.— Ти вгору — а вони тебе знову вниз пошлють. Мовляв, хай місцеве керівництво розв'язує. Бо що ж виходить? Наче ми не справляємося зі своїми обов'язками.

— Ой, не розв'яжете, Федоре Дмитровичу, куди вам!.. До прокурора подамся.

— До прокурора?

— А куди ж іще? Та й чи він допоможе.

Кирик вийшов, а голова сільради Федір Дмитрович трудно замислився: що ж у їхній Човновиці могло статись, що місцевій владі не впоратись? І те перебирав, і се, а так і не здогадався, що погнало несамовитого, шаленого Кирика аж у район.

Таки їздив (бачили свої люди Кирика в райсуді), от тільки невідомо, з ким він там здибався та говорив — із прокурором, із народним суддею? Чи, може, з адвокатом радився? Про свої відвідини в Човновиці нікому не зізнався, то ніхто вгадати не міг, навіть сам Озерянський,— про яку нагальну справу йшлось? Як вона розв'язалась? І чи взагалі розв'язалась?..

А, мабуть, таки розв'язалась, бо Кирик оговтався, знову сам на себе став схожий. На фермі прискіпувався до всякої дрібниці — і за доярками стежив, і зоотехніку та ветеринару не давав спуску. Як ішов по Човновиці, то голову знову тримав високо та гордо, приглядаючись до кожного і все помічаючи. Став таки схожий на себе, на онука Святої Правди!

І не сховалось од його меткого ока, що Оксюта, як і перше, добирається з поля до своєї хати коротшою дорогою, тією, яку проклав у об'їзд. Засипав Кирикові рови-перепони, щоразу пре в об'їзд, а за ним, звісно, й інші шофери слідком подались.

То якось Кирик знову взяв заступа й почимчикував на Оксютин куток. По старих своїх заїжджених ровах копав нові, неспішно так, із передихом, із цигарочкою в зубах. Чи квапитись не було куди, чи, може, очікував когось.

І таки дочекався — Павла Оксюту, не когось.

Той розвальцем підійшов. Узяв грудку свіжої землі в долоню, понюхав, роздимаючи ніздрі в тонесеньких прожилках. І мовив:

— Озимину пора сіяти, а дощів нема й нема.

— Посіємо вчасно,— відказав Кирик.— Уже вчора на Козельщині й почали.

Павло Оксюта в поле подивився — до обрію, повитого мевом сивастим, наче хотів угледіти в далечині, як там сіють на Козельщині. І, перевівши погляд ближче, на свіжі ями, викопані Кириком, запитав із гострувато прижмуром очей:

— Таки на своєму хочеш поставити? Щоб твоє було зверху?

— І поставлю,— відповів Кирик, який тільки й чекав на таке запитання.

— Давай, давай,— під'юджуючи, всміхнувся Оксюта.— Коли такий правильний... коли своїм горбом хочеш усю неправду переорати. Тільки щоб не підірвався, дивись.

— Не підірвусь. А тобі ось що скажу, затям.

І різко так ступив до Оксюти, що той, глянувши на заступ, виставлений уперед, сахнувся.

— Ось що скажу,— повторив Кирик, і лице його, темне, горбоносе, похижіло враз.— Щоб твоя брехня вмерла отут,— і торкнувся гострим заступом Оксютиних грудей.

— Яка брехня? — збліднувши, відвів рукою заступ Оксюта.

— А та, що ви з жінкою своєю склали!

— Чому ж брехня? Жінка мені призналась, а я вже тобі, щоб знав... Хотів якнайкраще, хай би ти, Йосипе, знав, де твоя дитина, що все життя чужу доглядаєш.

— Свою доглядаю! — просичав у відповідь Кирик.— І доглядатиму, ніколи не відмовлюсь.

— Та я ж правду тобі...— дурнувато бубонів Оксюта.

— Не бреши! — й далі сичав знавіснілий Кирик.— Яка ж це правда? Наклеп! Шаптала з Горпиною своє доглядають, а ми з Якилиною своє... І коли ще ти хоч слівце бовкнеш, хоч заїкнешся десь... Затям, я в нарсуді був, у прокурора... Так що на тебе та на твою плетуху зайдеться хутка управа.

— Та я ж тобі полуду хотів зняти з очей...

— Полуду? Твоє коріння, Оксюто, добре знаю, наслухався...

— Та й ти своє коріння не сховаєш!

— Тільки хоч шелест який почую... тільки щось дійде до Шаптали... чи до моєї Якилини — зі світу зведу, затямив? Я з тебе попурі зроблю, отакий собі віночок із українських народних пісень, зрозумів? Під суд обоє з жінкою підете, я не марно був у прокурора!

Оксюта дивився, як околицею села віддаляється Кирик. Доскоцький, ой доскоцький! Але краще з ним не стикатись лоб у лоб: хоч і в Оксюти не череп'яний, але ж у Кирика впертий по-баранячому, тут не вгадаєш, хто кому роги обламає. Бач, уже й у нарсуді побував, і, видно, відчув свою силу, свою перевагу над Оксютою, інакше б не заносився високо. Таки ліпше тримати язик за зубами... й жінці наказати — хай теж їсть пироги з грибами...

Після дощів обложних, короткочасних знову настала погідна пора, в колгоспі закипіла сівба. Кирик і на фермі впорувався, і в тракторну бригаду заникував, і до механізаторів у поле. Таки не вмів чоловік, щоб якесь діло без нього обходилось, всюди встрявав. І ще дужче випростувався, ще крутіше випинав груди, вище задирав свою горду голову, наче далі всіх прагнув заглянути і більше всіх угледіти.

І, як раніше, просинався опівночі. Думки роїлись, опосідали мозок, вільними птицями просились у політ — і тоді Кирик простягував руку й торкався чутливими пальцями жінчиного обличчя, будив, навертаючи до явини. Якилина просиналась, і Кирик, зраділий, ділився наболілим,— про події на Близькому Сході говорив, про виверження вулкана в Ісландії або ж про те, скільки сьогодні на ферму завезено гички й коли слід сподіватись отелу від їхньої Чирви, корови-рекордистки.

Пісня про Високі Гори

Село називається Високі Гори, хоч, власне, гір — ні високих, ні низьких — тут немає. Немає ні в селі, ні на околицях. Є лише байраки, а в лісі, що синіє неподалік, холодні навіть у літню спеку яри, поросли терном, вільшиною та осокою.

Через Високі Гори лежать шляхи, по яких можна проїхати чи пройти будь-куди: на північ, на схід, на південь, на захід.

Скажімо, ви хочете добитись до Москви. Мабуть, немає нічого простішого, бо з Високих Гір можна дістатись і до столиці: спершу проминіть сільраду під шифером, далі школу, за школою обеліск на братерській могилі, далі йдіть прямо біля садиби ветлікаря Яструбинського, далі повз хату кривенької баби Танасійки, мимо старого дерев'яного журавля, що задер у небо довгу шию, далі полем, перейдете сусіднє село Смушівку, а також інші села, проминете Мотовилівку, сам Київ, а там і до Москви рукою подати!

Через Високі Гори лежать дороги в усі країни світу. Найбільше, мабуть, по цих дорогах добивалось людей у Крим, у Туреччину. Це в давніші часи. А в недавні часи тьма-тьмуща всякого люду пройшла по цих дорогах у Польщу, Чехословаччину, Болгарію, Югославію, Румунію, Угорщину, Австрію. Пройшли в Німеччину, до самого Берліна. І таки багато своїх, із Високих Гір, побувало там, хоч повернулось назад дуже мало. Й не те, що, може, не було назад прямих доріг чи заблукали по світах, а з іншої причини: позоставались назавжди на чужині під червоними зорями.

Отже, лежать дороги до братів за найдальшими обріями. Скажімо, заманеться завтра комусь вирушити у Гру-

зію — хай від сільради прямує до нової пташарні, біля пташарні зверне праворуч, мимо вчителя Данилюка та шофера Одарченка, далі помине місток через річку й вийде на лівий берег, далі берегом, берегом... Дивися, за якийсь час і до Грузії доберешся!

А зрештою, сяє над Високими Горами те саме сонце, що й над усім світом, зріднюючи це село з усіма іншими селами, з великими і малими містами, які вже перетворились чи завтра перетворяться на мегаполіси.

До нинішнього дня не з'ясовано, хто був той перший чоловік, який поклав початок Високим Горам,— чи мисливець, що облюбував цю місцину, натрапивши тут на силу-силенну всякої дичини; чи рибалка, який уподобав тиху річку за рибу, що водилась у ласкавій воді; чи був це хлібороб, якого зачарувала родюча чорноземля. Може, козак, може, пастух, може, чумак, а тільки був він тут колись першим, був і зоставив по собі пам'ять у несподіваній назві села: Високі Гори!

Високі Гори в степу, що навесні зеленіє збіжжям, яскріє маками та волошками, а восени свистить сухими бур'янами, котиться прудким перекотиполем, озивається голосом вовка чи лисиці,— й від обрію до обрію рівне й гладеньке мов долоня!

Можливо, в того першого чоловіка, який поклав початок цьому селу, була незбагненна туга за горами? І йому здавалось, що коли добре захотіти (а хотітиме не тільки він, а й нащадки, а й наступні покоління), то високі гори таки виростуть у степу так, як усе тут росте: жито, пшениця, катран, чебрець, тютюн, верба, сива тирса...

І, можливо, гори там, у чорних надрах землі, вже ростуть трудно, ростуть вершок за вершком із найглибшого глибу, і таки мають колись показатись перед очі,— хай не сьогодні чи завтра, а таки мають?

І отой братерський горбок із обеліском, що височить біля школи і має стати колись найвищою, з усіх усюд помітною вершиною?

І нині, і прісно, й навіки-віків хай будуть священними Високі Гори!

Взагалі, в історії села траплялось багато цікавих сторінок, що хоч і покрились подекуди порохом, та не спо-

рохнявіли. Коли уважніше прислухатись, то з тих сторінок долине брязкіт козацьких і татарських шабель, посвист стріл, іржання коней, плач дітей і матерів. Долине пісня, що ввібрала в себе біль і страждання, стогін і плач, але також невмирущу звитягу, нетлінну віру. Постане перед зором зловісний відблиск пожеж, мужність і скорбота облич. Село згорало — і воскресало з попелу, село було потяте до ноги — і знову спиналось на дитячі ніжки.

Чи не тому не вмирало, що мрія про високі гори, закладена в самій його назві, була дужча за мор, плюндрування і смерть? А мрії, звісно, ніколи не вмирають, мрії для того й приходять у цей світ, щоб стати життям.

Чим писалась історія села? Писалась мечами, списами, кривавими сльозами. А також ралом, бороною, засіяною нивою, проспіваною піснею. А також нагаями, канчуками, потом, прокляттями, смертями і народженнями. Історія села бряжчить кайданами, варто лише прислухатись — і їхній зловісний дзвін долине в нинішній день.

А хто ж літописці, що працею, мозолями, кров'ю, потом, болем своїм не втомлювалися звеличувати Високі Гори? З мороку минулого проступають обличчя, жевріють очі, розмикаються уста, бажаючи сказати щось... Як багато їх — смолокури, гончарі, чередники, шевці і шевчуки, гречкосії, волопаси, свинопаси, стельмахи, бондарі, римарі, столярі, чумаки, молотники, вшивальники, паламарі... Нема їм числа.

А чи водилися свої святі у Високих Горах, як, скажімо, водились вони в Києві, в Почаєві та по інших не менш святих місцях?

Водились, тільки не схожі на тамтешніх.

Я познайомився з нащадком такої святої з Високих Гір. Власне, коли знайомились, коли розмовляли, то спершу я навіть не здогадувався про його походження, про родовід, бо ніщо в зовнішності чи поводженні не виказувало винятковості.

В зеленому лузі кувала зозуля, їй відповідала друга — зовсім, здається, далеко. Через блакитне склепіння неба маленький літак тягнув прямовисну сріблясту смугу, вже трудився десь понад самісіньким сонцем. Бурхливо цвів жостір, і кожен кущ на схилі байраку пахнув медом і

тонко дзвенів музикою бджіл і заклопотаної мурашви, що спивали нектар.

У мого співрозмовника були грубі риси обличчя і голос звучав грубо. І весь він видавався грубим, якимось малоотесаним: наче рубали його з міцного каменю, рубали на совість, навічно, а потім таким і зоставили, зрозумівши, що з каменю щось м'яке та лагідне й не повинно вийти, а саме отакий одземок. Одземок із кутастим тілом, із кутастими руками, із голосом, що нагадує гуркітливу мову крем'яних жорен...

Отут, посеред села, росло кілька старих яблунь і височіло дві-три огрядні, мовби осілі в землю, липи. Серед шовкової муравки, що віддавала малахітовим ніжним блиском, там і сям лежали важкі надмогильні плити. На деяких було вибито скупі слова про померлих і похованих тут, деякі лежали без написів — і їхня мовчазність була не менш красномовна.

— Церква стояла колись, то в революцію сама згоріла чи спалив хтось... У Високих Горах що розказують? — гуркотіли жорна в грудях мого співрозмовника.— Церкву звели на куркульські гроші, пан свою пайку вніс. Звести звели, а треба розписати, бо вже й священик до цього приходу явився, а правитись не правиться. Ну, покликали богомазів, що ото по селах ходили, продавали ікони чи розмальовували церкви. Трое прийшло до Високих Гір, поставили їх жити по хатах. Жили, щодня в церкві пропадали, малювали святих, а вечорами внадились до Насті, була в селі така весела молодиця, вдова. За Настею водилася слава, що прихильна до всякого зайшлого люду, й горілка в неї солодка не висихала. То, значить, богомази вдень до церкви, а ввечері до Насті... Ну, минув час, розмалювали церкву, й тодішня сільська та церковна старшина прийшла на оглядини. Так би мовити, на генеральну репетицію перед релігійними відправами. Поставали, розглядають усіх тих богів і боженят, святих, угодників і угодниць, розглядають усякі німби та ореоли, знаменія. І Настя ж у той день прийшла, бо сказали богомази, щоб навідалась... Мовчать, сопуть, ніхто не поспішає хвалити чи гудити. А потім усі стовпились перед матір'ю божою, що немовля на руках тримає, значить, Ісуса новонародженого. Бо й справді вони, ті малярі, так її вже гарно намалювали, що хотілось і хотілось дивитись на неї

з дитям та сміятись від радості. А далі вже не так на богоматір із дитям милувались, як почали приглядатись до Насті. І повідступались від неї, наче від прояви, наче від нечистої сили. Жінка спершу й не втямила причини, а потім ще глипнула на богоматір — і похолола: свята діва Марія була на неї схожа, значить, із неї була змальована. І так їй страшно стало, що ноги наче вгрузли й передихнути не годна, бо хіба вона могла сподіватись на таке? Хіба могла сподіватись, що богомази їй так віддячать за доброту і за веселість її? Позадкувала до виходу, потім навтікача, за нею народ із церкви посунув, наче за нечистою, стали на паперті й дивились, як біжить по дорозі до річки. А чого вона до річки побігла? Спершу надумала топитися, але не втопилась, через місток, через місток, потім лозами, потім полями через жита. І все здавалось, що женуться слідом, що ось-ось наздоженуть. Прискочила до сестри в Смушівку, сховалась на печі, а за оказію розказувати боїться. То вже сестра від інших довідалась, що приключилося з Настею. Довго не поверталась у Високі Гори, переховувалась у сестри, а якби не втекла, то що? Могли б її наші глитаї й порішити на місці, хоч, коли подумати: чи вона винувата? Богомази підвели Настю, мов кривого під монастир.

Цвіте село цієї травневої пори. Зозуля не вмовкає, і, наче далекий відлунок, у відповідь озивається друга. Повітря таке бездонне й прозоре, що, здається, можна заглянути не тільки за край небес, не тільки в чужу думку, а й у сиве минуле.

— Ось так і стала Настя у Високих Горах за святу. Вже давно тієї церкви нема, а люди пам'ятають. І не тільки в нашому селі, а й по сусідству. Тільки здибаєшся з кимось, тільки згадаєш за Високі Гори, а тобі відразу: це, кажуть, оті Високі Гори, де веселу вдову Настю намалювали в церкві як божу матір із дитям на руках... А дитяти ж тоді в неї ще не було, пізніше знайшлось, коли тих малярів слід і прохолов давно. Хлопчик народився, назвали Максимом, а від нього і я пішов... так би мовити, прямий нащадок святої.

Дивлюсь на нього — окоренкуватий, здоровий, і погляд жолудевих очей не легкий, а гострий, і гострота погляду пронизливо важка. На голові костиричиться цуп-

ке чорне волосся, брови — наче дві борозни, й хоч би тобі дрібненький натяк на сяйливий німб!

Цікаво, а чи був такий німб у веселої вдови Насті, що причарувала богомазів?

Ранкове сонце вигнуло золотий пружок над обрієм, пружок-обідок роздимається, мовби видимо набрякає рожевим соком, і вже по груди звелось, уже по коліна, ось тільки по щиколотки стоїть у мареві, вже навшпиньки випручалось, має підстрибнути ось-ось... Підстрибнуло, відірвалось од обрію і — ще в росах, іще в запахах полину, хліба, землі — свіже й добротворне, покотилось і покотилось ізнизу вгору так, як здатне весняне сонце, оновлюючи старий і вічно молодий світ.

І вже вкотре за століття Високі Гори умились ранковим промінням, одмінившись від його цілющої сили, загомоніли чоловічими й жіночими голосами, усміхнулись дівочим усміхом!

Неподалік тракторного стану пасеться гнідий кінь, і ранкове сонце кладе на його ситі боки якоїсь дивної густоти і насиченості руді плями. Кінь зводить морду, переступає в траві, й тепер уже барви гаснуть на ньому, наче він мимоволі став своїм споночілим двійником.

Стаю у мокру від роси лободу, серед білих вічок березки стаю, бо ззаду наближається тракторний рев. У кабіні знайоме обличчя, на якому сяють карі очі. Спершу сяють рівним світлом, та вмить світло в погляді яскраво вибухає і так проїжджає мимо двома вогнистими квітками.

Вчора про всяке гомонілось у гурті чоловіків, що зібрався на проводах хлопців до армії. Про посіви кукурудзи й підживлення; про мотоцикл, який дістався в премію одному дядькові, а він сподівався на холодильник; про голову колгоспу, який дає дозвіл на будівництво тільки цегляних будинків, критих шифером чи бляхою, і виділяє чималу допомогу на придбання матеріалів. Гомоніли про війну, хоч на останній випало воювати одному чи двом із чоловічого гурту, а решта не чули ні виття бомб, ні вибуху мін.

— Мій дід у Брусилова в армії служив у першу світову, то в болотах убило або потонув. А батько воював у другу світову, то на Курській дузі під танком... А я от живу наче не тільки за себе, а й за них.

Це вчора він сказав, отой, що зараз проїхав на тракторі — мабуть, на кукурудзяну плантацію, що ховається за посадкою кленів і акації. Діда його вбито, батько поліг, а він — нащадок, він — підтримує безперервність свого роду. Оре й засіває землю, обробляє посіви, збирає врожай. І так із року в рік, і так усеньке життя. А в нього вже підростають або й попідростали хлопці, які теж оратимуть і засіватимуть цю землю, збиратимуть урожай, підтримуватимуть безперервність роду, бо така вже їм судилась доля.

Від усієї своєї душі світить сонце над Високими Горами, а душа в сонця щира, багата й ніколи не збідніє, а хіба що побагатшає, бо позичає тепло і приязнь у кожної людини з Високих Гір, і ніхто не поскупився ніколи, не пошкодував.

О, гнідий кінь знову заграв ситими боками, рудим блиском заблискав, огнями густими заіскрив!

— Еге, ви мені скажіть, що таке багатство, бо не знаю,— вдавано сварливим і вдавано невдоволеним голосом гомоніла літнього віку жінка з молодицями, що, здається, йшли на корівник.— Які там гроші? Хіба гроші багатство? Земля — багатство, бо все з неї: і хліб, і людина, ну чистісінько — біда всяка і горе, добро й достаток.

Жінки пройшли у сиве надвечір'я, понесли з собою балачку, а мені запали у свідомість слова отієї літнього віку, чиїми вустами, мабуть, і говорила сама земля.

Кілька днів був під враженням почутого. Ніякої новизни для себе не відкрив, але з уст отієї жінки чомусь прозвучали по-новому слова про те, що все — з неї, ну чистісінько — біда всяка і горе, добро й достаток.

Зеленіли Високі Гори; у степу п'ялись догори густі хліба; цвіли луги, вода в річці наче не текла, а співала; ще грали, сурмили пташині оркестри, щоб у їхньому безсонному музичному супроводі швидше й веселіше росла найменша бадилинка. І в усьому цьому бачилось, як на землі виростає, набирається сили, йде в бубляхи, у цвіт і в солодкий плід найдорожче, що є в людини, а саме — любов. Бачилось, як на чорноземі, разом із усім зелом, п'ючи глибинні соки, черпаючи снагу з незамулених джерел, іде в буйний ріст, обнизується барвистими кетягами, прикрашається дзвінкими гронами най-

необхідніше, що є в людини, а саме — надія. У піснях дощів, у гортанних реготах громів, у примарному сяянні зірниць над вогким нічним степом, у підпадьомканні перепелів, у запахах любистку, у свіченні росинки на хисткому стебельці, у всьому тому, що складає красу і звабу цього світу, його безмір, його обшир,— отже, в усьому цьому бачилось таке рятівне для людини, а саме — віра!

Пройшла тоді жінка в сиве надвечір'я, пройшла так, як не один рік проходила, й пронесла з собою думки, які, мабуть, народились у ній з-передвіку. І з часом не полишає певність, а ще більше міцніє, що правдивішої правди й не можна було їй сказати, бо хіба ж може земля, що говорила її вустами, бути в чомусь нещирою чи оманливою?

Село називається Високі Гори, хоч гір — великих чи малих — тут і поблизу немає.

І немає такого куточка на землі, до якого не можна було б дійти по дорогах, що прослались через село. І немає такого народу, до якого не можна було б дістатись, якби ти вирушив із Високих Гір. І так само всі дороги ведуть сюди, кожен може сюди добитись.

Хочете в Москву? Отже, поминіть сільраду, потім школу, братерську могилу з обеліском, пройдіть біля садиби ветлікаря Яструбинського, далі повз хату кривенької баби Танасійки, через поле, через сусіднє село Смушівку, добийтесь до Мотовилівки, проминіть Київ, а там і до Москви близько!

На далекий Кавказ можна дійти через Високі Гори, а можна на Далекий Схід чи на Урал. Ведуть дороги звідси на Балкани, до Дунаю, до Тиси, до Вісли, до Одеру.

І — коли прислухатись усім серцем, відчути всією душею — то можна почути, як у надрах землі трудно, важко й непереборно таки ростуть високі гори, вже перші їхні верхи показуються тут над поверхнею...

Пісня про Максима

Інколи ввечері заходить погомоніти Калістрат Колівожко.

Тримається прямо, наче сажня проковтнув, очима-гудзиками дивиться незмигливо. Отак, здається, годину може дивитись на чоловіка — й не скліпне. Голос різкий і мова хутка, наче слово за словом саме котиться, а вже думка за ними квапиться, щоб не відстати.

Зайшовши до хати, бадьоро здоровкається й так само бадьоро поглядає на всіх — на господаря, на господиню, на кішку, на рушники по стінах.

— Значить, так,— звертається до Максима. А може, до всіх і до всього в хаті,— до хазяїв, до кішки, до стін, бо зараз дивиться прямо у простір.— Значить, так. Ось ти, Максиме, інвалід...

Мимовільна усмішка спалахувала на Максимовому обличчі, освітлюючи численні зморшки, як сонячне проміння освітлює павутиння по кутках темної хати, й воно мовби веселішає.

— Значить, ти, Максиме, інвалід. А яка тобі з того користь?

Хазяїн, який любив шевцювати й шевцював мало не кожної вільної хвилини, ставив новий кожемітовий підметок до поношеного черевика й озивався:

— Та яка ж користь? Ніякої.

— А чому ніякої? — впевнено насідав Калістрат Колівожко, і його маленька міцна голівка на твердому стовбурі шиї стриміла, як гриб-боровичок.

— Яка ж користь? — не розумів хазяїн, б'ючи молотком по кожеміту.

— Скажи, наша держава про всіх піклується?

— Про всіх, аякже.

— А про інвалідів — найбільше! Ось ти воював і я воював, так? Обоє поранені, так? Держава правильно подумала, що від цього обом нам має бути користь. Я свого ніде не попущу. Раз я приїжджаю у місто, раз мені скрізь положено без черги — значить, я в чергу не стаю. Раз положено їхати в трамваї безплатно — їду.

— А мій завжди кидає три копійки,— обізвалась мовчазна жінка.

— І дарма! Значить, сам себе не поважає. А я себе поважаю, от!

— Іноді якось і не з руки буває: самі старі жінки стоять у черзі...— мовив Максим.

— І що? Постоять! Не я придумав закон, що інваліди війни — поза чергою. А коли закон — усі мають дотримуватись, навіть старі жінки.

— Подивишся, Калістрате, на тебе — наче ж і здоровий. Звідки видно, що інвалід? Якби хоч рука була відірвана чи нога...

— Коли треба — я завжди скажу!

— Виходить, наче хвалишся. А мені совісно... Стоять люди, а ти сунешся перед усіма й кричиш, що інвалід.

— Чого совісно? Що кров проливав? Що скалічили? А я пишаюсь, я ні від кого не криюсь.

— Я не за те,— не зовсім упевнено відказував Максим.— Я за те, що совісно перед усіма виставляти свої болячки. Пам'ятаєш, як раніше на базарах? Сидить посеред торговиці, закачав штанину, показує обрубок, синій, страшний,— от і кидають копійки. А тут наче теж усім свій обрубок під носа тицяєш, щоб пожаліли... Ось я живий, здоровий — і добре. Ну, посічений. То які мені за це пільги чи переваги? Тим, що в землі лежать, нема ні пільг, ні переваг, а вони ж таки справжні герої. Справжні, тут і доказувати не треба... А вони ж своїх обрубків чи костомах нікому не показують...

— Ти проти державних законів? Які за інвалідів, за героїв, так сказать?

— Чому ж проти? А тільки інваліди теж усякі бувають. Одні бувають, що з ліжка не зведеться, ось із них і справді треба ока не спускати. А другий, подивишся, дужчий за нескаліченого, тут нескаліченому треба давати дорогу, а не йому.

— Ні! — високо випручував Калістрат Колівожко міцну круглу голівку на довгому стовбурі червонястої

шиї.— Коли мовчатимеш, то ніхто й не знатиме, що інвалід. Ну, хто без руки — відразу видно. А я мушу говорити, й чого це мені в сірка очі позичати? Що мені належиться, хочу взяти сповна... Ось що вам скажу...

— Що? — озвалась мовчазна хазяйка.

— Тому, хто безногий, машину дають без черги!

— Але ж не дурно, а за гроші,— докидав Максим.

— А може, й за скалічену ногу,— зітхала жінка.

— Коли ти герой, то тобі по-геройському належиться! — твердо казав гість.

Роздосадуваний, Калістрат Колівожко різко зводився і рвучко виходив, аж холодним вихорцем віяло по хаті й фіранки здригались на вікнах...

Запала тиша. Горіли в плиті дрова, жінка клопоталася з вечерею, а Максим усе морочився з тими кожемітовими підметками, бо звик робити на совість. Чи шив, чи латав, чи підбивав — кожен цвяшок, кожну дратвочку пристосовував майстерно. А тому в селі іноді несли йому таку руїну, яку і в руках було соромно тримати,— проте Максим брався лагодити, й виходила справна взувачка, яка ще служила й служила.

Смеркало, в хатині западали сутінки.

— Ти ж бач! — обзивався сам до себе Максим.— По-геройському і належиться!

За вікном ніч розставляла неводи, а в тих неводах темних далекими рибами-красноперами застигали зорі. Вечеряли мовчки і, не донісши ложку до рота, Максим знову озивався:

— Справжні герої в землі лежать, справжні по чергах та магазинах не вештаються!

І вже перегодя, коли знову сидів на своєму низькому ослінчику перед широкою лавою, густо закладеною всіляким швацьким причандаллям, озивався сам до себе:

— Ті, що в землі лежать, уже нічого для себе не попросять, вони все віддали людям...

Видно, в його душі кипів якщо не вулкан, то бодай невеличкий чавунець, кипів довго, не втихаючи, і з того чавунця гарячого подеколи вилітали шпарким окропом гнів і злість.

— Раз скалічило, то вже герой? А могло ж і не скалічити, могло міну далі пронести — тоді що? Ніякого рубця, ніякого знаку на тілі — тоді як домагатися пільг?

— Охо-хо-хо,— зітхала мовчазна жінка, яка ніколи в розмови не встрявала, ні в суперечки, наче й не було її поблизу. Хай інші скубуться — вона мовчить. Хай інші хоч перегризуться — вона дивиться. Чоловіки-односельці заздрили Максимові за жінку й казали, що вона, мабуть, німа чи глуха, а то й зовсім не жіночого заводу.

Це тепер Максим сидів удома, порався з чужим взуттям, а раніше весь час робив у колгоспі. Спершу все більше біля механізмів, таких, як віл чи кінь, а згодом і на тракторі орав, на «натіку». Орати — орав, сіяти — сіяв, культивувати — культивував. А то й бурти рив під цукрові буряки, коли не встигали вчасно вивезти на цукроварню, а то гичку з ранку до вечора тарабанив із поля на корівники. Взимку, як правило, Максима перекидали до свиней, бо там вічно була невправка. А якщо не до свиней, то до телят, а якщо не до телят, то до курей, котрі в хурделицю і мороз опинялись мало не просто неба. Найбільше, либонь, попарити лоба йому випало на корівниках. У колгоспі їх було кілька, ще довоєнних, старих, і худоба там дуже мерзла, шерсть іноді за ніч таким густим інеєм покривалась, як трава в лузі. Затикали діри в стінах, але ж завівало сніжком зі стріхи, і наїжаченої, голодної худоби ставало жалкіше, ніж себе... Максим як ішов на корівник удосвіта, то й повертався опівночі, щоб знову вдосвіта рушити, і, здається,— у поношеній шапці-вушанці, у куфайці, підперезаній солдатським ременем, у ватяних штанях, що попродирались на колінах, у валянках, пошитих із чорного рубчика, і в червоних калошах, забрьоханий, заболочений, у жомі, в січці, у мелясі,— ходив біля тієї худібки артільної, доглядав, обігрівав мало не своїм тілом. На трудодні випадало не більше, ніж усім іншим, та вони з жінкою дітей не знайшли, то якось кінці з кінцями зводили, маючи город і з городу, маючи щороку по поросятку.

Наробився Максим біля худоби, як на війні не натрудився...

В якому ж це році зводили новий корівник? Дерева свого колгосп не мав, то мали возити виписаний аж із Чорного лісу. А чим возити, коли машин у колгоспі однадві, та й ті «чортопхайки», коли волів та коней по пальцях можна перелічити, коли й здорових чоловіків не набереш? А таки возили з далини далекої — і на конях, і на волах, і на «чортопхайках», і помагали дядькам оті

підлітки-парубчаки, що на війну не доросли, а школу переросли... Дерево пиляли пилками вручну, рубали й тесали сокирами, стругали струганками, орудували долотами,— і, дивись, почав повільно зводитись корівник, зводився у дзвоні сокир, молотків, переляску цвяхів, чиргиканні пилок, зводився із тим завзяттям, що пахне гірким потом, стружкою, тирсою, що озивається скупим сміхом, лунає солоним словом чи приперченим жартом. На тому корівнику Максим і днював, і ночував, але ж пекло тоді не тільки за корівник, а й за новий врожай, то й на жнива одривали чоловіка — перевівати зерно, перелопачувати, засипати в мішки, вантажити в машини, везти на елеватор, розвантажувати...

Тепер які корівники в їхньому селі? Називаються фабрикою по виробництву молока. Механізована годівля, механізована очистка гною, механізоване доїння, молоко по шлангах, по великих срібних трубах тече на сепаратори, переробляється, і скрізь машини, електрика, доярки ходять у білих халатах і називаються лаборантками, а завідуючі корівниками начебто вже інженери. Навідувався Максим, дивився...

Взимку ломами кололи кригу на ставу. Тріщав мороз, голубіли на полях і в селі сніги від ранкового світла, а він із двома-трьома дядьками трощив кригу. Ломи дзвеніли, виспівували, витьохкували й так само лунко дзвеніла та витьохкувала крига, ставок, здається, промерзав до дна. Тривожні, лякливі мелодії тріщання спалахували від тих дужих ударів раз по раз, наче крига лопалась від берега до берега, й тоді мовби сама душа давала тріщину, остережливу, острашливу. Важкі, кутасті брили брали руками, зодягнутими в брезентові рукавиці, складали на воза, складали на другого воза і, поцьвохкуючи батогами на коней, везли до льодовні. Коні дихали білою парою, що інеєм осідала на мордах, так само квітками білої пари дихали погоничі, пара осідала їм на бровах та вусах густою сивиною, а Максимові, який ішов біля воза, смикаючи віжками, й досі в душі чувся отой крижаний передзвін, і досі перед очима летіли срібні скалки-друзи, й душа чоловікова чомусь не втрачала дивного ляку, наче то вона й досі сама лопалась — від одного берега до другого... Складали кригу в льодовні, пересипали соломою, потерухою, щоб, не танучи, лежала до літа, до спеки, а потім, покадивши тютюнцем,

знову гнали конячок до ставу, знову брали до рук ломи й лупали у піддатливі, веселі груди засніженого ставу, який у відповідь вигримував свою басовито-переривчасту пісню. Авжеж, мусили і тут упоратись, поки морози, мусили й на ставу вчасно зібрати урожай криги... Давно вже не був кригорубом, а чому той відгук далекий — як б'ють ломи об лід, як співає крига, як тривожно тріщить від берега до берега,— й досі не забувається, й досі відлунює? Мабуть, пісня зимової криги була не менш чарівлива, ніж будь-які інші,— хай то пісня зораного поля, вижатої ниви, зведеного корівника...

Скільки пам'ятає, не мав певної роботи, в колгоспі завжди був на всяких роботах.

Одного разу з вилами кинувся на бригадира... Лежав їхній суперфосфат на станції тиждень чи два, пропадав, то мусили ж якось доставити в колгосп. Негода, півторатонкою по баюрах, по розгрузлому чорнозему не проїдеш, тільки мотор посадиш та осі порвеш, то, як завжди, випало їхати Максимові коненятами, а з ним ще кільком дядькам. По хвищі до станції світ неблизький, поки туди, поки на вози той суперфосфат поклали, поки назад,— уже вночі приплентав додому. І, мабуть, прохопило в поїздці, бо на ранок у жар кинуло, руками-ногами ще ворушить, а язик і зовсім одняло, як дерев'яний. Жінка натирання всякі робила, мазями мазала, банки ставила на груди, липовим цвітом відпоювала, ноги парила, а то, випаливши в печі, навіть у піч заставила залізти й подихати сухою спекотою. Очуняв, оклигав, за якийсь час і в колгосп подався, бо осінь, бо невправка як не з одним, то з другим. На цей раз ішов із вилами кагатувати буряки, й бачить: лежать привезені мішки суперфосфату просто неба, і вже ті руді паперові мішки від дощів стали клоччям, і суперфосфат розлізся по багнюці. Наче оглушило Максима, сперся на вила, бо далі ступити не годен, а тут і бригадир навинувся, собі на погибель. Навинувся і питає сердито, чом це Максим у таку гарячу годину не квапиться буряки кагатувати, чом це він стоїть стовпом мальованим? Як тримав у руках вила — так і штурнув поперед себе, ледь тими згрелями очі не вибрав, добре, що бригадир сахнувся, а потім кинувся тікати. Ні, не погнався Максим слідом, та й чи винуватий був бригадир, коли подумати? Поволочили пізніше Максима, та все минулось, бо тільки руку заніс, а не

скалічив, і найбільше допомогло — що фронтовик, рядовим як пішов у перший день, то й вернувся рядовим ув останній...

Сидить тепер на низькому ослінчику, прямо перед ним — під лавою, на лаві, на підвіконні — розкладено всіляке швацьке причандалля, шкураття, все під рукою, все напохваті, а за вікном завжди видно грушу. Взимку в снігу чи в інеї, навесні в молочному цвіту, влітку в жовтих плодах-лимонках, увосени в багряному листі. Максим морочиться із чужою взувачкою (тепер мало віддають лагодити, поносив — і викинув, обновку купує, та такому майстрові все-таки носять) і, зрідка поглядаючи на стару, вузласту грушу, перебирає крем'яхи спогадів, а вони барвисто спалахують, гріють...

Найдужче, мабуть, любив, коли кликали теслювати, коли до столярки просили. А тоді ж чи не кожне якщо не з землянки хотіло вибратись, то з хлівця, в який загнала воєнна хурделиця. Не завжди в Максима й хвилина така траплялась, щоб можна було податись, усе більше вечорами робив у людей, а то місячної ночі або в неділю. Сокиру мав слухняну, проворну, сокирище як прилипало до долоні, і дерево піддавалось, дерево не перебаранчало, виходило з нього те, що й хотів майстер: лутка — то лутка, одвірок — то одвірок, лага — то лага. Це тепер хутенько зі шлаку вилив хату чи з цегли склав, без толоки майже обходяться, а тоді без толоки не обходилось, і коли кликали Максима — а його кликали неодмінно,— то він, випивши чарку, покуштувавши капусняку чи курячої смажені, захмелівши не так головою, як почуттями, послухавши першу-другу застольну пісню, просив у жіноцтва, щоб заспівали «Ой ходила Ганнусенька по крутій горі». І коли молодиці затягували, що «вже ж тії чорнобривці розцвітають, а вже ж мою русу косу розплітають»,— від якогось раптового жалю чорнів обличчям, туманів зором і, склавши руки у похмурі, наче вороняччя, важкі кулаки, сумно поникав головою зі стернистим чубом. Уже молодиці відспівали, вже пісня хто відає куди майнула на крилах, а Максим усе понуро човпів за столом, наче нікуди пісня й не полетіла, а назавжди звила гніздо в його серці...

У вогнях жовтих плодів стоїть груша за вікном, зрідка ті вогні, схожі на великі краплі провислого й загусклого

воску, спадають донизу, встеляючи землю веселим ластовинням...

Десь на свята жінка неодмінно скаже Максимові, щоб кинув той недошитий хром чи юхту, облишив недолаголжені черевики й подався межи люди. Подався межи люди, бо, перед вікном на ослоні сидячи, обернувся на старого пня замшілого, що лише руками ворушить, наче їх вода підмиває. І дістане зі скрині зелене, гармошкою, галіфе, дістане геть вицвілу, з гудзиками-зорями, гімнастерку, а з дзеркальної шафи — сірий, сосонкою, піджак.

До піджака приколе ордени й медалі, які ніколи не втратять свого бойового блиску... Нагороди глухувато побрязкують, наче турмани з далини, і в їхніх голосах чується Максимові скарга... Яка? Що забув за них? Що не зодягає і не виходить у село, щоб люди на них подивились, а солдатські нагороди теж побачили світу?

Штани, гімнастерку й піджак жінка чіпляє на спинку стільця, поряд із Максимом, і він, діло своє роблячи, думає про них і, зрештою, озивається до мовчазної жінки:

— Хай по-твоєму, піду в крамницю, курива куплю, бо катма...

Після того ще часу спливає ріка, й Максим наче потонув у хвилях тієї ріки. Жінка не озивалася. Зрештою, Максим зводився й починав перевдягатись у свій святковий одяг — у галіфе, гімнастерку, піджак із нагородами, взував чоботи, які, дбайливо начищені, стояли під ліжком і які взував тільки на свята. Вирядившись, спинявся перед шафкою, в яку було вправлено полущене дзеркало, і дивився на своє відображення. Бачив стернистий чуб, помережаний павутинням бабиного літа, землистий лоб, проскороджений залізними боронами, які позалишали глибокі й криві зморшки. Очі, мов двоє зеленавих озеречок, пильно виблискували з-під брів, із комишуватих вій, і скалки зіниць тліли, тліли... Максим не впізнавав себе. Не впізнавав у нагородах, у відзнаках — стояв перед ним незнайомець, що й справді багато повоював, заслужив...

Скидав святкове вбрання й похапцем перевдягався в старе, до якого звик.

І — сухенький, патичкуватий, як самотня верболозина в лузі,— йшов у магазин по куриво чи ще по якийсь надібок, по який приспічило...

А магазин — у центрі села, тут і пошта, і школа, й книгарня, й автобусна зупинка. Так що можна з усяким цікавим людом здибатись та погомоніти, якщо вже тут опинився. Максим неодмінно постоїть у магазині — спершу перед культтоварами, розглядаючи транзистори, рахівниці, учнівське шкільне приладдя; далі замре перед галантерейними виробами, хоч нічого з тих галантерейних товарів не збирається купувати. Зайде в книгарню, тут подивиться атласи, карти, брошури, підручники і, поспитавши, чи, нарешті, появилась книжка самого маршала Жукова і, як завше, одержавши заперечливу відповідь, простує до автобусної зупинки.

Тут сідає під довгим бетонним козирком і сидить. Сидить так, мовби очікує на автобус, щоб їхати до району, а насправді нікуди не збирається, а насправді розглядає дорогу, людей на дорозі, пасажирів, що виходять із автобусів.

Якось отак сидів Максим під бетонним козирком, аж бачить — грізно суне по їхній сільській дорозі військова частина. Зелені грузовики, за ними зелені гармати довгими стволами назад, бронетранспортери, амфібії. В кабінах по двоє військових із зосередженими обличчями, а в кузовах автомобілів, плече в плече, щільними рядами солдати й солдати, і всі молоді, засмаглі, твердоокі.

Мабуть, маневри в них, подумалось Максимові. І вже не міг сидіти, звівся, стояв прямо, виструнчуючись мимоволі все дужче й дужче. Наче бойова техніка проходила перед ним парадом, проходила впевнено, грізно, а він ось, стоячи на узбіччі, приймав той парад не без радості і не без зворушення, що наглою хвилею налинуло й заполонило єство... бачив зовсім юних солдатів і думав, що колись сам був такий і що в своїй молодості, яка минула на війні, був щасливий...

Колона зникла на горбах за селом, а в повітрі мовби й досі чувся гуркіт, бачилось навальне посування бойової техніки, мовби й досі пропливали зосереджені, рішучі обличчя солдатів.

Те видиво ще не один день поставало в Максимовій пам'яті, зогріваючи теплом...

Раніше Максим робив у колгоспі на всяких роботах, а тепер сидить на низькому ослінчику й шиє або латає взуття. Груша за вікном вбрання своє міняє — то, дивись, у літньому красувалась, то в осінньому журиться, то вже

зимові ризи на ній холодні. Ноги в Максима болять на переміну погоди, крутить кістки на негоду. Та й чом не боліти, чом не крутити, коли посічені осколками, коли порубцьовані, а всю війну пройшов на своїх, в армії не міняли. Тепер лагодить взуття — єдиний майстер на всеньке село, бо попереводились, нема. Та й, коли подумати, чи потрібні? Зносив черевики — і викинув, по нові в крамницю йдеш. Та до Максима чомусь несуть поношене, щоб полагодив. Чи не тому, що все в нього на совість — каблучок поставить, підківку прицвяхує, а то халявки до чобіт такі придумає, що як влиті на жіночій нозі!

Груша восени співає за вікном дозрілої пісні, що пахне лимонками, бджолами, медом, що світиться жовтим воском, багряним листям...

Груша взимку співає студеної пісні, що віє морозцем, пахне інеєм, мерехтить барвистими снігурами, озивається щигликами...

Груша навесні співає Максимові зеленої пісні, мережаної рожевим цвітом, пісні, у якій чується голос солов'я, басовита струна джмеля, груша співає пісні, що долинає з самої молодості...

До срібного весілля

Героїня Соціалістичної Праці доярка Ліда Манжелій пече хліб.

Хата її на околиці села, що зветься Білий Берег, коло поля. Власне, на обійсті стоять дві хати — нова й стара. Нову, з цегли, під бляхою, поставлено років три тому, коли Ліді було присвоєно високе звання. В новій хаті виблискують меблі, куплені в районному магазині,— два дивани, дзеркальна шафа, поліровані столи, стільці. Шафа забита обновками, придбаними за останній час (серед них виділяється чорне пальто з лисячим хутром, яке Ліда зодягає зрідка, лише на урочисті зібрання в сільському Будинку культури), а на верхній полиці шафи лежать усілякі нагороди та відзнаки — грамоти, дипломи, листки, пам'ятні медалі, значки.

У найбільшій і найкращій кімнаті (у «залі», як говорять у Білому Березі) висить на стіні великий килим — тогорічна премія правління колгоспу за високі надої. На кухні стоїть хоч і справний, проте мовчазний холодильник «Донбас» — теж премія. А ще одну премію — годинник у золотому корпусі — подеколи Ліда носить на руці, а то здебільшого лежить він теж на верхній полиці шафи, поміж дипломів і медалей.

У новій хаті живуть улітку, ночують у ній також приїжджі гості. А восени і взимку родина Манжеліїв не виходить зі старої, глиняної, під стріхою, що стоїть навпроти нової. Чи тому, що звикли до старої (тут весілля відгуляла Ліда зі своїм чоловіком Петром, тут у них і всі троє хлопців знайшлись, і найменшенький Василько, саме в той рік, коли її до партії прийняли), чи тому, що в холод і негоду стара хата краще берегла тепло, чи з якоїсь іншої причини, тільки Манжелії й досі три-

маються за цю господу й навіть не думають зносити її, хоч не тільки сусіди, а й свої ж таки діти дивуються: навіщо ж було зводити нове гніздо?

А Марія, сестра, що працює в місті на кондитерській фабриці, навідуючись у гості, казала, що, мабуть, більше не приїде, бо їй, мовляв, перед людьми соромно за ту стару хату. Зумисне зупинялась у новій, дорікаючи сестрі, що вона й досі не прикрасила кімнат отими гостинцями, котрі Марія щоразу привозила з міста,— репродукціями з картин славетних художників, і ті репродукції припадали пилом у кутку за диваном. Крім того, Марія вимагала в сестри знести великий курінь, який височів мало не посеред обійстя і в якому тримали сіно для корови Лиски, а також сердилась, що на хазяйстві й досі водяться макітри, горшки, гладущики, хоч інші люди давно вже не знаються з такими старовинними дивовижами, перейшли на каструлі та інший зручний — і, головне, культурний! — фабричний посуд.

Ліда слухала докори, які їй нітрохи не дошкуляли, всміхалась напівдитячою усмішкою (ця усмішка зосталась іще з дитинства, завжди осявала обличчя в найнеспогаданішу хвилю, відмолоджуючи й надаючи йому наївного виразу) і відказувала:

— Чого ж викидатиму, коли та макітра ціла? Хай стоїть, їсти не просить. А тільки борщ у горщику смачніший, ніж у каструлі. У горщику і дійде, і вмліє, а в каструлі зварився — і годі, дух у нього прісний та нудний.

У новій хаті є плита, дві груби, обкладені білими кахлями, а от печі, звісно, не поставлено. Зате піч (велика, розсядиста, на ній вигрівалося, здається, не одне покоління, вигрівалася колись давно й Ліда) є в старій хаті. Саме тут нині й печеться хліб, бо позавтра в них — день срібного весілля.

Борошно було замішане ще звечора у великій діжі, стягнутій вербовими обручами, діжу було обкутано рядном та старою куфайчиною. Йдучи на перше доїння ще вдосвіта, о четвертій годині, Ліда подивилась, як там сходить тісто. У корівнику їй мимоволі теж думалось про тісто, й коли повернулась додому, то знову не втрималась, щоб не заглянути до діжі. Тісто, якого було замішано десь на третину діжі, тепер славно підійшло, піднісши мало не до країв свої пухкі, розкішні груди, злегка пашіло таким знайомим кислувато-солодким духом.

Нагодувавши чоловіка, що шоферував у колгоспі, Ліда наклала у піч грубезних дровеняк і якийсь час дивилась, як неквапливо розгораються, як поймаються вогнем і піч починає дихати їй в обличчя жаристим пахом.

Саме тоді й навідалась до неї названа мати Явдокія Кашалуба, котра у війну дала притулок обом сестрам-сиротам, Ліді та Марії, коли їхні батько-мати в один день загинули від вибуху снаряда. Дівчатка зранку тоді пішли з мотузками по паливо, повернулися з в'язками, а хату свою впізнати не можуть: причілок одірвано і яма чорніє. Отоді Явдокія Кашалуба і зглянулась над ними, повела, заплаканих, до себе.

Названа мати навідується завжди, коли Ліда пече хліб. Ставить навпроти печі низенький ослінчик, всідається і чорними очима вглядається у війстя, яке облизують язики вогню. Й ніколи, здається, не скліпне, не зморгне, хоч би і полум'я там гоготіло, хоч би і яким жаром дихало. Чи то її очі так люблять вогонь, що відпочивають на ньому, чи то стільки всякої всячини набачились, що й пекельний подих їм не страшний.

Отак стежачи, як нагнітається піч, названа мати розказує — мовби самому вогневі оповідає, і в її пекельної чорноти очах мерехтять, снуються відблиски.

— Минулої суботи пекла хліб Настя Вітручка, житній, такі славні буханці. Обкидала глиною хлівець, скільки там тієї роботи, а посходилось людей, мовби на толоку до хати. Настя напекла смажені курячої, пирогів зготувала з капустою, вина поставила яблучного, то опівночі порозходились, аж поки всі пісні переспівали. А в понеділок пекла хліб Марія Дідик, поминки по матері справляла у вівторок. І мене покликала, ми з покійницею в ланку разом ходили, на буряки, клопітлива в неї була мати, балакуча. Ото ніколи не вмовкала, йде сама по вулиці — й до себе говорить, та так, сердечна, й не набалакалась. А ниньки оце розчиняє тісто на хліб Ганка Джусиха, до неї завтра брат Іван приїжджає із Вінниці, то хоче не купованим пригостити, а домашньої випічки. Ще Ганчина мати славно пекла хліб, Ганка від неї перейняла. А то не вміють тепер пекти хліб, не хочуть. Побіжить господиня до крамниці, купить білого чи чорного. Завжди є свіжий, нащо морочитись! Думаєш, ти одна в Білому Березі поставила хату без печі? Де там! І Левко Нагірний не захотів ставити піч, навіть із жін-

кою за неї посварився, і Степан Веселий теж. Обоє шофери, щодня в місті бувають, то привезуть усякого хліба. Воно, може, й справді Веселому без печі легко обійтись, поки живий-здоровий, а, не припусти господь, завтра закрутить-завіє, як ото було у війну закрутило? Тоді без печі не обійтись, ой не обійтись! То хай би стояла собі, вона багато місця не займає.

— То раніше сім'я на печі і днювала, й ночувала,— докидає Ліда, пораючись по хаті,— а тепер хіба що старе та недуже залізе на черінь погріти кості. Але не кожному й охота лізти на піч, буває, до дивана ближче.

Заходить Василько, найменшенький, третьокласник,— про нього мати каже, що він у неї мав народитись дівчинкою, а знайшовся чомусь хлопчиком. І жартома називає Василинкою. Бо до всякої хатньої роботи вдатний — і їсти зварить не тільки для себе, а й для братів, і підмете, й корову Лиску видоїть. Залюбки шиє, не соромлячися свого вміння ні перед ким, навіть рушничка вишив — червоні квіти і зелене листячко. Василько — викапана мама: такий самий крій уст, усмішка несподівано осяває обличчя, надаючи щасливого виразу, й очі відкрито дивляться, наче то щирє єство зорить.

— Знов не розбудила вдосвіта на доїння,— говорить докірливо.

— Підеш на денне,— відказує Ліда.— Бо й справді худоба заскучала за таким доярем, як ти.

Василько часто ходить із матір'ю на ферму, а то й у поле їздить, на стан. Так видоїть червону Чирву, що корова ще й мукне вдячно. За коротке Василькове життя в нього було кілька бажань: стати міліціонером, далі шофером, а тепер — доярем.

— Мамо, пора вже ліпити хліб,— наказує Василько, якому кортить помагати.

— Ще піч до пуття не нагнітилась, постривай лишень.

— Хлібороб росте,— озивається Явдокія Кашалуба, дивлячись заворожено у віїстя печі, де мерехтливими золоторогими жуками здригається жар.— Ото, дитино, чоловік глядить хліб, а вже потім хліб глядить чоловіка. Добре, що шануєш кусень насущного, значить, люди будуть із тебе, а хто не шанує — горе йому, пустоцвіту. Дяка долі, не довелось вам ковтнути лиха, а нам усього перепало. Раніше молились на хліб, як на ікону матері

божої, згадувати страшно, то хоч ви поживіть у достатках. Тепер навіть ледащо не сидить голодне, бо всі ситі, а роботящій людині воля та пошанівок.

Зрештою, Ліда старанно змиває стіл, витирає насухо, а тоді вже посипає пшеничним борошном. Тісто в діжі підійшло високо вгору і, пухке та пишне, начебто дихає невидно. Слідом за матір'ю до діжі підступає Василько, й лице хлоп'яче цвіте радістю. Ліда торкається долонями до тіста, відчуває живе тепло, вдихає кислувато-солодкий запах, який завжди тривожить душу. А пучки пальців, здається, вловлюють, як тісто й далі росте вгору, мовби пульсує ледь чутно.

Василькові, що завбачливо вимив руки з милом, теж кортить торкнутись до тіста, але він не зважується, і на губах дитячих тремтить така сама усмішка, як у матері.

Явдокія Кашалуба, сидячи непорушно на ослінчику, примовкла, усвідомлюючи незвичайність моменту, і руки її жилаві завмерли на колінах, як дві чорні птиці. Ліда м'яким, обережним рухом заглибила пальці в тісто, вирвала з його високих грудей шматок, і діжа наче зітхнула стомленим людським зітханням. Василько дивився, як мати одірвала від шматка тіста ліву долоню, далі, кинувши тісто назад у ліву, відірвала праву, знову ліву, знову праву. Формувала майбутню хлібину, і рухи її були плавні та лагідні, наче голубила немовля, і вираз обличчя при тому був замріяно-погідний.

Зліпивши буханця, поклала на стіл те кругле диво, що мало подобу сонця, а сама вихопила з діжі другий шматок тіста — саме стільки, скільки годилось на буханець,— і, піднісши на рівень грудей, знову заходилась долонями формувати хлібину, яка з кожним рухом її все більше ставала схожа на маленьке сонечко, що блідо посвічувало. Скоро тих сонечок на столі заблищала ціла вервечка, й тоді обізвався Василько:

— Мамо, і я хочу зліпити буханець, я вмію.

— То ліпи,— з легким серцем згоджується Ліда,— тільки, дивись, на долівку не впусти.

Василько дістає з діжі, з самісінького дна, чималий шматок тіста і, наслідуючи матір, підносить до грудей, тільки чомусь опиняється воно в хлопця аж над головою. Боячись і справді впустити його на долівку, Василько починає плескати долонями по кавалку — й скоро в руках у нього була кругла хлібина, яка, покладена на

стіл, нічим не відрізнялась од тих, які виліпила мати. Бабуня Явдокія, одірвавши погляд од печі, пильно стежила за вправними Васильковими рухами, а потім обізвалась:

— Гарна помічниця росте, правду кажеш, що Василинка.

— Не помічниця, а помічник,— заперечив хлопець, усе ж таки радіючи похвалі.

— Моя Чирва ні до якої доярки не йде, а Василькові оддасть усе молоко,— сказала мати.— І в Черешні вдача норовлива, хвицнути може ратицею так, що зубів не позбираєш, навіть я спершу боялась підходити до неї. А Василько не злякався, підійшов, і що б ви думали? Не вдарила, тепер теж йому віддає молоко.

— Мене худоба не б'є,— повагом сказав Василько, дістаючи з діжі ще один шматок тіста.— Чирва любить, коли з нею говорити, і Черешня так само просить ласки.

— О, ви чуєте, яке воно в мене розумне? Як старе!

— У кого навчився, як не в тебе, га, Лідо? Пам'ятаю, спромоглись по війні на теличку, то як уже ти гляділа її! Навіть спати біля неї вкладалась.

— Так, і я пам'ятаю, Ластівкою звали теличку, слідом за мною ходила, як приручена. Первісткою добре доїлась, а за другим телям давала молока найбільше у всьому Білому Березі. Двох бичків привела, тільки за третім отелом знайшлась теличка, у матір свою вдалася, у Ластівку, то багато покупців навідувалось. Навіть, пригадую, в районі підходили незнайомі люди, питались, чи вже не продали часом. У колгоспі тоді яка худоба трималась? Ні м'яса, ні молока з неї, ото хіба що шкура. А тепер рідко яка поступиться перед Ластівкою чи нашою Лискою. Та й куди Лисці проти Чирви? Племінне стадо, сортне, хвора скотина вибраковується весь час.

Василько розбив яйце в глиняний кухлик, розколотив і, вмакаючи гусяче перо, змащував кожну хлібину, що починала весело зблискувати. Піч, певно, вже добре нагнітилась, бо мати позгортала вугляки та жар із черені до самих челюстей. Біля вогню лице її наче запеклось, губи посухішали, і вся вона світилась тихою радістю. Взяла першу хлібину, поплескала долонями, надаючи їй довершенішого вигляду, поклала на лопату, лопата в її вправних руках хутко шугнула в піч — і вже блискуча хлібина вогко забіліла на гарячій черені. Далі

друга хлібина полетіла в піч, третя, невзабарі й остання, й для кожної знайшлось місце. Бляшаною затулкою затулила піч, і тепер, схований від їхніх очей, у могутній таємничості печі вже почав випікатись хліб.

Саджаючи буханці, Ліда не переставала скупо всміхатися — самими куточками вуст, самими щілинками зіниць. Зовні непримітна (ніколи не любила фотографуватись, бо самій було совісно дивитись на свої знімки), зараз була красива тією вродою, яка появляється в жінки від задоволення, яке приносить праця, улюблене заняття.

Заскочила до хати сусідська Оксанка, сьогорічна випускниця білобережанської школи. Дівчата-подруги поздавали документи до інститутів і технікумів, уже на екзамени пороз'їжджались, а Оксана не захотіла нікуди їхати з села. По-перше, не могла відірватись од Білого Берега, що був для неї за найкраще село, а по-друге, закохалась у директора Будинку культури, боялася залишити його тут самого, бо хіба ж чекатиме, поки вона вивчиться! Тепер готувались до весілля, яке мали зіграти невдовзі, й сусідська Оксана мінялася з кожним днем: ставала статечніша, розважливіша, спокійніша в рухах.

— То це ви, тітко, печете хліб? — проспівала Оксана солодким своїм голосочком, таким виразним і мелодійним, що той голосок начебто разком срібного намиста завис у хаті під стелею.— Славно як,— мовила й комсомольський значок торкнула на грудях.

— Василинка ось помагає,— відказала господиня, наперед здогадуючись, що гостя відразу ж почне говорити про своє близьке весілля, що не виходило їй з думок.

— То, може, Василинка й короваю мені напече? — проспівала Оксана.

— Хлопці короваю не печуть,— буркнув Василько, намагаючись сховати очі, бо йому останнім часом аж наче соромно стало дивитись на Оксану — і трималась чудно, і розмовляла чудно, а до Василька то й зовсім ставилась так, наче вони не через пліт виростали.

— І набалакала ж ти, Оксано,— обізвалась Явдокія Кашалуба.— Теперішні молоді женяться та віддаютвся, а як то заведено — і гадки не мають. Хіба колись дівка ішла заміж і не знала, як то весілля грати? І я добре затямила, бо не одне обходила, поки взяла шлюб зі своїм дідом. Де ж це бачено, Оксано, щоб хлопця кликали коровай пекти? Раніше б тебе засміяли за таке.

— То, може, хай тітка Ліда спече,— мовила Оксана, нітрохи не ніяковіючи.

— Ліду можна запрошувати, вона твоя сусідка, жінка, й життя в неї щасливе. Поклич своїх товаришок-комсомолок, родичок поклич. Якби ти ходила до ланки, то годилося б всю ланку позвати. А тільки, дивися, клич удачливих, у кого в сім'ї добре ведеться, тоді й коровай вони гарний замісять і ще краще спечуть. А в кого біда чи горе, то кликати не слід, бо людині тоді не до чужої радості, та й хіба то коровай весільний, коли, може, на сльозах буде замішаний? А місити треба не круто, щоб життя в молодих було не круте... І досі пам'ятаю, яку то пісню співали коровайниці перед моїм весіллям, троє було їх — Секлета Зеленючка, Домаха Вільгота і Одарка Чорна.— Названа мати на хвилю заплющується, нашукуючи в клубку своїх споминів найважливішу ниточку, і скоро не те що затягує, а протяжно проказує слова пісні:

Як ми коровай місили,
З Дунаю воду носили,
Ой та з Дунаю, з криниці,
Місили коровай сестриці.

Оксана зизооко, хоча й не без цікавості, позирає на стару, що несподівано розспівалась, і каже, видзвонюючи безліччю чистих дзвіночків у своєму голосі:

— Тепер таких не знають. Нове життя — то й нові обряди, нові пісні. Ми розписуватимемось у Будинку культури, на рушник ставатимемо на сцені.

— Хай і так,— згодилась названа мати.— А борошно на коровай надбала?

— Батько змолов у районі минулорічну пшеницю. А може, з пшениці нового врожаю коровай заміситься смачніший? Батько цілу машину привіз,— похвасталась.

— Маєш доброго батька,— мовила господиня.— Ніколи не сиділи без шматка хліба.

— Він там таке весілля готує,— і далі хвасталась Оксана.— Каже, хай увесь Білий Берег збирається, то вистачить і нагодувати, і напоїти. Каже, хай хоч цілий тиждень гості гуляють і веселяться, то ми від того не збідніємо. І музику вже замовили в районі.

— Колись багацькі весілля були бідніші, ніж тепер колгоспник справляє,— з якимось осудливим здивуванням

у голосі сказала Явдокія Кашалуба.— Нічого не шкодують для своїх дітей.

— Я в батька одиначка, то чого шкодуватиме? На комбайні виробляє стільки, що й для онуків вистачить. Давай, каже, швидше онуків, хочу поглянути на майбутнє покоління.

Й знову отим своїм мимовільним рухом торкнулась комсомольського значка на грудях, мовби хотіла відчути його червоний вогник...

Василько, зніяковівши, вийшов за двері. Господиня відхилила затулку, заглянула до печі, як там хліб печеться, а вже потім сказала:

— Не зглядишся, Оксано, коли й повроджуються, коли й матір'ю станеш.

— А мені вже не терпиться, щоб і діти пішли, щоб і матір'ю називали,— говорила Оксана з жінками, як рівна.— Бо чого ото заміж виходити, як дітей не мати? А весілля вже скоро, за два тижні, то ви, Лідіє Іванівно, приходьте коровай замішувати і пекти.

— Спасибі, дочко,— мовила господиня.— І коровай спечемо, і пісень славних поспіваємо.

Оксана ще якусь мить стоїть у порозі, наче кортить дівчині ще чимось похвастатись (чи не обновками, які мати справила та накупила своїй одиначці для подружнього життя — сукнями, кофтами, відрізами краму, хутром куниці?), та все-таки йде. Йде повагом, неквапливо, перейнявши цю статечну ходу в заміжніх молодиць, і голову в короні кіс несе так, наче боїться розхлюпати достиглу замрію в молодих очах.

— Ще шлюбу не взяла, а батько вже садибу для дочки нашукав,— озивається Явдокія Кашалуба.— Над ставом коло млина, де Мотря жила. Діти Мотрині по світу розбрелись, їм та дідівщина не потрібна, то віддають за безцінь. Хатка, звісно, стара, знесуть, поставлять нову кам'яницю. Авжеж, батько не поскупиться.

— Хай би зять сам будувався,— мовила Ліда.— Нам ніхто не помагав, тільки колгосп, але ж колгосп усім пособляє, не відмовить і їм.

— Де ж ти бачила, щоб батько з матір'ю не постарались для одиначки. Та вони для неї ладні нахилити небо, тільки б вона рук не доклала, тільки б не натомилась.

І знову якесь осудливе здивування пробриніло в Явдошиному голосі. Натруджена за життя, згорьована, вона,

либонь, не могла повірити, що людям завжди має вестись у достатках, матись щасливо. Відмовлялись повірити руки в горах мозолів, згорблена спина, зігнутий поперек, ломота в кістках. Ні, не заздрила теперішній молоді, не шкодувала їй щастя, а просто не могла втямити, як ото дехто не схиляється перед працею, мов перед святинею?

Поволеньки бочком заходить до хати Василько — не сидиться йому ніде, не бігається, коли отут у хаті випікається хліб. Із челюстей тягне пахким духом, і вікна зсередини плачуть, хоч надворі стоїть погідна серпнева днина.

— То ви, мамо,— озивається Ліда,— візьмете у нас той телевізор чи ні? Три роки тому видали мені одну премію — «Електрона», а цієї зими подарували «Берізку». Каже чоловік, щоб дивилися передачі з двох телевізорів, але ж перед людьми совісно, сміятимуться. Візьміть «Берізку», концерти з дідом дивитиметесь.

— Ой дочко, чи я вже побачу щось своїми очима? — зітхає названа мати.— Подивлюсь яку передачу у вас чи в сусідів, та й годі, мені багато не треба. А то ще з мене і діда кепкуватимуть, як кепкують із Одарки Чорної. Вона кожен футбол і кожен хокей дивиться, не пропускає, звихнулась на старість, не інакше.

— І ви дивіться,— радить господиня.— Скажіть дідові, хай забере на тачку телевізор, бо мій казав, що, присійбо, завезе на машині сам. Давно вже далі свого села не вибирались, то хоч побачите світу в телевізор.

— Чого добром накидаєшся? Ось хлопці попідростають, їм дістанеться.

— Тоді ці марки технічно застаріють,— втручається Василько,— нароблять інших.

Явдокія Кашалуба вмовкає, наче роздумує: брати такий дорогий гостинець чи ні? Тим часом сонце підбилось височенько, чисте небо аж видзвонює блакиттю. У шибку вдарилась ластівка, розпростерши за склом гострі крила, якусь мить дивилась у хату блискучими оченятами-ягідками, та й з веселим щебетом одринула в білий світ. Під вікнами густою порослю купчились рожеві та фіалкові айстри, кущі жовтих жоржин, високі мальви були обкидані темно-оксамитовим цвітом так, наче їхні стебла потужно фонтанували отим буйним цвітінням. А чорнобривці аж реготали — так їх заврожаїлось густо, такі дорідні їхні голівки, такі пелюстки гарячі

та пристрасні від відчуття молодості. Ліда побачила все це в рамі вікна, мовби на картині, а ще далі, за плотом, угледіла воскову стернисту ниву, з якої вже зібрали пшеницю, і почулось їй на душі добре, наче святкувала нині не тільки її душа, а й весь Білий Берег.

— Чи не пора виймати хліб? — озивається Явдокія Кашалуба ген-ген перегодя, коли вже й наговорились, і намовчались досхочу.

Василько, миттєво запалюючись лицем, запитливо позирає на матір, і на обличчі його, як на добре доглянутій грядочці, цвітуть щасливо губи, очі радісно цвітуть чорнобривцями, рожевіють рум'янці полумінцями, наче дитина торкалась обличчям до мальв і позалишалися сліди їхні порошисті.

— Пора,— тихо проказує мати і, ступивши до печі, бере до рук лопату, якою саджає і виймає хліб. Зараз мати хоч і не всміхається, зате зсередини вся світиться, й від того внутрішнього світла видається мало не дівчинкою, аж не віриться зачудованому Василькові, що їхня мати ще така молода.

Стає неподалік од матері, зазираючи в піч. А піч уже не мерехтить од жару, не поблискує червоними та білими іскрами, геть спохмурніла, зяє довгим, майже нескінченним проваллям, і в тому проваллі, на поді, багряністо посходили буханці. Посходили кругленькими лобатими сонечками, й кожне з них стримано так сяє, освітлюючи піч зісподу мало не ранковою рожевістю.

Мати засовує дерев'яну лопату в піч, робить нею такий рух, що хлібина майже сама опиняється на лопаті, і вже вона хутко полетіла звідти на невидних крилах, уже на припіку опинилась, а з припіка — гарячу, бронзову з вершечка, багрянисту поблизу бронзового і свіжого,— молоденького воску по боках,— понесла її мати на ослін коло столу й там зоставила. Й лягла хлібина так, наче прилетіла на якийсь короткий мент, наче тільки на хвилю згорнула крила, та невзабарі знову спурхне, знову полине.

Так мати діставала буханці з печі, й вони світанковими сонечками перепурхували з припіка до ослона, вилаштовувались тут живою вервечкою, й дедалі хата все дужче сповнювалася запаморочливим духом свіжоспеченого хліба. Явдокія Кашалуба, відтанувши поглядом та виразом обличчя, глибоко вдихала той запах, наче при-

лучалась до таїнства, і малий Василько теж, здається, прилучався до такого зрозумілого — і в той же час незвичайного!

Зрештою, всі крилаті буханці повилітали з печі і, рум'яно-осяйні, сиділи тепер на ослоні. Мати поставила дерев'яну лопату в куток до кочерг, коцюбок та погнутої чаплії і завмерла перед ослоном. Наче не вірила, що хліб спечено, й тепер мала надивитись, щоб упевнитись. І Василько дивився, й ніздрі йому роздимались, так смачно, так збудливо пахло.

Тиша, що залягла в хаті, була незвичайно урочиста, бо освячена свіжим хлібом.

І вже за якусь мить сквапними рухами господиня взяла кожну хлібину, сперла їх рядком на спинку ослона, й тепер кожна достоту нагадувала світанкове сонечко, що, усміхаючись багряним видом, повільно зводиться з-за пружка обрію в полях.

— З хлібо́м тебе, Лідо,— привітала названа мати.— Насиділась, уже піду, а то мій дід і курці проса не дасть.

— Спасибі, мамо,— подякувала господиня. І, дістави зі скрині старенький полотняний рушничок, загорнула найусміхненішу, найвродливішу хлібину, подала: — Не йтимете ж із порожніми руками, візьміть та покушаєте, який вдався.

Явдокія Кашалуба пригорнула хлібину до грудей, як ото матері немовля горнуть.

— Славна осінь сього року, то хай вам і достатку вродить, і добра.

Та й подалася з хати. Господиня слідом за нею до воріт вийшла, проводжала зором, поки стареча постать за вербами розтанула. Й незрозумілий жаль стиснув жіноче серце, наче, подавшись геть, забрала названа мати з собою часточку нинішнього свята.

Потім за що б не бралась, коло чого б не поралась, а тільки ніяк їй з думок не виходив новоспечений хліб, наверталась почуттями до нього, позиркувала. Світили їй буханці з лави золотистими очима, й Ліді кортіло співати, бо в голові снувались-пригадувались слова, і кожне, мов квітка, цвіло та пахло відлетілою молодістю. Які ж то слова бриніли? Ага, співана дівчатами на її весіллі... Мати Ліду родила, місяцем обгородила... Сонечком вперезала, на село виряджала... А вже за обійстям, коли з Кашалубиної хати вийшли у вуличку, дружки

затягнули іншої... Не вій, вітре, в гори, а повій межи двори... Чи застелені столи, чи заметені двори... Чи вметене подвір'я для нашого весілля...

По обіді Василько взяв цілушку хліба, посипав зернистою сіллю — для Чирви, це така ласунка, що завжди виглядає гостинця. Поквапливо збиралися з матір'ю на денне доїння до літнього табору, і хлопчина ладен був для кожної корови колгоспної взяти по шматку хліба, але батько пильно дивився, бо одного разу Василько вже був прихопив буханця.

Поспішають до комори, де збираються доярки, щоб сісти на машину і їхати в поле. Спершу йдуть шляхом по околиці, далі опиняються на пагорбі — й далеко навкіл відкривається Білий Берег, залитий потоками сонячної повені. На городах подозрівало все збіжжя й тепер очікує смиренно, терпляче, коли людські руки зберуть урожай. В прохолодній гущавині дубів, якими обсаджено дорогу, туркочуть горлиці, завзято подеколи погукують півні, і Василько почувається так, наче то Білий Берег усіма розмаїтими голосами озивається до нього з матір'ю, наче для них грає уся та краса, світ увесь цвіте барвистою квіткою.

Мати спиняється біля хати, в якій живе доярка Любов Безсмольна, вони змагаються — хто більше молока надоїть. Тітка Безсмольна всеньке життя доїть корів, іще з тих пір, як мати до третього класу ходила, як оце Василько. Та то нічого, в минулому й позаминулому роках мати однаково більше надоїла. Та й нині, здається, попереду.

— Зажди хвильку,— говорить синові,— я занесу Любові Омелянівні свіжого хліба, хай покуштує нашого, бо вона й нас пригощала недавно.

Василько зостається біля колодязя, що високо в небо задер журавля. Теплий окраєць, схований для Чирви, гріє йому груди. Хутчій би вже мати появлялась на обійсті, нетерпеливиться хлопчині, а то ще на машину спізняться.

Над Білим Берегом, над полями серпневими та над Васильком котиться сонце, дуже схоже на золотий хліб, який сьогодні спекла мати. Начебто вона, щедра і всесильна, поклала його отам, на блакитній полиці небес, для всього світу. Котиться, світить, гріє — материнське, рідне, сердечне.

Пісня про Карпа Окипняка

Тітку Гафію Колотуху завжди кличуть готувати обіди. Ось уже піввіку, мабуть, її кличуть, і піввіку вона ходить по людях. Не минають без неї ні родини-звіздини, ні іменини. Коли проводжають хлопців до армії — біжать по Гафію, коли зустрічають по демобілізації — теж зовуть. Поминки справляють по небіжчикові, дев'ятини чи сороковини — Гафія порається в чужій хаті зі стравами, а хазяї помагають їй...

Хто ж це на обійстя звернув, чи не Карпо Окипняк? Попереду костур у витягнутій руці, а Карпо вже за костуром посувається слідком. Вишневий костур легесенько подзьобує землю, й старий Окипняк легесенько переставляє ноги, наче по льоду, наче посковзнутись боїться. О, став, на розквітлу яблуню задивився.

— Добридень, Карпе Івановичу,— виходить Гафія на ганок.

В Окипняка в очах димком куриться, сльозою блакитнявою димиться. І він, бач, на весну зацвів, ой зацвів — ніколи ще так не біліло волосся на голові, аж прозеленню взялось, як ото білосніжне полотно береться прозеленню.

В хаті сідає на покуті, виставивши костура перед собою, наче собаку на прив'язі посадовивши, й каже:

— До тебе оце прийшов, Гафіє.

— Кажіть, Карпе Івановичу.

— За поминки побалакати.

— За чиї?

— За чиї, як не свої.

Гафія Колотуха до всяких людей звикла, до всяких балачок призвичаїлась, то й тут би їй не треба дивуватись. А чомусь таки здивувалась і мовила з веселим докором:

— Чого ж це ви самі по собі надумали поминки справляти? Живі ще, при здоров'ї, вам топтати ряст і топтати.

Карпо Окипняк не знав недуг ніяких старечих; не скаржився на болі поперека чи грудей, завжди мав ясну голову; по лікарнях не вилежувався, в рот не брав ніяких порошків, настоїв чи помічних спецій... Та за останню зиму згас, наче весь час на нього студений вітер дмухав, вивіваючи з нього силу; всихало велике тіло, й колись дебелі руки та ноги обернулись на сухі жердини, що мало не видзвонювали від ветхості; а лице стало таке кощаве, що, здається, якби не шкіра — на окремі кісточки розпалося б.

— Уже натоптався рясту,— відказав Карпо Окипняк.— Треба місце вступати іншим.

— Та чи ви чуже місце займаєте?

— Своє займаю, але ж порожнє воно.

Говорив розсудливо, й голос йому зараз начебто не з грудей линув, а з далини далекої — чи не з безберег прожитого минулого? «Міркує й не спіткнеться»,— майнуло Гафії Колотусі. І з холодним острахом завагалась — а може, й справді чує?..

— То я за поминки побалакати... Щоб, Гафіє, прийшла обід готувати і першого дня, й на дев'ятини, й на сороковини. І як рік мине — теж прийди, не забудь...

Гафія мовчала, бо не відала, що й відповідати. Окипняк хлюпнув на жінку блакитнявим димком із ясних по-дитячому очей і поспитав:

— Прийдеш?

Одвернувшись, одказала плюсклим голосом:

— Коли Мотря ваша покличе — чом не прийти.

— Мотря покличе, а я вже загадую зараз.

— Прийду,— глухо мовила Гафія Колотуха.

— Попросити хочу... зготуй вареники з квасолею і грибами. Дві низочки грибів сушених минулорічних у коморі на бантині висять, червоноголовці, боровики. Я сам не збирав, онуки, а я вже насушив. Торік тих грибів стільки вродило, що кошами носили, а я страх як любив замолоду всякі страви з грибами. Ще моя покійна мати готувала вареники з квасолею і грибами. «Йди,— кличе,— Карпику, до вареників, поки теплі, поки самі до рота просяться». Тільки ж, дивися, цибульки не забудь кинути, посічеш і посмажиш, без цибульки і квасоля не така, і гриб не такий...

Карпо Окипняк дивився прямо перед собою, тільки, здається, не бачив ні хати, ні Гафії,— далекі птиці далекої молодості пролітали зараз у його пам'яті. Обізвався:

— Півдіжки стоїть капусти у погребі, кружками прикладена й камінням придавлена... Мотря вже й викинути хотіла, бо діжка розсохлась, розсіл витік, але я не дав Мотрі викидати, бо капусняк люблю. Значить, капусняку наготуєш, а решту, що лишиться, стушкуєш із куркою, бо моя Мотря хоч і беззуба, та колись таки любила капусту з куркою...

— Це ж і Микола Долішній прийде ховати, а він мастак попоїсти, найдужче на холодець налягає, то, Гафіє, холодцю навариш із курей, а окремо зі свинячої голови, там півголови лежить у коморі, в мішок загорнута... Микола мені криницю копав колись, а позаторік чистити приходив, бо замулилась. То що? Обв'язався мотузком, спустився у бадді й поки не вигріб увесь мул, то й не виліз на сонце...

— Петро Костюк прийде, ми з ним у трудармії були на Донбасі. Кріпили штреки, а кріплення тріщать, страшно під землею... Костюк Петро й на Донбасі не міг без холодного борщу, й тепер не може. Знаєш, як готувати холодний борщ?

— А чом ні? — хутенько засокоріла Гафія Колотуха, заворожена забарним струмочком тієї мови, що ллялась із Карпових вуст.— І напечу буряків, і сирих зварю... Вже цибулька зелена є, то зеленої цибульки наріжу, і варених яєчок, і редиску, кропу покладу...

— Вистигати поставиш у сінях, за драбиною, там і влітку прохолодно... От Петро як навідувався, то завжди за драбину зазирав, чи часом не стоїть там холодний борщ. Зазирне за драбину, а тоді вже до хати ступає.

Карпо Окипняк збирався з думками, заглядаючи своїм поглядом у минувшину, що стояла в пам'яті примарним, смутним видивом.

— А риби наловить Микола Чепіжний, я вже з ним побалакав. Ото він відразу наловить і принесе, а ви з Мотрею та з жінками почистите й зготуєте. Чепіжний рибалка славний, од нього ні лин не втече, ні карась. «Я,— каже,— вам, Карпе Івановичу, таких коропів наловлю, що й самі прокинетесь, аби попоїсти!» Коропів насмажиш, а коли принесе карасів, то в сметані зготуй, добре хай поїдять люди, що попрощатись прийдуть... Я з

Миколою теж рибалив колись, то вже минулось, куди мені... А з карасів не забудь зябра вирвати, не забудеш?

— Не забуду,— сказала Гафія Колотуха.

— Перцю додасиш,— тоном наказу мовив Карпо.

— Додам,— слухняно згодилась Гафія.

Поміркувавши, які саме страви зготувати на дев'ятини, які на сороковини, загадавши наперед, хто прийде пом'янути й кому який наїдок до вподоби, Карпо звівся. Звівшись, завмер, гадкуючи, либонь, чи не забув чогось... Був завжди хазяїном, хотів зостатись хазяїном і в останню свою хвилину, хотів усе передбачити, все довести до ладу, хотів, щоб його кончина завдала якнайменше клопоту людям, Мотрі. Завжди казав про себе з гідністю: «Я — хазяїн!» І так само інші для нього були чи хазяї, чи невмільці, чи ледарі, й до таких ставився осудливо, вони, здається, навіть заважали жити йому на цьому світі. Дуже гнівався на тих, що цурались будь-якого ремесла, не були ні плотниками, ні молотниками, ні ковалями, ні стельмахами, ні гончарями, а так — перекотиполем і годі. Сам і сапу міг виклепати, й сокирище вистругати, й корові зуби хворі полікувати, і всяка всячина давалась до його рук, давалась легко, впевнено, а тому-то Карпо Окипняк без тіні пихи, а з законною гідністю й казав про себе: «Я — хазяїн!»

Погомонівши з Гафією Колотухою, котра в селі найкращі вгощання, найсмачніші страви готувала задля будь-якої оказії, сумної чи веселої, договорившись із жінкою за всі дрібниці, передбачивши й непередбачене, пішов Карпо Окипняк своєю дорогою.

А доро́га привела до Якова Побігая, котрий робив у колгоспі чи за свинаря, чи за їздового був, чи на птахоферме товкся, та в селі знали його більше за гробаря, бо він з кількома іншими дядьками копав могили на цвинтарі. Яків саме навідався на обід, полуднав на ганку — сидів, розхристаний, у білій сорочці, а перед ним на ослоні парував борщ. Було в Якова землисте лице, погляд темних очей теж був землистий, неворушкі губи теж землисті...

— За яму прийшов побалакати,— мовив Карпо Окипняк, заглядаючи на ганок ізнадвору.

Яків сьорбнув ложкою страву, скривився — гаряча! — й прогув глухо:

— Кажіть... Для себе чи для кого?

— Для себе.

— Кажіть,— нітрохи не здивувавшись, прогув Яків Побігай.

— Аби викопав не де-небудь, а серед людей.

— Серед яких? — запитав Яків і знову сьорбнув, але на цей раз уже не опікся.

— Біля покійного діда Оксена, з правого боку.

Яків Побігай заперечливо погойдав головою.

— Біля Оксена...— повторив Карпо Окипняк.

— З правого боку не можна, там, казала, Оксенова дочка хоче, я їй обіцяв. Лягайте біля Варвари Киселихи, там сухе місце, гріб не протікатиме.

Карпо не відповів, міркуючи.

— Ми ж із Оксеном умовлялись. Ти, каже, з правого боку і ляжеш біля мене...

— Біля Оксена місця нема,— похмуро повторив сільський гробар.— Хто ж відав, чого Оксеновій дочці заманеться!

— Аби-де лежати не хочеться, того й прийшов до тебе, Якове. Я хазяїн, то біля путнього люду й лежати повинен. Ми з Оксеном що? Ми з Оксеном ще комуну вдвох починали, «Червона комашня» звалась.

— Ваше діло,— сьорбаючи борщ, озвався Яків Побігай.

А старий Карпо Окипняк говорив у світлий ганок, наче у діжку:

— Біля Варвари Киселихи не хочу, вона з моєю Мотрею не мирила.

— Ваше діло,— буркнув гробар. Був поважний, зосереджений і, полуднаючи, бачив перед собою, здається, тільки борщ у мисці й думав тільки про борщ.

— Тоді біля Махтея Нестеровича,— по хвилі озвався Карпо Окипняк.

— Це за грушею?

— За грушею.

— З того боку, де потопельницю Ганьку поховано?

— За грушею, тільки від Махтея Несторовича, а не від потопельниці.

— Який учителював у селі ще до громадянської?

— І до громадянської теж учителював, ще в церковноприходській учив мене. Різку носив, а нікого й пальцем не зачепив, так, для острашки тільки.

— Можна,— сказав гробар, сьорбаючи рідкий борщ.

— Га? — не второпав Карпо Окипняк.

— Можна й біля Махтея Нестеровича.

— Щоб місце й для Мотрі моєї зосталось.

— І для Мотрі вистачить,— похмуро пообіцяв Яків Побігай.— А коли готуватись?

— Уже скоро.

— Скоро то й скоро,— мовив гробар, який ні з чого не звик дивуватись.

Карпо Окипняк поліз до кишені й дістав гроші. Гробар, краєм ока помітивши той красномовний рух, звівся з лавки й ступив із ганку надвір. Карпо дав гроші гробареві й сказав:

— Мотря ще доплатить.

Яків Побігай похмуро взяв гроші й не поспішав до миски, тупцяючись перед гостем. Карпо, якусь хвилю повагавшись, знову поліз до кишені.

— А це хлопцям твоїм... Мотря ще доплатить від себе, не сумнівайся.

— Хіба я вас, Карпе Івановичу, не знаю, щоб сумніватись? Авжеж, Мотря доплатить. А тільки не підведу. Викопаємо яму біля Махтея Нестеровича, раз такий ваш заповіт.

— Земля там добра?

— Пісок і глина, сухо. Спочиватимете, як на печі.

— Дивись, щоб гріб став, як треба, а не боком. Бо ваші, буває, спішать, вузьку яму копають.

Задобрений платою наперед, Яків Побігай трохи розчулився і запевнив:

— Под лічну відповідальність! Хай мене грім поб'є.— І, ховаючи гроші до кишені й розчулюючись іще дужче, додав: — Потім, Карпе Івановичу, здибаємось, то скажете, якщо зажилю якогось піввершка чи півштиха... Будьте певні, під лічну відповідальність!

Мацаючи костуром землю, Карпо Окипняк подався геть із гробаревого подвір'я. Тепер його дорога — а вона була продумана заздалегідь до найдрібніших подробиць — прослалась до сільради. Й цю дорогу він пройшов слідом за своїм костуром упевнено й твердо.

Голова сільради був сам. Угледівши несподіваного гостя, рвучко звівся, стрімко пішов назустріч, хоча був не з молодих голів комсомольського віку, а ще з після-

воєнних. І то по нинішній день головував — час збіг хутко, як весняна вода через байрак.

— Карпе Івановичу, що привело, яким побитом, Карпе Івановичу?..

Окипняк, слідом за костуром, пройшов до вікна й тут, біля залізного сейфа, сів на стілець. Не просто сів, а опустився повільно, як білий туман опускається на землю.

— Нема коли й посивіти, стільки клопотів,— трохи розгублений, розказував голова гостеві, про якого кілька разів писав у районній газеті як про сільського довгожителя. Як про сільського довгожителя, який схожий на віковічного дуба, що «не піддається бурям і грозам» (так було й написано чорним по білому на четвертій сторінці).— Що ж вас привело сюди, Карпе Івановичу?..

А що старий мовчав, ніби набравши в рот води, то голова сільради став розказувати:

— Лихо з буряками. Не вправляємось шарувати, прополювати, підсаджувати, а тут іще кузьки, цей клятий довгоносик... то дітей із школи кличемо. А дітям учитись треба, в них екзамени на носі!

Карпо Окипняк слухав і світив тихою ясою одцвілого погляду.

— Діти не забувають? Онуки пишуть? Бо тепер усякі діти, всякі онуки, але у вас, Карпе Івановичу, слухняні, кожному б таких.

— Усім понаписував, скоро поприїжджають,— зрештою обізвався Окипняк.

— Усі поприїжджають? — запитав голова сільради.

— Якщо робота не втримає.

— Ага, ага,— згідливо мовив голова сільради, хоча й не все втямив.

— Я по ділу до тебе.

— Авжеж,— згодився голова сільради, якось одразу втративши свою награну балакучість.

— Раніше не казав, а тепер мушу признатись, пора. Тримав за душею, а таки мушу сказати, бо ти власть.

— Так, так,— проказав голова сільради, внутрішньо насторожуючись, але знаку не подаючи.

— Пам'ятаєш, у війну поліцай був такий у селі, Платон Чорний...

Голова сільради звів на Карпа Окипняка свої гострі циганські очі, згадував — і не згадав.

— Той, що його в глиняниках знайшли вбитого.

— Пам'ятаю,— мовив голова сільради, котрий, звісно, не так Платона Чорного пам'ятав, як багато балачок про його смерть, що точились у селі і зразу після війни, й пізніше. Та й чи міг він так добре того Платона Чорного пам'ятати, коли в окупацію не був у селі, воював.

— Я вбив Платона,— сказав старий.— Заступом убив. Я глину пішов брати, вже ввечері, смеркало. Аж, бачу, він у глиняниках, до мене йде. А давно вже чіплявся за синів, що в армії, проходу не давав. І тут — до мене... Я й заступом його, так і ліг...

Голова сільради звівся за столом.

— А чого ж раніше не признавались? — запитав.

— Не признавався,— згодився Карпо Окипняк.

— Чом не признавалися? Стільки років минуло! За цей час могли й сказати.

— Мовчав,— зітхнув Карпо Окипняк.

— Але чому? — в запалі дивувався голова сільради.— Це ж геройство! Ворога вбили! Карпе Івановичу, та ви що? Уже б і медаль якусь мали.

— А нащо мені медаль?

— Як нащо? Дали б за геройство!

— Не хочу я медалі.

— Та чому ж не признавались? — насідав голова сільради.

— Так...— непевно мовив.— Дітей у нього троє було.

— А що діти? Діти за батьків не відповідають. Хіба їх переслідували, чи що? Повиростали, в колгоспі роблять, як усі люди.

— Однаково дітей було жалко.

Голова сільради супив чоло — поліцая порішив, а признаватись не признавався, чомусь дітей шкодував. Та інші зі своїм геройством носяться, як із писаною торбою, дехто має заслуг на пучку, а хвалиться...

— А тепер чому надумали, Карпе Івановичу, признатись?

— Пора вже збиратись мені...

— Куди збиратись?

— Чи до чорта, чи до бога, а збиратись.

Голова сільради нарешті зрозумів. А зрозумівши, оторопів, потупішав на обличчі, нижня губа відвисла й затремтіла.

— Та що з вами? — тільки й проказав.— Хто ж тепер,

при колгоспному ладі, збирається, га? То колись були забобони, а тепер ніяких забобонів нема, звільнилися.

Карпо Окипняк неквапливо звівся на довгих ногах. Голова сільради спитав поспішно:

— За тим приходили, щоб поставити до відома?

— Мусив очистити совість,— обізвався старий і почвалав до дверей.

Голова сільради, зоставшися сам, наче зовсім здурів. Привиділось, причулось, примарилось? Але ж ні, ось так зайшов, ось тут сидів. Та чи є такі люди в наш час? І сам собі подумки став говорити про час — і телефон, і радіо, і телевізор, і атом, і ракети літають, і електроніка, і ще всяка хороба, про яку чув, але зараз не згадає... Чи можуть такі люди бути, як їхній Карпо Окипняк? Всеньке своє життя мовчав за вбитого поліцая, за Платона Чорного. Порішити не побоявся, а признався тільки тепер. Коли? Коли відчув, що вже недовго лишилось. А хіба можна відчути, вгадати? Де ж це видано, щоб простий дід міг передбачити, вгадати, щоб почав готуватись до своєї кончини? І це не десь, а в їхньому селі, на території сільради, де він головою! Забобони, темрява, чортовиння, вижив із розуму, не інакше,— і сохрани та помилуй, коли про цю оказію довідаються. Тоді не обібратися сорому, виставлять на таке посміховисько, що печеними раками навряд чи й відбудешся... Бач, прийшов прощатися із самим головою сільради!.. Але ж поліцая вбив, герой, хіба це можна замовчати?..

І, остаточно заплутавшись, розгублений, приклав вогку долоню до гарячого лоба...

А дорога в той день ще водила Карпа Окипняка, та недовго,— стали ноги чужі, неслухняні, мусив повертатись додому.

Сиділи з Мотрею під розквітлою вишнею, зрідка білі пелюстинки цвіту сіялись донизу — на Карпову голову падали, на Мотрині плечі, на теплу розсохлу лаву.

— Ходив до Гафії Колотухи,— сказав.

Очі в Мотрі були сухі, як оті волошки, що всю зиму по хатах стримлять із-за рушників, із-за карток.

— Яків Побігай казав, що біля Махтея Нестеровича покладе. Гроші заплатив, а ти, Мотре, доплатиш, так надійніше.

Губи в Мотрі були чорні й тоненькі, як двоє стебел пирію, що, вивернутий плугом, потемнів од чорноземлі.

І зараз дві пиріїнки не здригнулись, не війнуло з-поміж них диханням-словом.

— І в сільраду ходив до голови, признався за Платона, правду сказав...

Наче прокинувшись, Мотря запитала:

— За якого Платона правду сказав?

— За Чорного Платона... То я, Мотре, вбив його в глиняниках заступом.

Співала вишня над ними — бджолами, дзвінкою мурашвою; пелюстинки цвіту зрідка крапали-цяпали донизу; й дурманно-паморочливо пахло медом.

— Я зразу тоді здогадалась,— мовила Мотря.— Тільки не казала тобі, що здогадалась.

Карпо Окипняк не здивувався, лише охляло зігнув плечі — ближче до костура, на якому чіпко лежали дві кощаві, жилаві руки.

— Не завинив ні перед ким,— сказав.— Тільки шкода за телицю... Телиця колись у батька була, Домахою звалась, дуже вредна. Така вредна, що завжди їй дрючка на мотузку підв'язували, щоб дрючок по ногах бив, як біжить. А не помагав однаково, тільки й чатувала шкоду... Заскочила в горох, а той горох був куркульський, Панаса Гладченка, й ну гасати! Вижену з одного краю, а вона вже летить із другого краю... То потім оддубасив пужалном, аж басамагами здухи взялись. І досі шкода телиці, а горох куркульський був, страшно...

Розказав — і вмовк, тільки молода вишня співала над ними по-весняному.

— Не зможу я без тебе, Карпе,— сказала Мотря.— Чує моє серце.

Він знав, що Мотря каже правду.

— Ой, не зможу,— повторила. Не заголосила, не схлипнула, а тихо так видихнула з грудей.— Куди ж мені без тебе самій, коли всеньке життя разом і разом? За тобою піду, не зачекаєшся довго...

Сиділи на лаві під розквітлою вишнею, говорили неквапливо. Й по-хазяйському заклопотані були, такі, як завше, коли гомоніли, доходячи спільної згоди, коли сімейну раду радили.

Й гарно було у світі — зеленіла кожна рослинка, цвіла кожна квіточка, співало птаство, небо простерло підсинені полотна; зозуля озвалася з лугу, довго кувала, аж поки їй відповіла друга...

Любов у такому віці

Закриниччя, здається, звикло до всього на своєму довгому віку, але до такого...

Спершу — про Катерину Чорномаз. Вона, скінчивши школу, пробувала вступити до технікуму, де, кажуть, можна вивчитись на аптекаря. Дівчину до технікуму не прийняли («з причин конкурсу» — так було зазначено в офіційному повідомленні), й Катерина, нітрохи не печалячися своєю невдачею, стала працювати в колгоспі коло телят. Доглядала молодняк, наче своїх дітей рідних, і вже скоро її портрет висів на дошці пошани біля артільної контори. Коли Катерина проходила мимо, то лукаво підморгувала сама собі й проказувала жартома:

— Здрастуй, чи що, Катерино Третя...

Мала тернові очі, здатні чи не кожної миті спалахнути приязним світлом. А що вдачу від батька-матері перейняла м'яку, то в селі казали, що з Катерини можна вірьовки вити. І, мовляв, щасливо житиметься тому чоловікові, за якого вона віддасться. Бо й роботяща, і співоча, і слухняна, і чужий біль до свого серця прийме, і добре слово знайде. Чи гарна? З першого погляду, мабуть, звичайна, зате коли пильніше приглянешся — таки вродлива тією тихою, непоказною красою, якою, скажімо, наділена квіточка полину чи степового чебрецю.

Петро Настюк жив на краю села і, щоранку простуючи до школи, спершу заходив до свого друга Грицька Чубенка, а потім — уже вдвох — заходили до Катерини. Поверталися зі школи теж утрьох — спершу обидва хлопці прощалися з дівчиною, далі Петро прощався з Грицьком і вже добирався на сільську околицю сам.

Так було у восьмому, дев'ятому і десятому класах. І Настюк і Чубенко, мабуть, любили Катерину, проте не зізнавались — чи не побоювались часом розбити свою

дружбу? А чи відмови остерігались? А дівчині вони подобались обидва, і вона радо приймала їхнє мовчазне залицяння.

А одного разу — вже тоді, як випускний вечір зостався позаду, як пішла до телят і її портрет появився на Дошці пошани,— в Закриниччі поширилась чутка, що ось цієї, вже наступної суботи Катерина бере шлюб.

— Та з ким? — допитувались жартівники.— З Петром чи з Грицьком? А може, з обома зразу, га?

Взяла шлюб із Грицьком Чубенком — хлопцем запальним і проворним, як живе срібло. Здається, він весь був схожий на велетенську краплину живого срібла, яке ніколи не втримується на одному місці, перекочується повсюдно, супроводжуючи своє перекочування сліпучим блиском, мерехтінням, сяянням. І його мова, хутка та різка, теж наче вигравала живим сріблом, і погляд пильних очей, і мінлива усмішка, від якої по його обличчю мовби сонячні жмурі хвилями ходили.

На весілля, звісно, було запрошено й Петра Настюка, бо хіба в такий день товариші могли розлучитись, хіба могли бути не разом? Петро, мабуть, найбільше співав і танцював, на акордеоні грав — цей акордеон кілька разів брав із рук запрошеного музики. А коли всі наспівались і натанцювались, Петро Настюк на подив підпилих весільчан заліз на стару розлогу грушу і вже там, сидячи на гілляці, душевно так зіграв на акордеоні вальс «На сопках Маньчжурії». Цей вальс вони, троє товаришів, дуже любили, й на випускному вечорі Петро грав його тричі на прохання Катерини, яка танцювала його з Грицьком.

За якийсь місяць чи два Чубенка забрали до армії, послали служити десь аж на Таймир. Катерина спершу жила в Грицьових батька-матері, та, певне, тужила за рідною домівкою, бо незабаром таки перебралась до своїх, у старе гніздо. А коли до Грицькової демобілізації з армії залишалось близько року, у Закриниччі й сталось те, чого село, здається, ніколи й не бачило на своєму довгому віку: Катерина перейшла жити до Петра Настюка.

До того Петра Настюка, якого не взяли до армії за станом здоров'я — слабував на серце. Який їздив у колгоспі на машині — возив фураж, буряки, зерно. Який отоді, на пам'ятному весіллі, залізши на стару грушу,

зіграв вальс «На сопках Маньчжурії», котрий їм, трьом друзям, завжди так солодко бентежив серця...

Демобілізувавшись, Грицько Чубенко повернувся в село. Не завербувався, не за комсомольською путівкою подався (дехто казав: куди ж іще йому, як не світ за очі), а до свого ж таки обійстя добився. За святковим обідом про всяку всячину говорилось, тільки ні батько, ні мати й словом не обмовились про Катерину. Мовби й не було ніколи в їхній хаті невістки, мовби й не подалась вона — розписана в сільраді з їхнім сином і досі не розлучена — до іншого. Мовчали, а, мабуть, і на хвильку не забували про неї.

— Влаштуюся слюсарем на цукрозавод,— говорив Грицько.— Вступати до інституту? А який толк із тих інститутів тепер? П'ять чи шість років вчишся всяких премудрощів, а потім однаково заробляєш менше, ніж неграмотний слюсар. То я вже краще неграмотним слюсарем буду. Роботи ніякої не боюся, щоб аж до інституту тікати від неї. Так, батьку?

Ввечері подався до клубу — тут були танці під радіолу. Йому сподобалась бібліотекарка Фрося — смаглява, з мушкою на лобі, й Грицько запросив її на фокстрот. Коли бібліотекарка пішла в танок, її обличчя стало поважним і байдужим водночас. Грицько, примруживши, запитав:

— Які проблеми будуть розглядатись на наступній сесії Ради Безпеки?

Бібліотекарка Фрося відхилила вбік акуратну свою голівку й подивилась і строго, і зверхньо.

— У газетах пишуть,— мовив довірливо,— що американці таки влаштують військову базу на острові Дієго-Гарсія. Прокляті імперіалісти! Цікаво, куди дивиться громадськість нашого села?

— Ви в мене запитуєте? — так само строго й зверхньо обізвалась бібліотекарка Фрося.

— У вас.

— Громадськість зараз зайнята картоплею і цукровими буряками.

— Зрозумів. А який останній роман написав Сіменон? І чи не можна було б його запросити в Закриниччя?

— Навіщо? — здивувалась бібліотекарка Фрося.

— На читацьку конференцію, присвячену його творчості.

Й тоді бібліотекарка Фрося засміялась, повеселішавши й подобрішавши. Чорна мушка на її лобі стала в цю мить така звабливa, що Грицько Чубенко сказав:

— Ви — кінозірка азіатського екрана, тільки випадково опинились у Закриниччі, засяяли на нашому пісному небосхилі.

— Випадково? — сміялась бібліотекарка Фрося.

— Скажіть,— мовив Грицько вже під час останнього танцю,— у вас хахаль є?

— Хто? — звела тонкі брови дівчина, яка це слово сприйняла за сороміцьке і лайливе.

— Значить, нема,— дійшов висновку Грицько Чубенко.— Значить, я вас проводжаю. Вирішено?

— Ви в армії навчились ходити в такі швидкі атаки? — пожартувала дівчина, якій — негадано для неї самої — все дужче подобався Грицько.

— Ага. Не гранатою, так багнетом.

— Ви про що?

— Це я так, військовий жаргон.

Надворі пахло зів'ялим листям, од землі йшов холодок. Чисті зорі горіли в пустельних небесах, що високо злетіли над Закриниччям. Грицько Чубенко взяв бібліотекарку Фросю за лікоть, і вона чомусь не стала заперечувати.

— Як ви ставитесь до екологічних проблем? — запитав Грицько і повів рукою так, наче показував ті проблеми довкола.

— Нормально,— відповіла Фрося, спокійно простеживши за рухом руки.

— А ви могли б вийти за мене заміж? — твердо запитав Грицько Чубенко і, ставши перед дівчиною, поклав їй долоні на плечі.

До бібліотекарки Фросі знову повернулася здатність дивуватись:

— Але ж ми з вами майже не знайомі!

— Танцювали сьогодні весь вечір,— упевнено заперечив Грицько і поцілував її в щоку. Поцілунок вийшов короткий, бо дівчина відсахнулась.

— Хіба так можна? — В голосі її прозвучало награне обурення.— Люди на вулиці, а ви...

— Чому не можна? У вік сексуальної революції можна.

— Я такої не знаю,— мовила бібліотекарка Фрося.

— В країнах буржуазного Заходу йде страшним ходом.

— Я знаю тільки науково-технічну, НТР називається. І вам тут не Захід, а Закриниччя.

— Відстаємо,— гірко сказав Грицько Чубенко.— Так можна безнадійно застаріти.

— Не застаріємо,— заперечила бібліотекарка Фрося, до якої наче знову повернувся добрий настрій.— А ви, може, в революціонери записались?

— Полум'яний борець,— підтвердив Грицько.— Справа всього мого життя.

— Хай і так,— мовила дівчина, коли опинилась біля свого обійстя.— А тільки чого цілуватись, коли у вас жінка є? Спершу розірвіть шлюб, а тоді вже цілуйтесь.

І вона хутко пішла до хати. Грицько Чубенко дістав цигарку, запалив. І мовив уголос:

— Музейні експонати, сірість.

А з Петром Настюком здибався вже наступного дня — той ішов од сільмагу з бляшаними банками фарби у розтягнутій авосьці, а Грицько в сільмаг саме простував по куриво та сірники.

— Здрастуй! — радісно привітався Чубенко і міцно стиснув простягнуту йому руку.

— Здрастуй,— кволо відповів на той потиск Петро Настюк. І винуватий усміх торкнув його вуста. Хотів силоміць пригасити, а усміх той винуватий не піддавався, не пригасав.

— Хіба не знаєш, що я з армії повернувся? Заглянув би, по чарчині випили б. Чи ми вже з тобою не друзі, га?

— Друзі,— по мовчанню короткому відказав Петро Настюк.

— То чого ж? Є про що поговорити. У вік науково-технічної революції, НТР називається, не можна замикатись одне від одного, сидіти когутами на своїх сідалах.

Настюк недовірливо приглядався — мовби не вірив чомусь...

— З ремонтом у хаті зашився — двері пофарбував, тепер до підлоги взявся. А так чому не зайти, зайду. Де ж ти служив? — цікавився з кислувато-болісним виразом на обличчі.

— Служив у лавах,— підморгнув Чубенко.— Охороняв мир і труд, а також сон. Зрозумів?

— А чого ж, зрозумів,— сумно мовив Настюк. Таки не вірив, що оце зраділи зустрічі з ним. І мовби чатував на щось несподіване.— Тепер до діла візьмешся? Роботи в колгоспі вистачає.

— На завод подамся, мені чомусь більше до душі серед гегемонів працювати.

— Ну, що ж, серед гегемонів — то й серед гегемонів, вони, кажуть, теж із селянства походять.

— Щасливий вас бачити! — привітався Чубенко з бібліотекаркою Фросею, що наблизилась до сільмагу.— Де я вас сьогодні зможу зустріти ввечері?

— В бібліотеці,— відповіла дівчина, проходячи мимо. Вона була зодягнута в рожевий брючний костюм, у руці тримала стебло чорнобривця на три квіточки.

— Умовились,— весело мовив Чубенко, проводжаючи її захопленим поглядом. І враз, споважнівши, запитав у Настюка:

— Симпатична?

— Гарна,— з тихою печаллю в голосі згодився той.

— Я взяв її на абордаж із першої спроби.

— А чого ж,— усміхнувся винуватою усмішкою Настюк.— То я вже піду, ремонт не жде.

— Йди,— згодився. І запитав так само весело, бадьоро: — Як там Катерина поживає?

— Біля корів. Така знатна доярка, що пошукати.

І, вже уникаючи дивитись, рушив, та Грицько Чубенко перепинив запитанням:

— Не кривдиш?

— А пощо маю кривдити? — образився Настюк, і щоки його взялись хворобливим рум'янцем.

— От і добре,— зрадів Чубенко.— Передай, що скучив за нею, давно не бачились.

— Передам,— неохоче пообіцяв той.

— І привіт од мене, чуєш? Великий. Не забудеш?

— Чом би мав забути? — все дужче сердячись, одказав Настюк.

— Ну йди, а то ремонт у тебе не жде.

— Та не командуй мною, не командуй,— мовив собі під ніс так, що Грицько не почув.— Бач — не кривдь... привіт передай... іди. Тут не армія, а ти не командир, тільки старшина...

А Чубенко вже зайшов у магазин і запитав у літньої продавщиці в білому халаті:

— Тітко Маріє, у вас є «Честерфілд»? — І, вловивши її непорозумілий погляд, пояснив: — Цигарки такі, міжнародного класу.

— «Шахтарські» є,— буркнула продавщиця.— І «Прибой» завалявся.

— Такі діла,— зітхнув Чубенко.— То хоч «Шахтарські» давайте, десять пачок.

— Отак би й зразу,— знову буркнула продавщиця.— А то...

— Авжеж,— примирливо мовив Чубенко,— із сервісом у нас іще не все гаразд. Але скоро й ми доб'ємось класних стандартів. Так що ви не гнівайтесь.— Він легким поглядом обвів товари — відра, каструлі, банки з консервами, книжки, трикотаж, білизну, парфуми.— Людина людині друг, товариш і брат, а не продавець і покупець, а не споживач і споглядач.

Розсовавши «Шахтарські» по кишенях, він гордо тріпнув головою й вийшов із сільмагу.

— Ну, як наша НТР? — запитав Чубенко, зайшовши ввечері до бібліотекарки Фросі.— Розвивається? Ексцесів ніяких нема? Головне в цьому ділі — не здавати завойованих позицій.

— Розвивається,— недбало-заспокійливо сказала дівчина, видаючи книжки й роблячи записи у карточках. Вона була зодягнута в той самий брючний костюм.

— А ще — давати відсіч усіляким хлюпикам. Ви мене зрозуміли? І відщепенцям теж.

— Даємо...

— А як із переродженцями? Спокійно живуть? — І рішуче сказав: — Ніякого спокою!

Коли вони зостались у бібліотеці вдвох, Фрося подивилась на нього... подивилась добре, сердечно, усміхливо. Від того погляду Чубенко не те що внутрішньо знітився, а... а наче затнувся на слові, яке хотів сказати. Підійшов до полиць, розглядав книжки. Потім погортав підшивку райгазети на столі й поцікавився:

— Читає сільська інтелігенція чи навіть і рядові колгоспники?

— У нас рядових немає,— сказала Фрося.— У нас не за ранжиром.

— І правильно,— згодився Чубенко.— В епоху НТР інакше не можна.

Він уже розглядав фотомонтаж на стіні — знатні механізатори республіки. І запитав:

— А чому немає місцевих кадрів? Спочивають на чужих лаврах? — І вже звернувся прямо до бібліотекарки Фросі: — Працівники культурного фронту теж не повинні проходити мимо.

— Чудний ви,— сказала дівчина.— А я й не знала, що ви чудний.

— Я серйозний,— заперечив Чубенко.— Тільки ви не відповіли мені на одне запитання.

— На яке? — Дівчина дивилась на нього і ласкаво, й поблажливо.

— Яке я вам поставив учора ввечері.

— Не пам'ятаю.

— Будь ласка, нагадаю. Чи не маєте наміру вийти за мене заміж?

Бібліотекарка Фрося засміялась беззвучно. Зуби в неї були білі, блискучі, мовби тоненькою фольгою обгорнуті. Грицько Чубенко спокійно перечекав той сміх і мовив:

— Невже ви прихильниця залицянь, довгих побачень, зітхань і так далі? Але ж не той час! Любити треба по-діловому, розумно, даремно не витрачати час і енергію. Ось ви мені всерйоз подобаєтесь. І, мабуть, я подобаюся вам, так? Але в силу старих забобонів ви не осмілюєтеся сказати про це прямо й відверто... Подобаюсь вам?

— А чого ж,— дівчина й далі всміхалась приязно,— подобаєтесь... Чудний!..

— Зізналась — от і прекрасно! Треба рішучіше рвати з забобонами. А тепер дайте таку саму пряму відповідь на попереднє моє запитання!

— Яке? — лукавила бібліотекарка Фрося.

— Чи згодні вийти за мене заміж?

— Але ж не можу я віддаватися за одруженого!

— Отака ваша відповідь?

— Така,— прибрала вона серйозного виразу.

— Натяк ваш зрозумів.

— Який же це натяк? — здивувалась бібліотекарка Фрося.— Я відповіла прямо, без натяків. Мені таке же-

нихання не до душі. Пошукайте в селі дівчину, якій сподобається.

— Ми розрубаємо цей вузол,— пообіцяв Чубенко й твердим кроком вийшов за двері.

На молочно-тваринницькій фермі він появився уже наступного дня, саме в час обіднього доїння. Здибавшись із зоотехніком — похмурим, бо щойно одна корова скинула теля,— Грицько Чубенко заступив дорогу і, нахилившись до вуха, сказав змовницьки:

— Між іншим, похмурі люди живуть менше, ніж веселі. Американські вчені довели недавно.

— Що тобі? — запитав зоотехнік, який зараз не був схильний до жартів та усмішок.

— Між іншим, мене годилося б привітати, проявити звичайнісіньку чуйність.

— Із чим привітати?

— Мене дємобілізували з армії.

— Вітаю,— похмуро сказав зоотехнік. І ступив убік, обминаючи Чубенка.

— До речі,— мовив той,— скажіть мені цілком конфіденціально, де зараз Катерина Чорномаз?

— А в тому корівнику,— махнув рукою зоотехнік і стомлено подався геть.

Катерина, загледівши, як між худобою наближається Грицько Чубенко, непорушно застигла біля перістої корови. Тернові очі жінчині завмерли двома зловленими пташками й тепер, здається, злякано здригались під тугим гіллям її чорних брів. І чим ближче підходив Чубенко, м'яко ступаючи по розсипаній гичці та соломі, тим непорушнішою ставала Катерина.

— Здрастуй, чи що, Катерино Третя,— привітався з нею так, як звик вітатись іще в школі.— Впізнала?

— Впізнала,— обізвалась його збігла жінка.

— І я тебе впізнав! — радісно мовив Чубенко.— Хоч ти й покращала, і соку набралась, а впізнав!

Катерина й справді наче додала у вроді своїй, поставши зараз перед Грицьком дозрілою тілистою молодичкою, і він прямо розглядав її всю із щасливим усміхом на устах. І вона, втративши трохи своєї настороженості, теж відповіла йому тихим усміхом.

— Розцвітають ударниці в нашому колгоспі, нічого не скажеш!

— Чого прийшов? — оговтуючись од несподіваної зустрічі, запитала Катерина.— До мене? Люди дивляться.

— Хай дивляться,— кинув Чубенко, не перестаючи милуватись нею.— Я громадського порядку не порушую.

— Ти мій лист одержав? — поспитала Катерина, рада, що доярки тримаються віддалік, не підходять до них.— Я ж тобі в тому листі все написала, чому переходжу до Петра...

— Ось тут цей лист,— Грицько показав на кишеню.— Напам'ять вивчив... Що любиш мене, а переходиш до Петра, бо він серйозний чоловік, а я перекотиполе.

— Чому ж не відписав?

— А що відписувати? Я поважаю свободу почуттів. Із мене, Катерино, й справді не такий хазяїн, як із Петра, куди мені проти його хватки!

— Ось бачиш, і сам розумієш... А якби ще діти в нас пішли, тоді що? Ти все чудиш і чудиш, а їх годувати треба, костюмчики всякі, черевички.

— Поважаю свободу почуттів,— повторив Чубенко,— а тому виправдую твій вчинок.

— Виправдуєш? — наче не повірила, і в голосі її наче нотка образи пробриніла.

— Атож,— мовив Чубенко.— Ген на Заході сексуальна революція йде повним ходом, то чого маємо відставати? І в Закриниччі проявляються її рецедиви, так? Розкажи, як живеш?

— Робота,— коротко відповіла Катерина. І з неприхованим жалем дивилась на Чубенка.

— Ти в листі написала, що любиш мене, а йдеш до Петра. Ти мене й досі любиш чи ні?..

— Ось бач, тобі все чудити хочеться! — з гіркою досадою мовила Катерина.

— Я серйозно,— сказав Чубенко.— Чи вже давно розлюбила? Я не побоюсь глянути правді у вічі, зізнайся.

— Лишенько! — зітхнула.— Та вже скоро рік, як я з Петром живу!

— То й що? Могла в ньому розчаруватись і за один тиждень.

Дивилась на нього так, мовби не вірила, що постав перед нею з минулого таким, як і був, не змінився.

— А крім того,— додав,— ми ще з тобою не розлучались, ми в шлюбі. Виходить, ти моя законна жінка. Виходить, моя законна жінка живе з іншим.

— Іди,— мовила,— бо вже зглядатись почали на нас. Ти чого сюди прийшов?

— З'ясувати наші стосунки.

— Таж наші стосунки давно з'ясовані! — скрикнула.

— Знаєш, чого сюди навідався? Поговорити про розлучення, бо надивився тут одну кінозірку, а вона з жонатим не хоче ніякого діла мати. Але послухав тебе — й передумав. Бо, гадаєш, я тебе розлюбив? Я не розлюбив, я тільки поважаю свободу чужих почуттів.

— Іди вже, йди,— благала.— Знайшов місце для балачки, на корівнику!

— А мені нема чого критись по темних кутках, я прямий, і моє життя пряме... Чує серце, що з Петром тобі трудно і йому з тобою трудно... Чує серце, що каєшся...

— Ти йому плюй в очі, а він каже, що божа роса... Чи ти вже мало отак посміявся з мене, мало нажартувався? Стомилась я від твоєї вдачі, дай відпочити.

— Вже відпочила. А тільки що я зроблю? Розлучення тобі не дам і сам не братиму. А чому? Бо на кінозірці ставлю хрест, вона чомусь не запалює моєї фантазії. Бо я в ім'я тебе ще поборюся за твоє щастя!

— Як поборешся? — спитала приречено, в кожній його фразі впізнаючи колишнього Грицька Чубенка — запального, несподіваного, впертого.

— Ото побачиш. Люди вже розказували, як тобі з Петром.

— А як? — І зір її тьмавістю раптово взявся.

— Не з медом. А тільки що виходить? Мене вона не розлюбила, а живе з Петром. І я тебе не розлюбив! То чого маю до чужих женихатись? Ні, таки поборюсь!

— Господи,— вже не слухала його балачки,— йди звідси, люди зглядаються.

Чубенко, зігнувши голову, подався геть. Катерина сховалася за перісту корову й заплакала. Стала біля неї навпочіпки, мила тепле вим'я і плакала, схлипуючи.

— Я прийшов до вас як чесний чоловік.

Так сказав Чубенко бібліотекарці Фросі. Вона, як завжди, сиділа за столом, заповнюючи картки своїх читачів, двох доярок. Коли доярки попрощались і пішли, дівчина запитала:

— Як чесний? А хіба щось загрожувало вашій чесності?

— Реальна загроза чесності існує завжди,— наставницьким тоном сказав Чубенко.— Тільки я ніколи не згоджуюсь бути жертвою обставин, я вмію підпорядковувати обставини собі.

— Ось воно як. І що ж вас привело сюди як чесного чоловіка? Любов до літератури?

— Скажіть,— не відповів на її запитання Чубенко,— чи не перейти нам на товариські стосунки?

— Тобто...— отетеріла бібліотекарка Фрося й не знайшла потрібних слів.

— Хай між нами будуть товариські стосунки. Легкі й прості.

— А хіба між нами які були?

— Тільки відповідайте прямо — я вам руку і серце пропонував?

— Так,— мовила дівчина, все ще не здогадуючись, куди гне Чубенко.

— А тепер забираю свої слова назад. Анульовую пропозицію.

— Тобто...— Рум'янцем образи зайнялось її смагле обличчя.— Поясніть...

— Моє серце належить іншій.

— Що ж це ви так розкидаєтеся своїм серцем? — глузливо поспитала Фрося, поборовши миттєве замішання.— Сьогодні одну зводите з розуму, а завтра вже іншу.— Тонкий усміх торкав її іронічно складені вуста.

— Я вільний у своїх почуттях.

— У своїх вільний — так, але навіщо неволити чужі, навіщо гратись чужими?

— Я розумію ваш стан, ваш настрій.

— Та який стан? — здивовано обірвала бібліотекарка Фрося.— Ніякого стану в мене немає!

— Чому нема? А хіба ви не пропонували мені спершу розлучитися з моєю законною дружиною?

— Я? Вам?!

— А хіба ні? Пропонували розлучитись, а вже потім залицятись до вас.

— Пропонувала залицятись до себе?!

— А тому давайте зостанемось друзями. Перейдемо на товариські стосунки.

— Просто ви зостанетесь читачем нашої бібліотеки.

— Гаразд, я згоден загубитися серед маси. Серед тих, хто читає Ростислава Самбука, хоч сам я віддаю пере-

вагу Сіменону. До речі, ви його ще не запросили в Закриниччя?

— Спробую зв'язатись через райвідділ культури,— усміхнулась безжурно.

— Ну, передавайте привіт літературним героям. А також дожовтневим і радянським класикам.

Кудлатий собака вискочив із буди і, рвучись на ланцюзі, аж слиною бризкав, гавкаючи на Чубенка.

— Я усвідомлюю, що тобі не подобаюсь, що ти не можеш приховати своєї ненависті, але що ж подієш!.. Гавкай, коли для такої функції тебе прив'язали тут.

Так поговоривши з собакою, Чубенко упевнено попростував до хати.

Катерина з Петром вечеряли. Як загледіли гостя, так, здається, й поковтали язики — дивились на нього від столу з витягнутими обличчями. На всякого могли сподіватись гостя, та на такого і в думках не клали собі.

— Смачного! — привітався Чубенко.— От і добре, що застав обох.

— Та тільки поріг переступили,— обізвався хазяїн і несподівано сердитим рухом турнув порожню миску по столі. Катерина молитовно склала руки і дивилась десь у вікно.

— А я до вас поговорити прийшов, бо ж однаково поговорити треба, не обійдешся.

— Давай говорити,— похмуро сказав Петро Настюк, і брови йому з болісним тремтінням зійшлись на переніссі. Катерина й не поворухнулась, не розняла молитовно стулених долоней.

— Значить, так.— Чубенко взяв стільця й поставив посеред кімнати. Проте не сів, тримався однією рукою за спинку, другою жестикулював.— Значить, так. Почнемо давайте з того, що Катерина моя жінка і що розлучення я їй не давав. І зваж, Петре, для справедливості, що вона й не просила! Значить, що виходить? Вихо́дить, що ти живеш із моєю жінкою!

Хазяїн мовчав.

Чубенко якусь мить гостро дивився на нього, намагаючись зловити погляд, проте той сидів із опущеною головою.

— Тепер далі. По деяких селах дехто невихований робить як? Б'ють морду одне одному, хапаються за

петельки. Оскільки я всіма і кожному друг, то за петельки нікого не хапаю й морди нікому не б'ю.

Хазяїн похмуро мовчав. Катерина обізвалась благально:

— Грицьку, ти чого тут? Ми ж із тобою поговорили на короварні.

— Поговорили, та недоговорили... Я наводив деякі довідки, ціле досьє на Петра тримаю отут,— постукав пальцем себе по голові.— Кається він, Катерино, що зійшовся з тобою.

Хазяїн звівся з-за столу, важко рушив до Чубенка.

— Ти звідки таке доп'яв? Од мене чув?

— Джерело інформації не видам! А тільки хіба не казав? От признайся перед Катериною!

— Хай і не признається, сама бачу,— зітхнула жінка.

Настюк ізсутулився, обм'як, жалко зараз було дивитись на чоловіка.

— Може, й казав комусь. А хіба не скажеш, коли ти, Катерино, до мене перейшла, а за Грицька не забула? Коли що не так — одразу Грицька згадуєш. Мовляв, не такий прижимистий, як я. І не мовчун, і не буркотун, і цілував тебе краще. То, може, не я каюсь, а ти, Катерино, каєшся. А я вже біля тебе мушу переживати.

— Гаразд,— владно обірвав Чубенко.— Ну, обоє накоїли дурниць, вчинили нерозважливо. То що, й далі хай так буде? Але ж для чогось дана кожному з нас голова? Дана, я вас питаю, чи ні? Чому мовчиш, Катерино?

— Та дана,— вимушено згодилась.

— А хіба ти, Катерино, не сказала на короварні, що не розлюбила мене?

— Ох! — тільки й видихнула вона, мучачись невисловленою мукою.

— То я вас питаю, що будемо робити? — дзвенів голос Чубенка.— Я закликаю вас бути відвертими в своїх почуттях, позбутись фальшивого сорому перед собою і перед людьми. Я закликаю вас бути кришталево чистими!

— Чого ти тут закликати почав? — буркнув хазяїн.

— Інакше не виправимо допущених помилок! Отже, Катерино, ти моя жінка і я забираю тебе додому!

Очі Чубенкові горіли гострим блиском, обличчя сяяло натхненням. Настюк стояв перед ним ні в сих ні в тих — наче не вірилось чоловікові у справжність того, що відбувалось.

— Як же ти мене забереш? — мовила жінка.

— А ти сама підеш. І всім нам буде добре — мені з тобою, а Петрові без тебе. Ну, помилився він, із ким не буває? Ну, й ти не послухала свого серця. А я казав, Катерино, що поборюся за наше щастя, так просто не відступлюсь. Я тут пробував за одною кінозіркою поволочитись, але ж не лежить чомусь до неї душа. То я що? То я не став завдавати прикрощів ні їй, ні собі.

— Господи, який ти шалапутний,— тільки й мовила Катерина.

— Збирайся,— твердо наказав Чубенко.

Вона слухняно звелася з-за столу — й завмерла безпорадно. Петро тупо дивився на неї, повіко на правому оці сіпалось йому. Чубенків міцний голос дзвенів:

— А ти, Петре, оживеш трохи, очухаєшся. Бо сам на себе став не схожий. Авжеж, переживаєш, що в товариша жінку відбив. Відбити відбив, а щастя з нею не зазнав. Тепер я тобі розв'язую руки, знову станеш на людину схожий. Дивись, ще й сподобаєшся комусь, знайдеш пару. Ниньки вік польотів у космос, все можливо.

— Йдеш? — запитав Настюк у Катерини.

Жінка й далі стояла розгублено, то Чубенко взяв її за руку.

— Ходімо додому. Погостювала — й годі, пора честь знати.

— А що люди скажуть?

— Поговорять і перестануть. Та чи нам людських язиків боятись? Я, може, в десанті служив, ніщо не страшне... А тебе, Петре, попереджаю: щоб не мав мене за ворога, щоб каменя не тримав за пазухою, бо в епоху НТР, як казала одна знайома кінозірка, такі фокуси смішні. Ходімо, Катерино...

От про цю оказію й гомоніло довгенько Закриниччя, бо всього набачилось на своєму довгому віку, а про таке і не чуло. Таки забрав Чубенко додому свою збіглу жінку. Й не просто забрав, а навіть весілля справив — друге весілля з однією й тією самою Катериною. Запрошував прийти бібліотекарку Фросю, тільки її чомусь не було видно серед весільчан. І цього разу не заліз аж на грушу Петро Настюк, щоб зіграти на акордеоні вальс «На сопках Маньчжурії», який колись так подобався їм, трьом друзям-школярам.

Пісня про запеклі торги

Недільного дня, чи в понеділок, або у вівторок (будь-коли, бо вийшов на пенсію і має вільний час) Данило сідає на попутний автобус і їде до районного містечка. Тут у найлюдніших місцях — на паркані біля базару, на телефонних стовпах біля аптеки, на широкому щиті біля райвиконкому — пришпилює канцелярськими кнопками заздалегідь заготовлені оголошення. Ці оголошення написано на клаптиках паперу, вирваних із учнівських зошитів у лінійку чи в «арифметику», й на кожному виведено горбатими чорнильними літерами одне й те саме: «В селі Закриниччя продається хата під шифером. Є хлів, критий руберойдом, погрібник і колодязь. Продаються також дрова, п'ятсот штук цегли і три діжки. Прошу недорого. Звертатись до Першака Данила Йосиповича, біля лісу».

З районного містечка Данило так само на автобусі добирається в Андріївку, тут чіпляє свої оголошення на стовпі біля сільради, на газетній вітрині біля колгоспної контори. З Андріївки попутним транспортом добирається в Розлоге, тут теж чіпляє, а одне з оголошень крадькома вхитряється пришпилити аж на Дошці пошани, збоку від знатних людей села. З Розлогого його шлях лежить у Хрещате, бо, звісно, і в Хрещатому повинні знати, що він, Данило Йосипович Першак, продає в Закриниччі хату під шифером, продає хлів, критий руберойдом, погрібник, колодязь, дрова, п'ятсот штук цегли. З Розлогого дістається до Піщаного, потім ще в одне-друге село, аж тут, дивися, вже й вечір, уже й додому пора.

В цих мандрівках по чужих селах багато доводиться почути й побачити, але найдужче, мабуть, Данила цікавить одне: які хати тут продаються і по скільки просять,

а також — скільки вступають і за яку суму продають. Трапляється, що в районному містечку, або в Андріївці, або в Розлогому він не просто розпитається, а навіть навідається до людини, котра продає хату. Навідається, обдивиться господу, загляне в піч, на піч, залізе на горище, спитає про кладку стін, про фундамент; коли в хлів — обдивиться хлів; зазирне в криницю; походить по садочку, пильно приглядаючись до кожної яблуньки, зірве грушку, покуштує, мружачи жовтаві, тихі очі; неодмінно розпитає за сусідів — бо купуєш хату, а можеш наскочити на таких сусідів, що сам чорт їм не брат і ніхто їм не радий, а також делікатно запитає за причину — чому продають: нашукано іншу роботу, треба перебиратись до дочки чи сина. Слухає відповіді статечно, кожну, здається, зважує, кожній надає значення,— і люди бачать перед собою чоловіка, котрого не обведеш кругом пальця, бачать чоловіка, що знає толк у всьому, а тому — такий покупець на хату не може не сподобатись, не викликати довіри, без якої, звісно, в такому важливому ділі, як продаж-купівля хати, не обійтись. І, вже наговорившись, нарозпитувавшись, наслухавшись, Данило делікатно питав за ціну, й коли йому називали, мовчав якийсь час багатозначно, мружив розумні жовтаві очі, жував тонкими губами, наче подумки перераховував кожен карбованець із названої суми, а потім, навіть не торгуючись, навіть не назвавши своєї суми, печальним голосом прощався і йшов із чужого обійстя.

А він, Данило, вмів іти з чужого обійстя! Так, що його проводжали довгими поглядами, покрадьки хотіли, щоб повернувся назад, сподівалися, що саме з ним могли дійти полюбовної згоди, бо ж хіба можна побажати собі кращого покупця на хату!

Отже, поїздивши по довколишніх селах, наслухавшись усілякої всячини про найрізноманітніші випадки продажу-купівлі, побувши в тепленькій, такій загадковій шкурі покупця (липового, звісно, але про те ніхто не здогадувався), Данило Першак сам починав чекати покупців на свою хату.

І покупці не барилися з відвідинами.

— Чули, хату продаєте?

— Від кого чули? — з награнним здивуванням відказував Данило, наче це було для нього хтозна-якою несподіваною новиною.

— В Закриниччі говорять люди і в Розлогому казали в нашому.

Данило Першак на якийсь мент замовкав, наче зусібіч мав обміркувати почуте. На лобі залягали дві вперті зморшки, вистигла жовтизна очей холодком цвіла гостреньким.

— Усякого люди можуть наговорити. Коли не продаєте, то даруйте.

— А ви й справді шукаєте хату? — озивався хазяїн.— Де ж бували? Хіба в Розлогому нема путящої?

— І в Розлогому є, і скрізь, але ж хочеться в Закриниччі подивитись. Та коли не збираєтесь продавати, коли самим ніде жити...

— Та продаю,— зізнавався Данило. Зізнавався з таким виразом на своєму тихому, погідному обличчі, наче не пошкодував милості для свого випадкового гостя.

— Можна оглянути?

Й тоді починався огляд хати. Гість прискіпливо приглядався до дверей, до одвірків, до старовинного сволока, що на своєму горбі вже не один десяток літ тримав стелю, приглядався до печі, зазирав у димар, нагинався глянути в штандари, простягував руку в ковбашку, наче сподівався знайти щось, задирав стару верету на лежанці, шнуркував поглядом по миснику, по дерев'яному ліжку. Далі так само прискіпливо оглядав сіни, а в сінях і заступи, і сапи, і граблі, і вила, і діжку, і драбину, що вела на горище, і навіть довгим поглядом затримувався на жердках, на яких висів чи одяг, чи цибуля, чи кукурудзяні качани. Заходив у комору — і в коморі теж на всі речі клав свій важкий, липучий погляд. Далі спускався в погріб і, вдихаючи цвілий, спертий дух підземелля, так само клав липучий погляд на картоплю та буряки, на моркву та редьку, на кадубці з соленим чи квашеним, а Данило Першак у цей час присвічував хистким вогником сірника. Присвічував і дедалі більше сповнювався не поваги, ні, а відрази до такого пильного покупця, який усе хотів побачити, помацати, понюхати. Виходили надвір, оглядали хату з двору, з причілка, з вулиці, від лісу; далі йшли на город — і чоловік допитувався про землю, чи родить капуста, чи не пре, часом, хрін так, що нічим не порубаєш, не виведеш. Так само допитувався про садок, чи родять вишні й чому досі не спиляно оту грушу в кутку городу, стару грушу, що простерла навсі-

біч своє похмуре, скалічене гілля. До всього було діло зайшлому чоловікові, і в його цікавості Данилові Першаку дедалі більше ввижалось мовби осудження й зневага того, що належало йому, Данилові Першакові, що складало його життя. Дедалі гостріше вбачалось намагання принизити і саму хату, і дворище, і город, і садок, а відтак і все його життя, принизити й применшити, щоб можна було запропонувати меншу суму.

І він замикався перед таким покупцем, а коли той нарешті запитував, скільки ж хата просить, заломлював таку дику ціну, що в чоловіка очі на лоба лізли. («Ага,— подумки торжествував Данило,— вхопив облизня! Чуже не гудь і здоровий будь!») І в такого чоловіка не взнавав, скільки ж він не пошкодує, з таким чоловіком не хотілось устрявати ні в які торги, а хутчій із ним розлучитись і більше не здибатись. І, не поторгувавшись по-справжньому, вони розходились, а Данило Першак, згадуючи найяскравіші подробиці недавніх навідин, почувався так, мовби його хотіли ошукати грубо й безсоромно, мовби йому, не посовістившись, у саму душу наплювали.

— Ти ж бач! — бубонів.— Йому дилюки в хлівці випирають. А хай тобі ребра так повипирають! Ти бач, миші в погребі бігають. А хай би вони тобі під сорочкою бігали.

І хоч дилюки, спорохнявілі, справді в хлівці випирали, і тиньк пообвалювався, і миші шаруділи в картоплі, та й не тільки в погребі, а й у коморі водились, проте Данило Першак чомусь не міг примиритися з чужими зауваженнями, вони здавались йому обмовою, образою.

Але траплялись покупці, які приносили справжнє свято його душі, й меткий на око Данило Першак умів розпізнавати їх миттю. Вони знали, як зайти на подвір'я, як ступити, яке слово мовити, як подивитись, як осміхнутись, вони знали, як тишком-нишком приступити до справи, не применшуючи господаревої гідності, а, навпаки, всіляко визнаючи й шануючи її. І з вдячності за таке ставлення-поводження, Данило Першак розкривався їм душею назустріч, як квітка відкривається сонцю, й тоді, нарешті, починалися справжні оглядини хати, як і справжні торги.

Данило Першак співав пісню своїй хаті. Співаючи їй пісню, він згадував свою покійну бабу, ту осінь, коли

побрались і змушені були жити в родичів, згадував усіх своїх родичів, громадянську війну, перші комуни (в селі їх було кілька), як нарізали й відрізали землю, згадував, як натрапили на цю садибу, як із бабою надумали ставитися саме тут, біля лісу... І він виводив свого гостя надвір, щоб той подивився на ліс, а заодно й почув про те, що діялось у цьому лісі в часи колективізації, а також про те, як у минулу війну в цьому ж таки лісі табором стояли партизани. А розповівши про ліс, Данило вже показував на ближній байрак, що темнів терновими заростями, вихваляв пашу в байраці та холодні джерела, які, либонь, і взимку б'ють, а потім, захопившись, уже звірявся зайшлому покупцеві в тому, як тим байраком узимку тікали з жінкою від німців, тікали майже босі, роздягнуті, і вже в полях оглянулись на село — горіло вогняними квітками, гриміло вибухами, добре, що їхня хата вціліла, було куди повернутись.

А по цій дорозі (вів покупця з обійстя за ворота), а по цій дорозі і перший трактор до їхнього села прийшов, Омелько Музичук привів; і троє синів його, Данилових, по цій дорозі пішли до армії в сорок першому, а повернувся тільки один, менший, тепер у колгоспі шофером; по цій дорозі й тікали німці, якраз весною, багно страшне стояло, то їхні машини, танки, гармати в тому багні й позастрявали навічно, примарами бовваніли; по цій дорозі він і бабу свою на цвинтар увостаннє провів, там пристановисько має, невгомонна, в сирій землі, то, певне, і його по цій дорозі пронесуть чи провезуть, бо пора вже, пора.

А які сусіди? На сусідів не поскаржиться, і вони, мабуть, теж не обмовлять його лихим словом. Оці, що праворуч сидять, хата під бляхою, гараж, машина в гаражі, оці дуже славні люди, обоє лікарі, в їхній сільській лікарні роблять, самі навідуються додому, за здоров'я спитають, порошків принесуть чи таблеток. За ними сидить комбайнер колгоспний, жінка його доярка, мають дітей п'ятеро. За комбайнером — зоотехнік, ото вже чоловік човпущий, не спить ні вночі, ні вдень, має велосипед, мотоцикл і машину, бо хіба пішки вправиться, коли на ногах і на ногах! Сусідами його, Данила Першака, не скривджено, кращих і шукати гріх, хоча, правду казати, в їхньому Закриниччі всі гарні люди живуть, з такого села нікуди їхати не хочеться.

Розхваливши хату, дорогу за хатою, сусідів од поля та від лісу, Данило так само докладно, з любов'ю, розхвалював хліб і все начиння в хліві; криницю і воду в криниці; показував діжки, які згадувались у його нехитрій, від руки написаній прокламації; а також п'ятсот штук цегли, яка могла б знадобитись для будівництва; а також дрова, ціла машина соснових і березових дров, яким горіти й горіти в печі, варячи, парячи, смалячи, смажачи. Вів на город, намагаючись, либонь, похвалитися кожним стебельцем соняшника, кропу, петрушки, крутопузими гарбузами, картоплею; він, мабуть, міг би розказати за кожну грудочку, за кожен сажень землі, за той гній, яким удобрювали, підгодовували город, годячи йому, як рідній дитині, і тепер тут не земля, а масло, й посадиш у це масло одну бубку — виросте повний мішок. Так само, здається, міг би хвалитись кожним деревцем і кущиком, які росли за городом, кожною вишенькою на обійсті, яку пам'ятав із дрібненького деревцятка, посадженого його руками чи руками дітей; і так само дорогі йому та близькі по-родинному були кущі смородини, агрусу та малини під парканом, а неподалік — грядочка квасцю, посіяного покійною бабою, а біля квасцю — латочка полуниць, у яких паслися сусідські діти, ніколи навіть дозволу не питаючи. І кущем троянд намагався похвалитись, і піонами, й півниками, й мальвами, які чи самі вродились під хатою, чи були вроджені з його, Данилової, волі.

Мимоволі прагнучи зачарувати покупця, Данило Першак усе дужче чарувався сам, п'яніючи від своєї розповіді, від почуттів, які пробуджувались у ньому від безмежного світу, який складали собою хата, обійстя, город, садок.

Які, зостаючись хатою, обійстям, городом, садком, у той же час складали його, Данилове, життя. Минуле. Сьогоднішнє. Завтрашнє.

Розказуючи, показуючи, хвалячись і ненавмисне хвастаючись, він розцвітав. Цвіли Данилові тонкі вуста, в'ючись темним барвінковим стебельцем; очі жовтаві тихо грали, на лиці благосними павутинками бабиного літа пурхала, не зриваючись, усмішка; рідке, посивіле волоссячко здиблювалось на голові туманцем-димкомаревом. І вся його кощава зграбна постать наче випромінювала хвилі видимої, відчутної радості.

— Скільки ж ви просите за хату?

Данило мовчав, даючи відповідь ясним, відкритим поглядом. Це була ясна, відкрита відповідь, яку не можна було не зрозуміти.

— То скільки ви просите? — по значущій паузі перепитував покупець.

І тоді Данило озивався:

— А скільки дасте?

Покупець остерігався назвати ціну: можливо, сподівався, що хазяїн запросить значно менше. А тому починав здалеку. Мовляв, у Розлогому продається майже така сама хата (щоправда, криниці нема, зате город більший), просять за неї стільки-то. Звичайно, якщо поторгуватись, то трохи спустили б у ціні. В Оленівці продається новісінька, цегляна, є електрика, опалення, близько до крамниці й до автобусної зупинки, то тут, звісно, правлять чимало, ціна зубата, кусається.

— А вашій хаті я ціни не складу. Складайте самі, раз ви хазяїн, а я вже своє називатиму. З жінкою навідаємось, хай і вона подивиться, бо, знаєте, не порадишся з жінкою — потім клопоту не оберешся.

— Прошу стільки-то,— нарешті називав свою ціну Данило Першак.

Назвавши ціну, він мінявся з обличчя. Вже не цвіли очі, а сухо дивились; уже темним барвінковим стебельцем не в'юнились губи, а просто були старечою складкою; і павутинками бабиного літа вже не тремтіла усмішка, злетівши безслідно...

Але ж, говорив гарний покупець, у районному містечку за такі гроші можна купити хату, а в районному містечку більше вигод усяких, там кожне хотіло б звести собі гніздо чи придбати садибу.

Данило Першак чув, але не тямив почутого. Все своє життя прожив у Закриниччі, й воно, село, було його життям. Закриниччя стало його плоттю, ввійшло в кров, обернулось на думки. Закриниччя було його щохвилинним диханням, і, здається, його почуття гніву чи любові були на колір такі, як небо над Закриниччям, як земля в полях, як трава по осінніх байраках. Закриниччя в ньому сміялось і плакало, співало і танцювало, жило в його єстві багатоманітно, буйно, і він ніколи не проміняв би його на якесь інше село чи навіть районне містечко, де стільки всіляких вигод і куди багато людей тягнеться.

— То купуйте в іншому місці,— слушно радив Данило Першак.

— Але ж не можна так, щоб не вступити,— наполягав покупець.— Ви правите свою ціну, а я даю свою.

— Прошу стільки-то,— вперто не вступав Данило Першак, якому з невідомої причини вже перестав подобатись цей покупець.

— Хто ж вам стільки дасть?

— Знайдуться люди.

— Чув, що ви вже не перший рік продаєте.

— А не перший,— згоджувався Данило.

— Коли не вступатимете — ніхто й не купить.

Проте Данило вже втратив увесь інтерес до цього покупця. Й не тому, звісно, що той називав меншу ціну, що не хотів пристати на хазяїнову суму. А просто здавалось, що неодмінно знайде іншого покупця і той інший покупець буде кращим, тямковитішим, із ним легше буде порозумітись, а Данило вступить йому, чому ж не вступити гарній людині. А цей хай іде своєю дорогою, хай шукає там, де заманеться...

Минає час, покупці навідуються і навідуються, з усіма Данило розмовляє, хвалиться, з усіма торгується, з ним так само торгуються, а хата як стояла непродана, так і стоїть. І вже вкотре за останні роки між Данилом Першаком і його невісткою Оксаною (а після того, як померла баба, живе таки в Оксани, невістки) відбувається розмова про хату.

— Батьку,— каже Оксана,— й коли ви вже її продасте?

— А куди квапитись? Продам.

— Але ж ходите й ходите на старе дворище, віднаджуєте й віднаджуєте покупців. Скільки побувало їх, чи не з усенького світу. Сторгуєтесь, уже, либонь, і по руках можна вдарити, аж тут ви круть, аж верть — і відмовляєтесь від покупця. Давайте я сама продам. Нащо вам на старість ті гроші здались?

— Не говори, чого не знаєш,— бубонів свекор.

— А хто знає? Перед людьми соромно,— насідала невістка.

— А ти не сором, не сором,— сердився Данило.— Іще продам. А тільки не хочу бозна-кому. Хочу гарному чоловіку.

— Чи не однаково — кому?

— Таки не однаково.— І схоплювався, щоб тікати надвір від таких балачок. Бо ніхто й справді не міг його врозуміти.

— Ну, добре,— заступала дорогу невістка.— Хай гарному. Але ж і гарні вам траплялись. І наче ж за грішми не ганяєтесь. Маєте пенсію, ми вдвох із чоловіком заробляємо. Продасте, покладете гроші на книжку, хай собі лежать і ростуть, ваші вони, ваші.

— Ти мені не вказуй продавати хату,— сердився Данило.— Продам!

— Може, думаєте якусь бабу знайти на старість? То скажіть... Хочете знайти бабу, тому й житло тримаєте для себе.

— Нащо мені баба? До горя свого та ще чуже? — щиро обурювався Данило.

— Тоді я не знаю...

— А не знаєш — не встрявай!..

Минав час, покупців на хату траплялось усе менше й менше, нарешті й зовсім перестали приходити. Одних віднадив сам Данило, другі багато наслухались про його химери. І якогось дня він заготовляв свіженькі оголошення, де писав, що в селі Закриниччя продається хата під шифером, продається разом із хатою хлів під руберойдом, дрова, п'ятсот штук цегли, звертатись до Данила Йосиповича Першака, біля лісу. А потім їхав по навколишніх селах, переважно таких, у яких іще не бував, і там на найвидніших місцях чіпляв свої оголошення. Гомонів із чужосельцями про те, хто й по чому продає хати, навіть навідувався до тих продавців на оглядини, делікатно видаючи себе за зацікавленого в купівлі. Це були солодкі хвилини його життя, хвилини, в які почувався мало не всевладним.

Та ще більшої втіхи зазнавав тоді, коли чекав купців на свою хату.

На свій отой корінь у цьому світі, за який підсвідомо чи свідомо тримався і не міг його випустити з рук.

Бо якби випустив хату, в якій звікував вік, зостався б без кореня. А хіба може хто без кореня? А хіба людина може?

Доки стара хата, доки корінь — доти, здавалось, він і людина, доти він і потрібний на цьому світі. Самому собі і всім іншим. І навіть синові з невісткою.

Отже, чекав на покупців, щоб вести з ними довгі розмови про Закриниччя, про сусідів, про кожну грудочку землі на вгороді, про всяку всячину, яка йому була дорога і, вважав, має бути дорогою для інших. На декого з купців Данило сердився, декому радів, проте ні з тими, ні з другими ніяк не міг сторгуватись, бо такі вже це були шалені, нескінченні торги. Так, нескінченні торги, яким не бачилось краю:

...продається хата під шифером... хлів, критий руберойдом... погрібник і колодязь... також дрова, п'ятсот штук цегли... три діжки... недорого... звертатись до Першака Данила Йосиповича, біля лісу...

Так і не знав, принаджуючи й віднаджуючи покупців, шалено торгуючись, що ніколи не зуміє продати своєї хати...

Що продаватимуть уже син із невісткою.

На озері Доброму

На початку серпня, майже за місяць до відкриття сесії в педагогічному інституті, другокурсник філологічного факультету Андрій Шалата раптово надумав поїхати в гості до свого дядька на Волинь. Туди, в Нуйнівське лісництво, дядько одержав призначення ще років дванадцять тому, коли закінчив лісотехнічний технікум, і там, у селі Нуйно, одружився на бібліотекарці, нажив із нею двох дівчаток (фотознімки з них дядько акуратно надсилав двічі на рік — на Жовтень і Першотравень). Власне, дядько вже давненько запрошував навідатись у гості, познайомитися з дружиною, подивитись, як вони живуть, та в них, придніпровських Шалат, усе якось не складалося з поїздкою, навіть дядько почав удавано гніватись на них — і на старшу сестру свою, таку забарну, і на чоловіка її, що знав тільки роботу в колгоспі, й на сина їхнього Андрія, якому товариші та товаришки світ зав'язали.

Й тоді Андрій надумав: а чом би й справді не поїхати? І якщо не сьогодні, то коли? Ото здивуються і дядько, й дядина, й дівчатка їхні, коли вгледять гостя несподіваного у своїй хаті!

Добирався поїздом до Ковеля, далі автобусом до Каменя-Каширського. Запам'яталась дорога, обсаджена горобиною,— на гіллі рясно зоріло червоних ягід, іще не дозрілих, але вже з густим світлом тієї пекучої пристрасті, що віщувала наближення недалекої осені. З Каменя-Каширського попутною машиною добивався до Нуйна — обабіч слались низькі, гладенькі, як столи, зелені луги з нескошеною травою, поміж якої голубіла вода, відображаючи спокійне, празникове небо. Стіжки сіна видніли тільки подекуди на горбах — там, де не переблискувало водою.

Діставшись у Нуйно, допитався в людей до дядькової хати, що стояла на околиці неподалік осокорового гайка. Не встиг Андрій ступити на подвір'я, не встиг побачити замок на зачинених дверях, як через ворітцята, слідом за ним, ускочило двоє захеканих дівчаток, білявих, синьооких, вичікувально усмішливих. Упізнав їх, обійняв обох ізразу — голови пахли, мовби сніпки польових квітів. По якійсь хвилині надійшла і їхня мати. Дивилась на Андрія так само синьооко, як і дочки, й на обличчі мала такий самий вичікувально усмішливий вираз. І ще не встигли вони привітатись, іще не встигли роздивитись одне одного, як під плотом гуркнув мотоцикл, захлинувся — і вже перед Андрієм постав його рідний дядько Опанас, худий і смаглий, наче вугляк, і так само вугляками видавались дядькові пильні очі, й так само брови дядькові видавались наче наведеними вугляком.

— То ти й телеграми не вдарив! — радісно гримів дядько Опанас, наче втішався з того, що небіж приїхав без попередження.— Ти й словечка не написав! Думав заскочити зненацька! Та ти тільки з машини зійшов, а всеньке село вже знало, що за птиця і чий ти гість! У Нуйно приїхав, не куди-небудь!

У голосі дядьковому чулась радість — і така свавільна була, буйна, щира, ніби вмить і надовго все дядькове добре єство зацвіло тією радістю, і не можна було не милуватись нею.

Той перший день у Нуйно... Дядько Опанас не міг нахвалитися своєю хатою, дітьми, дружиною. Так само як не міг нахвалитись гарно впорядкованим подвір'ям, хлівом, городом, а на городі — чи не кожною рослиною: і гарбузами, що тримали на гудинні жовті грамофони цвіту, і маком (деякі стебла ще цвіли, а деякі п'ялись догори туго литими куполами-маківками), і квасолею, і латкою жита. Хвалився лугом, що розлягався за городом, і осокоровим гайком, листя якого, хвильоване вітерцем, наче іскрилось на сонці, та й, здається, самими небесами хвалився, що ясніли м'якою синню поліського льону, та ще, здається, хвалився самим місяцем серпнем, догідним, який ото зараз володарював у їхньому Нуйно.

Той перший день... Посходились родичі тітчиного коліна, яких Андрій Шалата бачив уперше. Він почувався

скуто, ніяково, бо посходились ради нього, бо все це щедре частування-застолля було ради нього, і розмови, і пісні, й жарти. І весь час ловив на собі погляди двох білявих дівчаток — зорили на нього так, мовби не вірили в його появу, мовби побоювались, що їхній гість зникне ось зараз, розтане, як туманець за городом у лузі.

Другого дня дядько Опанас возив його скрізь на мотоциклі. Річка Тур'я простелила свої води в лугах, наче підсинені полотна; бігла майже невидно, бігла зовсім нечутно, береги подекуди були гаптовані очеретами. В полях, складені в сніпочки, стояли копички льону, багато їх горбилось по рівнині. Високе жито місцями вилягло від вітру та дощу, полеглі стебла попереплутувались, і наче легкий смуток витав над ними.

— Зливи в цьому році,— розказував дядько Опанас, і губи його смаглі на вітерці мовби попільцем гіркоти покрились.— Траву в лугах іще не скрізь покошено, бо покосиш і — зогниє у воді, не висохне. А ставки знаєш як порозливались? Порозливались так, що риба з них пішла просто по ровах та ярках, на городи. Дітлахи руками ловлять карасів поміж грядок.

Їздили по лісництву. Яструб сидів на пеньку на узбіччі вибоїстої дороги, зірвався і, б'ючи дужими крильми, летів низько попереду, наче втікав од мотоцикла, а потім зринув догори, пропав над сосняком. Чималий гурт беріз стояв серед похмурого юрмовиська вільх, і Андрій радісно скинув на них очима, немов давно вже хотів зустріти їх, а тепер, зустрівши, шкода було розлучатись. Озеро, в якому зусібіч віддзеркалився прибережний ліс, дивилося замислено вгору, й Андрієві мимохіть подумалось, що це — велике й розумне око, яким земля здавен приглядається до лісу, до неба, до людей, до всього видимого світу, приглядається й думає якусь свою велику і нескінченну думу. Андрій спробував зазирнути в те око, в ту його думу — і вразився: таким сам собі видався безпорадним, таким малим перед безмежжям і величчю того вічного погляду.

— Славне озеро, правда? — не так запитуючи, як стверджуючи, мовив дядько Опанас.— По наших лісах ого скільки набереться гарних озер, ніде більше таких немає. Це ж неподалік і Шацькі озера, може, доводилось чути? Вугрі там водяться, хлопче. А знаєш, як ловляться? На вудочку він тобі не піде, ні. І в невід гарної години

теж не полізе. Ото коли горобина ніч, ото коли буря, хвилі телесуються на озері, ото коли добрий хазяїн і собаку з хати не вижене — справжні рибалки виходять на вугра, тоді їх сітями і ловлять. Бо вугор тоді непокоїться, не залягає на дні, а спливає догори, так його чомусь буря доймає. Чудна риба, правда?

— Правда,— згодився Андрій Шалата, який хоч і не бачив ніколи вугрів, проте був вражений дядьковою розповіддю.

— Ось я тобі ще ліпше озеро покажу, називається Добрим, ніде не побачиш такого.

Вільхи, дуби, сосни, берези творили волинський ліс. Та ще тиша, зрідка порушувана щебетом пташок. Та ще вогке повітря, насичене різкуватими запахами. Та ще відчуття самотності — наче не було жодної живої душі на багато кілометрів довкіл. Славно-таки, що він зважився поїхати сюди, славно, що бачить цей край, переживає захопленість, звідує високі почуття. Славно!

Цегляний будиночок стояв поміж струнких старих сосон, що, пнучись догори, надавали йому якоїсь лісової урочистості й легкості та ще незвичайності. Повз цей будиночок проїхали до води, що лагідною тьмавістю засвітилась попереду, за деревами, й тут спинились. Раптова тиша несподівано осяяла Андрієву голову, і вже за якусь мить він мовби сам обернувся на шматочок тієї прозорої, бурштинової тиші, навіяної мовчазним лісом та ще, звісно, погідним озером.

— Ось воно, Добре,— мовив дядько Опанас, спитуючись зазирнути в обличчя та вивідати, яке то враження справило озеро на Андрія.

А воно, в короні лісу, й справді видавалось добрим. Мабуть, мав проникливу душу той чоловік, який уперше дав йому таку назву, і її підхопили люди. Мабуть, була його душа в чомусь схожа на душу цього озера, а тому-то й відгукнулась правдиво на її поклик. Вода зараз лежала супокійна, так, наче й не водою було налляте воно по вінця, а самим тільки спокоєм та безрухом. І той спокій та безрух мали подекуди ніжний зеленкуватий колір, а подекуди він був насиченіший, схожий на багнистий мох. А глибше — десь, здається, на тій відстані, на якій напиналось небо над озером,— воно свіжо світилось відображеним холодним перламутром.

— Карстового походження,— обізвався дядько Опанас.— Не подумай, що мілке. Вже за очеретом буде тобі з головою, а посередині — і за двадцять метрів.

Озеро Добре теж було схоже на розплющене око, яким земля приглядалась до білого світу. І в той же час воно підохочувало зазирнути в свою глибочінь, утопити погляд у погляді, намагаючись проникнути — куди?

Дядько Опанас одчинив двері будиночка, що, виявляється, належав лісгоспзагу. Стіни кімнат на першому й на другому поверхах були щедро обвішані великими знімками: ось лісова галявина в поранкову годину, поміж похмурих стовбурів дерев снопами падає світло; ось озеро у вечірню пору, вже місяць звівся, й на човні, мовби вирубаному з самої темряви, зігнулась постать рибалки; ось туман клубочиться над озером, ледь-ледь проступають стебла очерету. В будиночку було чисто, охайно, стояли дивани, стільці. За широкими вікнами виднів ясний, мовби усміхнений ліс, наче обіцяючи розповісти якусь таїну, яку неминуче крив у своїх безмежних хащах, і Андрієві Шалаті несподівано — ось так, із доброго дива! — закортіло зостатись тут бодай на один день, на одну ніч.

— А чого ж,— згодився дядько Опанас, котрий наче й чекав на таке бажання свого гостя,— зоставайся. Сюди наїжджають з району, з області, але зрідка. Ось зараз, бачиш, нікого нема, то залишайся, відпочинь. У лісі є голубика, малина. Хочеш — збирай гриби, а ні — то лови рибу, вудочки ось у коридорі стоять, а човен знайдеш на березі. Коли за тобою приїхати? Увечері, еге?

— Та... зранку,— мовив Андрій Шалата, й сам здивувавшися своєму неспогаданому бажанню.— Дуже озеро славне, хоч надивлюсь на нього.

— А надивись, надивися,— згодився дядько Опанас і, принісши в будиночок хліба, помідорів та ковбаси, яких вони прихопили з собою в дорогу, підбадьорливо підморгнув Андрієві й геть подався, бо ждали справи.

Десь озвались дикі голуби, їхнє туркотіння ударилось у шибки, й коли Андрій вийшов на ганок — полинули ті голубині звуки по-домашньому заспокійливо. По опалій глиці пройшов до берега, бо озеро не давало забути про себе, підсвідомо кликало. Низько над самою водою летів прудкий табунець качок і, не долетівши очеретів, звернув ліворуч, пропав. У завороженому прибережному

дзеркалі неправдоподібно тонко й виразно, донизу верхівками, вимальовувався ліс. Хоч би тобі хвилька зрушилась, хоч би тобі деревце здригнулось. Аж не вірилось у явину — привиділось це озеро та й годі.

Неподалік, наче вродившись на пустому місці, появився норець. Якусь коротку мить тягнув догори коротку шию — і вже зник під водою, навіть сплески не розійшлись. Появився ген-ген, знову початував якийсь час і зник удруге, так що скільки Андрій Шалата приглядався — ніде помітити не міг.

Наче невловний дух озера Доброго, що з'явився, аби потривожити уяву, й знову пропав у кришталевих його безоднях, у безмірах його загадковості.

Дерева мовчали, наче непомітно приглядались до зайшлого, й тут, у лісі, Андрій дедалі гостріше відчував, як вивільняється від чогось буденного, обридливого, метушливого, натомість сповнюється врочистою святковістю цього лісу, вагомістю його тиші і ще чимось таким значним і цінним, про що раніше й не підозрював.

Килими зеленого моху яскравими оксамитовими плямами лежали на землі. Андрій Шалата ступив на них, і йому передалась їхня жива ласка. Гінкі паворозки ожини кублились біля вільхових кущів, проте ягоди були ще не дозрілі, навіть зледва не запалились. На круглій галяві росло чимало синіх дзвоників на низеньких стеблах, і Андрій не втримався, щоб не зірвати кілька. Вже тримаючи в руках пучечок, здивувався: навіщо рвав? Дорікнув собі мовчки за нерозважливість, а що шкода було викинути, то якийсь час так і ніс той пучечок.

Попереду співала іволга, й Шалата мимоволі йшов на ту пісню, наче на вогник. Спокійна пристрасть чулась у переливах мелодійного щебету, мовби пташка звично сповідалась перед волинським лісом у своїй радості, у своєму щасті. Хотілося стояти й слухати її, відкриваючи в плавних пташиних колінцях ту красу, ту незвичайність, якої зараз прагла душа. Невдовзі обізвалась друга іволга, неподалік, і голос її так само був світлий, сонячний, майже надприродної музичної сили. Обидві пташки співали в злагоді, доповнюючи одна другу, стихійно творячи спільну пісню, й тією піснею, її кришталевої чистоти звуками, був заповнений весь лісовий простір, ті звуки, здається, видимими перлами пролітали зараз перед завороженим Андрієвим зором.

Отак би стояв, отак би й слухав, обернувшись на чутливий резонатор, у якому спів серпневих іволг відлунював багатьма відлунками.

Ходив по лісу, прислухався, приглядався, рвав голубику — при самій землі росло її багато, дрібні ягідки мовби синім осіннім димком були покриті. Часто траплялись гриби, переважно лисички, а також білі, підберезники, підосинники, але грибів не рвав, тільки з жалем думав про те, що тут, у глушині, отак і пропадуть, бо рідко ступає в цій пущі людська нога. Згинався над голубикою, й подеколи здавалось, наче хтось стежить за ним,— тоді зводив голову й пильно роздивлявся. Ніде нікого, тільки дерева, тиша, навіть шуму в верхівках не чутно.

І вже коли понад берегом вертав до будиночка, зненацька мало не над головою розлігся погрозливий, якийсь аж кострубатий протяжний звук. Наче хтось натужно зламав гілляку старого, всохлого дерева. І не встиг іще Андрій Шалата зупинитись і непорозуміло глянути вгору, як зловісний той мертвий звук знову повторився, мовби всохла гілляка за першим разом не піддалась і тепер її ламали вдруге. Грізний, неживий звук ізнову повторився, і Шалата здогадався, що це, мабуть, древній ворон так каркає, запримітивши в лісі чужу істоту.

Хлопець зрушив із місця, а навздогін усе ще линули ті кострубаті, чорні звуки, і кожен болісно ранив свідомість, повиваючи її безпричинною журбою.

Ось і човен, про який говорив дядько Опанас. Човен, витягнутий на берег, був прив'язаний до вільхового стовбура. На дні лежала дошка, яка, мабуть, правила за весло, й Андрій за якусь хвилину вже гріб на середину озера.

Й чим далі відпливав од берега, тим із більшим зачудуванням дивився на ліс, що звідси, з води, збоку, видавався ще загадковішим і кращим. І так само озеро Добре видавалось таємничішим і вродливішим — почувався, наче ось зараз плив по тій таємниці, а вона світилась йому живим сріблом, і не було тому сріблу під човном ніякого дна, як не було краю небесам над головою.

Плив по озеру, приглядаючись до берегів, і навіть раз примарилось Андрієві Шалаті, що то дерева відображаються не у воді, а навпаки: ростуть у Доброму, а віддзерка-

люються у чистому повітрі над ним. Побоювався пристати де-небудь до берега, наче й справді мали там чекати на нього всі ті дива волинського лісу — мавки, потерчата, водяники, той, що греблі рве... Озеро було схоже на перлину, й він причаєно посувався по його поверхні, наче й сам став мимовільним учасником лісової феєрії, учасником, за яким усі стежать, зате він не бачить нікого.

Коли вже сонце сідало над стіною лісу, Андрій Шалата, що сидів у човні при березі, помітив несподівано для себе, як над водою поснувався кволий блакитний димок. Повис над озером зовсім низько, майже незрушним легким тканням, і в тому, як струмував, чулась ледь чутна елегійна мелодія, що могла бути народжена цим лісом і цим озером. Приглянувшись пильно ген-ген у берег лівіше, застеріг біле полум'я розкладеного вогнища, а коло нього зігнуті навпочіпки людські постаті. Від цього відкриття збадьорився, збентежився,— отже, на Доброму був не сам, отже, на тому далекому боці хтось, очевидно, поставив намет, живе, палить багаття. І йому стало так, наче на тому боці мав спільників, мав однодумців — по настроях, по чуттях.

Згасало небо, згасало й озеро, і в це повечір'я було воно мовби прообразом майбутньої ночі, яка невзабарі мала нап'ясти над лісом гаптовану зорями габу. Не хотілось думати ні про інститут, ні про друзів, а просто отак сидіти, прислухаючись, як сам стає часткою цієї тиші, зачарованості, і навіть серце починає битися влад із цим передковічним спокоєм і почувається влад із ним. Високо, витягнувшись шнурком, летіли лелеки — й не так, здається, летіли, як величаво звершували політ. Шалата стежив за птахами, поки вони пропали в попелястих високостях.

Тоненька пряжа блакитного диму заткала озеро від берега до берега, й тепер у берегах стояла не тільки звечоріла вода, а й розіллятий отой цвіт далекого багаття, що вже позолотіло вогнем. Андрій Шалата заспівав стиха, і, напродиво, голос його не вмер одразу біля човна в берегових заростях, а легко так покотився по воді, наче пущений дитячою рукою обідець. Заспівав дужче, й тепер обідець покотився і швидше й далі, наче пускали його вже не по рівному, а з горбочка. І коли голос котився по воді, то вже начебто був нé схожий на

його, Шалатин, а видавався якимось і міцнішим, і кращим, ніби надмір тієї моці і краси надавало йому саме озеро Добре.

Здивований, Шалата вмовк і так сидів якийсь час у ясних повечірніх сутінках, що впали на озеро. Сидів обличчям до води, а за спиною в нього вже звівся місяць, блідо горів поміж соснами. Шалата, наче вивіривши в самому собі якусь струну, знову заспівав, і дедалі голос його лункішав. Вода котила звук його голосу, і не в якомусь одному напрямку, а на всі боки, той Шалатин голос стояв зараз у берегах, як стояла озерна вода, як стояв понад водою цвіт блакитного диму. Він замовкав подеколи, прислухаючись, як голос, пущений із грудей на волю, не затихає безсило, а живе на озері, й воно, Добре, наче затримує, продовжує звучання голосу, надаючи йому несподіваних відтінків, опуклості, округлості, всіх тих нюансів, котрі в своїй сукупності робили голос не просто глухою луною, а живим і одухотвореним.

Посміливішавши, зачарований співом озера, Шалата заспівав голосніше — і тоді йому злагоджено й дружно відповів ліс на протилежному боці озера. Ліс і вода не просто відповіли, а мовби заспівали разом із Шалатою, хором відтворили його спів — той супровід був багатоголосий, протяжний, і спершу відлуння озвалось десь на тому березі, потім (уже тихіше, але не менш схвильовано й щиро) далі в лісі, потім іще в глибшій його гущавині теж озвалося, затихаючи, відлуння. Проте й на цьому порозі не згасло, а прозвучало іще в дальшій далині — так, наче велетенський хор, злагоджений, майстерний, відтворював життя звуку, не давав йому вмерти, наче від життя того звуку багато залежало на цьому світі.

Виходило так, мовби співав не Шалата, а саме озеро Добре, яке для нього правило за амфітеатр, та ще нічний ліс, котрий завбачливо відповідав — не одним, ні! — кількома хорами, які можна було почути тільки тут, більше ніде.

Й тоді в тиші, що розіллялась довкола, зазвучав голос дівочий. Звучав із того берега, де й досі зблискували язики вогню, звідки й досі слався димок, змішуючись із туманцем, яким дихала озерна вода. Дівчина співала далеченько — десь у полі на такій відстані й не

почув би її, а тут, на Доброму, голос лунав, здавалося, зовсім близько, і пристрасть, що жила в голосі, була така справжня, така зворушливо бентежна для Шалати, що він усміхався мимоволі. Усвідомлення того, що незнайома дівчина відповідає йому, сповнювало Шалату холодком хвилювання, запамороченням, і він був ладен убирати в себе ту пісню, що котилась по воді, ладен був непорушно човпіти в човні. А дівчина, мабуть, гарна, думалось йому, приїхала сюди з батьком та матір'ю, і голос у неї сердечний та приязний — такий може бути тільки, мабуть, у юнки, що хоче вірно й чисто любити.

І здумавши про любов, якої Андрієві Шалаті ще не довелося звідати, ще дужче зворушився, і вже чомусь із більшою певністю гадкувалось хлопцеві, що дівчина відповідає неспроста, що в її співі криється не такий уже й потайний смисл.

Ой ти, дівчино, червона калино,
Як мені на тебе дивитись мило.
Як ідеш, дівчино, зрання по воду,
Не надивлюся на твою вроду.

Вона співала з легким смутком, і той смуток западав Шалаті в серце, кортіло заспокоїти незнайому дівчину, мовити їй щось добре. Дівчина доспівала пісню, залягла тиша. Озеро ледь помітно світилось тьмавим, глухуватим світлом. Андрій Шалата, що досі сидів, випростався в човні і, відчуваючи, як сипнуло морозцем по спині, вдихнув повітря на повні груди. Тепер збирався співати не для себе, а для тієї дівчини небаченої, що сиділа коло пригаслого багаття на далекому березі, тепер мав їй відповісти, щоб утямила — даремно журиться, марно побивається.

Одна гора високая,
А другая низька.
Одна мила далекая,
А другая близька,—

затягнув Шалата. Й оскільки не крився ні перед собою, ні перед тією дівчиною та її супутниками, що звертається саме до неї, відчув не тільки приплив відваги, а наче й уміння йому побільшало. Озеро підхопило пісню, і вже з грудей Доброго пісня вилинула могутнішою і кращою. Потім її підхопили лісові хори там, на протилежному

боці, і відлуння її повторювалося, дедалі слабнучи на силі, хоча й не втрачаючи своєї опуклості та круглості. Співаючи, Шалата витримував паузи, і в той мент, коли замовкав, неправдоподібно вражаюче звучав супровід озера Доброго та нічного лісу, здавалось, пісню було чути на весь світ, у безмежжях зоряних лунала.

У цієї, близенької,
Рушник на кілочку,
А в тієї, далекої,
Брови на шнурочку,—

співав Шалата так, наче розказував незнайомій дівчині коло пригаслого вогнища, які то в неї славні брови, як він несподівано полюбив її за щирий спів та ще за чуле серце, котре озвалось у тому співі. Дивовижне було це Шалатине зізнання — ось так аж на цілісінький світ, ні від кого не криючись. І, звіряючись, він зараз сам підносився до висоти свого зізнання, в якому був чистий і правдивий. Це було його перше зізнання в житті.

Ой я цюю, близенькую,
Людям подарую,
А до тої, далекої,
Пішки помандрую!

І якби, здається, не ніч, якби не чагарі по берегах та не глибока вода перед Шалатою, то він би помандрував, не міг би не помандрувати.

Якийсь час озеро Добре ще тримало, відлунюючи та надаючи могутньої сили, звук його голосу, якийсь час іще численні хори на тому березі дотягували пісню, мовби передаючи її все далі й далі, в нетрі, в хащі, й пісня не те що затихала там, а просто, віддалившись, уже не долітала до Шалати.

Зрештою відголоски та відлунки геть одкотились у далину, й тепер первісне мовчання сповило ліс і озеро. Воно, Добре, у промінні місяця, що підбився вище, світилось не весело чи грайливо, а лежало задумливе, нерозгадане у своїй важкуватій величі. Багаття на тому боці вже зовсім пригасло, бо хоч як Шалата пильно вглядався — не міг помітити жодного зблиску, жодного язичка. Він, одспівавши пісню-зізнання, одспівавши не просто так, а для тієї дівчини небаченої, одспівавши, не криючись, на цілий світ, тепер чекав, що вона відповість.

І сподівався, що відповість так само відкрито, щиро, і вже очікував на ту мить, коли озветься її голос, заб'ється своїми журливими крильми біля нього, Шалати, очікував, коли непогамована пристрасть забринить у її пісні.

Протилежний берег німував, мовчало озеро Добре, й так само позатихали лісові хори. Напнута поміж соснами, висіла срібна пряжа місячного проміння, тонко й вогко мерехтіла у посвіжілому повітрі. Десь у гущавині тяжко й розпачливо ухнув сич, і ліс відповів йому похмурою луною. Невдовзі скинулась риба на озері, скинулась далеко, а Шалаті видалось, наче біля самого човна, такий виразний і близький пролунав сплеск.

Не вірилось, що дівчина більше не озветься. Ось-ось мав пролунати її голос, ось-ось мала прилинути її відповідь пісенна. Проте чомусь не линула, а мовчання загадкове її видавалось Шалаті все гнітючішим. А може, образилась, що в його співі так неприкрито прозвучало зізнання? А може, то вона співала зовсім не для нього, Шалати, а тільки для себе та ще для того, хто й тут, на озері, не зникав із її думок? Так міркувалось Андрієві Шалаті, й він у цю хвилю переживав гаму всіх тих настроїв, які звідує людина, котру не те що ошукали, а злегковажили її найсокровеннішими почуттями.

Все не вірячи, що не почує відповіді, Шалата витягнув човна на берег і, напружившись, якусь мить іще стояв на піску, вглядаючись у озеро перед собою, вслухаючись у тишу. Й потім, коли скрадливо, обачно ставлячи ноги на глицю й шишки, простував до будиночка, то не переставав услухатись у тишу, і якби зараз прозвучав очікуваний дівочий голос, то хлопець, не роздумуючи, повернув би до берега, де найкраще пісня її чулася б, а потім уже відповів би сам, бо й пісню намислив гарну, ще чувану від матері своєї і від неї перейняту.

Скісно висіло поміж стовбурів місячне сяйво і, розілляте по землі, надавало їй скунялого, примерклого вигляду. Не хотілось іти в будиночок, укладатися спати,— був бадьорий, голову мав збуджену. Знову десь у нетрях ухнув сич, і те розпачливе ухкання долинуло до Шалатиної свідомості мовби з якоїсь іншої історичної епохи. Уявились йому лісові хащі глухі на багато кілометрів довкола, проте чомусь не почувався самотнім. Чи не тому, що в ньому постійно жило очікування дівочої пісні, певність, що ось-ось зазвучить у сторожкому повітрі?

Посеред ночі Шалата раптово проснувся. Погримкувало, гуло склом розчинене навстіж вікно, й туго лопотіла фіранка, спрожогу влітаючи в кімнату й так само знавісніло рвучись надвір. Удари грому стрясали будиночок, наче з велетенських небесних штолень зі страшенним гуркотом сипалось каміння. Впавши на ліс десь із однієї штольні, воно зразу ж починало падати з другої, потім із третьої, і вже чувся не так гуркіт, як рев смертельно пораненої істоти, що звістувала якусь начебто безповоротну катастрофу. Все це супроводжувалось блискавками, й коли Шалата наблизився до відчиненого вікна, коли спробував висунути голову, раптом пролунав такої неприродної сили гуркіт, раптом таке мертвотне сяйво блискавки освітило ліс до найменших подробиць, що Шалата злякано сахнувся назад. І вже втихло, і вже згасло, тільки рівно шумів рясний дощ, а йому все перед очима стояли яскраво висвітлені дерева, неправдоподібно добре видні шишки на гіллі, напружено зігнуті поривом вітру вільхові кущі.

Стояв біля вікна, вглядаючись у ніч, і лице його зосереджене то спалахувало в світлі блискавок, то примеркало. Зараз, у цю серпневу грозу, Шалаті з особливою тривогою думалось про оту дівчину, з якою вони звечора переспівувались через озеро, та її супутників, що, мабуть, не мали й найменшого захистку в своєму наметі. От якби піти до них і позвати в будиночок, хай би заховались од грози, обігрілися.

Скорившись раптовому наміру, Шалата навпомацки вийшов на ганок і, оглушений грозою та лісовою веремією, спинився на мить, а потім побіг до озера. На Доброму скипали хвилі, наче у великому казані, воно поривчасто клекотіло і, освітлюване раз у раз миготливим світлом блискавок, зовсім не нагадувало отого спокореного й стишеного, яким Шалата побачив його вперше, над яким співав увечері.

— Егей! — закричав на повні груди, вглядаючись у протилежний берег, туди, де мав бути намет і звідки не так давно линув дівочий голос.— Егей, ви чуєте? — знову прокричав Шалата, злостячись, що не годен крикнути лункіше, що дощ забиває голос.

Він іще кричав у темряву, у ніч, у грозу, хоч уже й знав, що кричить даремно. Бо голос далеко не линув, а вмирав десь неподалік, над біснуватими хвилями. Озеро

Добре не помагало, як учора ввечері, й лісові хори на протилежному березі мовчали. Шалата, розбитий розпачем, безсило стискував кулаки і, здається, ладен був би сісти в човен і плисти, щоб відшукати у грозовому шарварку, щоб знайти, захистити...

Потоки води ллялись із повстяних рядин, і не було краю їхньому одноманітному течиву вгорі, як не було краю бульканню крапель, лопотінню та шелепанню об листя, рівному шуму падіння в траву. Шалата знову крикнув безнадійне щось у живий грозовий морок над озером і, зсутуливши плечі, роздосадуваний, подався до будиночка.

Лежав, слухаючи, як серпнева гроза звершує сатанинське своє дійство у лісі, кліпливе фосфоричне мерехтіння раз у раз заливало кімнату. На душі в Шалати було гірко, наче провинився, наче сам у собі зрадив сокровенне щось, найсвятіше.

Виринув із забуття, коли бліді пасма ранкового туману тулились до вікна. Вмить перед зором Андрія Шалати постав учорашній вечір на Доброму, ошаліла нічна гроза на озері — й зараз чомусь не міг повірити, що все те відбулось насправді, а не наснилось. І спалах легенького сорому обпік свідомість, запізнілого сорому, такого дивного й незрозумілого.

Неквапливо, наче остерігаючись чогось непередбаченого, вийшов Шалата на ганок. У м'якому незрушному тумані стояли сосни. Великі дощові краплини блищали на траві і на листі. Свіжо пахло глицею, смолою, вогкою землею. Десь неподалік попробувала голосок іволга й одразу вмовкла. Ліс стояв урочистий, і ніщо, здається, не нагадувало нічну грозу.

Вода в озері лежала впокорена й наче натомлена, і з його сивої поверхні соталась пара. Соталась окремими кущиками, гойдливими та прозорими, і їхнє тендітне гіллячко зростало і зникало в тумані, що низько налягав над Добрим. Човен майже до половини залило водою, і Шалата, підважившн коліньми та руками, вилив воду. Коли впустив човен, звук од сплеску лунко й далеко покотився над озером. Шалата, як зачарований, прислухався до нього, і, либонь, учорашній настрій почав опановувати ним. Усміхнувся спогадам, дивлячись на протилежний берег, що ховався в тумані, і вже, здається, хотів

заспівати щось, проте пісня, не народившися, згасла десь глибоко в серці.

Невдовзі на мотоциклі приїхав дядько Опанас. Очі його смаглі блищали начебто ще гостріше, вугляки брів кущились іще завзятіше, і весь він, міцний, жилавий, мовби з мармуру був тесаний та рубаний. Обійняв Шалату так, наче хотів пересвідчитись, що бачить небожа живим та неушкодженим, і сказав лукаво:

— То що, русалки не затягли тебе в озеро? Подейкують, водяться в Доброму, часом не бачив?

— Бачити не бачив,— сказав Андрій Шалата,— а от чути чув.

— Авжеж,— підморгнув дядько Опанас, сприймаючи почуте за жарт.— Гаразд лишень, що не затягнули у воду, бо з них станеться... А жінка і ввечері їла мене поїдом, і вночі, коли гримкотіло, і все за тебе: чого, мовляв, залишив самого в лісі? Я й виправдувався, але хіба перед жінкою виправдаєшся? Ще до зорі підняла з ліжка, щоб їхав по тебе. То поїдемо, чи, може, кортить іще поднювати на Доброму?.. Ох і дощ цієї ночі лив! І коли тільки вдасться покосити все сіно й хліб зібрати? Попитай старих людей — ніхто не пам'ятає такого літа дощового, мабуть, розв'язалося щось у небесах.

А може, якось так іронічно весело подумалось Андрієві Шалаті, учора ввечері й справді відповідала йому з тамтого берега не дівчина, а русалка? Бо хіба годна так славно співати звичайна дівчина, хіба їй до снаги вкласти у свій голос стільки пристрасті, стільки щирого смутку? І так подумавши, Шалата усміхнувся зі своїх мимовільних вигадок.

— Багато людей навідується на це озеро? — поспитав.

— А чого ж, навідуються,— одказав дядько Опанас.— Ото не всі знають, а якби знали — було б тут не протовпитись. Живуть у наметах, ловлять рибу, збирають ягоди, гриби. Ого, які коропи водяться в Доброму! Порве будь-яку жилку, навіть не намагайся зловити. І не дуже риба йде на гачок, бо корму в озері для неї вистачає. Для окуня тут привілля і для щуки. Та й полохлива озерна риба, не кожен майстерний рибалка похвастається здобиччю.

Уже настала пора їхати, прощатися з Добрим, та якась сила не відпускала звідси Андрія Шалату. Може, озеро й справді було наділене чарами, і в дядькових

жартівливих словах була доля правди? Туман уже розвіявся, й тепер воно відкрилось од берега до берега. Омите, свіже, первісно дике, лежало перлиною, що мінилась хоч і не яскравими тонами, зате виразними і неймовірно глибокими. Наче кожен тон, якого зараз прибрала ранкова вода, був бездонний, і в безодні того тону крилась таємниця, яку годі було розгадати. В короні сумирного лісу Добре жило розмаїтістю барв, настроїв, що сукупно творили неповторне його обличчя, й не було сили відірватись від того обличчя, перестати вглядатись у його риси, що, ставши знайомими, майже рідними, не втратили своєї чарівливої звабливості.

І коли вже їхали на мотоциклі по м'якій лісовій дорозі, в пам'яті почуттів Андрія Шалати зоставалось воно весь час, наче кликало повернутись назад — якщо не сьогодні повернутись, то завтра, якщо не завтра, то через рік, через два. Бриніла йому в спогаді надвечірня дівоча пісня, наче втримувала, наче завертала назад. І чим довше посувались через ліс, оддаляючись од озера, тим із дужчою певністю Шалаті хотілось думати — вже з меншою долею іронії на свою адресу,— що то й справді була русалка з озера Доброго, бо тільки вона могла зачарувати його так, запаморочити свідомість, задурманити.

Їхали через волинський ліс, а перед Шалатою все ще стояло озеро Добре — сяяло стримано, мінилось тонами, кожен із яких видавався бездонним, а над його сивою поверхнею летів і не танув звук дівочої пісні!

Євангеліє від Лукії

Хто ж це йде такий, думалось Лукії Печевистій, хто це звернув на її подвір'я, міряє костуром стежку від воріт до хати, розглядається? Геть зовсім сивий чоловік, і кущиста борода неживою білиною затулила груди, наче перетліле віниччя, ось дмухне вітер — і розсіється попілець. Сіточку-авоську тримає з якимись пакунками, у чорному капелюсі, у чорному костюмі — з похорону вертає чи зібрався до якогось небіжчика? У Закриниччі всіх старих людей могла по пальцях перелічити, доводились їй ровесниками, але цей не з Закриниччя, хто відає, чого звернув на подвір'я, може, дорогу спитати хоче.

Лукія картоплю підгортала, ото стояла зараз у городі з сапою в руках. За спиною в неї лужок зеленів — сміявся молодою травою, щиро переблискувала вода в ставку, за ставком на тому боці гайок, за гайком по коліна завглибшки розіллялось море озимої пшениці. Сонце тішилось у небі, як мала дитина, щедрою пригорщею розкидаючи проміння на поля, на село.

Це ж чоловік зараз до хати зайде, а в хаті нікого нема... Й Лукія, тримаючи сапу в руках, пішла через картоплю, босими ногами ступала по теплій землі, і з кожною хвилею ставало все цікавіше: хто ж то добився на її обійстя?

— Доброго дня вам! — голосно привіталася зоддалік, щоб чоловік почув.

Лице мав біле, наче смальцем змащене, а по тій білині полопалось йому повно-повнісінько червоних жилочок, ніби під шкірою позбирались дрібненькі черв'ячки. І в збляклих очах такі самі черв'ячки червоні мережились, неживі, неворушкі.

— Доброго дня, Лукіє,— пильно дивлячись, одказав зайшлий чоловік.

«Хто ж це такий? — билось їй у свідомості.— Наче й субота ниньки, а не неділя, й похоронів у Закриниччі нема ніяких, то чого вирядився? Може, хтось із знайомих мого покійного Петра, його по всіх світах знали».

— Оце ледве добився,— мовив чоловік, і зі склепіння випитих уст голос не полинув, а пошнуркував поповзом.— Їхав до Вінниці автобусом, народу багато, спека, далі у Вінниці пересів на другий автобус — і вже в Закриниччі опинився. Тут хутко допитався до твоєї хати, кого спитаю — всі розказують і показують.

Прислухалась до мови, приглядалась — і ніяк не могла впізнати. Невже Мина, брат, котрий пішов на війну в сорок першому та й так не повернувся, пропав безвісти, ніяких чуток не було про нього? Стільки не бачила Мину, та впізнала б рідну кров, серцем почула б. Не Мина, ні! І наче не дядько Никандр, який усе своє життя прожив на Кубані, обіцяв приїхати — й досі не навідався. Хто ж це такий, господи? Совісно їй, Лукії, що не година впізнати, але пам'ять туманом повита, не розвидняється.

— Таки не близький світ од Кумарів до тебе, Лукіє, не близький.

Назвав Кумарі, в яких стільки зазнала за молодості, і жінці мовби полуда з очей спала. Сапа випала з рук, і Лукія поспитала, чудуючись:

— Ти — Федір? Ти — Варивода?

— Федір Варивода,— відказав гість і статечно провів долонею по бороді, пригладжуючи.

— Го-о-осподи! — саме вихопилось, і Лукія покрутила головою, не вірячи.

— А я тебе одразу впізнав, нітрохи не змінилась, аж дивно, така сама.

— О, побалакай,— невдоволено мовила. І думка пташкою билась: таки не Мина, пропав безвісти, й не дядько Никандр, уже, мабуть, і не пощастить побачитись.— То до хати заходь, негоже отак у дворі стояти, чого це я не запрошую...

Варивода, ступивши в хату, пошукав поглядом ікону і, не знайшовши, пучками пальців скрадливо перехрестив бороду. Коли сів на підсунутий стілець, то чорний капелюх поклав на колінах, а обидві руки стулив на вершку костура й сидів не горблячись, рівно тримаючи пряму спину.

— З хазяйством сама справляєшся чи, може, хтось із дітей помагає? — обізвався.

— Та яке в мене хазяйство! Кицька в хаті, кількоро курей. Корову не держу й свиню не держу, обходжусь. А город навесні виорав Семен, найменший мій, зайшов трактором од вулиці, то я і не огляділась, як ту латку добив.

І майнуло їй: раз питає про хазяйство, чи сама впорується, то, мабуть, знає, що Петро зимою переставився, земля йому пером. Хтось у Кумарах сказав, бо не писала вона, Лукія, родичам.

— Ось гостинців купив у Вінниці,— по мовчанню обізвався Федір Варивода і, з сітки-авоськи діставши кілька згортків, подав господині.— Тут ковбаса й оселедці.

— Та нащо було клопотатись,— мовила Лукія.— І ковбаса є в мене, і всяка всячина. Семен завжди з міста привозить і хліб, і булки, я й не печу ніколи, піч холодна стоїть.

— Бери, Лукіє, так годиться,— відказав Федір Варивода.— Перший раз у твоїй хаті, перший.

— Спасибі, що не забув, що навідався. Рідко тепер гості приходять, я кожному рада. А ти, мабуть, по дорозі, еге, заглянув, кудись добиваєшся, чи не до дітей часом?

— І по дорозі, й не по дорозі,— ухильно відказав гість.— А тільки не міг проїхати мимо твоєї хати, щоб не заглянути. Гора з горою не сходяться, а ми люди, Лукіє...

Тільки віддавши гостинці, став роззиратись по хаті. Дивився застиглим поглядом важко, наче на всьому — на ліжку, столі, скрині — зоставляв невитравне тавро. Прожилки-черв'ячки в очах були не осклілими, а відчутно набрякали кров'ю.

— Як же там у Кумарах? — спитала, заходжуючись ладнати обід.

— А вже скільки ти не була в нас? Мабуть, десять год... У Кумарах — як у Кумарах. Старі вмирають, молодь народжується. Мій брат Онисим торік переставився, на м'ясниці.

— Онисим? Таж він такий із лиця рум'яний завжди був, несе мішок зерна — й не задихається.

— Простудився, грудну жабу нажив, от жаба грудна й доконала, на м'ясниці поховали.

— А Меланка Федчишина ще шкандибає? Ми з нею на колодки разом ходили, пам'ятаю.

— Меланка восени виїхала в Чернівці до дочки, робить дочка бухгалтером на цукроварні. Вже не година була сама не те що на городі попорати, а й по хаті переступити. Поїхати поїхала, а садибу не продала. А як не приживуся, каже, там, то матиму куди повернутись.

— Авжеж,— згодилась Лукія.— Своя нора — не чужа, в своїй норі все рідне.

— І моєї Катрі вже нема,— сказав Федір Варивода, прикриваючи борозенкуватими повіками крижані очі.— Торік на зелені святки й не стало. А помирала з ясним розумом, перед смертю сказала, де поховати, в чому покласти. Лежить тепер там, де й мати її, небіжчиця. Діти вінків понавозили на похорон, що з-під них і могили було не видно. Й оркестр грав, наймали в районі. Люди на поминальному обіді в три прийоми сідали за столи, а хто в хаті не вміщався, то надворі обідали. Оце вже й пам'ятник стоїть, минулої суботи поставили. Славний пам'ятник, дітям на замовлення вирубали, такого на цвинтарі більше ні в кого нема, заслужила покійниця, заслужила.

Розказував Федір Варивода з понурим спокоєм, і коли кліпав тонкими повіками, то на очі мовби набігали більма. Лукія чомусь і досі не могла признати в ньому отого кумарівського Федька, якого замолоду так добре знала. Та й чом би не знати, коли старий Варивода-батько взяв її, десятирічну сироту, в свою хату, й на щуплі плечі Лукіїні впала вся мислима й немислима робота. Ходила біля поросят, біля худоби, лягала опівночі, зводилася з півнями, а для скупого й прижимистого Вариводи-батька все мало було, він колов очі Лукії кожним куснем хліба, кожною зношеною кофтиною. Коли сповнилось шістнадцять, Федько надумав перестрівати її по темних кутках, чіплявся зі своєю любов'ю, обіцяв свататись, але не лежало в неї серце до куркульського синка, як і до всіх Варивод глитайкуватих не лежало. Що більше, кохалась уже тоді з Петром, тільки й мріяла забігти від Варивод за тридев'ять земель, забігти, звісно з Петром Печевистим, з ким же ще...

Й ось зараз, крадькома позираючи на гостя, Лукія ніяк не могла признати в ньому отого Федька нелюбого, котрий клявся колись любити все життя. Сидів у хаті

чужий чоловік, і все, що казав, теж було чуже й далеке. І здавалось Лукії, що спогади її линуть зовсім не в ті Кумарі, з яких добився гість, і розказує він за інших людей...

— Діти славно живуть, нема чого обижатись. Кирило майстер на спиртозаводі, мелясу чи барду завжди дістане. Василь у Києві на хлібозаводі ще від самої війни як робив, то й робить. Антон у депо в Жмеринці, щороку має безплатний проїзд куди захоче. Літом або восени, дивись, і навідається котресь, привезе гостинці. Василь оце костюм справив мені, Кирило свої черевики віддав, щоб доношував, ще гарні.

Отже, міркувалось Лукії, добився саме до неї і то з якимось умислом, бо Вариводи всі такі — без умислу нічого не роблять. Ото довго про всяку всячину гомоніти-ме, поки до діла приступить. І хробачок цікавості заворушився, почав підточувати Лукію.

— Мої теж не забувають за матір,— докинула слово.— І їсти принесуть, і одягнутись привезуть. А тільки мені ті їхні плаття як носити? Чи туфлі всякі, чи хустки? Лежить усе в скрині, а я в старому ходжу, як при Петрові своєму ходила. Бо хіба можна — він у могилі спочиває, а я в обновки наряджаюсь! Ото й не година старе познімати, не година...

— Діти, бачу, самі по собі, а ти сама по собі. І я так, зостався, мов перст, у хаті. І якби ж не просили в Жмеринку чи Київ, а то просять, тільки я не хочу. От подумай, Лукіє. В своїй хаті я хазяїн, а там ким буду? Гостем, хоч і батько. Туди не ступи, там не сядь, те візьми, те принеси! Е, хай уже самому, зате хазяїном бути.

Коли Лукія зготувала на стіл, Федір Варивода дістав із сітки-авоськи велику пляшку вермуту з червоною наклейкою, поставив серед страв. Вид при тому залишався холодний і незворушний. Лукію ж так уразила ця заздалегідь заготовлена пляшка, що не стрималась:

— Та нащо було тратитись? І не пила ніколи, й пити не збираюсь.

— І я не знаюся з цим зіллям, та начебто годиться, раз у твоїй хаті, раз такий день.

— А який ниньки день? — скинула бровами Лукія.— Тепер для мене без Петра всі дні однакові — що вчорашній, що позавчорашній. Марно тратився, Федоре...

Гість змовчав, який то нині день. Хазяйка, зітхнувши, дістала на миснику дві стограмові чарочки, й одну з них — перед собою — перевернула догори дном. Федір Варивода наполягати не став, і до обіду приступили в тиші, що скисала, мов молоко.

Лукія відкусувала хліб дрібними шматочками, жувала з підібганими губами, а коли несла ложку від миски, то підставляла скибку. Федір Варивода кусав жадібно, мовби зголоднів, і жовна йому під шкірою ходили, як жорна. Страви набирав повну ложку і, здається, під час обіду більше нічого не бачив — тільки миску з борщем, наповнену ложку, хліб.

— Спасибі,— подякував, наївшись. І поки Лукія прибирала на столі, стежив за її вправними рухами. А потім повернувся до обірваної балачки.— Ото й кажу, що краще самому жити, зате хазяїном бути. В місті на купованому, а в селі все маєш із городцю. І корову тримаю, і свиню, і курей. Я тих не поважаю, що звикли порожняком жити. Ось виривався в дорогу, то сусідку попросив доглянути на хазяйстві. Сусідка й корову подоїть, і їсти зготує свині, але однаково тривожусь — як там удома, бо чуже завжди чуже... Отаке моє євангеліє, Лукіє.

— Еге ж,— підтакнула Лукія, прислухаючись до ниточки бесіди, яку діловито сукав Федір Варивода.

— Сини що мені кажуть? Не хочеш, батьку, перебиратись до нас — ми тобі не указ. А тільки ж сам про себе подумай. Ти, кажуть, хоч і при здоров'ї, але в літах, самому себе вже трудно опоштувати. А як занедужаєш, то хто води подасть, хто крижі розітре? Та й нащо самому клопотатись на хазяйстві, знайди собі людину в хату, хай і за тобою подивиться, й господарство догляне. Хіба, кажуть, у Кумарах нема якої баби чи вдовиці, що сама прибіжить на все готовеньке, тільки помани. Авжеж, у Кумарах знайти людину можна, чом би ні... Ось нараюють мені Горпину Ланову — справна жінка, здорова, ніколи ніяких болячок не знала, ще довго проживе. Робоча, як віл, не цуралась ніколи ні серпа, ні сокири, то, здається, кращої і не знайдеш, правда? Моя покійна Катря схожа була на Горпину, ніяких клопотів не спекувалась, для них і вроджена була.

Федір Варивода говорив, і Лукії все дужче здавалось, що зараз ось чує Вариводу-батька, голос його з пронизливими відлунками, з такими притисками, що в неї

колись мороз поза шкірою проходив. Той голос усе життя був їй увижався, й нині ось — живий, лунає.

— А Кирило що радить? Є, мовляв, у нашому селі одна молодиця не молодиця й баба не баба. Вона вже двох удівців доглядала пристарілих, і так славно доглядала, що ніхто про неї лихого слова не сказав. То, каже, батьку, кличте її до себе, вона вже зучена і вдачу має сумирну. Та нащо братиму в хату людину, котра тільки й чекатиме мого кінця?

Розважливо міркував, а Лукія мимоволі сповнювалась усе більшою неприязню до Вариводи. Ця неприязнь поставала мовби з минулого, корінилась у спогадах, які кидали чорну тінь на всеньке Лукіїне життя. «Ти бач,— думалось,— батькова кров не погасла, не охолола й досі дзюрчить ось, Федько Варивода з Кумарів аж приніс її в Закриниччя, таки й тут не сховалась».

— А скільки порадників у Кумарах! Якби їх слухав, якби не своїм розумом жив, то що б уже й сталося зі мною, Лукіє! А то поглянь на мене — хоч і посивів, хоч і плечі горбляться, а розум такий ясний, наче я тільки вчора на світ народився. Тямлю все до найменшої пучки, ніхто не годен мене довкола пальця обвести, ой не годен!

І знову оті пронизливі відлунки зазвучали в голосі так, що вже не давній, а нинішній морозець дернув Лукію по спині, й вона зіщулилась мерзлякувато. Варивода значливо помовчав, поплямкав губами, наче якесь жилаве слово пережовував, і мовив:

— А як ти, Лукіє, жити думаєш?

— А то ще як? — не втямила.— Чесно, як і жила.

— Чесно, авжеж, тільки самій жити нелегко, а тут ще й чесно.

— Чи я сама? В Закриниччі людей багато, я з ними. Діти навідуються, не забувають. А то як гірко стане, то я з Петром своїм погомоню — от і полегшало, от і не сама.

— З Петром? — не второпав Федір Варивода, і брови насупились хмарами.— З яким Петром?

— А з небіжчиком своїм. Чи до нього на могилу піду, чи присниться вночі, весь час ми вдвох.

— Ось воно як,— зітхнув гість.— А чи багато наговоришся з ним? Живим про живе треба думати.

— О, він мені більше наговорить, аніж хто живий,— з болем заперечила Лукія, і зір їй стуманів-стуманів, наче дивилася зараз за найдальші обрії життя.

— Т-так,— скрипуче крекнув Федір Варивода.— Т-так...

«До чого він верне,— гадалось Лукії,— куди він верне? Усе крутить хвостом, як лис, усе співчуває мені. Ой, знаю я ціну твоєму співчуттю, знаю».

— Хата вже старенька твоя,— обізвався Варивода.— З причілка й зовсім похилилася.

— З Петром ставили разом, а в нову й не хочу, ця тримає руками.

— А з паливом на зиму як? Сутужно доведеться, сама не настарчиш.

— Півхліва дровами завалено, ще Петро наготував, а мені більше й не треба.

— Це ж увосени всю картоплю слід поносити з городу, і гарбузи, і буряки.

— Картоплю відерцем поношу, а гарбузи покотом покочу, якось воно буде. Якби мені звикати, а то не звикати. Усе життя в роботі, навіть уві сні не сплю, а роблю, так сниться.

— Що не кажи, Лукіє, а живе до живого горнеться, живе про живе думає — ось яке я сповідаю євангеліє, а другого нема, щоб віру я поміняв.— Федір Варивода звівся і стояв посеред хати похмурий та врочистий. І всім своїм виглядом наче казав, що не вірить жодному Лукіїному слову, бо в жінки, мовляв, завжди на язиці одне, а на думці інше. Ступив якийсь непевний, похапливий ступінь до неї і сказав: — Я, Лукіє, до тебе добився, не до когось. Ми з тобою і не знались, і не родичались, а тільки, повір, була ти мені весь час не чужа.

— А яка? — зронила слівце, й те слівце несподівано прозвучало дошкульно.

— Не чужа,— повторив Федір Варивода.— Ото хочеш вір, а хочеш не вір: жив із Катрею, дітей з нею народили, а думав про тебе. Не йшла ти мені з мислі по нинішній день.

— Та схаменися! — дорікнула.— Про дітей годилось думати й про жінку, нащо марно сушив голову?

— Хіба накажеш собі не сушити голову, коли саме думається? Сватався до тебе, тільки погордувала, відвернулась. Тепер я сам зостався, й ти одна в хаті, нікого

нема поряд. То я ото синів-порадників маю, але ж хочу не їх, а себе послухатись... Видно, така вже доля...

— Яка доля? — скрикнула Лукія, не вірячи своїм вухам.— Що ти плещеш, Федоре, схаменись!

— Така доля, що ми самі полишались, що я оце добився до тебе. Чуєш, Лукіє? Давай спродуй свою хату і назад у Кумарі перебирайся, до мене, житимемо разом.

— Тю-ю! — вражено розвела руками й недовірливо дивилась на Вариводу — невже й справді додумався прийти до неї з такими речами.— А що діти скажуть мені, а що скаже Петро?

— Приставай на моє прохання,— мовби й не почув Варивода її слів.— Я до тебе з одкритою душею, як на судному дні, отаке євангеліє моє, Лукіє.

— Ось воно як,— недобрим голосом проказала господиня. Дріж почав бити її, почало нею тіпати — й сама не відала, з якої причини.— То, Федоре, приїхав оце свататись до мене, так?

— Авжеж,— одказав поважно, й червоні черв'ячки в його очах не ворухнулись, не ожили.

— Всю мене сватаєш, так? Яка є оце? До всього мого життя сватаєшся?

— Авжеж, яка є... А тільки чого свататись до всього життя? Воно вже прожите, розтануло, як сніг.

— Як сніг? Ні, не розтануло. І досі пам'ятаю, як робила на вас, Варивод, і досі не забула ні одненького дня, прожитого з Петром. Що це виходить, га? — запитала розгублено чи то в гостя, чи то в самої себе.— Виходить, колись твій батько зглянувся наді мною, сиротою, узяв у сім'ю. Тільки не в сім'ю він брав, а до хазяйства, до корів та волів. Я тоді молодесенька була, як вербиченька в лузі, а наробилася так, що й досі душа в мозолях, досі болить.

— Батько і нас не милував,— обізвався Федір Варивода.— Теж робили, як воли полові.

— То мене батько брав до хазяйства свого, а тепер ти, Федоре, до свого. Авжеж, Катрі нема, в землі спочиває, то хтось же мусить поратись і на городі, і біля свині, і корову опоштувати.

— Я, Лукіє, до тебе з чистим серцем, а ти з мокрим рядном накинулась! — ошелешено мовив Федір Варивода, не вірячи, що здатні відвернутись од його доброти.—

Хазяйку в Кумарах хоч завтра знайду, сама прибіжить, а тільки неспроста прибився в Закриниччя.

— Та неспроста, бачу! — лихим голосом проказала Лукія, що вже не тямилась од гніву.— В тебе, Федоре, завжди було своє євангеліє, це правда, завжди своєму євангелію поклони бив, а в мене євангеліє не таке, як твоє, у мене інше. Чуєш, Федоре, що воно каже? Воно каже, що не бувати по-твоєму. Не було колись — не буде й тепер. Я з Кумарів забігла від вас, Варивод, світ за очі не для того, щоб ниньки повертатись. Приставав колись і пристаєш тепер? Та яке ти мав право всі ці роки думати про мене? Я тобі таке право давала? Чи мої діти? Бач — із Катрею жив, а була йому Катря чужа, немила! Раз жінка чужа, то й діти від неї чужі. Ото стільки брехати, стільки лицемірити! В тебе євангеліє своє, а в мене своє, затям. У Закриниччі вже й місце маю на кладовищі, то чого від нього тікатиму? І поховають біля Петра, таке моє слово.

Вмовкла, а голос її гнівний і далі мовби лунав, бився тугими крильми під стелею, по кутках. Ох і лиха була на Федора Вариводу — що оце добився в її хату, куди з такими думками й ногою не смів ступити, що гостинці приніс, що дозволив собі за стіл сісти. І вона теж добра — за стіл один сіла з ним! Ще лиха була за сирітську та наймитську долю свою, на якій і досі лежала важка тінь Варивод!

Поки гість слухав, обличчя його, здається, не міняло крижаного виразу, начеб то й не до Вариводи говорилось. Дослухавши, поплямкав губами й сказав гірко:

— Хіба за такою відповіддю добивався в далину? Нема в тебе, Лукіє, серця, нема.

— Є серце, тільки не про тебе. Сватайся, Федоре, до другої, а про мене й думати зарікайся. Та що діти скажуть, коли довідаються, що ти свататись приходив? А що скаже Петро? Оце дожилася під старість, оце дочекалась! Іди з цієї хати, Федоре, йди!

Варивода вже й сам почав збиратись. Узяв із ослона капелюх чорний, натягнув на сиву голову, узяв костур і сітку-авоську, залишену біля столу. Спина горбилась, наче побита, в похапливих рухах відчувалась приреченість. Зрештою, зібравшись, мовив — і в голосі тонко забриніла дитяча скривдженість:

— Гора з горою не здибаються, а ми люди!..

— І на тому світі не хочу здибатися з тобою.

Забувшися, знову пошукав ікону в кутку, та, не вгледівши, пучками пальців перехрестив бороду. Похапцем і дрібно перехрестив, наче бліх шукав у білому волоссі.

Не попрощавшись, ступив на поріг, і скоро вже чорна постать майнула під вікнами. А Лукія, стоячи посеред хати, отямитись не могла — і край. Мовби тут, у чотирьох стінах, зосталась од Вариводи якась невидна дещиця й тепер непокоїть, тривожить її. Чулась так, наче осквернили не тільки хату, а й душу, і віднині душа так і матиметься осквернено.

— Бач,— бубоніла сама до себе,— аж у Закриниччі знайшов, ірод.

Зібрала гостинці, принесені Вариводою, взяла зі столу пляшку вина й так на оберемку винесла за хату, викинула на смітник. Потім, підібравши сапу, що лежала на споришеві, знову подалась на город підгортати картоплю. Підгортаючи, раз у раз випростувалась, поглядала на обійстя, наче побоювалась, що Варивода не подався з Закриниччя, а знову повернувся під її хату. Бубоніла:

— Ти бач, свататись надумав, ти бач, хазяйкою надумав узяти. В молодості наймитувала в батька, а тепер маю наймитувати в сина. А не діждешся, іроде. Я з Петром навічно заручена, він там чекає не дочекається мене. Повінчався з сирою землею хутчіш од мене, чого це я барюсь на цьому світі, чого барюсь?.. Якби й друге життя мені судилось прожити, хіба я прожила б його поіншому, криво чи боком? І друге життя так само прожила б, так само свого Петра скрізь шукала, бо як мені без нього?

Легкий, веселий

Макар Недужий шоферує в колгоспі.

А колгосп великий, і роботи всякої завжди вистачає. Макар од роботи не тікає, він із нею запанібрата. Механізаторів, полільниць, доярок, усілякий трудящий люд возить на степ у будь-яку пору року і в будь-який час дня і ночі. Зерно від комбайнів доставляє на елеватор, цукрові буряки на завод. А коли яке будівництво ведеться в колгоспі — Макар Недужий то сірим цементом обсипаний, то червоною порохнею цегляною, то вапном білим, то пісок річковий із нього сиплеться. Бо біля всякого будматеріалу випадає поклопотатись, поки новий корівник зведуть чи старий свинарник перекриють, а то, дивись, якій знатній телятниці поставлять цегляний дім.

Ніякої роботи не цурається, та, мабуть, найдужче любить, коли голова колгоспу влітку доручає відвезти піонерів їхньої школи до піонерського табору — десь до річки або навіть до моря в Крим. Любить тоді Макар переобладнувати свій грузовик для безпечної їзди, а в мандрівці він уважний, зосереджений, з приємністю відчуває, як на грудях йому лопочеться червоний галстук, пов'язаний гарячими дитячими руками. Діти співають, і здається Макарові, що то везе він повнісінький кузов піонерських пісень, кузов буйноквіту голосів, радості, веселощів... І коли вже, залишивши дітей на місці, повертається порожняком у рідне село, то почувається так, наче залишив у таборі чи в санаторії не просто знайомих Микол, Михайлів, Василів, Оксанок, Тетянок, а зоставив там щось значно дорожче, ближче,— мало чи не рідне...

А потім, звісно, кожне з батьків, чиї діти поїхали на літо відпочивати, приходило до Макара Недужого

й цікавилось: як там їхні доїхали, чи благополучно? Макарові були приємні ці відвідини, наче сам він, а не хтось інший, відповідав і за благополучну поїздку, і за перебування дітей у таборі, і за їхнє здоров'я. А то когось здибав на вулиці, спиняв машину і сам починав запевняти, що дівчинці чи хлопчикові там, у здравниці, добре, що всі задоволені, їдять із апетитом, багато граються...

Макар — людина компанійська. Якось так трапляється, що коли збереться товариство, коли вип'ють по чарці, коли наговоряться, аж горлянки охрипнуть, то Макар так поводиться, наче та компанія саме йому найбільше потрібна. Вже один подався, другий непомітно зник, а Макар іще по пляшку збігає в сільмаг, поки не зачинився на ніч, а потім найп'янішого, що лика зв'язати не годен, відтягне на плечах додому, від собак захистить дрючком, а від жінки товариським словом оборонить.

Про Макара Недужого кажуть: легкий, веселий. З таким, мовляв, і загубити не страшно, а коли вже знайдеш — і не говоріть!

Дні тижня однакові для Макара на колір, на запах, на симпатію, та, мабуть, найдужче чекає на дні святкові, на вихідні. Й не для того, щоб, може, відпочити від роботи, відіспатись (від роботи, від трудового шарварку не стомлюється, наче семижильний), а щоб, нарешті, по-справжньому погуляти. Погуляти без поспіху, спокійно, зі смаком, не втрачаючи своєї гідності, погуляти для душі, а не для пустої розваги.

Найкраще гуляється тоді, коли зодягне костюм новий, коли черевики до блиску натерті, свіжа сорочка й краватка ще пахнуть праскою, а старанно поголені щоки пахтять одеколоном. Із нагрудної кишеньки піджака виглядає білий ріжок хустинки, в руці — транзистор, увімкнутий, щоправда, не на повну потужність, а так, напівсили. І подеколи в бічній кишені згорнута газета (ні в якому разі не районна й не обласна, а, як правило, московська чи навіть зарубіжна — болгарська, польська).

Ступає по вулиці Макар Недужий, а з ним тиха музика посувається. Або ж лунає розповідь про наше трудове селянство. А то й іноземний диктор щось вкрадливо оповідає. Макар слухає і по боках роззирається. А тільки під час прогулянки роззирається спокійно, впевнено, а то більше прямо перед собою дивиться.

І з усіма вітається перший.

— Вітаю і поздоровляю! — каже Макар. Каже всім — і своїм ровесникам, і дівчатам, і старим дідам, котрі тугі на вухо.

Крім «вітаю і поздоровляю», у нього є й деякі інші улюблені вирази, яких, здається, набрався в своїх численних поїздках: «категоричний привіт», «об'єктивна дійсність», «рішуче й безповоротно», а також — «це дані ворожої розвідки».

Пополудні вже дехто огинається в чайній і біля чайної. Не вимикаючи транзистора, що зараз передає джазову музику, Макар заходить усередину і вже вкотре з іронічним виразом на вродливому обличчі зупиняється перед постановою їхнього сільського виконкому. Постанову взято в рамку під скло, і там наведено список людей, яким виконком заборонив «відпускати спиртні напої».

— Гайовий, Варченко, Каленик,— уголос читає, кривлячи виразні, соковиті губи.— Колісниченко, Левчишин, Легейда, Машталір, Нетреба, Недужий...

Прочитавши своє прізвище, він чомусь усміхається задоволено й каже буфетниці:

— Пляшку лимонаду!

— Без закуски? — глузує буфетниця, яка взяла звичку глузувати з усіх, хто у списку.

Підморгнувши у відповідь, Макар іде за пластиковий столик пити лимонад. Транзистор ставить на вільний стілець, слухає передачу. Зрештою до нього підсідає колгоспник літнього віку, що зайшов попити пива в таку спеку, і Недужий звертається до нього:

— Чули, Іване Костьовичу?

— А чув, чув,— хитро відповідає колгоспник літнього віку, який наслухався про різні Макарові витівки. Й оскільки той не поспішає з новиною, безпечно п'ючи пухирчастий лимонад, запитує по мовчанню: — А що?

— Та ось,— без тіні усміху в очах відказує Макар. І діставши газету, діловим голосом починає читати: — «Радянський біосупутник «Космос-782», який недавно повернувся на Землю, доставив додаткові можливості американським біологам, які займаються вивченням впливу космічних факторів на життя. Вони провели з його допомогою чотири важливих експерименти і, крім того, надали радянським спеціалістам низку зразків».

— Ти ж дивись! — промимрив колгоспник літнього віку.

— Ви, Іване Костьовичу, послухайте далі,— значущо проказав Макар і, надпивши лимонаду, вичитував із газети: — «Останній американський біологічний дослідний апарат було запущено в 1969 році, і якби біологи із США не могли використати радянський супутник, то їм довелося б чекати, поки в вісімдесятих роках появиться човновий космічний корабель. У цих експериментах узяли участь також Франція, Румунія, Чехословаччина».

Дочитавши, Макар Недужий втупив прямий погляд очей у колгоспника літнього віку. Той мовчав. Тоді Макар, узявши транзистор і вже виходячи, мовив:

— Ось яка широка душа в нашої держави — нічого не шкодує!

Колгоспник літнього віку непорозуміло всміхався, так і не збагнувши: поглузували з нього чи всерйоз побалакали.

Біля сільради, що міститься неподалік чайної, Макар бачить Таню Зеленько, яка в цьому році закінчила десятирічку, послала документи до інституту в Київ і тепер ніяк не дочекається виклику на екзамени. Таня Зеленько в їхньому селі подобається всім своєю відкритою вдачею, красою, веселістю — і, мабуть, їй так само всі подобаються.

— Виклик є? — питає Макар Недужий, відчуваючи в цю хвилину справжнє вболівання за дівчину.— Може, я буду в місті, то зайду й спитаю?

— Не треба,— відповідає Таня Зеленько.— Самі пришлють.

— Закохаєшся в інституті, так? — раптом питає Макар. Не так питає, як стверджує.

— В кого? — дивується Таня.

— Знайдеться Вовк-Сіроманець на нашу Червону Шапочку! — І враз: — Поговоримо?

— Про що? — тремтять волохаті вії у Тані Зеленько. Мабуть, зараз їй здається, що Макар освідчуватиметься в коханні, так у нього міняється, построгішавши, обличчя. І, певно, зараз їй чомусь хочеться не помилитись у своєму передчутті.

— Про дружбу і любов,— каже Макар і вимикає музику транзистора. Залягає тиша, повна якоїсь незбагненної тривоги. Таня Зеленько не перестає переможно

всміхатись, хоч і не без остраху.— Так-от, про дружбу і любов,— повторює Макар.

— У школі наслухалась,— недбало кидає Таня.

— Дружба — це дружба,— твердо каже Макар Недужий.— Дружити можна з багатьма, сьогодні й завтра. А любов — це любов. Любити можна тільки раз — сьогодні чи завтра.

Дівчині вже не здається, що Макар хоче про себе сказати, й вона трохи розчарована. І, можливо, навіть ображена. Бо таємно їй давно подобається Макар — ще, мабуть, із восьмого класу. І її однокласниці теж не байдужі до нього, хоч, може, більшість із них таємно закохана у вчителя фізкультури.

— Я знаю...— непевно проказує Таня Зеленько, й несподівано її голос здригається.

— Тож дивись там в інституті,— наказує Макар.— Коли полюбиш; то люби. А коли ні — не грайся в любов. Умій берегти своє почуття, зрозуміла?

І горда Таня Зеленько несподівано для самої себе відказує:

— Зрозуміла.

І голос дівочий знову здригається.

Макар Недужий іде по сонячній вулиці, а вона якусь мить дивиться вслід, про щось думаючи, сподіваючись на щось. Про що думаючи? На що сподіваючись? Важко зараз знайти певну відповідь у її весняному серці, а тільки їй шкода розлучатися з Макаром...

А шлях його лежить через надвечір'я; грає в руці транзистор — слухає підряд усі передачі, хоч удома, наодинці, не захоплюється радіо; порипують черевики, пахне праскою сорочка, а нафталіном — костюм. «О, Макар Недужий прогулюється»,— дружньо всміхаються знайомі, котрі знають за хлопцем цей гріх. А він іде з таким виразом на обличчі, наче простує не безцільно, а має тверду мету. Завжди з таким діловим виразом ходить.

— Макаре! — лунає крик із чепурного двору, що прилягає до їхньої сільської пошти.— Не проходь мимо!

І долинає сміх... Того, хто кричить, не видно за зеленою стіною бузку, проте Макар, не вагаючись, звертає до чужого обійстя.

А тут, просто неба, поставлено стіл із наїдками, а за столом компанія напідпитку. Верховодить (тамадує, як тепер кажуть у селі) молодий господар Василь Гребн-

ножко, губатий, з волячою шиєю і з волячою вдачею ровесник Макарів, який, виявляється, «приливає» «Жигулі», виграні на лотерейний квиток.

— Вітаю і поздоровляю!

— О, Макар! Де пропадав? Давай хутчій за стіл! Штрафну! — закричали гуртом.

У Василя Гребиножка чоло, груба шия, волохаті груди були покриті краплями поту. Так само піт блищав на губах, за вухами. Він поліз цілуватися з гостем. І вже розказував Макарові те, що недавно розповідав іншим:

— Колгосп без мене — ні ногою! Я слюсар? Слюсар! Я токар? Токар! Я тобі фрезерувальник? Фрезерувальник! А тепер от на лотерейний квиток виграв машину Міг і купити, бо в черзі стою, а пофортунило. Скажи, міліція дозволить мати лотерейну і взяти в магазині ще одну?

— На обох їздитимеш?

— Ні, ти відповідай!

— Дозволить,— сказав Макар.— Коли всі охочі задовольняться.

Дехто засміявся за столом, а Василь Гребиножко посердитішав і потемнів на виду:

— То я, по-твоєму, не маю права? Не маю права на щастя?

— На яке — лотерейне? — запитав Макар.

— Ага, на лотерейне,— підтвердив Василь Гребиножко.

— А воно тобі треба?

— Що за вопрос! — бадьоро відказав Гребиножко і коли вкотре випили за його дармові «Жигулі», навпрямці запитав у Макара: — Ти чого досі не женишся? Ось я хазяїн? Хазяїн! Ось у мене вже діти, машина? Діти машина! А ти армію відбув — і холостий. На холостому ходу завжди, еге? — І зареготав так лунко, що кури злякано закудкудакали на причілку.

— Поет сказав: любити можна тільки раз! — мовив Макар, усміхаючись вибачливо якось.

— А ти поетів слухаєшся? Свого розуму не маєш? Живи своїм, а не позиченим!

— Місяць теж сяє відображеним світлом,— сказав Макар. І вже усміхнувся винувато.

— Легкий ти чоловік! — по-доброму дорікнув Гребиножко.

— Легкий,— згодився Макар.

— І веселий!

— А чого ж, і веселий.

— То кого шукаєш? Венеру, ха-ха-ха?! Нащо ти Венері здався, в неї других зальотників по саме нікуди! Ось тобі Надька Загайна чим не підходить, га? Грімдівка, танцює шейк, у сільмазі промтоварами торгує, в технікумі вчиться заочно!

Надька Загайна сиділа тут же, в гурті. Це вона продала Василеві лотерейний квиток, на який випав такий виграш. Причім не хотів брати («Хіба хтось виграє? Ото розподіляють виграші по списках, а найдорожчі випадають тим, хто більше квитків продасть!»), проте Надька Загайна зуміла вмовити. Тепер, щаслива чужим щастям, рум'яна, дорідна, з рудим туманом високо збитої зачіски, прислухалась до балачки, що ставала все шпаркішою.

— Надька — це приз. Суперкубок,— сказав Макар.— За такий приз воювати треба. Як у футболі.

Загайна вдячно усміхнулась йому.

— У якому футболі? — здивувався Василь Гребиножко.— Нащо воювати? Нащо калічитись, ноги виламувати? Тільки скажи: Надько, ходімо — й підеш!

Загайна, як і багато інших дівчат у селі, й справді віддалася б за Макара Недужого, варто йому було тільки пальцем кивнути. Бо мав хлопець якусь відьмацьку звабу, мав... А тому зараз не сердилась на цю балачку, а навпаки — навіть раділа покрадьки, бо виходило так, наче Гребиножко від її імені говорив. І їй нетерпеливилось почути — що Макар відповість? Як поведеться? Пожартує чи, може, й ні...

— Ні,— мовив Макар,— суперкубка без фінального матчу не буває.

— Тобі потрібен той фінальний матч?

— Надьці потрібен. І мільйонам болільників, правда, Надько?

Всі зареготали, Надька теж, колишучи могутніми грудьми. Василь Гребиножко буркнув:

— А крутнув хвостом — і на глибоке, не зловиш... Легкий ти чоловік, веселий.

Уже коли добре посутеніло, Макар обіймав гарячу, як електропраска, продавщицю за густим бузком і шепотів на вухо, яке лоскоталось колючим пасемком:

— Чесне комсомольське даю, що ти суперкубок! За тебе має боротись київське «Динамо» проти мюнхенської «Баварії»! Віриш? Або навіть проти збірної світу. І щоб на воротях стояв Лев Яшин. Віриш? І щоб Олег Блохін забив три голи!

— Ой і наговорив,— шепотіла Надька, яку тривожила парубкова близькість і ця розмова, сповнена багатозначних, як їй здавалось, натяків.— То кому б я дісталась? Олегу Блохіну? Чи збірній світу?

— Суперкубок — перехідний, ні за одною командою не закріплюється навічно...

І коли недавно за столом у теплому гурті сидів, і коли жартував, і коли ось зараз із Надькою Загайною за бузком перемовлявся — нило йому в грудях і нило. Ниття дужчало, навіваючи смуток, і підсвідомо Макар запитував себе: чого я тут, га? Чому досі не подався? Чому роблю те, що не подобається, і не роблю того, що просить душа?

І, наче струснувши з себе гадючі присоски омани, зміненим голосом сказав:

— Ну, Надько, категоричний привіт! Наших нема, наші у круглосвітньому круїзі!

І, ошелешену, зоставив дівчину за бузком, і вже транзистор свій узяв, увімкнув, і вже за воротями опинився, полегшено зітхнувши.

— «Передаємо останні вісті,— гриміло з приймача.— Тваринники артілі «Надзбручанська» звітували високими надоями молока, які перевершують...»

Цієї літньої пори село ще не заснуло, проте кладеться до сну. Завтра Макару Недужому виходити на роботу, до машини, а сьогодні він іще гуляє.

— «Телятниця Марія Нестеренко перевиконала взяте на себе високе зобов'язання, домігшись від кожної закріпленої за нею голови приросту живої ваги...»

А поки що він гуляє... Ось і найдальший куток їхнього села,— тут, у низинці, водою з копанок тягне, луговою прохолодою, мохом. І жаби кумкають, наче перед останньою своєю годиною. Хати, як і люди, наморилися за довгий спекотний день, ген одна приплющила золоте око, а за нею й друга раптово. Макар вимикає транзистор і зупиняється під тополею, відчуваючи, як у грудях наростає зворушення, б'ючи знеможливим болем у голову. В низенькій хатинці, що видніє за рідкенькими

вишнями, вже не світиться. Коли добре прислухатись, то, мабуть, можна й почути, як ця хатинка й дихає у своєму першому, ще молоденькому сні.

Скрадливо заходить на подвір'я і, прислухавшись, обережно стукає пальцем у шибку і сам побоюється її тугого, скляного відлунку. Потім прихиляється плечем до стіни і, намагаючись погамувати зглибіле дихання, очікує. Очікує хвилину, дві, п'ять, десять і, вже майже втративши надію, вже майже зібравшись іти геть, чує, як несподівано риплять двері.

— Хто тут? — чується заспаний, сторожкий голос.

Макар злегка вмикає транзистор — і в нічний простір проливається чиста мелодія.

— А, це ти...— знову лунає голос, проте вже спокійний і навіть байдужий.— Прийшов...

Макар наближається до постаті в білому, чує від неї хатній дух, смак материнського молока гострий, бачить очікувальні очі, що мерехтять у темряві повільним, майже нерухомим світлом літніх світляків. І те мерехтіння світляків — наче зоряний пил, космічна невагома курява — вгадується на її повних, рельєфно окреслених устах.

— Прийшов,— озивається Макар.— Ми ж умовились на сьогоднішній вечір.

— А вже ніч.

Він болісно думає — дорікнула? І, намагаючись віднайти в собі свою звичну рішучість і зараз не знаходячи, запитує:

— То яка твоя відповідь?

І кладе їй долоню на плече. І відчуває, як чужим, як незігрітим осіннім листочком лежить долоня на теплому, твердому плечі.

— Ні,— озивається жінка.

— Але ж чому? — не втрачаючи своєї награної рішучості, запитує Макар.

— Шкода тебе...

— Чому шкода? — не годен втямити.

— Гарний ти, добрий, життя твоє пряме, незіпсоване. Знайдеш собі щастя, бо такі, як ти, завжди живуть щасливо. Кажеш, що нікого не можеш полюбити? Іще полюбиш, повір мені, я знаю.

— Звідки можеш знати таке? — відчуває, як губи йому дерев'яніють, сіпаються, спростовуючи таку образливу намову.

— По-іншому не буває... Ну, розійшлась я з моїм шалапутним Степаном, подався з села, не живемо два роки разом. Але ж дитина в нас...

— Чи я відмовляюсь від дитини?

— Хіба кажу, що відмовишся? А тільки рідний батько завжди дорожчий, навіть шалапутний. А як повернеться?

— Написав?

— Ні, не писав, та однаково — де подінеться від своєї дитини? А ти наче собою жертвуєш.

— Не жертвую! — скрикнув.— Дурію без тебе, ніхто не любий.

Жінка засміялась м'яко:

— Легкий ти, веселий, знайдеш пару. За тобою всяка побіжить.

— Ти ось не біжиш.

— Ну, йди,— сказала з материнськими, вибачливими нотками в голосі.

— Але ж не любить він тебе! — доказував, відчуваючи, що доказує марно.— Й дитину свою не любить! Відцурався!

— Не знаєш іще, як у житті трапляється часом...

— І ти хочеш, щоб траплялось?

— Іди, сусідів побудиш,— м'яко наполягала.

Макарові ноги вгрузли в землю. Піти — відірвати себе від надії, від сподівання. Усе здавалось, що неминуче має почути інші слова, має почути згоду. Як йому не вірилось у щирість відмови! Бачив перед собою виразні очі, що мерехтіли повільним сяйвом літніх світляків,— і карався їхнім спокоєм. І такі дорогі, такі жадані були вуста, що промовляли чужі слова, і на них наче зоряна холодна курява ледь поблискувала, а може, роса зоряна...

Сам був уражений, коли обернувся й пішов, наче це сталось не з його волі... Вербами пахло, нічними лопухами, кінським щавлем, болотом. Вуличка слалась під ноги сонна, зморена. Увімкнув транзистор — і не міг втямити почутого:

— «У червні цього року вхід у гавань нормандського порту Трувіль надовго заблокували риболовецькі судна, завадивши проведенню міжнародної парусної регати...»

— Ой-ой-ой! — тільки й проказав Макар з дикою злістю й крутнув ручку транзистора.— Бач, заблокували гавань...

Музичні інструменти творили грозу в ефірі. Гримів грім ударника, саксофон божеволів у несамовитому екстазі, сурма знемагала від дикої пристрасті.

— Те, що треба! — проказав Макар і увімкнув приймач на повну потужність.

Музичний грім ударив над сонним селом.

— Молодці! — викрикнув Макар у ніч.— Шалійте!

Чомусь почувався так, наче недавно плакав... Завтра йому на роботу, знову в рейс, як добре — в дорогу! в дорогу! І сам собі сказав: «Люблю машину свою. Ким би я був без машини?..»

Вродять абрикоси

— Весна вже, Омеляне Трохимовичу?

— Ой весна, ой весна!.. Дивлюсь — і надивитись не годен.

— А хіба там, в області, де ви лежали, забарилась весна?

— І в області не забарилась, а тільки для мене весна лише в Закриниччі.

— Надокучило в лікарні лежати? Наморились?

— Ой надокучило, ой наморився. Од роботи так не вморишся, як од того лікування, хай йому грець!

— Але ж полатали своє здоров'я? Славні лікарі трапились?

— І лікарі славні трапились, і здоров'я полатав. Хоч і не молодий, зате молодого ще потримаю, як схоплю в руки.

— Кажете, потримаєте, ха-ха-ха? А потім випустите?

— Спершу потримаю, а вже потім випущу.

Омелян Трохимович Глек лише вчора повернувся в Закриниччя з області, де мало не всю зиму провалявся в лікарні. Авжеж, мусив провалятись, бо в нього, ветерана війни, відкрилась давня рана в грудях — колись були пробиті осколком. Той осколок так і зостався біля серця, бо й під час війни лікарі не зважились витягнути, і вже згодом, у мирні десятиріччя, теж боялися зачіпати, хоч осколок ніколи не давав забути за себе.

Так і жили — Омелян Трохимович Глек і осколок у його грудях десь біля серця. Жінка Марія не раз наполягала, щоб чоловік не був безпечний, щоб домагався операції, бо ж, мовляв, повинні оперувати його найкращі лікарі. Й Омелян Трохимович, скоряючись жінці та ще, звісно, болям і недузі своїй, лягав у лікарню двічі, але

жодного разу так і не дійшло до операції — лікарі чомусь вважали, що з осколком у грудях йому слід жити й далі. Жінка Марія гнівалась на лікарів, казала, що в них камінні душі, але — як це дивно! — Омелян Трохимович і далі жив на білому світі з осколком у грудях, жив і не вмирав.

— Та чи весна в Закриниччі й справді найкраща?

— Побачиш із моє, то не сумніватимешся. В чужих краях добре, зате своє — рідне.

— Шпаків налетіло! Співають! Озимина в полі зеленіє!

— Та я сам, як той шпак, виспівую.

— Журавлі вчора летіли, Омеляне Трохимовичу. Високо-високо в небі, а шнурочок їхній і зовсім не маленький.

— Журавлів ще не бачив, от би вгледіти!

Омелян Трохимович Глек лише вчора повернувся з лікарні в рідне село, а вже сьогодні, перед полуднем, вибрався походити по Закриниччю. Спершу по своїй вулиці пройшов, пильно приглядаючись до кожної хати, до кожного, здається, дерева, з кожною людиною вітаючись. Далі з вулиці звернув на дорогу, що вела до школи, сільмагу та будинку побутових послуг, тут постояв серед людей на автобусній зупинці, хоч нікуди й не збирався їхати. Став під розквітлим явором, довго дивився на шкільне подвір'я, думав щось. Потім почимчикував до ставка, понад ставком пройшовся зеленотканою трав'яною веретою — моріжком. Ластівки літали над ним гострокрилі й щебетали по-весняному... Простували назустріч молодиці, й кожна так пильно приглядалась до похиленої дядькової постаті.

— Абрикоси в цьому році зацвіли рано, ще ніколи так рано не зацвітали.

— Й на черешнях бубляшки ось-ось зарожевіють.

— А за черешнями — й вишня баритись не стане, Омеляне Трохимовичу.

— Ой, рання весна в цьому році, сонце гріє, мов улітку. Ось радіо передавало, що має похолодати.

— Тільки б морози не вдарили, бо посічуть цвіт, хіба ж тоді вродять абрикоси?

— Чого ви, жінки, такі лякливі — морози вдарять, зав'язі не буде! А от і вродять абрикоси, раз так весело цвітуть!

— Вашими устами, Омеляне Трохимовичу, та мед би солодкий пити!

— Пийте, жіночки, пийте моїми устами.

Через місточок, настелений через болото, йде Омелян Трохимович Глек, а болото вже зеленіє, цвіте, сяє блакитною водою. А гайок за болотом стоїть дзвінкий та щасливий у першому пухнастому листячку, й воно аж просвічується, аж іскриться, мов янтар живий. І співає птаство так запопадливо, так дружно, що й не переслухав би. Сіють і сіють довкола лункі зерна, а з тих зерен умить проростають ранні квіти, ряст проростає, кожна травинка з тих пташиних зерен зводиться. А пташки не вмовкають, а пташки ще дужче заходяться, бо чимало в них роботи цієї пори — не тільки Закриниччя мають прикрасити барвистим зелом, не тільки поля та гаї на околицях, а весь безмежний світ.

Сухою полівкою кушпелить мотоцикл, відьомським хвостом тягнеться слідом курява.

— Омеляне Трохимовичу, ви?

— Я!

— Та брешете, Омеляне Трохимовичу, таки не ви!

— Хіба руки не мої? Хіба ноги не мої? Чи голова? Все моє. Значить, я.

— Таки ви... Ось тільки очі не вірять... Але ж і радий вас бачити, але ж і радий! Ви, Омеляне Трохимовичу, як ото пташка, прилетіли в Закриниччя разом із шпаками.

— Значить, весна буде, правда? Значить, зародить, еге?

— Ой рання весна, ой тепло ж нині, як у печі, тільки б холодом не повіяло.

— Абрикоси дружно цвітуть, обіцяють гарний врожай.

— Обіцяють? Ніхто ж не проти, нехай. Ну, бувайте, спішу, в мене син народився.

— А це вже який?

— П'ятий, хай йому добро!

— Петра знаю, Василя, Миколу...

— Ще є Олекса, а це п'ятий. Чекали дівчинку, бач, а він не спитався.

— То ще й на дівчинку постараєтесь?

— Треба старатись, поки здоров'я в жінки є.

Стоїть Омелян Трохимович Глек у полі й купає свій зір в озимині, що велетенською смарагдовою хвилею хлюпнула до самого обрію та й чи не за обрій. А з тієї безмежної хвилі кожен росточок мовби крапає ворушкою зеленою краплею, і поблиск у цієї краплини веселий і чистий. Стоїть Омелян Трохимович і чує, як йому щиро в душу дихає поле, як життєдайно, і, здається, не в змозі вирватися з цього весняного брану, розірвати його чарівливий оболок.

Отак стоїть Омелян Трохимович Глек у полі, надивляється досхочу, вбирає в свою душу вільні простори землі й неба, вдихає дух плідної терпкості, свіжість оновлення, хмільну п'янкість молодого збіжжя, й ніхто не відає, куди наступної миті понесуть його ноги, на чий голос і на чий поклик полине його серце.

А тим часом жінка Марія вже давненько, не вгледівши чоловіка ні в садку біля хати, ні в повітці, ні в левадах за городом, подалась у вуличку і, йдучи вуличкою, роззирається по боках, лиха й жаліслива водночас, перекидається словом із кожною стрічною людиною.

— Мого Омеляна бачили?

— Казала Васька, що бачила, а я тільки чула.

— Що ж ви чули?

— Що здоровий вернувся, видужав, слава богу, що вже до госпіталю більш не хоче...

— Ой горенько-горенько, ой лишенько-лишенько...

— Таки підлікували, га? Таки витягнули того клятого осколка? Либонь, кращі лікарі трапились, ніж дотепер, чи ви дали їм щось гарне, що операцію зробили?

Марія, бідкаючись, іде по вуличці далі, мовби нутром чує, куди саме могло повести її невгомонного Омеляна. Виспівують шпаки й синиці, перегукуються щиглики, видзвонюють тонесенькими дзвониками ластівки, та чи Марії зараз до всієї тієї краси! Сонце в небі пурхає на золотих крилах і теж ніби виспівує, ячить по-лебединому, та чи жінці воно світить? Затьмарилось ув очах, не пісні — а хрущання кострицi, не промені сонячні — перетліла солома.

— Антошко, ти мого чоловіка бачила?

— Бачила, бачила, ген отуди подався, до сільмагу, стояв на автобусній, може, куди поїхав?

— Та куди ж йому було їхати, вже наїздився Омелян!

— Про шпаків ми з ним говорили.

— Про яких шпаків?

— Мовляв, уже весна, шпаки виспівують. І каже Омелян Трохимович: я, каже, теж, як той шпак, виспівую.

— Ой шпак який знайшовся, ой лишенько моє, ой горенько!

Дрібцює Марія по вулиці й осколок осоружний кляне. Й кляне ж його всією своєю душею зболілою, серцем усім своїм намученим, життям стражденним своїм. І такі в її єстві закипають прокльони чорні, такі лайки несосвітенні, що темніє в Маріїних очах од гніву, й ще через отой гнів пекельний всеньке Закриниччя їй зараз видається стьмянілим.

— Югино, ти мого чоловіка бачила?

— Омеляна? А бачила біля ставу. Поздоровкалися. За абрикоси поговорили.

— За які абрикоси?

— Та зацвіли так дружно, а весна рання, то б морози не вдарили, бо лихо. А що каже Омелян? Омелян каже: не бійтесь, мовляв, жінки. Холоду, мовляв, не буде, вродять абрикоси, бо дуже весело цвітуть.

— Ой лишенько, сказав, що вродять абрикоси? Морози не вдарять?

— Так і сказав. Ген отуди понад ставом подався, а ми ще з жінками постояли та вслід йому подивились. Може, на корівник подався. Так славно йшов, що любодорого було дивитись.

— Ой лишенько моє, Омелян славно йшов...

Дрібцює Марія по зеленотканій веретці-моріжку й кляне ту війну осоружну на чім тільки світ стоїть. Кляне загребущі руки смерті, що стільком віку вкоротили, стільком життя осиротили. Кляне, бо й досі не вгомонилась, бо й досі не наситилась і по нинішній день простягає кощаві пальці до її рідного Омеляна, до її чоловіка золотого, до її кришечки, до її лебедика. А хай би тобі ті руки поодсихали та поодпадали, якщо ти й досі не напилась людської крові, якщо й по нинішній день голодним круком чигаєш. А хай по всіх світах розверзеться земля, розпадуться провалля під усіма війнами братовбивчими, під мором та язвою, під горем та бідою, хай у тих проваллях трупом ляже людське нещастя.

— Омеляна мого бачили, скажіть?

— Омеляна Трохимовича? А бачив, бачив... Знаєте, тітко Маріє, у моєї баби вже п'яте знайшлося, і знову хлопець, хай йому грець.

— П'ятий хлопець? Хай росте щасливий... Де ж ви бачили Омеляна?

— А в полі бачив Омеляна Трохимовича... Баба моя рада, я радий, але ж дівку хотілось, от!.. У полі бачив, у полі. Так славно побалакали. Ще сказав Омелян Трохимович, що абрикоси дружно цвітуть.

— Що ж він у полі робив там?

— А стояв собі, оглядав озимину... Дружно цвітуть, каже, та обіцяють добрий врожай.

— Абрикоси обіцяють? Врожай? Ой лишенько!

— Авжеж, так і сказав. Біля гаю стояв, озимину дивився. Здоровий та веселий. Погомоніли з ним, а потім я на мотоциклі чкурнув додому.

— По всьому Закриниччю бігаю за ним, зловити не година. Ой, не можна йому стільки ходити, ой, не можна і з ліжка зводитись. Заборонили лікарі. А хіба він послухається?

— А, бачте, ходить по всенькому селу і в поле подався. З людьми, значить, гомонить. Такий урочистий, любо дивитись.

— Авжеж, ходить, авжеж, гомонить...

Дрібцює Марія далі — поміж верболозів, по містку, насланому через болото,— і все приглядається по боках: де той Омелян? Де той Омелян, чом його не видно? Якби вертав із поля, то вже здибалися б. Мабуть, подався в світи. Куди ж він подався? Ой людоньки, людоньки, якби ви знали, чого Омелян по всенькому селу ходить ниньки. Якби ви знали, а ви й не здогадуєтесь, бо він не скаже, ой не скаже, він гордий і потайний, ніколи й виду не подасть. Якби ви, людоньки, знали, що то Омелян неспроста ходить, що то він із Закриниччям прощається, з вами, людоньки добрі, прощається. Хай будуть прокляті всі війни, хай буде проклятий той осколок, що сидить в Омелянових грудях, таки сидить, гаспид фашистський, і вже, певне, домігся свого, вже дочекався. Бо лікарі додому виписали, хай би з рідними попрощався, бо й лікарі не подужали його — хіба подужаєш смерть, яка аж у нинішній день дістала? Ой людоньки, ходить Омелянчик по Закриниччю, з селом прощається,

а хай би лежав, хай би лежав, то, може, якийсь день-другий і протягнув би.

За помолоділим болотом Марія на якусь мить спиняється, приглядаючись до кожної зеленої билинки, що зараз по-весняному тішиться, по-весняному грає і сміється. Приглядається Марія — й не бачить, бо тоне все в її сльозах. Ген на горбку цвітуть абрикоси, кожна гілочка молоком облита, вбралась цвітом, наче гільце на Івана Купала. Хай би вродили абрикоси, хоч весна рання-рання, ще й справді на морози можна сподіватись, хай би вродили абрикоси, хай би, Омеляне, було по-твоєму, хай би слова твої справдились у пам'яті людській!

Пісня про джигуна Овдія Гору

В Овдія Гори не тільки, здається, карі очі, а й усеньке його обличчя мовби каре, й губи карі, й лоб. Наче сяйливе світло погляду кидає відблиски на запалі щоки, на довгасте — плескачиком донизу — підборіддя. Він часто всміхається, немов губи не в змозі втримати повінь світлої доброти, й вона хвиля за хвилею вихлюпує із надр його єства, проміниться, грає. Ті хвилі усмішок теж видаються карими.

Ось він іде через село. Славно йде — легко, гінко, голову тримає прямо, роззираючись по боках. Середній на зріст, худорлявий, смаглий природною смаглістю, він, здається, й не несе на вузьких, кутастих плечах ношу прожитих літ, а самі літа зараз дають йому крила, допомагають так вільно, безтурботно пересуватись.

Для Овдія Гори неабияка насолода з усіма вітатися. Доброго здоров'ячка! Здрастуйте! Добридень! Боже поможи! Як живеться-можеться? Як ся маєте? Добра вам і благополуччя!.. Ці та інші вітання самі злітають із уст, і, дивись, добрішають люди від Овдієвих побажань, від щирих зичень, яких йому ні для кого не жаль. І до молодиці радий обізватись, і до старого діда, й до школяра, й до незнайомого шофера, що копирсається в оглухлому моторі своєї машини,— й кожне відповідає, й кожне теж чогось побажає, і Овдій Гора почувається так, наче чужі побажання — це живі, а не вигадані жар-птиці, які йому так щедро потрапляють десь у самісіньку душу!

А треба сказати, що зараз Овдій Гора йде через село не сам, а з гармошкою, котра на ремені висить через плече. Складена, застебнута на металевий гудзичок, гармошка таїть у своїй співучій душі безліч мелодій, безліч пісень, і вони, притихлі, причаїлись зараз на Овдієвому плечі, наче діти-пташенята в надійному гнізді.

Йде Гора через село, всміхається карим усміхом, несе на плечі гармошку, в якій до пори до часу мовчать пісні, здоровкається з людьми. Сивина блищить у чорному чубі, наче озимина взялась інеєм на осінньому полі; стрімкі, гострокрилі брови ось-ось напружаться і веселими птахами полетять понад городами, понад садами...

— Катерино, здрастуй!

Під могутніми ясенами біліє хатина, коло хатини стоїть жінка — хустка пов'язана довгим дзьобиком, щоб сонце не сліпило... Відказала Катерина чи не відказала, а Гора вже на подвір'ї, вже біля жінки, вже дивиться своїми карими в її безбережні сірі очі...

— Коші пов'яжу, післязавтра й на базар подасишся. Вже й не чекала, мабуть, а я таки прийшов, бо, думаю, лоза пропаде, негоже, щоб лоза пропадала.

— В хлівці лоза,— каже Катерина. Мовби Гора й не відає, де складено лозу, мовби й не сам зрізав над річкою, не сам складав у хлівці.

— Будуть кошики-дзвоники,— обіцяє Гора.

— Минулого разу, як винесла, відразу спродалась,— каже Катерина.— Й позаминулого разу так само. Спершу в мене розібрали, а тоді в дідка одного почали брати.

— Нав'яжемо ще кращих,— гомонить Овдій Гора, йдучи в прохолодний хлівець, де пахне минулорічним сіном, сухою глиною, павутинням. Знімає з плеча гармошку, кладе на рядюжці в кутку. Катерина прийшла слідом, стала на порозі.— Нав'яжемо таких, що співатимуть... Великі в'язати чи, може, менші?

— На менші більший попит. На вишні беруть, на черешні, на всяку ягоду. А великі вже відходять потрохи.

— Співатимуть,— обіцяє Овдій Гора, сідаючи на ослінчику, який завжди очікує на нього в хлівці.

І починає в'язати коші. У відчинені двері б'є буйне сонце, завіває свіжий вітрець, залітають ластівки, щоб покружляти під стелею, подивитись, як-то чоловік мудрує над мудрою роботою, а чоловік той тягне й тягне лозинові жили з чималої купи, тягне й тягне лозинові струни, мовби з самого себе їх висотує, і, дивись, ті гінкі жили-струни вже пручливо повигинались, уже творять кістяк майбутнього коша, вже, дивись, за якийсь час їхні зелені лозинисті мелодії зібрались докупи, стали таки чепурним, ошатним кошем, і, зв'язаний Овдієвими вправними руками з окремих лозинистих мелодій, кіш

уже й справді наче співає, співає дружню пісню, золотим, пахучим хором, і так приємно тримати її за міцну дужку в руці, так радісно дивитись на неї — готова, вивершена, світиться!

Овдій Гора в'яже коші-пісні, коші-писанки, а гармошка лежить у кутку на рядюжці й наче стежить, наче очікує на щось. Гармошка тьмаво мерехтить у півтемряві полудня, й Гора, здається, на жодну хвильку не забуває про сестру свою — то підморгне, то головою покиває, то словом обізветься. Мовляв, славні коші виходять із твоєю допомогою, гармошко! Мовляв, без тебе — як без рук!

Подеколи Катерина заглядає до хлівця. Йде на город — і голову просуне, йде з городу — поріг переступить. Жінка вона самотня, рада, коли навідуються сусіди, односельці, а найдужче радіє, коли приходить Овдій Гора. Слухай, сказав якось, Катерино, садиба твоя до берега, в березі стільки лози росте, і все марно, то в діло треба пустити, а діло — це коші. І нарізав пруття молодого, і нав'язав кошів півхлівця. Та мені ж, сказала Катерина, так багато не треба, мені, сказала Катерина, і двох вистачить на базар носити всяку городину. Без тями ти, сказав Овдій Гора, в'яжи коші у велику в'язанку, просись на віз чи на машину — й гайда на ярмарок, матимеш непоганий виторг...

— Пора вже обідати,— каже Катерина.

— Нароблюся спершу, а вже тоді до обіду візьмусь.

І коли сонце над обрієм схилилося — знову Катерина:

— Вечеряти пора, бо захлянеш зовсім.

— Ось іще одного коша, бо шкода кидати.

Зрештою смеркає, і Овдій Гора, нарешті, виходить із хлівця. Виходить не сам, а зі своєю вірною гармошкою, несе її на грудях, як дитину. Обережно кладе на лавочці під хатою, й Катерина зливає йому на руки. Вмивається холодною водою довго, пирскає, сміється й так само довго витирається рушником — витирає руки, обличчя, шию, груди.

Стіл застелено скатертиною, на столі накраяний хліб, пляшка горілки, дерев'яна ложка, ніж. Катерина проворно наливає гарячої страви в череп'яну миску і, парую-чу, ставить перед Овдієм Горою. Для себе миску не ставить і сама за стіл не сідає — усе човпеться по хаті, наче й справді має багато всякої мороки.

— Ти б, Катерино, закропилась, га? — припрошує Овдій Гора, випивши чарчину.— Закропишся, то й розвидниться на душі.

Катерина, звісно, відмовляється. І крадькома стежить, як Овдій їсть. Спершу крадькома, а потім уже не криючись — як їсть страву, як хліб кусає. Вона зараз бачить його хазяїном у хаті, бачить намореним, виробленим, і їй такі приємні його втома, голод і виробленість. Дивиться на Овдія, а мовби бачить свого покійного чоловіка, якого вже десь у Німеччині вбило...

Повечерявши, Гора бере до рук гармошку і, підморгнувши Катерині, починає награвати. Спершу тільки настроюється — сам настроюється й гармошку настроює, а потім питає:

— То якої?

Катерина знічується, не відповідає — це ж музика із хати вирветься, ген куди полине по вулиці. Знову всі знатимуть, хто до неї навідався, знову казатимуть, що вдова веселиться. Катерина мовчить, але Овдій Гора вже чує музику в самому собі, чує в легких грудях гармошки.

— «Посіяла огірочки»! — оголошує на всю хату.

Грає невимушено, легко, мелодія сама снується, в'ється, либонь, таки з його, Овдієвого єства, виливається, а не з гармошки. А може, гармошка зараз стала одним цілим із його душею, це вона озивається, тужить, радіє голосом гармошки?

І так само зараз грає весь він, Овдій Гора, якому вже піввіку, який так багато виніс на своїх плечах, але виніс не гнучись, не стогнучи, не скаржачись,— отже, грає зараз він своїми навдивовижу виразними карими очима, в які, здається, так легко закохатись; грає гострокрилими бровами, що весь час у лукавому, веселому польоті; грає усміхом на запалих смаглих щоках, котрі, мабуть, віддзеркалюють той усміх із безмеж сердечних; грає чуттєвими своїми губами, які перебувають у безмовному русі, але їхня безмовність така красномовна й виразиста! Грає Овдій Гора плечима, грудьми, головою, руками, ногами, й погляд його ширяє по хаті, найчастіше зупиняючись на Катерині.

— Пізно вже,— каже вона, коли Овдій Гора доводить мелодію до кінця, коли, здається, останній звук, тануч, тремтить і здригається не так у тілі гармошки, як у споночілій хаті.

— Будем грати,— заперечує він і, підморгуючи обóма бровами, оголошує: — Вальс «На сопках Маньчжурії»!

Скінчивши вальс «На сопках Маньчжурії», Овдій Гора, без будь-якої перерви, переходить до «Шкільного вальсу», далі грає «Катюшу», «Яким ти був, таким зостався». Гармошка сміється й плаче в його руках, гармошка кожного разу силкується передати новий настрій, у який із новою мелодією впадає Овдій Гора, а в цей час Катерину мовби хвилі починають гойдати. Й чим довше, завзятіше й натхненніше грає Гора, тим вищі й густіші хвилі гойдають жінку, хвилі музики-журби, музики-радості, і їй починає паморочитись у голові, б'є хмелем і гіркою, незрозумілою тривогою...

Вже таки пізно, й Катерина береться стелити ліжко. Неквапно дістає зі скрині полотняне простирадло, покачане качалкою та рублем, неквапно стелить, ощадливими рухами збиває дві подушки, щоб вищі були, пухкіші. Постеливши, надовго виходить надвір, а може, в комору й повертається вже тоді, коли Овдій Гора роздягнувся і, розкинувши руки, спить у ліжку, а поряд, на скрині, так само відпочиває вірна сестра гармошка. Обоє напрацювалися за день, наспівались і, наморившись, відпочивають. Катерина, пересуваючись, мов тінь, умощується на лежанці й довго лежить із розплющеними очима — не дрімається їй і не куняється...

Наступного ранку Овдій Гора снідає й одразу поспішає в хлівець, де знову береться до кошів. З лугової лози й справді виходять коші-дзвоники, коші-писанки, коші-цяцянки, й чоловік порається біля них цілий день, до смерку... Вечеряє, Катерина знову побожно стежить за зголоднілим чоловіком, наче то для неї найбільше щастя — нагодувати намореного від роботи Овдія Гору! Й знову — «Підмосковні вечори», «Давно не бував я в Донбасі» та інші пісні, і музика, звісно, виривається з хати, плине по нічному селу, і, мабуть, не одне подумає — знову вдова веселиться, знову хата розсідається від гульбища.

У неділю вдосвіта, пов'язавши коші у дві великі в'язанки, Овдій Гора проводжає Катерину на машину, що йде в районне містечко, помагає висадити барвистий лозиновий товар у кузов, а потім стоїть і дивиться, як по дорозі віддаляється грузовик, Катерина в грузовику, а біля неї розкішні грона кошів. Машина віддаляється,

вже й зникла за поворотом, і Овдія Гору повиває легкий жаль, наче щось було в його житті гарне, добре, легке — й зникло раптово, пропавши ген-ген у дорожній куряві.

Щось вабить Овдія Гору пройтись околицею сільською, околицею, де жито спіє, половіє, де вишні та черешні стоять у розсипищах дозрілих ягід. Із ярка в ярок переходить; із одних пахощів розквітлого, розбуялого зела переміщається в другі пахощі,— славно тут зараз, а ще краще буде восени, коли ожина чорнітиме, наче хтось пригорщами накидає її під лапате листя; скільки тут терну, скільки калини — баби й дітиська не визбирають, хоч і скільки навідуються, то багато ягід на зиму зостається — для пташок смачний корм, особливо ж у сніговії, в морози.

У низинці, затіненій вербами, Овдій Гора п'є з кринички воду — п'є довго, з передихом, відпочиваючи, п'є так, мовби хоче всю вибрати з грудей землі, забрати її силу, а потім лежить горілиць і дивиться в небо. Поряд на траві лежить гармошка. В Овдієвих, пойнятих неясною мислю, очах відображаються хмари, небо, птахи, й вони стають такими бездонними, що, мабуть, здатні відобразити й те, що криється не тільки на цьому світі, а й на тому...

А що зараз відображається, що народжується в співучій душі гармошки? Мабуть, відображається щось, мабуть, народжується, та сама не скаже, очікує, коли Овдій Гора запитає в неї, тоді й розповість.

Передрімавши, Овдій Гора зводиться...

За білими березами біліє хата на околиці, голубими вікнами переморгується, наче здалеку помітила Гору, припрошує. Іде — й на хату дивиться, а хата на нього, не відвертається. І так чудно чомусь стає Овдієві Горі, що він усміхається сам собі, а може, не так сам собі, як білій хаті за білими березами?

Русяве дівчатко з півнем на руках вигулькнуло з-за причілка; півень тривожно скрикував і силкувався випручати червоні крила; цвів барвистий гребінь, цвіло підгарля. Забачивши Овдія Гору, дівчатко випустило півня, побігло до воріт і, рум'яне, з червоним бантом у косах, було схоже на великий польовий мак, що хвилюється на вітрі.

— З півнями бавишся, Даринко?

— В чужий город іде й курей за собою кличе, то зловила, щоб волі не дати.

Розбишакуваті очі півнячі, тугі, налляті кров'ю, ось-ось, здавалось, вискочать од шаленства з очниць, вискочать і покотяться по землі.

— Заходьте,— припрошувала дівчинка,— мати на кароварні, а я сама пораюсь біля хати.

Овдій Гора взяв півня у дівчинки, зачинив у погрібнику — півень кудкудакнув обурено, а потім став сваритися сердито. Даринка засміялась, а за нею й Овдій Гора зареготав, що покараний півень так гнівається.

— А я скучила за вами,— сказала Даринка.

— І я за тобою скучив. Що там, думаю, Даринка поробляє? А вона, бач, із півнем воює, ніяк не спрaвиться. Ну, вдвох ми йому волі не дамо, вкоськаємо.— Поклав гармошку під кущем півонії.— Хай полежить отут... Хай полежить, а ми до діла приступимо... Бач, як покинув огорожу недогороджену, так і стоїть.

— На вас очікує,— пояснила Даринка.

— На кого ж, як не на мене. Треба до пуття доводити, правда?

— Треба,— згодилась дівчинка.— Й мати каже, що треба.

Овдій Гора взяв заступа й почав копати ями під стовпці. Викопав одну, другу, третю. Стовпці вже раніше заготував, і жердини, й штахетини. Тепер Даринка тягала з повітки по кілька штахетин і складала поблизу. Потім вона й стовпці помагала ставити в ями, помагала засипати землею, втоптувала ногами. Овдій Гора хвалив:

— Славна в матері помічниця росте.

— Грядки вдвох попололи, а кролів сама годую і курей. Батько наш де? Одцурався і листів не пише. А таку матір, як у мене, хай спробує знайти!

— А назад прийняли б, якби повернувся?

— Якби повернувся? — задумалась Даринка. І всміхнулась: — Хай би повертався!

— Любиш батька, еге?

— Хіба я знаю? — посмутнівши, відказала Даринка.

— Батька треба любити...

— А мати каже, що він волоцюга!.. Не кажіть їй, а батька теж люблю.

Так вони розмовляли й трудились удвох — Овдій Гора й Даринка. Було закопано стовпці в землю, прибито до

них поздовжні жердини-дошки, згори та знизу, й тепер Овдій прицвяховував штахетини. Городив огорожу, бо повз обійстя лежала дорога в поле, а по дорозі ганяли колгоспну череду на пашу, то не одна товаряка норовила вскочити на город. Та й де ж це видано, щоб хата стояла необгороджена? Однаково, що чоловік забув підперезатись чи баба стара не накинула хустку на голову, йде між людей голомоза, світить вискубаною мичкою сивого волосся...

Свіжа, що не зчорніла від негоди, огорожа таки була схожа на святковий поясок, яким ось підперезалась біла хата за білими березами. Й Даринчина мати, повертаючись із короварні, ще з вулиці загледіла той веселий поясок, здогадалась, чиїх то рук робота — авжеж, Овдія Макаровича. Що вже добрий чоловік — увосени допоміг картоплю викопати й до погреба поносив, навесні помагав орати й садити. А то стелю в коморі пересипав, бо вже валилась, а то десь зайця вполює, принесе чи обновку для Даринки купить. Навідується раз чи два на місяць, а хотілося б, щоб частіше,— душа відкрита в нього, й Даринка тягнеться до щирого тепла...

Вже споночіло, огорожу доведено до пуття; норовливий півень із курми вже забрались на сідало; високий місяць палає над зеленим селом, над польовими безмежжями; в хаті на столі зібрано вечерю, а за столом сидить троє — Овдій Гора, Даринка, її мати... Сидять, наче одна сім'я, вечеряють, і мати розказує Овдію Макаровичу за всі свої денні клопоти. Авжеж, бо мусить комусь розповісти — й за короварню, й за теляток, і за те, як позавчора вибраковували худобу і як плакала доярка Настя, з чиєї групи вибракували двох старих молочниць. А ще говорить за те, що Даринка восени йде до першого класу, і хай би дитина вчилась, бо метикована, вже читати навчилась і писати. Овдій Гора підтакує, і так у мирній бесіді минає їхня вечеря, й чомусь дедалі більше Даринці здається, що Овдій Гора і є її рідний батько, який, нарешті, повернувся додому і якого вона давно любила, любить, любитиме.

— А тепер хай гармошка погpає, правда? — по вечері озивається Овдій Гора до Даринки.— Хай погpає, бо за цілий день ох і знудилася за музикою, за піснею, еге?

І людям, які в цю пізню пору проходять мимо хати під білими березами, здається, що то, світячи золотими

вікнами, грає сама хата. Грає то тихіше, пригашуючи звуки, то лункіше, надаючи звукам сили, бажання рватись у нічний простір. Хата, здається, ось-ось розсядеться від тієї могутньої гри, розсядеться, стіни опадуть, і тоді перед враженими людьми, перед здивованими зорями постане не видиво, а сама жива музика, що зараз буйнує там. Постане, як чарівна казкова квітка, небачена, що весь час змінює свій вигляд, форму пелюсток, а пелюстки не зостаються одного кольору, вони то пурпурові, то блакитні, прекрасна квітка-музика пульсує, дихає, живе.

Так грає вночі хата під білими березами. Звучать мелодії, що народились уперше і більше ніколи не повторяться. Хата грає також «Розпрягайте, хлопці, коні», а вже потім «Суліко», за «Суліко» чується пісня про Москву, про те, як «утро красит нежным светом стены древнего Кремля», потім «Реве та стогне Дніпр широкий», про місяць, про кохання, про розлуку. Надто ж ревно виграє хата пісень про розлуку, аж, здається, далекі зорі починають плакати золотими слізьми...

Зрештою, протяжно затремтівши останнім звуком, хата затиха, і той протяжний звук видається схлипуванням, зітханням, за яким криється так багато невисповіданого, невиспіваного!

Й тоді Даринчина мати йде до шафи, дістає там щось серед одягу й каже Овдію Горі:

— В місті була минулого тижня, купила...

— Для кого? — запитує, розглядаючи кремову сорочку в жіночих руках.

— Та для вас, Овдію Макаровичу... Приміряйте, чи підійде, чи комір не вузький...

Сорочка — саме впору, й Овдій Гора в обновці молодшає, вродливішає. І вони зараз утрьох раді обновці, а найдужче, мабуть, сам Овдій Гора, що полум'яніє карими гарячими очима так нестримно, наче в цю щасливу хвилю весь обернувся на їхній вогонь карий!

«Якби ж йому на десять весен менше — і не вагалася б, і не боялася б!.. Хто скаже, що на пенсію вийшов, що на фронті покалічило? Живе зі старенькою матір'ю, а жінку бомбою накрило — й треба ж таке горе людині! А хто скаже, що з дня в день носить горе з собою?.. Якби на десять весен менше — і не задумалася б!..»

Спить Овдій Гора на горищі в сіні, що пахне лугом, а вірна сестра-гармошка задрімала в хаті біля телевізора,

й обом їм — гармошці і телевізору — мабуть, усю ніч сняться однакові сни, в які не зазирнути навіть меткій, допитливій Даринці...

А ще через день бачать Овдія Гору в сільському буфеті, біля автобусної зупинки. Тут вічно товчеться всякий люд — чи зайшли перекусити смаженим хеком, привезеним аж із району, чи «роздушити» пляшку червоного міцного на двох, чи вгамувати спрагу бочковим пивом, доставленим, кажуть, із Чехословаччини. Овдій Гора стоїть за високою, на дві полички — верхню й нижню — стойкою, зодягнутий у нову кремову сорочку, поголений, виблискує карими очима, й усмішка в нього теж чи не кара. Люди заходять, виходять, і кожне подивиться на Овдія Гору, перемовиться, й кожному він щедро побажає — чи доброго дня, чи здоров'я, чи благополуччя. В руках тримає свою нерозлучну гармошку, яка ще до пори, до часу мовчить, але до якої пори, до якого часу? Зрештою, хильнувши пива, яким мало не кожен вважає за честь пригостити Овдія Гору, він добуває з гармошки перший, випадковий звук. Та коли за ним народжується другий, то перший уже не видається випадковим, перший був наче спалахом, сигналом, і тепер мелодія поснувалась, як молодий, із громом, дощ із літнього неба.

Про що той дощ і грім слухняної гармошки? А мабуть, про те, як живеться-можеться Овдію Горі, що йому за радість, а що за біль. І люди слухають, бо кому ж не цікаво заглянути в чуже серце, поспівчувати горю?

А потім починає співати. Голос у Овдія Гори щемливо щирий, пронизливо чистий, гострим крилом своїм він одразу черкнув по душах так, що стало добре й водночас жаль чогось. Жаль, що голос звучить — і тане? Жаль, що почуття зникає разом із голосом? Що не вернути радості, яка несподівано навідала єство?

Овдій Гора співав, сяючи навсібіч карими очима. Славне це було сяяння, якесь бездонне, нескінченне, й воно зараз виражало його натхнення, доброту; від сяяння цього було світліше, святковіше в тіснуватому приміщенні, й кожному воно діставалось — щедро, багато!

Я не тоскую,
только другую
я не смогу полюбить,—

співав Овдій Гора, співав так, що не можна було не повірити; й не одному подумалось про жінку, яка вразила колись серце любов'ю, вразила так, що й досі озивається болем.

До нього підходили, ставили кухоль пива, клали пиріжок із капустою, просили заспівати щось. І Овдій Гора не відмовлявся, бо знав усі пісні, жили в його грудях — безкраїх, безмежних — так, як живуть птахи в цьому вільному неоглядному світі. Одні відвідувачі зникали, появлялись інші, а Овдій Гора все ще не міг награтись, не міг наспіватись, хмеліючи, здається, не так від спожитого пива, як від пісенного буйноквіту, що шалів у душі...

Куди ж це він подався сизого надвечір'я?

Ось простує через село, поминув сільраду, колгоспну контору, школу, клуб, ось уже й на околиці. На околиці не звернув ні ліворуч, ні праворуч, а білою дорогою в поле вийшов. Гармошка йому висить через плече, й на гармошці зараз тільки сонячне проміння виграє якісь беззвучні пісні. Та ще вітрець теплий налітає зрідка, теж хоче заграти якусь мелодію на гармошці і, мабуть, таки грає, але теж беззвучну. Ластівка, над житом стелячись, над самою землею летячи, мало не вдарилась грудьми в гармошку,— можливо, теж хотіла дістати з неї якийсь звук, тільки їй відомий...

Простує Овдій Гора до сусіднього села, що вже ген показалось на схилі балки, І там, на схилі балки, під яворами стоїть хатина, яку вже треба перекривати, авжеж, здирати старі сніпки й покривати хату шифером. А шифер уже з місяць як завезено, і вже зо два тижні, як Овдій Гора пообіцяв навідатись і впоратися з усією роботою. Та й як було не пообіцяти, коли без чоловічих рук там не обійдешся, а чоловічих рук на хазяйстві нема, так і не прийшли туди чоловічі руки, ніколи не було...

Вже й звечоріло, вже й Овдій Гора до чужого села вступив.

Гармошка йому через плече висить, вірна сестра... Зів'ялий листочок упав із придорожньої акації на гармошку, наче й він заграти схотів. А може, заграв, а може, добув нечутний звук — і, кружляючи, злетів на землю...

Перезва

У Закриниччі в цей суботній день грали кілька весіль — виходила заміж бібліотекарка за вчителя фізкультури, брало шлюб двоє вчорашніх випускників школи, що вступали у плодоовочевий технікум у Чернятині й так-таки цього року не вступили. А також одружувався Макар Червоношапка, тракторист, парубок років двадцяти шести. Раніше, до армії, на нього й уваги не звертали — був щупленький, вузькоплечий, хирлявий, та після армії за два роки у Воркуті, куди їздив на заробітки, Макара так раптово витягло вгору, роздало в плечах, надуло груди, що тепер трудно було впізнати, мовби й не тим самим чоловіком повернувся до Закриниччя. Коли йшов по вулиці, світилося здоров'ям налите обличчя, тернові очі мерехтіли сутінково, широко напнуті брови скидались на дві тятиви лука, й дівчата, що траплялись назустріч, мимоволі затамовували віддих і затримували на Червоношапці довгі погляди.

Нині брав шлюб із Наталкою Зважій, старшою дочкою того Зважія, котрий, власне, й навчив колись Червоношапку поїхати у Воркуту, де сам колись працював на лісорозробках. Того Зважія, про якого щороку їхнє сільське радіо, що містилось у колгоспній конторі, передавало так: «Семен Михайлович Зважій за два робочі дні закінчив посів вівса і вико-вівсяної суміші при відмінній якості виконаної роботи».

Наталка, що була за няню в колгоспних яслах, видалась красунею, перебирала хлопцями, крутила, мов циган сонцем,— усе шукала кращої пари. В Закриниччі стали подейкувати, що при такій конозистій вдачі Наталці недовго і вік звікувати в дівках, що скоро ніхто й не гляне в її бік, та неспогадано — і для батька з ма-

тір'ю неспогадано, й для товаришок своїх — надумала віддатися за Макара Червоношапку, котрий навесні повернувся додому. І не зустрічались раніше, й не листувались, коли хлопець тинявся по заробітках, і не гадала Наталка ніколи, що поєднає свою долю з Макаровою, аж тут ні сіло ні впало цієї суботи розписуються, вже весілля.

Першого дня мали гуляти в молодої. Червоношапка, молодий, разом зі своїми дружбами вже в поранкову годину йшов до Наталки. І тут неподалік од її подвір'я, у тісненькій вуличці, обсадженій яворами, Червоношапку та його дружб перестріла ватага хлопців — давай викуп за молоду, інакше не пропустимо.

Червоношапка, звісно, не став порушувати звичаю, який здавен вівся в Закриниччі і полягав у тому, що молодий дає викуп за молоду тим хлопцям, що живуть на її вулиці, хто, може, теж крадькома накидав на неї оком, тільки ж, бачте, одному пощастило, і той щасливець — саме він, Червоношапка. Та, може, йому й подобалось, що хлопці вимагають викупу за Наталку, приємно було догодити їм.

А що викуп уже стояв заздалегідь зготовлений у сінях тестя й тещі, то дружби за якусь хвилю й принесли — цілий кошик із наїдками й напоями. Ватага зраділа з такої щедрості, тут-таки під осінніми яворами пригубили за здоров'я молодих, і Червоношапка з дружбами вже хотів пройти вперед, як зненацька з ним груди в груди зіткнулись, не пускаючи, й сказали:

— То викуп для хлопців, а мені? Ти ж бо знаєш, я не п'ю.

Стоячи груди в груди, запитував Максим Броварник, який на суботу й неділю наїжджав до батька-матері з міста, де вчився в сільськогосподарському інституті на агронома. Під розлетистими бровами м'яким полум'ям горіли по-дівочому блакитні очі. Чутливі ніздрі горбкуватого носа здригалися напруженими розкриллями, виказуючи збудженість. Броварник закінчував школу років на три-чотири пізніше від Червоношапки, й вони, звісно, ніколи не товаришували, а тепер, зустрічаючись, тільки здоровкались чи якимись незначущими словами перекидались про сільську всячину.

— Викуп для всіх один,— відказав Червоношапка, ще й сам до пуття не відаючи, як поставитись до почутого.

— За таку наречену можна й не постояти в ціні,— зламуючи брову, мовив Броварник.— Береш найкращу дівчину в Закриниччі.

Червоношапка — рум'яний, упевнений — хвилю якусь міркував, як то йому вчинити перед здивованими дружбами, а потім зважився і, сягнувши в нагрудну кишеню, дістав гаманець.

— Бери,— простягнув Броварнику зелененьких п'ятдесят карбованців.— Раз перезва, то перезва, раз викуп, то викуп. За найкращу дівчину в Закриниччі не шкода.

Святково зодягнуті, ще з учорашнього дня захмелені дружби всміхнулись, горді за молодого. Броварник узяв гроші й ледь-ледь скривив губи, наче невдоволений.

— Авжеж, мало,— наче вгадавши його думки, згодився великодушний у цей день Червоношапка, даючи ще один зелененький папірець.— Бери, погуляєш у місті зі своїми студентами, розкажеш їм про мою Наталку. Я б за неї півсвіту віддав.

— Так любиш, еге? — зламуючи соколині брови свої, спитав Броварник.— Півсвіту?

— Ага, півсвіту, а решту світу — в додачу! — мовив щедрий Червоношапка, якому, певно, легко було зараз отакими словами розкидатись.

— То що, хлопці, приймаємо додачу? — поспитав Максим у друзів своїх.— Нехай іде молодий до Наталки?

— Нехай іде,— загомоніли.— Бо яке ж то весілля без молодого, вже відкупився.

Броварник із видимим жалем вступив дорогу — наче якби не схвальний голос усієї перезви, то він би чи й пропустив молодого з його дружбами. То він би чи й задовольнився отими двома зелененькими. Хто відає — може, захотів би взяти від Червоношапки й справді півсвіту, щоб вистачило для викупу.

— Приходьте на весілля,— запросив Червоношапка всю перезву оцю вуличну, радий зі своєї щедрості.— Хто нинъки на танцях не пообриває каблуки, то завтра вже підметки обірве.

Не один хлопець із перезви, проводжаючи поглядом Червоношапку, позаздрив молодому. Бо за якийсь місяць-другий зумів забити памороки самій Наталці, найвродливішій дівчині в Закриниччі! З військової частини, що стоїть у районі, мало не щонеділі добивалися в село

юні офіцери до сільських дівчат, а найперше — до Наталки, щоб, може, потанцювати з нею в клубі. Дехто з сусідніх сіл навідувався, та закриниччянські хлопці потолкували ладком із кожним окремо, вони хутко забули дорогу. Отже, не поталанило ні чужим, ні своїм.

Перезва, примовкнувши, якийсь час дивилась, як попід яворами віддаляється молодий — твердо ступаючи, гордо несучи голову. Бо не тільки хлопці, не тільки Закриниччя склало йому високу ціну за цей шлюб із Наталкою, а й сам собі склав Червоношапка не меншу.

Перезва діловито, весело стала поратись коло викупу, сиплючи то солоні, то приперчені дотепи. Максим Броварник якийсь час човпів за спинами в хлопців, а потім, зсутуливши плечі, геть почвалав. Тоскна злість негадано опосіла душу, день став немилий. Закриниччя рідне стало чуже, й він у Закриниччі теж чужий.

Прийшовши додому, сів під хлівцем, запалив цигарку. Видалась несмачною, то притоптав, затягнувся другою — й ця не ліпша... Казала мати позносити в погрібник гарбузи, ген повилягались у городі, мов підсвинки, та не хотілося зводитись. Наблизився зі здушеним сокорінням півень, поблимував на Максима кривавим оком — не владав рукою, щоб прогнати.

Ганна, сестра, саму себе поштиво з сіней винесла. Тілиста, з копицею білястого волосся на голові, Ганна вічно клопоталась обновами, любила їх, а відтак уже й себе в тих обновах. І водночас працьовитішої від неї, мабуть, не було на все Закриниччя.

— А ти чому не на весіллі? — поспитала в брата переливчастим голоском, який вважала однією зі своїх дівочих приваб.— Чого надувся сичем?

— До кого ж мені йти? — похмуро запитав Максим, байдуже оглядаючи розцяцьковану сестру.

— Наче нема до кого! — нітрохи не сердячись на байдужість у братовому погляді, відказала Ганна.— Я ось до Наталки зібралась, ходімо разом, за руку заведу.

— Та веди вже когось іншого, коли охота, а я вдома посиджу. Та й на автобус пора готуватись, бо потім до міста чим доберусь?

— Доберешся! Та й не гріх запізнитись на якийсь деньок!

— А чого мені спізнюватись, коли можу вчасно дістатись?

— Ой Максиме! — хитрувато й докірливо мовила сестра.— Злостись чи не злостись, а назад уже нічого не вернеш. Думаєш, не знаю, чого не хочеш іти до Наталки на весілля?

— А чого? — дивився некліпливим поглядом.

— Якби не любив, то не сидів би отут сичем. Любиш Наталку, тому й злостишся.

Примружився, самі лише скалки зіниць золотаво тліли. А по обличчю наче рожевим димком війнуло — мабуть, кров ударила в голову. Сказав якомога недбаліше:

— Дівчат багато, всіх не перелюбиш. Та й чи зійшовся світ клином на Наталці?

— Говори-балакай! Того й злостишся, що з-під носа в тебе вихопили,— з видимою образою за свого брата говорила Ганна, і її високі груди пружно здригались.— Уже не вернеш, пізно! То раніше з-під вінця викрадали наречених, тепер так не водиться... Таку дівчину прогавив!

— Ну-ну! — з погрозою в голосі буркнув Максим.— Нікого я не прогавив, моє не втече від мене.

— Еге, не втече,— перекривила сестра.— Ждатиме, поки почухаєшся... Якби не був таким гордим, то, може, нинькі твоє весілля справляли... Ото по губах текло, а в рот не попало!

— Бо гордий,— уже спокійніше відказав.— Коло неї завжди череда хлопців гарнасувалась.

— А чи Наталка не варта, щоб гарнасувалась череда? Та коли хочеш знати...— Затнулась, наче вагалась говорити, і все-таки сказала: — Коли хочеш знати, вона про тебе найбільше й думала!

— Брешеш,— недовірливо мовив Максим. Проте вже не мружився, очі пом'якшали, наче крига в них зісподу підплила талою водою. І повторив майже радісно: — Брешеш!

— Ти не гордий, а тюхтій,— уже не дорікала, а сварила сестра.— Кращої пари тобі не знайти, ото всеньке життя кусатимеш собі лікті тепер, облизуватимешся!

— А то ще вилами по воді писано, хто облизуватиметься.

— Чого там вилами по воді? Розпишуть їх у сільраді, як і всіх, і не вилами, а пером. Хоч би пішов на весілля та подивився, як беруть шлюб, колись би знадобилось.

— Казав глухий — почуємо, казав сліпий — побачимо...

— Ну, жартуй, коли жартується, а я сама піду.

Максим завів батькові «Жигулі», що стояли біля колодязя, гайнув із подвір'я так хутко, що червоний півень ледве встиг вискочити з-під коліс. Уже за воротьми збагнув, що доведеться їхати повз Наталчину хату,— й проскочив мимо обійстя, навіть скоса не глянувши. І тут, звернувши на сусідню вуличку, несподівано мусив загальмувати.

Мусив загальмувати, бо тісні береги вулички заповнили барвисті хвилі весільного потоку. Десь там у голові потоку, що губився поміж ясенами, йшла Наталка у білій фаті, йшов Червоношапка в святковому костюмі, грав духовий оркестр, найнятий на цукровому заводі в сусідньому селі, там ішли дружби, світилки, бігли діти, статечно простували батьки й матері молодої та молодого. Рожево горіла збита догори курява, линули розсипчасті, якісь задушливі звуки маршу, з ясенів спадало воскове листя — і все це було зараз таке нестерпне Максимові Броварнику, що він не міг перечікувати, коли потік вихлюпнеться з тісних берегів вулички. Здав «Жигулі» назад, в'їхав на чиєсь обійстя, розвернувся тут — і повернув назад, до ставу. Промчав мокрим лугом, стежиною проскочив через верболози і вже тоді опинився на околиці.

Полівка повела через озимину, що розгорнула наобіч молодесенькі свої крила, й Броварник зараз і сам не відав та не тямив, куди летить. Зрештою, мав спинитись, бо полівка вибігла на ріллю й машину почало трусити.

Чорнозем розіллявся-розтікся до самого обрію, лежав пустельний, де-не-де сивасто переблискував. Лише опинившись у полі, Броварник здивувався: яка трясця занесла сюди? Навіщо тікав із Закриниччя, мовби за ним чорти гнались? Якщо й чорти, то сидять у ньому, а від себе не втечеш ні на «Жигулях», ні...

Трохи оговтався, й тоді спливли в пам'яті слова, сказані сестрою: «Коли хочеш знати, вона про тебе найбільше й думала!» І ручайки кволої радості, які під хлівцем ледь-ледь стали підточувати єство, тепер дужим потоком заполонили всього Броварника. Мовби несподівано йому розвиднилось отут посеред чорної ріллі, стало

видно не тільки від обрію до обрію, не тільки прозирнув у свою душу, а й у Наталчину зумів заглянути.

Радів — і водночас лаяв себе. Авжеж, дурень, телепень! Так, із-за рогу мішком прибитий! Звісно, з лопуцька, а не з чогось ліпшого! Не міг перебороти свою гордість, бачте, гідність його була ображена, що біля Наталки ціла череда завжди гарнасувалась! А чи вона зважала на ту череду? Не могла дочекатись, коли прийде він, Броварник, то діждалась Червоношапку з Воркути, бо ж треба за когось вийти заміж, щоб і справді не засидітись у старих дівках.

Ген, удалечині, Закриниччя лежить довкола великого ставу, що туманно посвічує застиглим оловом осінньої води. Вже, певно, весілля повертається з сільради, можливо, й повернулось... І Броварник зараз дивиться на рідне село, як завойовник, тільки от орди під його рукою не було, замість орди — лише дике сум'яття почуттів.

А може, сестра пожартувала? Адже любила допекти братові, який посміювався з її пристрасті наряджатись, бігати за обновками, за парфумами. Та ні, сказала правду. Й Броварника дедалі дужче опановувала радість, що його потаємне почуття було так само потаємно розділено. Що, можливо, зараз на своєму весіллі Наталка з жалем згадує і про нього, даремно виглядаючи поміж гостей.

І чого опинився в полі? Вже позбувся розпачу і, ще не відаючи, що чинитиме, сів у «Жигулі» й погнав до Закриниччя так само хутко, як недавно тікав світ за очі.

Машину поставив у вулиці, неквапом вийшов, неквапом ступив на подвір'я, роззираючися з висоти свого росту на весільчан, що товклись попід хатою. Свавільна усмішечка, яку Броварник і не спитувався пригасити, тремтіла на устах. Наблизився до чоловіків — гомоніли про цукрові буряки, що, викопані, лежали в полі і їх слід було вивезти на завод,— і слухав із таким виразом на обличчі, мовби тут або розмова ніяка не точилась, або ж сам думками своїми витав десь у небесах.

На сінешньому порозі показався Червоношапка — золотий ланцюжок від годинника звисає з нагрудної кишені, на пальці правої руки обручальний перстень теж сяє щирим золотом — і, помітивши Максима, пішов до нього, розставивши руки для обіймів, наче, нарешті, дочекався найдорожчого свого гостя-друга.

— Ну, ти її бачив, га? Ти її бачив? — мало не захлинаючись од щастя, гомонів молодий, одводячи Броварника далі від дядьків на причілок хати.— В Закриниччі ще ніколи такої молодої не бачили й не побачать! Я для неї знаєш скільки заробив? Не на один день вистачить! Я ще там думав — повернуся в Закриниччя, то найкращу дівчину собі виберу, не відмовить. Приїжджаю, аж тут найкраща — Наталка! Кращої немає, правда? Ну, думаю, ось кого любитиму, хто мене полюбить! Я хлопцям дав викуп — відро горілки, та це ж крапля! Я тобі дав сто карбованців — хіба це гроші за Наталку? Віддав би півсвіту, цілий світ — і однаково мало, бо така вона славна.

— Любиш? — із тією самою свавільною усмішечкою поспитав Броварник.

— Руку мою бачиш? — розчепірив корчувату долоню.— Ще півроку тому не знав, для кого робить оця рука, хоча й робила для когось, робила! А тепер знаю — для Наталки мозолями обростала. Відтяв би за Наталку не задумуючись. То я більше, ніж люблю! Ось тут вона тепер мені,— долонею по грудях ударив.— Ось тут вона,— по крутому лобі ляснув.— Ніколи вже не вирву, й ніхто мені не вирве. Скажи, чи може хтось у мене відняти зароблене? Отак підійти, взяти за барки й сказати — віддай? Та я кусався б, зубами горло перегриз, а не віддав свого!

Так одчайдушно говорилось, так запекло мерехтіли сутінкові тернові очі, що усмішечка сама сповзла Броварникові з уст і вже дивився на молодого не те що з острахом чи здивуванням, а найперше недовірливо. Бо не міг і в думках собі покласти, що любов здатна так осліпити людину, що цією осліпленою людиною може виявитись Червоношапка.

— Та я для Наталки всього свого життя не пошкодую! На рік пошлю вчитись у пединститут заочно, бач, як дітей любить — із ясел не вилазить. Не тільки тобі вчитись, ні, хай і вона вчиться. Раз влада наша дає — все треба брати, нащо залишати комусь? Чужий тобі не подякує, тільки посміється, а кому охота пошитися в дурні? Я Наталці свою любов, а вона мені свою, й ми квити, й так на всеньке життя. Хату поставлю на горбку біля ставу, там садиба моєї покійної баби. А сам, кляну́ся, Героєм Соцпраці стану, щоб Наталку мою не тільки

в Закриниччі шанували... Думаєш, не знаю, скільки залицяльників біля неї кружляло, як мухи? А всі вп'іймали облизня, гарбузової каші скуштували!

Постать Червоношапчина дихала силою, в кожному його русі чулась невпокореність дужої вдачі, вивірена певність. Коли він таким став? І невже в тому щупленькому мовчакуватому хлопчині, який колись бігав по Закриниччю, крився нинішній Червоношапка,— затятий, владний?

— А про Наталку вже й славу встигли розпустити недобру по селу. Хіба винувата в тому, що всім подобається? А я не побоявся ніякої слави, от! — Червоношапка стис кулаки й повторив: — Не побоявся! А якби навіть,— міняючи вираз обличчя на змовницький, сказав Червоношапка,— й завинила в чомусь, то що? Хіба хтось є без гріха? Нема таких, щоб бодай у думках не согрішили. Я далеко вештався, а то ще б не таку славу могли розпустити про мене!

Молочні павутинки бабиного літа пливли в повітрі — вісники лагідної години. Причулось Броварникові, а чи й справді в сизих високостях пролунали скрики диких гусей? Задер голову, вистежуючи перелітних птахів,— пустельно вгорі, безмежно. Але ж не могли ті пташині згуки прощальні непевним відлунням зродитись просто в душі...

— Й Наталка прикипіла до мене,— ділився Червоношапка, дужою рукою обіймаючи Максима за плечі, і голос гув у грудях, як у бодні.— Полюбила навічно мене, до скону!

— Навічно? — саме зірвалось у Броварника, пригнобленого тією відвертістю.— До скону?

— Любов! — сапко видихнув молодий, і весь вид його палав торжеством.— А ти любив кого-небудь? Де тобі! Якби любив, хіба тинявся б досі нежонатим?

— Любив і люблю,— відчуваючи раптовий холодок у грудях, одказав Броварник.

— Та ну! Якусь у Закриниччі вподобав чи, може, в місті? Мабуть, в інституті, еге?

— Та ні, в Закриниччі,— мовив Максим, знімаючи з плеча Червоношапчину руку. І, дивлячися спідлоба, сказав — напродиво легко, без внутрішнього спротиву: — Наталку любив і люблю.

— Яку? — ще не здогадуючись, поспитав молодий і підморгнув лукаво.

— Наталку, з якою ти ниньки шлюб узяв.

— Ти що? — сахнувся Червоношапка. Дивився прямо й не те що сторопіло, а просто не ймучи віри. Хоч би замішання позначилось на обличчі, лють чи образа...

Й зареготав розкотисто. Від сміху здригалось не тільки тіло, а й, здається, тремтіли тернини очей. Максим Броварник не міг утямити причину цього буйного приступу веселощів і відчував, як дедалі дужче сповнюється гнівом.

— І ти... і ти...— поміж хвилями реготу прохоплювалися слова.

Максим переступив кущ чорнобривців, ступив на картоплисько, ладний тікати, щоб не чути дошкульного сміху. Червоношапка, отямившись, наздогнав, розставив довгі руки, наче ворини.

— О, вже й у пляшку поліз! Чого з весілля тікаєш? Ну, любиш Наталку, то й люби, мені не шкода. Її всі люблять, Наталки від того не убуває. Однаково мені дісталась, а я вже зі своїх рук не випущу. Дивитись не заборониш, то я й не забороняю!

«Та він що — прицюцькуватий? — з подивом думав Броварник.— А чи й справді люблять з Наталкою так, що ніякий чорт їм не страшний? Чуд-де-са-а-а!»

— А зі свого весілля не пущу, раз ти вже прийшов. Нам чого з тобою сваритись? Нема чого — ні батькам нашим, ні нам. Закінчиш інститут, агрономом станеш, то куди подасишся? Певно ж, у Закриниччя, не кудись. То чого нам гарикатись? У мирі треба жити, у злагоді, гайда... Ходімо до хати, поздоровиш Наталку, ну! Гостей багато з усіх усюдів, гуляємо не гірше, ніж люди.

Броварник трохи охолов. А може, зовсім не прицюцькуватий, а просто широка душа, щедряк-чесняк, як ото говориться — людина завтрашнього дня, яка позбулась ревнощів, яку не обходять низькі інстинкти? Що на душі — те й на язиці, еге? Хто відає, та чомусь не склав певного судження про Червоношапку, зле думалось про нього. Йти чи не йти? Не хотілось, а сила якась підштовхувала, направляла.

Сидів за святковим столом, де вже голоси шуміли, мов очерет у бурю. Від випитої горілки у думках спершу зачамрілось, а потім розгодинилось. Голова сестри

Ганни в сонячному промінні горіла, здається, кожною своєю ллянистою волокниною, й Броварник уникав дивитись у її бік, щоб не бачити сороміцьки розпашілих очей, котрі все розуміли й знали про нього. А також остерігався глянути туди, де сиділи молоді.

І дедалі більше здавалось, що тепер, після розмови з Червоношапкою в городі, про таємницю його почуттів усі довідались, перемовляються за спиною... Ти бач, молодому нітрохи не шкода, що люблять його Наталку, не ревнує, за барки не хапається. І силоміць на весілля затягнув — мовляв, надивляйся на моє щастя, не жалко. Й тепер ось сидиш принижений, не годен звестись і геть піти. Вдачі бракує, відваги?

Завирували танці на обійсті, і Броварник подався надвір, стояв серед хлопців, палячи цигарку. Дівчата самі підходили до Максима, запрошували на танок, проте не йшов, тільки раз у раз то нижню закусював губу, то верхню: бунтувалось йому всередині, крижаніло.

Коли почали танцювати молодий з молодою, Броварник не спускав із них погляду. Мабуть, Наталка вже знала, яка розмова недавно відбулась між її судженим Червоношапкою та Максимом, бо той зловив на собі один її шпаркий позирк, другий. «Хай знає,— мстиво думалось,— хай!..»

А ще йому безнадійно думалось про те, що ось зараз можна посадити Наталку в машину, викрасти з весілля, завезти в місто, жили б у гуртожитку або куток знімали десь, поки закінчить інститут. Отак посадити в «Жигулі» — й геть із Закриниччя, й гайда у білий світ, бо де ж іще знайде таку Наталку, чи зуміє когось полюбити?

Химери спадали на гадку, чудніші одна одної, й здавалось Броварникові, що вихід має бути, має бути неодмінно. Запросить Наталку на танок — і зізнається прямо, як недавно зізнався Червоношапці, ще, здається, не пізно все переінакшити, ще можна, можна...

Радіола, яку винесли з хати надвір, мовби тугувато зітхнула напруженими грудьми, і вже з перших звуків Броварник упізнав вальс, у якому йому давно кортіло потанцювати з Наталкою. Кортіло в їхньому сільському клубі, коли в суботу, приїжджаючи з міста, навідувався на вечори; кортіло і в місті, коли студенти в гуртожитку перед сном танцювали під музику, яку ловили при-

ймачем,— тоді мало не в кожній дівчині Броварнику бачилась Наталка, причувався її сміх.

І зараз, тільки війнуло вітерцем загонистих звуків вальсу, він, зборовши свою нерішучість, пішов хутко до молодої з молодим, остерігаючись, що ось вони самі зараз пустяться в танок.

І ще не встиг наблизитись, як молодий уже дивився в його бік, усміхаючись так дружньо, так доброзичливо, що міцно стиснуті Броварникові уста самі розклепились і в серці відтанув холодок.

— Запрошую на вальс,— мовив Броварник, спершу поглянувши на молоду, а потім переводячи погляд на Червоношапку, що ладен був, здається, кинутися в обійми.

— Наталко, йди,— не так згодився, як наказав Червоношапка. Наче зараз саме він побоювався, що молода може відмовити. І, щедрий, додав: — Хай і Максим потанцює з тобою, чого там!..

Танцювала Наталка легко, весь час угору дивлячись — понад головами весільчан, понад садком і хатою, понад Закриниччям. І коли з острахом, коли мигливим позирком Броварник дозволяв собі глянути на її обличчя, ставало так... ставало так, мовби він хоче порушити свято щастя, яке жило в кожному її русі, справжнє свято, на якому він був чужий і далекий... Мовби словами, які збирався сказати, хоче завинити не тільки перед весільчанами, Червоношапкою, родичами молодих, а й перед самим собою, перед отим почуттям, про яке він таки нікому не повинен був говорити, бо, зізнавшись перед Червоношапкою,— зрадив найсокровенніше в собі, що донині було таке чисте й неторкане. І вже, коли танцював із Наталкою, в ту скороминущу хвилю, майбутні слова, які тіснились у єстві, привиділись кволими, безсилими, щоб умістити всю правду його почуттів, і Наталчиних, і Червоношапчиних... Так, і Червоношапчиних, хоч і важко надавались до сприйняття, зовсім не надавались... Не надавались...

І, ще танцюючи з молодою, вже знав, що не скаже їй жодного слова.

Згодом стояв біля плоту, дивився на весілля... Боліло йому те, як щойно відводив Наталку до Червоношапки і як їй в очах, пойнятих радістю, мовби спалахнуло якесь німе запитання... Згадував пах, що йшов од її русявих

кіс, згадував здивований, такий рідний злам брови... Мало що могла набазікати сестра Ганна, то чи повинен вірити її словам!

І потім, сівши в машину, вже їдучи від весільного гамору, намагався втямити свою поведінку... Чому не зізнався самій Наталці — адже Червоношапці прямо сказав! І чому таки не посадив у «Жигулі», не спробував викрасти — адже це був його останній шанс, один на мільйон!

Звернув на своє обійстя, проте зостався за кермом, поклавши долоні на чоло, щоб остудити. Міркував — і нічого не міг з'ясувати. Кортіло вернутись назад, щоб знову бачити Наталку, і в той же час тримало щось тут, не пускало. Яка сила — гордості, любові?

Мимовільним жестом сягнув у нагрудну кишеню — що це? Ага, викуп, два папірці по п'ятдесят карбованців, сьогодні молодий виділив для перезви, не пошкодував, хвастаючися своїм багатством. «Бери, погуляєш зі своїми студентами, я б за неї півсвіту віддав!»

Тупо розглядав гроші, наче не вірив. Наче не вірив, що дали, що взяв. Оце за Наталку? Та Наталка сама півсвіту, сама цілий світ, хіба можна було давати викуп за неї — навіть жартома, навіть за звичаєм? Хіба можна було брати? Тримав на долоні зіжмакані гроші, дедалі дужче сповнюючись гніву до самого себе, зневаги.

Дали викуп — отже, продав. І якимось оддаленим своїм чуттям здогадувався, що несправедливий до Наталки, й до Червоношапки, й до себе, та йому зараз були необхідні оці картання, самобичування, уже не міг погамуватись. В уяві Броварника вчинок виріс до неймовірних розмірів, переосмислився; наче від перезви залежало — взяти нині шлюб молодим чи ніколи не взяти; наче перезва складалась не тільки з хлопців, а з самого лише Броварника...

Віддати викуп, негайно!

Од криниці йшла мати з повним відром, задивилась на Максима. Куди це він зриває машину, куди женеться проти ночі?

І стояла з відрами, прислухалась, як у вулиці згасає звук мотора...

Пісня про Варвару Сухораду

Варвара Сухорада живе на сільській околиці, за байраком...

Сонце її життя не те що звернуло з полудня, а затрималось у полудні так довго, як воно затримується в небі спекотної літньої днини. У стані дебела, як оті верби, що, здається, споконвічно ростуть у нас по лугах; плечі вигнуті коромислом, яке аж видзвонює від двох відер криничної води; груди випинаються із-під кофтини, мовби там сховано гарбузи завбільшки з дитячу голову. «Народитися б їй не бабою, а Жаботинським або Василем Алексєєвим»,— було казано про Варвару Сухораду. Казано крадькома, з усмішечкою, так, щоб слова, сохрани господь, до жінки не дійшли.

Постать примітна, та, мабуть, найпримітніше в неї обличчя. Кругле, як місяць уповні, воно, здається, і світить не менш яскраво, шлючи довкола рум'яно-біле світло здорових, налитих кров'ю та молоком, щік. Очі її карі начебто назавжди позбавлені втомливості, сонливості, байдужості,— вони щохвилини нагадують два кратери, які ось-ось здатні вибухнути, вивергаючи розпечену лаву, гарячий попіл, важенні брили каміння... Вуста її — дві притихлі, корінцюваті блискавки на грозовому тлі — неспогаданої миті, здається, здригнуться, спалахнуть, дихнувши непримиренною погрозою.

— Такою вродилась,— каже Варвара про себе,— то вже не переінакшусь.

Коли, трапляється, й заспіває в жіночому гурті, то з-поміж усіх голосів, які шовковою лагідною зливою ллються, її голос найчутніший: гуркоче з грудей, мовби потік стрімкий із гори, забиваючи шум дрібненьких струмків, усі плюскоти, сплески.

В хаті своїй порядкує сама, вміло впорується з будь-якою чоловічою роботою. Тре було збити коритчатко для свині — збила таке міцне, що тупориле паця, коли голодне, так підкидає тим коритчатком у сажі, наче м'ячем грається футбольним. Треба Варварі викопати яму на картоплю чи буряки — не кличе нікого, сама бере заступа в руки й орудує заступом завзято, мовби чорт із різкою біля грішників. Знається з молотком, із сокирою, не боїться заліза, щось принести на плечах — сама звалить і принесе; щось наточити, поклепати — наточить, поклепає. З якою дрібною латкою на черевику чи чоботі не біжить до шевця, а сама латає, стулює.

В кожному селі є найпримітніші люди, до яких приглядаються, про яких говорять, чиє слово переказують, чиї вчинки завжди на видноті. І поїдеш ти з цього села в чужий край, опинишся в іншому людському гурті, а вони не зникнуть із твоєї пам'яті, зостануться в яскравих подробицях свого буття, рідні писатимуть тобі з дому, що з дядьком таким-то приключилось така оказія, а з тіткою такою-то сталось те-то...

Без Варвари Сухоради не можу уявити собі Закриниччя, бо під час кожного мого наїзду бачив її, чув про неї, і саме Закриниччя в моїй уяві прибрало рис її обличчя, поводження, вдачі...

Бачу, як Варвара Сухорада йде на базар...

Усе її життя минало в роботі. Мабуть, народилась вона не заради цього прекрасного світу, щоб намилуватись ним, а задля роботи, щоб погамувати свою спрагу діяння. Клопоталась у хаті — шмарувала, мастила, прала, мела, мила, варила, шила, латала, пекла, смажила, колотила, дерла, вишивала, шила, колола, різала. Поралась на обійсті, у хліві, в погребі. Город біля хати був для молодиці за рідну матір — копала землю, засаджувала, горбилась біля кожної рослинки, воювала з бур'янами, вміла заглянути в душу соняшнику, цибулині, часнику, квасолі, знала в обличчя кожний усміхнений гарбузовий цвіт, розмовляла з маківками, говорила з буряками,— і все тямило її мову, все відповідало їй порозумінням. Любила погріб, викопаний у сінях, любила зносити вниз по дерев'яній драбині картоплю, моркву, любила, коли там стояла діжечка квашеної капусти, діжечка яблук, діжечка огірків, коли взимку там пахло глухим підземним інеєм та мишами.

Вперто бачиться, як Варвара Сухорада йде на базар!..

Хоча, як уже мовилось, усе її життя минало в роботі і, здається, заради неї жінка й народилась на світ, а не заради самого світу. Сухорада не вийшла заміж, бо парубка, який міг би стати їй чоловіком, убило на війні. І всіх інших, за кого вона могла б віддатись, теж убило. Вдівці чи каліки, які могли б посвататись до неї, теж обминули Варварину долю десь стороною, і вона, зоставшися самотньою, в своєму єстві немов сумістила жінку й чоловіка. І колгосп повоєнних і недавніх часів тримався на її плечах, силою її рук. Чи Варвара не орала, мало не сама впрягаючись у плуг, помагаючи сухоребрим, коростявим коненятам, що й без плуга ледве переставляли ноги? Чи не збирала просо, ячмінь, гречку, горох? Чи не пересівала зерно вранці, вдень, увечері, всю ніч до лагідного літнього досвітку, щоб потім звалитись на купу теплої пшениці й заснути — з остюками на бровах, на щоках, у косах? Чи студеної дощової осені, на вітрі, на дощі, а то й у білу метелицю, не копала буряки, не чистила, не складала в кагати або не вантажила на машини, що руки їй дерев'яніли, лице дубіло, а губи змерзались так, що й слова не могли мовити? Не обходилось без неї на свинарнику, де доводилось бабратись у багні разом зі свиньми, не здобувались без неї трудові успіхи на корівнику, де чистила гній, підкладала корми в ясла, доїла, приймала телят, зі сльозами на очах вибраковувала старих чи недужих корів. Любила Варвара Сухорада в жнива возити мішки з зерном на елеватор у район, любила дивитись, як хутко біжать машини з золотом нового врожаю, як мають червоні транспаранти-обіцянки...

Але чому мені бачиться, чому перед зором незгладимо стоїть картина, як Варвара Сухорада йде на базар? Що б, здавалось, цікавого чи примітного в тому, що сільська молодиця зладнала клумак і з тим клумаком подалась у область, в район, а то й у сусіднє село Старий Животів? Чи мало жінок щонеділі так збираються, чи мало їх рушає у свої нехитрі базарні мандри,— хіба за кожну розкажеш, хіба за кожну вислухаєш? Авжеж, багато їх збиралось і збирається, авжеж, за кожною не встежиш, та тільки чому так гарно, так мальовничо, так виразно бачиться, як Варвара Сухорада йде на базар?!

На спині мішок, на грудях корзина, зв'язані між собою старою хусткою, щоб вага не так різала в плече. А в мішку там у неї чи насіння, чи яблука, чи цибуля, а в корзині — петрушка, кріп, яйця, трохи хрону, бо й цього зілля вистачає на городі, а також квасолька, мак, вишневе та смородинове листя для різних осінніх квашень та солінь та всякий інший дрібний надібок. Та всякий інший надібок, який Варвара почала збирати заздалегідь, зв'язувала в пучки, зсипала в торбинки, складала у вузлики, й тепер, зібрані докупи, вони гріють їй душу своїм розмаїтим теплом, лежать не так на грудях та на спині, як у найщирішому куточку її великого, її життєлюбного серця.

Голова її пов'язана хусткою, по берегах якої цвітуть червоні квітки, і тверді її очі зараз схожі теж на дві барвисті квітки, розжохані від своєї сили й краси. Смаглявий лоб випромінює рішучість, щоки світяться, міцні губи такі виразні, такі владні на обличчі, ніби їм дано виголошувати найсправедливіші істини, виражати найчистіші почуття. І йде Варвара Сухорада не горблячись, хоч ноша її й трудна, а прямо, не схиляючи могутньої голови.

І село в такий ранок, у такий день неодмінно проводжає її поглядами. Проводжає поглядами з обійсть, із городів, із вулиць, і Варвара наче переходить із погляду в погляд, із карого в синій, із синього в зелений, із зеленого в блакитний, і всі знають, що подалась вона на базар, і не можуть чи усміхнутись услід, чи тямущо погойдати головою, чи подумати щось принагідне. Бо Варвара Сухорада, нарешті, зібралась на базар, ось вона простує через Закриниччя. Йдуть інші баби чи молодиці, теж несуть свій товар продавати, але на них не звертають уваги, дивляться на Варвару Сухораду, проводжають її очима.

А в Старому Животові вже людно, гамірно, завізно цієї пори, й народ сотається, шнуркується по вулицях, риплять колеса, гудуть грузовики, реве худібчина, кувікають поросята в мішечках, кудкудакають зв'язані попід крила кури, пахне потривоженою курявою, придорожнім полином, сонце в небі блищить начищеним тазом, голуби пролітають угорі жмутками барвистої радості,— і чим ближче до базару, тим щасливішою почувається Варвара Сухорада, наче вступила у видиму ріку видимої

радості, і її хвилі омивають жінці груди, щоки, лоскочуть очі та губи. Ось уже й базар, молодиця роззирається по боках і, шукаючи вільне місце на рундуці, вітається зі знайомими. А знайомих у неї трапляється в цей день багато — і з Животова Нового та Старого, і з Човновиці, і з Дзвенячого, і з інших довколишніх сіл, і люди впізнають Варвару Сухораду з радістю, бо, видно, не забули жінку від останнього базарування, сподівалися здибатись — і таки здибались.

Молодиця розкладає свій товар на рундуці і, висока, плечиста, круглоголова, володарює над ним із такою впевненою гордістю, із такою непохитною гідністю, що на неї любо-дорого дивитись. Метким, вивіреним оком окидає товар своїх сусідок, винесений на продаж, одразу помічає серед них простих колгоспниць, яких сюди привів не гендль, а потреба, помічає перекупок та спекулянток (до одних та других ставиться зневажливо, гидливо) і, прямо зорячи на покупців, наче на своїх спільників по чомусь доброму, починає ламким голосом:

— Яблука-циганки... груші-дзвінки... сливи-кобильохи... смачні сливи-кобильохи...

Слова лунають соковито, кожне з них світиться так, як здатне при сонці, вологе після дощу, світитись яблуко-циганка, кожне з них трепетно ніжне, як груша-дзвінок, і, здається, навіть синенький димок-туманець можна на них угледіти, мов на сливах-кобильохах.

Варвара Сухорада лущить стручки квасолі, лущить просто в гранчасту склянку, пальці її вправно перебирають зерна, мовби гудзики гармонії, а з грудей лине закличне:

— Квасоля турецька, краща за грецьку і за німецьку, славна та чиста, смачна та цукриста!

Голос її вільним птахом зринає над рундуком, голос її розпростав пружні крила, подолавши всі інші — невиразні, бляклі, й тепер панує над ними, як павич над горобцями. До її голосу починають прислухатись, і вже покупці підходять, розглядають товар, уже в молодиці куплено на почин пучечок кропу та стебельце петрушки, вже вона продала десяток яблук і, тереблячи квасолю, чортом дивиться на строкату юрбу і добуває із грудей не голос, а разок переливів, разок намистинок-звуків, кожен із яких осібний, виразний, відмінний:

— Хрін пекучий та злючий, хто поласує — не пошкодує, вмиється сльозою, а втреться рукою.

І коли проказує, то у виразі обличчя є щось таке дивне, таємниче, немов про той хрін, накопаний на своєму городі, знає Варвара Сухорада силу-силенну, проте зараз не зізнається привселюдно, а хочете довідатись — купуйте хрін, тоді самі взнаєте, вмившися сльозою і втершись рукою.

— Купуйте картоплю... піскова картопля,— припрошують біля неї жінки благально, несміливо, не вміючи набиватися зі своїм товаром.— Купите — не пошкодуєте, картопля з пісочку.

Їхні голоси-прохання пурхають сірими горобцями, скубуться поміж собою, кволо спадають додолу, в сміття, пилюгу, а голос Варвари Сухоради турманом радісним зринає вгору над ними:

— Яєчка з-під курочки рябенької, на одне крило золотенької, а на друге срібненької!..

— За картоплю не полаєте, ага, така навариста, з пісочку, і прошу ж недорого... Ось одна дама взяла минулої неділі, а ниньки вже здоровкається, знов узяла цілу авоську...

Базар у Старому Животові саме вповні, саме набрав на силі юрби людської, на гаморі, на завзятті. Базар гомонить різноязико, телесується, торгується, свариться, сперечається. Пригляньтесь лишень до його розмаїтого обличчя, на якому вправними мазками намальовано грубий чи тонкий усміх, приховану втіху чи відверту радість, на якому видно і злість, і доброту, сердечність і хитрість, розраховану підступність і святу наївність. Прислухайтесь, як дехто з жінок, торгуючи півня чи курку, виспівує тій курці чи півневі таку хвалу, якої ці домашні птиці ніколи самі собі не могли наспівати. Прислухайтесь, як ота метка, татаркувата жіночка розказує про вінок цибулі, що, почеплений на шию, звисає золотою биндою мало не до землі, наче жіночка татаркувата вбралась на весілля й тепер сама собою в такому уборі хоче натішитись і, звісно, хай базар намилується нею. Прислухайтесь, як неподалік, розклавши на соломі глечики, миски, полумиски, макітри, горщики, риночки, двоє (він — рудовусий, рудолиций і рудобровий, та вона — сухенька, тоненька, мовби дудочка, вирізана з ліщини) по черзі розказують про свій товар, і коли хтось бере

в руки макітру чи горщика, щоб дати щигля, щоб прислухатись до звуку-передзвону, то чоловік із жінкою затихають, в четверо очей дивляться на покупця та свій товар у його руках, у четверо вух прислухаються до того тонесенького передзвону-переспіву... Пече сонце, душно, парко, й коли з полів долинає повів вітерцю, приносячи пахощі стерні, конюшини, полину, безмежної волі вільної, весь базар, здається, на невловну мить наче затихає, щоб передихнути, щоб одсвіжити свою спраглу, буйну душу, а потім знову котить потужний гамір. І той гамір б'ється, як вода в лотоки, пошумлює, мов колесо, пущене з горбочка...

А де ж Варвара Сухорада, чи не розтанула безслідно в цьому бурхливому буйновиську, чи не потонув її голос на самому дні, притоптаний та прибитий багатьма іншими голосами? Чи не чутно його, як буває не чутно голубиного туркоту за щебетом горобиної хмари?

Ось вона стоїть серед інших так, як стоїть на вгороді найвищий та найвродливіший сонях, володарюючи над рослинним царством із тією внутрішньою, природною переконаністю у своїй вищості, яка легко, тихо підкорює. Обличчя Варвари Сухоради ще не одцвіло всіма своїми пристрастями, їхні барви ще соковиті, насичені, зараз іще важко сказати, що вони згаснуть, зоставивши на щоках, на устах та в зіницях лише попілець утоми. І голос її, моложавий та лункий, іще не покльований іншими голосами, ще пружно злітає, іноді граючи таким бринінням, що солодко здригнеться твоя свідомість: звідки така краса, така глибина в тому переливі?

— Є і мак, і пастернак, і квасоля, і бараболя, щоб їла гарна дівочка в петрівочку... Щоб наїдалась бараболею не сама, а з Миколою... а як не з Іваном, то з сусідським Степаном...

Жінки, що торгують поряд, прислухаються до Варвари Сухоради, прислухаються чи не всі базарувальники, що трапляються тут, бо в голосі її, у казаннях її чується така зваба, якій не можна не скоритись, І вже товар у неї майже весь розібраний, зостався сякий-такий дріб'язок. Можна було б зібрати в корзину й вирушати вчасно додому, але молодиця й не думає йти. І не тому, що, може, тремтить за копійкою, хоче ще якусь латану виторгувати,— просто вона хоче продати, раз уже принесла, щоб дісталось комусь, щоб спожите було. А ще

їй шкода розлучатися з базаром, бо так давно не приходила сюди, так довго збиралась. І поки ще юрба тирлується, штовхається, гомонить, пащекує, поки стоїть колотнеча, сміх, сварка, поки хтось просить більше, а дають менше, поки ще молодиці не спродали часник, сир, помідори, перець, чорнобривці, качок, сметану, свинину й телятину, сливи-угорки та сливи-венгерки (в кожної тітки «свій» сорт), поки гудуть моторами автомобілі, подзвонюють миски та полумиски під залізними щиглями, поки переповідаються свіжі плітки (а плітки, як відомо, це своєрідна інтерпретація, котра поширена в науковому, літературному та жіночому світах), поки звершується вся ця вистава, що називається базаром, звершується за неписаним сценарієм, і кожен тут грає свою неповторну роль, щомиті імпровізуючи, виявляючи дар, який посланий йому богом,— доти Варвара Сухорада не хоче йти звідси, доти й вона хоче грати свою роль у цій виставі, тішачися сама своїм даром і щедро тішачи весь загал.

— Цибуля конозиста, часничок занозистий — як станеш їсти, то не знайдеш, де сісти!

— Картопелька з піску,— сокорять поряд,— картопля-елла, не гріх і забожитись.

— Кріпець-молодець, як нюхнеш, то й дихнеш, а ось і петрушка до борщу та юшки!

Проштовхувався поміж базарувальників свій же таки, закриниччянський, Федір Кваша, вже чоловік на пенсії, та з біса здоровий, мордатий і завжди похмурий, мовби йому ніколи в очах не розвиднялось. Мав трьох дорослих синів, кожен уже жив своєю сім'єю та своєю хатою, кожен був схожий на Квашу-батька, який тією схожістю пишався, мабуть, і вночі, коли спав. Так ось, зараз Федір проштовхувався в Старому Животові поміж базарувальників і спершу зачув, а потім уже й забачив серед люду свою ж таки, закриниччянську, Варвару Сухораду, а перед нею на рундуці городини на ламаний гріш не набереш. Не набереш на ламаний гріш, а вона ж виспівує біля нього, наче по телевізору, і вихваляє якусь пучку трави, наче маму рідну. Постояв, похмурий, подивився осудливо своїми лихими та пукатими буркалами і мовив докірливо:

— Й ото охота займатися спекуляцією? За якусь бур'янину правиш, наче за бика!

Й пішов своєю дорогою, плечима здвигуючи так, мовби по воді пливучи.

— ...петрушка до борщу та юшки,— знову проспівала Варвара Сухорада, та вже не так заносисто, бо голос її зранився на одне крило, опустився нижче, мало не загубившися серед інших. І вмовкла. Вуста, котрі ще недавно так натхненно з вишневої квітки усміху народжували той голос, пригасли, очі почали наколюватись, а з них полетіли не те що погляди-оси чи погляди-бджоли, а якісь скривджені та ображені іскри. Видно, зараз у Варвариному єстві відбувались одміни, переінакшувався настрій, і ті скривджено-ображені зблиски передували осам та бджолам, що ось-ось гнівними роями мали полетіти з її очей.

— Ти ж бач...— пробубоніла Варвара Сухорада.— Ти ж бач — Кваша! Федір Кваша який!

Голос дедалі міцнів, і якщо раніше радісним голубом ширяв, то тепер розпростував крила шуліки, тепер шулікою зависав угорі, так само привертаючи увагу, тільки ж увагу не приязну та лагідну, а насторожену.

— Він мене спекулянткою обізвав! — починало котитись громом.— Та як ти смієш обзивати мене спекулянткою? Чи я крадене продаю? Чи куповане перепродую?

Полишивши своє місце за рундуком, Варвара Сухорада грізно несла свою велику постать через юрбу, яка розступалась перед нею, стрясала громом свого голосу повітря і шукала Федора Квашу. А той і стояв неподалік, у м'ясному ряду, бо вивіз сьогодні продавати свіжину, якраз кабанчика заколов. Стояв Кваша за металевими вагами, різав здоровим ножем сало при шкурці, щоб дати покуштувати комусь, і Варвара Сухорада, зупинившись навпроти і взявши руки в боки, заговорила. Заговорила так, що її голос було чути далеко, і дуже скоро довкола почав збиратись цікавий люд, охочий до всяких видовиськ.

— Він обізвав мене спекулянткою! — й кивала могутньою головою на Федора Квашу.— А чи я більше правлю, ніж інші? Та чи я наживаюся з базару, га? Петрушку в колгоспі не вкрала, а на вгороді посадила, і я ту квасолю доглянула, а не в тебе взяла.

— А хіба не вештаєшся по базарах? — похмуро огризнувся Кваша, тримаючи ножа в руці.

— Чия б нявчала, а твоя б мовчала! Хіба ми з тобою здибуємось тут часто? А тебе по всіх базарах знають, хіба ні? В Старому Животові кожна собака знає, і в Оратові, і в Погребищі, і в Монастирищі, і в Турбові, і у Вінниці. Бо ти як не свинину продаєш, то рибу клумками до міста преш, а риба ж крадена, хлопці твої щоночі ставлять ятері.

— Ти хлопців не обзивай!

— Хіба не з твоєї яблуні? Хіба далеко впали? Та ти ж подивись, на кого твоя жінка стала схожа! На мару стала схожа, бо ти її тим хазяйством замучив! І вже старий, куди ти гроші збираєш, у яку дорогу? Аж білет у могилу купувати не треба, туди пускають безплатно, ще й музика грає, щоб веселіше було їхати на той світ.

— Бачте, вона мої гроші лічить! — звернувся Кваша за співчуттям до базарувальників.— Та тебе всі знають у Закриничі за скажену, у тебе в роті чорно, гадюки там.

Проте співчуття від базарувальників не бачив, бо було воно на боці Варвари Сухоради. Хтось спробував заспокоїти молодицю, відвести вбік (мовляв, порушуєш порядок у громадському місті), проте вона гнівно випручалась, гримлячи громом:

— Одступіться, може, я повиступати хочу! Чого спекулянткою обзиває, чого по собі міряє? Ти, Федоре, якби міг, то всю землю, світ білий перепродав би, а виторг у кишеню сховав. Я тебе, харцизяко, знаю!

Губи у Федора Кваші сіпались, а на лобі блищали краплі дрібного поту.

Продавав Федір Кваша свіжину не сам, а з невісткою, от невістка й порятувала свекора, повернувшись із покупками з промтоварного магазину. Залишив свекор на неї м'ясо, сало, а сам проворно геть подався, від глуму далі, від посміховиська. Та тільки Варвара Сухорада по тому не заспокоїлась, іще довго розказувала про самого Федора Квашу, його жінку, їхніх дітей, і голос її грізний гримів покарою пророка Іллі, й люди слухали, чудуючись із непримиренності, зі справедливого гніву цієї жінки, з гніву, в якому вона була прекрасна і хотілося милуватись нею.

Зрештою, по-чоловічому здвигуючи плечима, Варвара Сухорада через цікавий натовп рушила до свого місця за рундуком, стала біля кількох пучків кропу та петрушки, стояла начебто притихлою горою, та, здається,

у цій горі повільно згасав бурхливий вулкан, не прочахав жар, бо подеколи зітхала, й із рота їй наче полум'я виходило з димом, а з пекельних її очей присками прискало, підступишся ближче — й опечешся.

— Матінко моя,— зрідка з рота вилітало каміння слів,— де ж то я спекулянтка, га?.. Я тебе, Квашо, ще знайду, ще поквитаюся, тепер тобі на цьому базарі місця не буде і в селі не буде.

А базар у Старому Животові поступово стає вже не той, що зранку, вже на спаді, одцвітає пишною осінньою мальвою, поступово затихає цей великий людський вулій. Ще начебто бринить сміх, лунають балачки, чуються торги-переторги, але вже без недавнього завзяття. Стомлена від радості, від утіхи, від гарячих пристрастей, Варвара Сухорада складає до корзини свої манатки і, ступаючи ходою напрацьованої людини, йде до лотка, в якому купує порцію морозива, далі в магазині бере булки, хліб і, сівши на лаві посеред базару, полуднає. Міцними зубами надкусює м'яку булку, далі лизькає трохи морозива, надкусює булку — й лизькає фруктове морозиво з паперового стаканчика. Їсть статечно, в рухах поважність, і люди мимоволі дивляться, як Варвара Сухорада полуднає. Як іще недавно захоплювались її майстерністю розказати про хрін, кріп, петрушку та цибулю, як іще недавно вражались її вмінням захистити від чорної обмови свою людську гідність, так тепер їх підкоряє артистизм, із яким вона їсть хліб із морозивом.

Та як би не розтягувала своє полуднання, пора йти. Пора йти, бо феєрична вистава, пойменована базаром у Старому Животові, вже закінчена, й та роль, яку судилось тут зіграти Варварі Сухораді, вже зіграна. Й молодиця йде з базару, як сходять зі сцени, на якій залишили краще, що є в душі, залишили справжні пристрасті, принісши радість собі і людям.

Неквапно йде Варвара Сухорада до автобуса чи попутної машини, а слідом за нею мовби йде отой нинішній базар, іде в своїй барвистості, гаморі, суперечках, іде в круговерті облич, рухів, і жінка ще довго все те бачить і чує, не може вивільнитись із такого брану... Сидить у машині, а в пам'яті майорять рухливим майвом одяг, кури, худоба, посуд, ягоди, усмішки, бачиться ненависний Федір Кваша, котрий посмів образити плюгавим словом...

По тому базаруванню минає тиждень, другий, минає місяць. Варвара Сухорада клопочеться в хаті, у хліві, на городі, бо все просить її рук, усе кличе її снагу. Шиє, пере, мете, копає, пече, смажить,— і краю не видно роботі. Ходить до колгоспної худоби, доїть, доглядає, а клопотів на фермі ніколи не меншає, тільки більшає, клопоти хмарою літають, мов горобці під стелею. Просять сусіди помогти викопати картоплю — йде і помагає, просять помогти хату мастити — йде і мастить, бо не звикла відмовлятись, тому й кличуть. Ось уже й зима впала білими крильми на землю, лежить великою та гарною птахою... І поволі Варвару Сухораду починає підточувати якийсь дивний неспокій, сотається і сотається їй у душу тривожними потічками. Ще спливає трохи часу, зима стоїть при силі та здоров'ї, аж крига на ставках потріскує, а неспокій погустішав, опосівши єство. Й тоді молодиця починає збиратись на базар.

На зимовий базар у Старому Животові...

Ось виходить із хати на в'їжджений білий шлях, сніг поскрипує під битими валянками, у кожушку, закутана теплою хусткою, на спині клумак із усілякою всячиною, лице ще тихе, та, певне, проростають на ньому паростки тих почуттів, які навідають жінку в Старому Животові, в очах її твердих прокльовується майбутній настрій... І дивлячись услід, так і хочеться побажати Варварі Сухораді щасливого базарування!

Христя

— Й треба ж, га? — збліднувши, бубонів Мирон Дудник. Губи посіріли, очі стали попелястими, крутилися в очницях.

— Поприходили...— мовила молода жінка, що стояла край столу. Русяві довгі коси мала розпущені, стікали їй по плечах водоспадом. Обличчя, рум'яне після сну, прибрало збентеженого виразу.

Обоє вони, тримаючись далі од вікна, щоб не бути поміченими з вулиці, позирали на подвір'я. Мирон Дудник — перестрашено, про що свідчив і вигляд його оторопілий, а молода жінка — пильно і, сказати б, із гідністю.

За ворітьми, під старою вербою, стояла широка лава. На цю лаву подеколи сідав одпочити подорожній далекий чи стара людина, що притомила ноги. Проте зараз під вербою сидів і не подорожній, і не стара людина, а чорнява молодиця в квітчастому платті. З-під білої хустинки вибилось волосся, губи міцно стулені, мовби й не дихає. І пильно дивиться у вікна — здається, погляд її проникає навіть крізь стіни.

Побіля молодиці з обох боків примостилось двоє дітей — хлопчик і дівчинка. Хлопчикові років десять, коротко підстрижений, насуплений, ніс гудзиком. Дівчинка молодша років на два й не така насуплена, як її братик, голівкою крутить, роззираючись по боках, бо все їй цікаво погожого ранку: і чуже обійстя, і садок, і люди.

— Хоч би сама приплентала, а то й дітей притягла,— бубонів Мирон Дудник, сільський завклубом, бо саме він нині опинився вранці в чужій хаті. І, зиркнувши на молоду жінку, чиї губи ледь-ледь здригалися, запитав вражено: — А тобі, Христино, смішно?

— Чого там смішно,— заперечила Христя, проте губи її знову здригнулися зрадницьки.

— Авжеж, авжеж,— наче струшуючи з себе переляк, розгнівався Мирон Дудник.— Я тобі смішний, можна глузувати, авжеж... А тільки як мені вибратися з твоєї хати?

— Як увійшов, так і вийдеш,— із холодком, несподіваним для себе, порадила Христя.

Ошелешений завклубом втупився в неї, наче не впізнавав, наче запитував мовчки: що з тобою сталось? Христя погордно знизала плечима, одвернулась. І лише по хвилі мовила:

— Звечора був хоробрий, а це вже не знаєш, як утекти з хати? Ох і швидко твоя любов охолола.— Й повторила жорстко: — Як увійшов, так і вийдеш.

Проте зараз Мирон Дудник, здається, не чув і не розумів. Авжеж, йому вмить забулися палкі слова, які шепотів уночі. Та й нащо згадувати, коли під вербою сидить жінка з дітьми? Й одне билось у голові: хтось вистежив, хтось виказав.

— І сіла на видноті,— бубонів.— Усі бачать, хто хоче й не хоче. Ну постривай, ми ще з тобою побалакаємо.

Христі боляче було, гірко: хіба на таке поводження сподівалась од Мирона? Вже не здригались їй губи від усміху, вже пропав на обличчі іронічний вираз.

— Іди,— мовила тихо.— Іди, раз не терпиться втекти.

— Та як іти? — скрикнув Мирон Дудник.— Може, посидять і геть підуть?

— Коли вже всією сім'єю навідались, то не скоро підуть. А поки тебе дочекаються. Чи, може, хочеш, щоб їх усеньке село побачило під моєю хатою?

Христя зовсім отямилась. І в голосі чулася злість — чи то на себе, чи то на завклубом. Погордні її очі стали чужими, далекими — зараз дивилась на Дудника зовсім інша жінка, яку слід було слухати, скорятись їй.

— Ну... бувай,— мовив і зробив усім тілом порух, наче поцілувати намірявся, обійняти. Проте погляд Христин, такий дошкульно-зневажливий зараз, стримав, і завклубом, непевно змахнувши рукою, пробубонів: — Хтось виказав, не інакше.

Коли одчинив сінешні двері, то пішов не через обійстя, де біля воріт сиділа жінка з дітьми, а звернув на причілок, проскочив навзгинці попід молодими вишень-

ками і, вже ступивши на межу, подався в поле. Увібрав голову в плечі й не роззирався по боках. Мабуть, сподівався, що за ним поженуться жінка з дітьми, кричатимуть, розбудять весь куток. Проте ніхто не погнався, не лементував і, опинившись на польовій доріжці за городами, завклубом полегшено відітхнув...

По стелі та по стіні пропливли тіні повільних постатей, що пройшли попід вікнами, почулось човгання на ганку, й невдовзі у двері постукали. Христя не обізвалась, і по якійсь хвилі хатні двері стали одхилятися.

Спершу на порозі став хлопчик. Дивився спідлоба, стиснувши губенята, і в погляді горіла гостра дитяча образа. Під остюкуватими віями в дівчинки мерехтіла кара цікавість, до якої домішувався юний острах: що їх чекає в чужій господі?

За дітьми, підпихаючи їх у спини, появилась і мати. Висока, трохи горбилась, і на її смаглому виду лежала печать задавненого болю. Страдницьки сіпнулись їй губи, коли мовила перші слова:

— Непрохані ми, даруйте.

Христя, глипнувши на молодицю, тепер дивилась на дітей. І, на диво, не відчувала гніву за ці відвідини. Якби ото хлопчина вовчкувато не блимав спідлоба, то й усміхнулася б.

— Дітей оце своїх привела до вас,— обізвалась гостя.— Приймете чи ні?

Христя, торопіючи, поглянула на неї.

— Раз Мирона приймаєте, їхнього батька, то й Сашка беріть і Марійку. Бо я з усіма замучилась, ради дати не година. Я вже їх питала, чи хочуть зостатись у вас, то вони й не проти. Ви ж у бібліотеці робите, вони до вас по книжки бігають, ви їм подобаєтесь...

Христя, все дужче торопіючи, дивилась на них — на матір і її дітей. Знала вона і дітей, завжди жвавих та порських, мов живе срібло, знала й Катрю — так звали завклубову жінку. Катря була в колгоспі їхньому за пташницю, їздила по селу на велосипеді, навіть у багнюку брьохалась на ньому. Вже другий рік не повертала до бібліотеки якусь книжку... ага, «Анну Кареніну».

— Мирона тут немає,— мовила Христя, відчуваючи, як важко даються їй слова.

— Авжеж, нема,— похмуро сказала Катря.— Ми бачили, як він вискочив із хати й чкурнув городами в поле.

Хай біжить собі, ми до вас прийшли... То приймете дітей чи ні? І Сашко, й Марійка згодні залишитися.

— Залишитися? До вечора чи до завтра?

— Чого там до завтра? Назавжди беріть,— спокійно вела Катря.— Відбили Мирона, хочете, мабуть, розписатися з ним, то я не перечу. І дітей забирайте відразу, я відступлюсь. Не стоятиму за ними, як інші матері, хай до вас переходять із Мироном.

Хлопчик дивився напруженим поглядом, що, здається, набрякав сльозами. В дівчинки став непорозумілий вигляд, наче вона вірила й не вірила своїй матері.

— Але ж... Мирона в хаті немає,— майже розгублено сказала Христя.— Як же я сама візьму їх?

— До вечора прибіжить,— сказала похмуро Катря.— Всі кажуть, що маєте розписуватись... І Мирон туркотить, що хоче розлучитися зі мною, дітей забрати.— Й по хвилі додала роздумливо: — Хай би женився на вас, чи що, бо я йому, бачте, невгодна.

Поглянула на синову маківочку, увінчану свавільним вихорцем, на доччину поглянула голівку, що сяяла свіженькою пачіскою. Плечем стенувши, мовила:

— Я вже твердо поклала собі, що дітей залишу у вас. Авжеж, казав Мирон, що не залишить зі мною, бо не зумію виховати як слід. Хто його знає, може, й не зумію... Я скільки класів закінчила? Тільки чотири, а далі не пішла, бо мати занедужала, то мусила доглядати, більше нікому було.— І вмовкла, і пильно так подивилась на Христю, наче в неправді підозрювала.— А може, обманюєте? Може, не хочете розписуватись і дітей не думаєте забирати? Ви кажіть! Я не боюсь почути... Гадаєте, не бажаю добра своїм дітям? Авжеж, недовчилась, не знаю, як із ними культурно... Мирон казав, що ви до всього вдатні, не мені пара. Мені жалко їх, авжеж, та з вами більше світа втямлять.

Христя ніяк не могла второпати — жартують із нею, беруть на бога чи правду кажуть? Їй, не перший рік самотній по закінченню бібліотечного інституту, таки подобався сільський завклубом, який і на баяні грав, і на акордеоні, і вірші читав, і пісні співав. Якось непомітно прихилилась до нього душею, зріднилась почуттями, а розум її спав увесь час, не прокидався.

Тепер, бачачи в хаті несподіваних ранкових гостей, все дужче починала картати себе за те, що стільки при-

крощів заподіяла цій жінці, котра не мала до неї зла, завдала болю дітям, які ось зараз дивляться не очима сірими та карими, а ранами роз'ятреними.

Шкода їй стало й Сашка, й Марійку — невже мати справді хоче відцуратися їх, щиро вважаючи, що Христя догляне їх і в люди виведе? Не вірила. Проте Катря трималась так, що, здається, слід було вірити.

А може, діти, які часто навідувались у сільську бібліотеку, таки полюбили Христю, тільки вона сліпо не помічала їхніх почуттів?

Перекладала без пуття книжки на столі, а Катря з дітьми — всі понасуплювались, та, здається, мались не так ніяково, як спершу,— стояли в порозі й не думали йти. «Авжеж, «Анну Кареніну» вона досі не прочитала, тому й не повертає»,— згадувалось Христі, й вона ніяк не могла спекатись нав'язливої думки.

— Вже піду,— обізвалась Катря. Й сумним поглядом кинула спершу на сина, потім на доньку. Мовила їм напутнє: — Слухайте в усьому тітку Христину, вона славна. Скоро й батько ваш прийде Мирон, бо ж не тримається своєї хати, тільки тут днює і ночує.

Якби сварилась, дорікала, благала — Христі, мабуть, почувалося б легше. Якби хоч нотка нещирості прозвучала в голосі, награності... Але ж ні: не впрошувала; говорила так, наче йшлось про давно вирішене; трималась не те що спокійно, а з якоюсь відстороненою покірливістю. Й нараз Христі так гостро стало шкода цю жінку, якій вона завдала стільки болю, дітей стало шкода. Перехопило горло, сльози навернулись на очі, ладна була впасти на коліна перед ними, благати прощення.

Ховаючи сльози, дивилась у куток, а коли обернулась — Катрі вже не було.

Катрі вже не було, тільки двоє дітей стояло в порозі. Христі в першу мить здавалось, що то омана, що Сашко й Марійка зараз ось гайнуть слідом за матір'ю. Та вони стояли, напівдвернувшись одне від одного, і, насурмонені, уникали й глянути на хазяйку.

Й неспогаданий гнів збудився у Христі — вже не на себе, а на матір їхню. Що дітей сюди привела. Що залишила. Що вони стали свідками всього. Хай і несправедливий гнів, та що з ним подієш!

Хоче висміяти перед усеньким селом? Хоче дошкулити, насміятись? Іще побачимо!

— Хлопці й дівчата,— обізвалась до Сашка та Марійки,— ви нині снідали? Ні, либонь, бо головами крутите. Ось постривайте хвильку, зготую. Та ви не стійте в порозі, сідайте до столу, подивіться книжки.

Поки готувала, ніяк отямитись не могла, все їй валилося з рук. Діти оговтались, а найпершою Марійка — цікаво розглядала вишиті подушки, що лежали гіркою на ліжку. Згодом і Сашко заходився розглядати якусь книжку. Й мовчали, наче роти мали замуровані.

Брат їв, уперто дивлячись у миску, а сестричка ледь-ледь усміхалась. Чи не через той мимовільний усміх і подивився Сашко на неї зизом раз і вдруге?

Весь цей час Христі здавалось, що мати їхня з хвилі на хвилю повернеться.

— А ти, Марійко, вмієш вишивати? — поспитала, згадавши, як дівча видивляло узори на подушках.

— Умію,— хутенько відказала.— Я вже сама й рушник вишила.

Брат зизом повів очима в її бік, проте сестра не зважила на погляд, вела далі:

— І шити вмію, і прасувати. Сама собі ось це плаття пошила, мати й трохи не помагала.

Марійка проворно звелася зі стільця, крутнулась на одній ніжці, показуючи, яке то в неї славне платтячко — в синеньку квіточку, з коротенькими рукавчиками.

— Та ти справжня кравчиня,— щиро здивувалась Христя.

— Авжеж,— згодилась Марійка.— Доводиться поратись у хаті, бо мати чи в колгосп подалась, чи нездужає.

— Спасибі за сніданок,— мовив Сашко, відкладаючи ложку.

— Чому ж ти не доїв? — гірко й протяжно поглянула Христя на хлопця.

— Вже не хочеться,— відказав, майже не розтуляючи вуст. На чолі його крутенькому висіялись росинки поту, сяяли, й Христі нестерпно закортіло витерти їх долонею.

— А ми вже снідали,— мовила Марійка.— Пили молоко з хлібом.

Чи зуміла б вона полюбити цих дітей, ставитись так, як до рідних, замінити матір? Чи стали б їхні болі її болями? Раніше не замислювалась, а тепер не могла не замислитися — сиділи перед нею, приведені матір'ю,

розгублені, зніяковілі. Хоч би Мирон хутчій прийшов, та він удень не навідається, тільки смерком.

Сьогодні неділя — може, податися з дітьми до річки? Але ж чимало людей біля води, щоб показуватись їй там із Марійкою та Сашком. Хай погра́ються на подвір'ї? Але ж сусіди не дрімають, вони бачать...

— Ось давайте лишень я вам казку прочитаю,— мовила, беручи книжку. Сашко бадьоріше скинув очима, а Марійка повеселішала.— Слухайте...

Тихцем пробігла початок першої казки... Один хлопець ріс без батька й матері. Був круглий сирота... Ні, ця казка не годиться... Був цар і цариця, які довго не мали дітей... Знову погортала сторінки... Був один бідний чоловік, і він дуже тяжко перебував зі своїми дітьми... Й ця не годиться... Ось, нарешті, можна прочитати вголос, слухайте...

— Раз було, де не було, у сімдесят сьомому царстві, де вода не тече й камінням не мече, за скляною горою, під дідовою бородою — там жив один Монька, що звався Полонька, мав постоли личані, а ногавиці полотняні — дайте й мені, то розповім вам казку.

Коли відривалась од книжки, то помічала, що насурмонене личко Сашкове розгодинилось, і вже був схожий на того меткого, непосидющого хлопчину, що часто навідувався до неї в бібліотеку. А Марійка то й зовсім розцвіла і, підперши долонею щічку, дивилась не так перед собою, як у незвичайний світ казки.

— А коли батько прийде? — поспитала Марійка, дослухавши казку.

— Почекаємо,— відказала Христя, перехоплюючи на собі миттєвий Сашків погляд.

— Він з роботи сюди повернеться? — безпечним голоском знову поцікавилась дівчинка.

— Може, сюди, а може, й додому,— сказала Христя.— Та, либонь, сюди, раз ви вже тут.

— А що, він може повернутись і додому? — Марійчині брови зламались променисто, запитливо.— Мати сказала, що більше не пустить до хати, хай і не вештається під вікнами. Казала, щоб і ми тримались батька... То ми тепер у вас житимем, еге?

— Живіть у мене,— мовила Христя, усміхнувшись дівчинці і сповнившись рішучості.

Тепер, здається, уже відала, що їй чинити. Авжеж,

Мирона любить, то й дітей його полюбить, а вони мусять звикнути до неї. Не вона, Христя, забрала дітей, а мати сама привела до її хати. Й перед людьми не буде соромно, хоч на перших порах і доведеться перекліпати. Вона, Христя, не відступиться від свого почуття, хай і доведеться горя ковтнути. Де ж носить Мирона, з ним оце простіше було б, зрозуміліше.

Хтось пройшов попід хатою, загомонів на вулиці, й Христя похапцем до вікна кинулась — чи не Катря забирати дітей? Молодиці з сільмагу поверталися з покупками, й Христі вмить стало незатишно на душі, звітрилась її рішучість.

— І сьогодні, і завтра можна жити у вас? — поспитала Марійка.

— Завжди,— відповіла Христя.— Я вас до школи посилатиму й книги носитиму з бібліотеки.

— А до матері можна буде ходити? — безневинно поцікавилась дівчинка.

Сашко стрельнув поглядом у Христю, й вуха його порожевіли, як пелюстки півонії.

— Й до матері можна,— відказала.

Ховаючи від них обличчя, вийшла в сіни і вже тут заплакала. Любове, що ти накоїла з Христею? Чи могла передбачити, що доведеться зазнати отакого? Чом не вгадала, що каратимуться діти? Сльозам не було впину, зарадити їм було не до снаги, й Христя з сіней подалась у хлівець, щоб сховатись од дітей, од себе, од світу всього.

Тут, у минулорічному сіні, що пахло мишами, курми та павутинням, їй, нарешті, полегшало й знову одкрились очі на те, що мала чинити. Авжеж, не відцурається Мирона, бо не зуміє вирвати з серця — засів там солодкою колючкою, не вирвати, хоч би й хотіла. І дітей Миронових любитиме, як його самого, материнські почуття не сьогодні, то завтра народяться, не обминуть стороною. А захочуть Сашко з Марійкою до рідної матері навідатись — хай навідуються. Хай і Катря сюди приходить, чого ж...

Душа засвітилася, стала доброю, лагідною, що, мабуть, могла б зараз усеньке село освітити, якби сонце погасло в небі. Йшла через подвір'я впевнено, хай дивляться сусіди на неї криво, хай злословлять — ніщо не здатне дошкулити Христі.

Дівчинка стояла коло ліжка й знову розглядала вишиті подушки — таки справді їй сподобались. Жваво обернулась і мовила:

— Якби голка та заполоч, то хоч би й зараз так само вишила.

— Авжеж, вишиєш,— одказала, несміливо кладучи долоню на худеньке плече: — А де Сашко?

Тільки тепер здивовано роззирнулась по хаті — мовби хлопець надумав пожартувати і сховався за телевізором чи етажеркою.

— Надвір вийшов. Я подумала, він слідом за вами подався. Ось піду покличу.

Марійка пурхнула від ліжка, за якусь мить голосок її з причілка почувся — кликала брата. Біля воріт звала, в городі. Й дедалі Христі ставало не по собі, знов загірчило полином у серці. Вже здогадувалась, куди міг зникнути Сашко.

— Ніде не видно,— ступивши в хату, мовила Марійка, й лице її було по-дитячому безтурботне, без крихти здивування.— Може, побіг до хлопців, скоро повернеться.

— Не повернеться. Сашко, мабуть, додому подався, до матері.

В Марійки гострими променями зламались брови, сяйво проллялось у погляді:

— Ти бач, а мені не признався... Я думала, слідом за вами.

І Христі здалось, що дівчинка зраділа. Авжеж, тільки намагається приховати свою втіху, що брат утік до матері. Утік? Просто пішов, бо чи міг зоставатись тут далі...

Христя зітхнула. Що ж, Марійко, й ти скоро покинеш мене. Ось іще про вишивку пощебечеш, про всяку всячину, а потім... Сліз уже не було, пустка без краю залягла в душі. Хоч би сонце хилилося з полудня, хоч би до вечора бралось хутчіш. Уночі, здається, таки можна сховатись якщо не від самої себе, то бодай од світу.

Гаразд, Сашко втік, але ж Марійка зосталась. І, здається, не збирається йти нікуди, вже й віник узяла, мете підлогу. Й охайно так мете, що залюбуєшся. Гострі лікті виставила, світле волоссячко впало на обличчя, вся така

зграбна, маленька, що, здається, в пригорщах могла Христиних уміститись.

— Марійко,— мовила, розчулюючись,— гостинця тобі хочу дати, поглянь лишень.

Це намисто, будучи студенткою, для себе купила, та все якось не випадало носити. На Марійчиній шиї, блідо-рожеве, свіже, воно загорілось живими краплями-разками. Й дівчинка, ще не побачивши себе в тому намисті, зашарілася, спалахнула вдячним поглядом і в цю хвилю була така щаслива, що Христі знову розгодинилось на серці.

Марійка, ставши навшпиньки, розглядала себе в дзеркалі, що висіло на стіні. Потім, обернувшися, зробила такий рух, наче ось-ось кинеться Христі на груди, обійме. Спинилась на півдорозі, та Христя сама пригорнула дівчинку, торкнулась шорсткими губами до її личка.

— Назавжди подарували намисто, еге? — питала Марійка, ховаючи погляд.

— Носи на здоров'я та будь у мене розумницею.

— І до школи можна в намисті завтра піти? Й на вулицю? Й по хаті ходити?

— І до школи, й на вулицю, й по хаті... Правда ж, намисто личить тобі?

— Личить,— згоджувалась Марійка й знову запитувала: — А ви не заберете?

— Чого б мала забирати? — дивувалась Христя.— Воно вже твоє, бався, носи на здоров'я.

Проте Марійка так-таки й не могла повірити до кінця. Сіла на стільці — й крадькома торкає намистини. Напилась води з відра, а потім рука в неї сама, здається, до тих разків тягнеться, бо печуть її, непокоять.

Була їй Марійчина втіха за свою — живими струмочками вливалась у єство. Ось вони зараз вийдуть із хати й подадуться в бібліотеку. Через усеньке село подадуться — через свій куток, що зветься Комашівка, далі через куток, званий Дубовим, і через колгоспне господарство, біля школи. Хай усі зглядаються, як Христя гордо йде по селу з Марійкою, хай бачать у намисті щасливу дитину. Може, про такий день вона вже давно мріє, то нині все має збутися, сповнитися.

Суконню нову зодягла, умила та причесала Марійку — тепер можна йти. Ага, хай дитина візьме книжку в руку, а вона, Христя, парасолю прихопить од сонця.

Ступили за поріг — і підупала Христина відвага, за воротьми опинились — і вже холодок їй у грудях пройшов хвилею, далі ще однією. Начебто й не видно людей на дорозі, але ж і вікна чужі мають очі, стіни чужі мають вуха.

— Здрастуй, Христе,— почулося з-за плоту.

За плотом стояла сусідка, якої найдужче і слід побоюватися: саме від неї всі чутки чує сорока, а потім на хвості розносить.

— Доброго дня,— якомога лагідніше відказала Христя, не зупиняючись.

— Чи не в бібліотеку поспішаєш? — уже навздогінці питала сусідка, котрій кортіло побалакати.

— У бібліотеку,— не озираючись, відказала Христя у сонячний простір перед собою.

Хай дивиться услід, хай витріщається, вибалушується — перетерпить чужі витріщаки. Поговір перетерпить і пересуди — заради Мирона, заради оцієї крихітки, чиї гарячі пальці горять у Христиній долоні. Не відступиться від свого щастя, не зрадить.

Ген, у бічній вулиці, майнула постать подруги, з котрою хотілося б і погомоніти. Подруга рукою махнула, всміхнулась, та Христя не в змозі зупинитись — сила якась веде вперед.

Підтюпцем біля неї дріботить Марійка, разки намиста, пообвисавши, мерехтять їй на грудях, і дівчинка то на намисто позиркує, то по боках — чи хто помітив її обнову?

А в клубі Христя здибається з Мироном, перебалакають за нинішню оказію, дійдуть якоїсь згоди, що ж то їм чинити не тільки завтра чи позавтра, а й нині. Тут, Мирончику любий, і за дітей годиться думати... думати годиться за Марійку, хай знає домашній затишок, хай догляд має і ласку щохвилинну.

Марійка випручала свою ручку з Христиної долоні і сквапно побігла вперед. Пробіжить трохи, оглянеться і всміхнеться. Пробіжить — і всміхнеться. «Дитино,— міркувалось,— не кривдитиму тебе ніколи, й пальцем не зачеплю, і словом лихим не обмовлю».

Тільки не отут, під яворами, треба звертати до бібліотеки наліво, а Марійка чомусь пірнула поміж дерезою у вуличку, ген-ген голівка її летючим сонечком спалахнула.

— Ма-а-арійко-о! — чудуючись, покликала Христя.— Ти пішла не тією дорогою!

Марійка, стоячи поміж зелених хвиль дерези, щось кричала у відповідь, тільки Христя ніяк не могла розчути. Ступила й собі у вуличку, то Марійка чомусь знову одбігла далеченько, спинилась і, приклавши долоньки сурмочкою до уст, прокричала:

— Побіжу... до матері... хай намисто подивиться... намисто дуже славне...

— Що ти кажеш? — зоддалеки допитувалась Христя, котра не могла втямити почутого.

— Матері... похвалюсь... намистом!

Війнулось платтячко навколо її гінкої постаті — і зникла Марійка у хвилях дерези, наче в зеленій воді втонула. Там, де щойно сяяла щасливим личком, тільки білий метелик зринув догори, наче живий дитячий дух, тріпотів крильцятами.

Христя якось мимохіть ішла вуличкою, наближаючись до того метелика, дивлячись на нього зачудовано. Вже, здавалося б, можна було взяти метелика руками, та несподівано зірвався й легко полетів десь туди, куди й побігла дівчинка.

І тоді Христя наче отямилась, пробудилася зі сну, який боров її ще з нинішнього ранку. Що ж це діється з нею, чому самотиною отут і по щоках течуть сльози? А де Марійка? Їй так личить намисто... Намисто личить, мовби й народилась у його блідо-рожевих разках... Один метелик геть полетів, натомість налинула ціла хмара — пурхають довкола Христі, крильцята їхні чистоти неторканої іскряться, біліють...

Сльози застилали зір, і через їхню пелену довколишній світ видавався веселковим: то дерева й городи прибирали оранжевої барви, а то вже за мить якусь картопля, соняхи, буряки ставали фіолетовими. І вже в новому ручаї сліз видавався світ ніжно-блакитним, здатним загоїти будь-які рани.

І поки Христя плакала в глухенькій вуличці, село довкола неї весь час міняло свої барви, весняна зелень розцвітала райдужно, й світ ні на хвилю не переставав бути прекрасним, веселим, наче не волів прилучитись до Христиних прикрощів.

Пісня про три дуби

На золотому руні твоєї свідомості ростуть три дуби. З тієї незапам'ятної пори, коли все було вперше: і побачена в небі вечірня зоря, і пучечок весняних пролісків, і смак житнього хліба в роті, і духмяні пахощі свіжоздоєного молока. Вперше тоді була материнська ласка, ворожба людського погляду, чар пісні.

Так само вперше тоді були три дуби.

— Оце,— гомоніла-розказувала в дворі подорожня жінка, що попросила води напитись,— повертаюсь од сестри, з гостей, а в неї двійко дівчаток знайшлось. До сестри світ не близький, за трьома дубами,— гойдала головою, наче маківкою на вітрі,— за трьома дубами живе. Набила ноги, душею зморилась, а як подумаю — добре, що двійко дівчаток знайшлось, добре, хоч і недоїдять тепер повесні, зате хай здорові ростуть.

Подорожня жінка, напившись води, йшла собі з подвір'я, а тобі міркувалось вражено — за трьома дубами була! — хоч зовсім не відав, у яких краях ростуть ці дерева.

Спинялась навпроти двору обшарпана півторатонка, пара їй сапала з радіатора, наче з чорної пащі змієвої, а шофер, заливаючи воду, блискав білими зубами:

— Оце їздив насіння позичати, бо зорати зорали, а засіяти немає чим, так земля й вигулює. У колгосп їздив, що за трьома дубами, там дали півтонни, але ж хіба запоможемось?.. Позавчора кінь підірвався на міні, тельбухи порозкидало по будяках, добре, що не в плузі йшов, а пустопаш, бо й орача не вдалося б позбирати...

Грузовик зникав у куряві молодого квітня, прориваючи сонячні мережі, а тобі в пам'яті трималися слова про три дуби, де в багатому колгоспі давали насіння, щоб

можна було засіяти смужку чорної ріллі, яка просила зерна так, як дитина просить кусень хліба...

Гнали повз подвір'я череду, худоба лисніла рябими боками, жодної корівчини не було червоної масті, і пастух, п'ючи воду з криниці, витирав срібні краплі на підборідді й розказував:

— За трьома дубами ставали на нічліг, а вдосвіта рушили, ще й зоря не займалась. Удосвіта рушили, поки пилюга росою прибита, поки спеки нема. Ополудні попасли в яру, напоїли з ставка, а скоро вже знов на перепочинок треба ставати, підбилась худібчина, захляла. А славна, правда? Держава вділила...

Де ж ті три дуби? Де ж ті три дуби, до яких ведуть усі дороги і від яких вони так само неминуче простилаються в світи? Три дуби, із-за котрих приходить подорожня жінка від сестри, в якої знайшлось двійко дівчаток; за якими хазяйнує колгосп, де можуть вділити пашниці, щоб земля, з якої виорюють міни, ростила хліб; із-за яких приходить череда ситих корів... І ще багато всяких подій, оказій, історій відбувається там, за трьома дубами, щоб до твоєї свідомості дійти відголоском, відлунком, щоб примусити витворювати в твоїй уяві той край за трьома дубами.

Здавалось: ростуть три дуби посеред усенького білого світу, а довкола них лежать поля, синіють ліси, темніють байраки, голубіють річки, біліють села, в'ються шляхи, цвітуть весняні луги, пасуться коні на пастівниках. Який безкраїй світ довкола трьох дубів! І десь у цьому безмежному світі дрібною птахою, що прагне польоту, висоти, розуміння всього сущого,— загубився ти...

Батько розказував, а над його розповіддю, над його словами літали надвечірні ластівки, блакитний димок снувався від косарського багаття. Та ще його розповідь, його тихі слова начебто пахли гіркуватим духом напівзів'ялого сіна, медовим трунком потятих квіток, що чи стриміли з покосів, чи сумно позвішували неживі, хоч і всміхнені голівки.

Начувся — одного й того самого — від людей, то й розказував. Там, де три дуби, біла банда наздогнала трьох котовців ще в громадянську війну. Наздогнала, оточила — відступати нікуди, треба давати бій. Бій, у якому не було надії на порятунок, але чи могли вони здатись на милість ворогів? Дорогою ціною заплатила біла банда

за їхнє життя, і свідками загибелі трьох котовців стали три дуби.

Ти слухав, і тобі здавалось, наче розповідає не тільки батько, а й надвечірній луг, а й примерхле косарське багаття, і близький посмутнілий ліс, тихесенька річечка за стіною очерету. І вчувалось, що долинає до твого слуху — з якої невідомої далини, з якої дивної, але такої справдешньої химери? — глибокий шепіт трьох дубів, котрі не стомлювались переповідати про давню подію, що не заростала гіркою травою забуття.

З вечорового присмерку; з-над обрію, що переве слом стягував видимий світ, обертаючи його на тугий, дозрілий сніп; з далини, ген-ген позначеної золотою зорею,— з цього бентежного, з цього тривожного виру долинала шепітлива мова дубів.

І в тобі так гостро відгукнувся той поклик!

Тепер бринів у душі струною, а ти прислухався до її музики і чув її повсюдно, в усьому: у пташиному щебеті, в перебалакуванні грому над селом, у пахучій пісні пшениці й навіть у сюрчанні коників учувалася срібна ниточка тієї незгасної, болісної музики...

Настав, нарешті, день, коли батько взяв тебе в подорож. Удосвіта вирушили — місяць іще не сховався за обрієм, сіяв із ріжка голубувате порохно, а сонце, ще невидиме, вже смутно підрум'янювало хмари над лісом. Туманець проріс над землею, а по балках його стояло ватагами, нездоланним військом, що грізно погойдувалось. Гуркотів віз по сухій дорозі, й так само гуркотіло в твоїй голові; бігли коні у возі, а здавалось, що то ранковий світ біжить собі довкола — біжать ожереди, стіжки, тернові кущі, яри-переярки, спалені танки на узбіччі, а ще якісь потрощені великі рами, обіддя залізних коліс, калина, списи соняшників... Сонце звелось, перемалювавши землю іншими кольорами, й тепер вона лежала довкола хоч і у вирвах, окопах і траншеях подекуди, та все ж таки по-осінньому усміхнена, вдоволена.

— Ген і три дуби!

Де ж ті три дуби знамениті? Звівся в соломі на возі, розглядаючи блакитно-золотавий простір попереду, передчуваючи зустріч, на яку завжди сподівався.

На обрії, в сивому мареві, стояло троє дерев, завбільшки з людський ріст. Стояли пліч-о-пліч, стояли дружно, спокійно, впевнено... Дорога мінялась довкола,

мінявся краєвид, а ти вглядався вперед, мовби прив'язаний поглядом до трьох дерев, які, наближаючись, виростаючи перед очима, так само виростали в твоїй душі.

Й коли віз зупинився у їхньому затінку, таки виросли до величезних розмірів. Кожен із них наче творив свою окрему державу, а та держава п'ялась догори, шелестіла листям, співала пташками, пахла жолудями. Дуби були такі огрядні, такі високі, наче вросли в самісіньке небо, а може, й глибше.

— Високі, правда? Оце-то так три дуби! Та вони ж на собі всю землю тримають, еге?

Тут, у їхньому затінку, й справді здавалось, що три дуби — такі могутні, древні, нездоланні — тримають на собі всю нашу землю. З лісами, в яких зараз опадає жовте і багряне листя. З полями, по яких жовтіють копи й полукіпки. З усіма дивами, які ще доведеться неминуче спізнати.

— Як же вони тримають?

— А в них коріння міцне. Їхнє коріння аж до самих грудей землі сягає. А з такої глибини хіба не нап'ються сили, не матимуть здоров'я?

Й тоді, біля дубів, знову вчулась тобі в шелесті листя, в зеленому шепоті їхньому ота глибока мова, ота розповідь — про трьох котовців, про їхню загибель. Дуби таки й справді не забували про них і на мить, гомоніли й гомоніли.

Може, люди й почули від них їхню розповідь?

Скільки часу спливло, скільки днів одлетіло до вирію — білими, сірими, барвистими птахами! Скільки за життя побачив дерев, скільки почув легенд, які колись були правдою! Але чомусь на золотому руні твоєї свідомості повсякчас височать три дуби. Вросли в душу, міцне коріння пустили в серце, і завжди, прислухавшись, чуєш їхню глибинну мову.

Три дуби, які тримають силою свого коріння світ твоїх почуттів.

Дідок-перестрибок

Коли закінчились танці і вони ступили на подвір'я, Стосенко сказав, що проводжатиме її додому. Марта не відповіла, й вони вдвох мовчки пройшли поміж нарцисів та лілій на розлогих клумбах, далі під розлетистим гіллям акації. Повітря паморочливо пахло медом...

— Пізно вже,— сказала Марта, поглянувши вгору. Літнє небо від краю до краю було поцвяховано великими й малими зорями, і, блимаючи вогником, летів поміж них літак.— Як ти добиратимешся додому? Не близько до Човновиці...

— Або пішки, або на попутній машині,— відказав Стосенко. Йому зараз не хотілось думати про те, як добиратиметься в сусіднє село, де жив із батьками. Зараз йому хотілось бути з Мартою.

Під яворами вона спинилась і рішуче попросила:

— Не проводжай. Тобі час додому.

— Встигну,— здивувався з її впертості. І позавчора забороняла проводжати, й учора, й сьогодні.— Хочу ж довідатись, де живеш. А здибатися з твоєю матір'ю не боюсь.

— Якби ж то з матір'ю...— проказала непевно й подалась уперед.

Стосенко намагався ступати поряд. Між ними наче кішка чорна проскочила — з якого дива? Силкувався втямити й не міг, а тому однаково почувався винуватим.

— Ось і моя хата,— мовила Марта, хутко відчинивши й зачинивши за собою хвіртку.

— Стривай,— благально мовив Стосенко, якому жаль було так ізнагла розлучатися з дівчиною.— Де ми з тобою зустрінемося? Знову в клубі?.. Не квапся, постій трохи...

— Може, й у клубі,— долетіло вже з причілка.

І зникла, пробудивши досаду в душі Стосенка. Постояв за воротями — чи не повернеться? Пахло жасмином, що хмарою хмарився на подвір'ї, звідкись линуло духом скошеної трави. Зоставляючи мерехтливий слід, пролетіла і згасла зоря. Хоч би вікно спалахнуло в хаті — ні, не спалахнуло, значить, постелилась без світла. Й Стосенко важко відірвався від воріт.

Поміж давкого паху бузини та блекоти не пройшов і трохи, як хтось наче обізвався з узбіччя. Причулось? Стосенко спинився, вглядаючись у темряву.

— Не впізнаєш? — засміявся м'який притишений голос зовсім близько, від колодязя.

— Не впізнаю,— мовив Стосенко, наблизившись до людської постаті майже впритул.

Може, хтось із хлопців, із котрим познайомився в тутешньому клубі вчора чи позавчора? А чи хтось із шоферів, що підвіз у дорозі? Перед Стосенком стояв, либонь, зовсім незнайомий огрядний парубок, усміхався, і в темряві фосфорично посвічували його зуби, так само посвічували приглушено та глибоко очі в містких западинах. «Ведмежої статури!» — мимоволі майнуло Стосенку.

— Хто такий? — запитав, бо дебела постать лише осміхалась очікувально.

— А так, ніхто... дідок-перестрибок,— жартівливо прозвучало у відповідь.— Хіба не здибались?

«Чорт його знає!» — лайнувся подумки Стосенко, а вголос мовив:

— Шляхи широкі, може, й здибались...

— А я так бачу тебе вперше,— глузливо пролунало.

— Ну, бувай, коли так,— злостячись на самого себе, сказав Стосенко і ступив убік.

— Зажди,— твердо мовила дебела постать, чи то пак дідок-перестрибок.— Тільки здибались, а ти вже — бувай!..

Стосенко вдачі був доброї, товариської: коли ти з ним ладком, то й він на тебе не покотить бочку. В бійки чи суперечки встрявати не любив, хоч кулаки мав завбільшки з середні дині-дубівки, а на грудях хоч обіддя й не погнеш, зате подивитись є на що. Працював тепер на заводі слюсарем, а перед тим — у районній автоколоні,

де його знали як доброго токаря та ще людину, що завжди добивалася справедливості.

— Ти хто такий, звідки? — поспитала дебела постать і повільно підступила ближче.

— З Човновиці, Василь, по-вуличному — Дикий,— чомусь назвав своє давнє — ще дитяче — вуличне прозвисько. Й мимоволі напружився весь і, зціпивши зуби, заграв жовнами.— А ти хто?

— Марту проводжав? — не відповівши на запитання, глузливо мовив дідок-перестрибок.

— А що?

— Нічого... Проводжав?

— Хай і проводжав... А що? Заборонено?

— З клубу, так? Сьогодні, вчора, позавчора... Познайомився з нею позавчора? Чи ще раніше?

— Та ні, позавчора,— відказав Стосенко, хоч, може, йому взагалі не хотілось відповідати, а хотілось повернутись і піти геть. Та стримувало щось.

— Подобається? — з неприємним глузуванням у голосі допитувався дідок-перестрибок.

— Подобається,— слухняно відказав. А сам гарячково думав: «Ким доводиться Марті оцей дебеляк? Рідним чи двоюрідним братом, дядьком чи просто сусідом? І чого вчепився посеред ночі до мене? Мовби я перед ним провинився, мовби відповідати мушу...»

— Правда ж, гарна? — весело допитувався той.— Кращої в селі нема? І в Човновиці нема, так?

— Скрізь є гарні дівчата, й Човновиця не бідна...

— То чого в таку далечінь добився? Чи, думаєш, у нас хлопців мало?

— Скрізь вистачає,— примирливо одказав Стосенко, не бажаючи встрявати в сварку, яку, відчував, ось-ось хотів затіяти оцей дебеляк.

— Вистачає? То, може, гарних тут мало?

— Вночі хіба роздивишся? — пожартував Стосенко, натякаючи на свого випадкового співрозмовника.

— Чи таких нема, щоб якраз Марті до пари? — не прийнявши жарту, глумливо-весело допитувався дідок-перестрибок.

Тепер уже Стосенко втямив, із ким звела його доля. А втямивши, не став відповідати на глумливі запитання, завмер очікувально. Мовляв, дослухаємо, а тоді вже й відповімо — за одним разом. Проте дебеляк теж умовк,

і лише чулось його переривчасте дихання, наче випускав повітря крізь стиснуті зуби.

— Значить, парубків тут і своїх вистачає,— зрештою обізвався.— Так що забудь сюди дорогу.

— Я не з лякливих,— сказав Стосенко, котрий і справді був не з лякливих.

— Моє діло попередити. Щоб нам потім більше ніде не здибатись.

— Даремно попереджаєш,— відчуваючи запеклу впертість, сказав Стосенко.

— Не зарікайся, потім побачимо.

— Чи не ти отой парубок, яких тут вистачає?

— А чом би не той?

— Ясно. Все сказав? То я піду, бо мені далеченько.

І, повернувшись, пішов. І відчував у молодому тілі таку напругу, таку міць, що зараз гору міг би зрушити з місця, якби тільки гора трапилась на його дорозі. Бач, перестрів у темному місці, бач, попереджає, погрожує, але ж не з лякливих він, Стосенко, ще не в таких бувальцях випадало бувати!.. І він аж ногою притупнув по стежці, кулаком ударив різко — так, у повітря...

Потужна машина вигулькнула з темряви, і вже за якусь мить сидячи в кабіні, в яку вривався потік зустрічного повітря, Стосенко збуджено розповідав незнайомому шоферові:

— Ну ж і народ у цьому Дзвенячому! Ну ж і народ!.. Перестріває, залякує — не ходи і край! А якщо вона мені подобається, га? А коли вона зі мною хоче, а не з тобою? Де це бачено, щоб я комусь забороняв ходити до наших дівчат у Човновицю? Ходіть, мені яке діло? Дівчат мов маку насіяно, для всіх вистачить, ще й про запас залишиться, правду я кажу?

— Правду,— згодився небалакучий шофер на той жарт. І поспитав: — А завтра підеш?

— Навмисне піду,— відказав Стосенко.— Навіть якби не хотілось, то пішов би. На принцип!

— Можуть і ребра пощитати,— зітхнув шофер.— Скільки таких оказій — за всі й не згадаєш...

— Самі грамотні,— зле сказав Стосенко.

Наступного дня йому тільки й думалось про те, як поїде в Дзвеняче (там у клубі мало йти кіно «Граф Монте-Крісто»), як зустрінеться з Мартою, а потім неодмінно

проводжатиме додому... Десь пополудні бажання добиватись у сусіднє село трохи підупало, то одна причина ставала на заваді, то друга. Та коли смеркати почало, коли Стосенко з роботи повернувся додому, пойняв його тоскний смуток — чого б то? за ким? І, поборовши дивний настрій, подався на автобусну зупинку, вже за якусь чверть години їхав, уловлюючи, як збадьорюється в передчутті зустрічі з Мартою...

Її помітив тоді, коли ступив на цементну доріжку, що вела до клубу. Як добре, що Марта прийшла! Біла пухнаста кофтина надавала їй легкості, підкреслювала засмаглість шиї, а чорне волосся, що спадало по плечах, здавалось живим, розквітлим, як пишна ружа. Солодкий холодок збентеження пройняв Стосенка, коли зустрівся з поглядом її очей... А він іще вагався їхати!

Пригоди графа Монте-Крісто мало обходили Стосенка — крадькома косував на Мартин профіль... відчував ліктем доторк її ліктя... вловлював свіжий, сухий дух, який ширився від білої кофтини... а ще від неї свіжо пахло м'ятою, мабуть, у руках тримала, мабуть, до губ тулила листочок... А після сеансу проводжав додому, й так кортіло розповісти про вчорашню пригоду з дідком-перестрибком, та чи повірить Марта, чи їй цікаво? Сьогодні, опинившись біля свого обійстя, дівчина вже не кинулась прожогом до хвіртки, не зникла миттю на причілку, й Стосенко, чуючи, як високо б'ється його серце, був зараз закоханий у Марту так, як іще вчора й сподіватись не міг від себе.

Вийшла мати Мартина, стала біля погрібника, приглядалась у темряві. Й по довгому мовчанню покликала дочку — глухуватим таким голосом, який наче відсирів на ніч у її грудях...

«Завтра поцілую,— думав Стосенко, обачно простуючи темною вуличкою, наче проваллям.— Завтра поцілую...» Й від цієї думки, що радісною хмарою опосіла голову, всміхався мимовільно.

— О, давно бачились,— пролунало поблизу добродушно-зневажливе.

— Давно,— голосно відказав Стосенко, впізнавши дідка-перестрибка, який, здається, і стояв на вчорашньому місці. І запитав глузливо: — А ти що, так і стоїш тут завжди?

— Стою,- коли треба,— розважливим, дебелим голосом відказав дебеляк.— Люблю постояти, подивитись. А ти таки знову проводжав Марту?

— Проводжав,— з упевненою зухвалістю зізнався Стосенко.

— Слухай... Дикий по-вуличному, так?.. Слухай, Дикий, а я ж тебе застерігав... По-людському, по-доброму тобі казав, а ти по-своєму? Виходить, не поважаєш мене?

— А ти що — указ мені?

— Е-е, не годиться так,— із награною добротою в голосі дідок-перестрибок.— До тебе по-доброму, а ти, мов козел отой, все норовиш у капусту. Й наче не свій тут, а чужий, годилося б честь знати. Бо як-не-як, а Марта сусідкою мені доводиться, колись, може, й ми з тобою сусідами станемо, га?

І тут Стосенко пошкодував, що не розпитався за цього дідка-перестрибка. Якби розпитався, то знав би, як розмовляти. Але ж треба — пізно, а він знову стоїть, знову очікує!

— На рожен пертись не слід,— і далі благодушним тоном повчав дідок-перестрибок.— Скрізь треба з толком та з розумом... Ось давай лишень до хати моєї зайдемо, побалакаємо за чаркою, бо є про що...

«Не вб'є ж він мене в своїй хаті,— подумав Стосенко.— Та й мої кулаки не менші, ніж його, ще побачимо... Справді, годиться з'ясувати стосунки, бо він мені проходу не даватиме».

— Ходімо! — сказав із веселою відвагою.— Хоч подивлюсь на тебе при світлі, цікаво...

— Люблю відчайдушних,— глузливо похвалив дідок-перестрибок.— Сам колись одчайдушним був.

Без остраху йшов Стосенко в чужу хату, і все ж засмоктало щось у грудях... Коли спалахнуло світло в кімнаті — побачив перед собою парубка-ведмедя, що гостро зорив дрібними й синіми очицями-квіточками... ростуть такі квіточки на болотах, цвітуть пізньої осені. На рудому обличчі мав рудого носа, й губи, здається, теж мав руді — викочені, схожі на варениці.

У просторій кімнаті більше нікого не було, й Стосенко почувся зовсім упевнено.

— Про що ж будемо говорити? — поспитав Стосенко і вбік ступив, роззираючись.

Молодий хазяїн дивився синявими очима-квіточками так, наче важкий камінь хотів покласти на свого гостя дошкульним поглядом... Зрештою дістав із шафи пляшку, налив горілки в чарки...

— За знайомство, чи що? — в нападі збудливої веселості поспитав Стосенко.

— За знайомство,— згодився хазяїн. І коли випили, кивнув головою на стілець: — Сідай...

Стосенко сів із незалежним виглядом — його вже починала тішити вся ця оказія, хотілося знати, чим закінчиться. Прямо, гостро розглядав і кімнату, й хазяїна. А той, умостивши за столом свою горбоплечу, могутню постать, і далі наче силкувався покласти на гостя важкий камінь погляду,— тільки камінь видавався не важким, бо ж очі промінилися синіми болотяними квіточками.

— Бачиш, як я з тобою,— обізвався, зрештою, дідок-перестрибок.— До хати своєї запросив, ось пляшку поставив на стіл... Сидимо, балакаємо, як люди.— І вимогливо повторив: — Як люди, так?

— Всяке між людей трапляється,— непевно відказав Стосенко.

— То ти до Марти назавжди пристав чи тільки позалицятись надумав та погратись, як тепер водиться?

— Слухай — хто ти такий? Яке твоє діло? Чого я маю признаватись тобі?

— Не хочеш признаватись?

— Не хочу,— твердо мовив Стосенко, якому горілка вдарила в голову паморочливою хвилею.

— А може, я Марту нікому не збираюсь віддавати? І не віддам?

— Ти?

— Я.

Стосенко звівся. Дідок-перестрибок і далі горбоплечо темнів над столом.

— А хто ти такий для Марти, що не віддаєш?

— Сусід...— усміхнувся зверхньою усмішкою безкарної людини. Й некліпливо світив болотяними своїми квіточками.— Думаєш, до тебе Марта нікому не подобалась? Думаєш, тебе чекала, бо ти найкращий? Ні, траплялись їй і кінні попутники, могли підвезти, а бачиш, і досі пішки йде... Хоч, здається, чого б такій гарній у дівках засиджуватись!.. Знаєш, хто за нею пробував упадати?

— Хто? — спитав Стосенко, сповнюючись гострої відрази до дідка-перестрибка.

— Можу назвати,— недбало ворухнув той крутим плечем.— Піонервожатий тут один із нашого села ошивався біля неї, вже не ошивається,— раз... Вояка-сержант із району щотижня на танці був унадився до Дзвенячого, вже давненько його не видно,— два... Знатний механізатор із Котюжинців на власних «Жигулях» їздив, уже не їздить,— три... А ти де робиш, коли не секрет?

— На заводі слюсарем,— примружуючись, одказав Стосенко.— А що?

— Та нічого,— засміявся дідок-перестрибок. Далі пом'яшкорив дубовими пальцями обличчя, стер усміх із м'ясистих губів.— І не тільки вони вчащали на цю вулицю, інші теж заникували... То я тебе ось попитаю — де вони? Чого більше не навідуються, а Марта й досі сидить у дівках?

— Скажи,— й далі негарно мружився Стосенко.

— Не здогадуєшся?

— Скажи,— й сапко видихнув через ніздрі стиснуте повітря.

— Скажу! З кожним довелось особисто зустрітись і поговорити від душі, як ось із тобою. Розтолкувати істини, бо ж не все люди знають, правда? Ось як ти, приміром?.. Більше не ходили, бо втямили, що Марта не для них і не про них... І невже ти думаєш, що стількох віднадив, щоб дісталась тобі?..

Він умовк, бо скрипнули двері й до кімнати ступила жінка — сонно мружилась проти світла, приклавши долоню до очей. Мати, здогадався Стосенко, бо дідок-перестрибок своєю зовнішністю був схожий на цю жінку, теж руду, повногубу, з вогнистою куделею волосся на голові.

— Що це ви тут поночі не поділили? — поспитала жінка, приглядаючись до Стосенка й не впізнаючи.

— Та з корешом ось балакаємо,— відказав дідок-перестрибок.— Йдіть спати, мамо...

— Вже досвіток скоро, а ви все балакаєте,— пробубоніла сонно.— Й тобі теж пора лягати.

І зникла так само, як появилась; ні човгання не долинуло з-за дверей, ні скрип ліжка. Запало мовчання — глибоке, мов колодязь, і в колодязь цього мовчання впали слова-краплі:

— Мати моя...

Слова-краплі потонули в глибокій тиші, й перегодя дідок-перестрибок заговорив голосно:

— Значить, Марта для мене. А для моєї матері — невістка в хату. Я її давно люблю й нікому не збираюсь уступати. Ти собі ще знайдеш, а я, мабуть, не знайду,— не лежить моє серце ні до кого, тільки до Марти. Так що маємо з тобою договоритись.

— Чому ж ви досі не побрались? — скрикнув Стосенко.— А Марта ж тобі що?..

— Відбрикується,— довірливо, наче сподіваючись на співчуття, сказав дідок-перестрибок.— Я до неї і так, і сяк, а вона тільки жартами відмагається. Ось не хоче знати, що ніхто її так не любитиме, як я. Ніхто! Але не потрібна їй моя любов, гребує нею, гордує. А я ж і роботяга, і вдача в мене добра,— зізнався щиро, таки прочитавши співчуття в Стосенковому погляді.— Ніколи такого не знайде, що зможе мотузки крутити, як із мене. Бо тепер народ який? Е-е, впертий тепер народ... І пустий... Ось як оці, що я їх віднадив. Ну, знатний механізатор чи піонервожатий. Не любили вони ж її, правда? Тільки так, побалуватись. Добре, що віднадив усіх, бо якби й справді довелось їй шлюб узяти з отаким, як той вояка-сержант? Я тільки спинив його разок у вуличці, а він уже й тікати, готовий.

— І втік? Більше не навідувався?

— І ногою не ступав.

— А може, він би ще зумів полюбити її... з часом? Ну, зустрічалися б на побаченнях, познайомилися б добре, а потім і любов прийшла б.

— Не прийшла б,— твердо сказав дідок-перестрибок.

— Чому? — оторопів Стосенко.

— Бо я не дав би! Я тут для чого? Щоб дивився й дозволяв? Не дав би!

Стосенко налив собі в чарку горілки, випив. Молодий хазяїн подобрілими своїми болотними квіточками цвів іспідлоба.

— А Марта...— озвався Стосенко.— А Марта когось любила з них? Ну, сержанта, чи піонервожатого... чи знатного механізатора на «Жигулях»?

— Ні,— радісно похитав головою.

— Чому? Звідки знаєш?

— Бо я не дав би, тому! — аж чудуючись із його нетямковитості, прогув дідок-перестрибок голосом, що йшов із дубової бодні, а не з широких грудей.

— А вона знає, що ти ось не підпускаєш хлопців до неї?

— Може, й знає,— подобрішавши до Стосенка, який так мирно бесідував, засміявся дідок-перестрибок.

— А може, не знає?

— Ні, таки знає,— тремтіли в щирому усміху губи-вареники.— Та скільки б не комизилась — однаково вламаю.

— А коли виїде на комсомольську будову й там за когось віддасться?

— Не виїде, вона в матері одиначка, а мати нездужає.

— Та хіба вона зможе полюбити тебе?.. Коли ти отак?..

— Хай і не любить, аби я її любив... Однаково нікому не віддам... Скільки в нас із нею ця суперечка? Вже друге літо... Тільки накине хтось оком на Марту, тільки проведе раз-другий додому, а я вже тут як тут, а я вже й відшив. Або за мене хай віддається, або хай усеньке життя нидіє в дівках... Таки здасться, не витерпить.

— Здасться? — не вірячи, запитав Стосенко.

— А чом би їй не здатись? Чи я гірший від інших? Не гірший, а кращий — знаєш, скільки заробляю? Та ніхто в колгоспі стільки не має на руки, як я!.. Дружили ми з Мартою колись після школи, та посварились... Вона зі мною посварилась... Із тієї пори й найшла коса на камінь, і почалась у нас оця суперечка.

Дедалі дідок-перестрибок говорив усе відвертіше, щиріше, наче мав Стосенка за тямущого, душевного співрозмовника. А тому, либонь, снилась уся ця розмова. Наче снилась хата чужа ця, надпита пляшка горілки на столі, кремезна постать із крутими плечима-коромислом.

— То я вже піду,— мовив Стосенко й ступив до дверей.

Дідок-перестрибок звівся, сягнувши рудою чуприною до стелі, й запитав у спину:

— Може, ще по чарці? В пляшці зосталось.

Стосенко обернувся і сказав із кривою усмішкою:

— Нема що замогоричувати... Я тобі не знатний механізатор на власних «Жигулях»... І не піонервожатий... І не вояка-сержант із райцентру... Зрозумів?

Якусь мить обличчя дідка-перестрибка зоставалось добродушним і спокійним. Та скоро наче повужчало, й губи, либонь, потоншали, а відстовбурчені вуха спалахнули малиновим рум'янцем.

— Ти що, серйозно? — пробубонів, не сподіваючись такого повороту.

— Куди вже серйозніше! — дедалі запалюючись, відповів Стосенко. Кров хвилею шугонула в голову, стугоніла у скронях.— Зо мною не договоришся отак... полюдському! Не злякаєш і не розжалобиш! Бач, мене хоче розжалобити, а з дівчини знущається другий рік!

— Ти що, чокнувся? — буряковою юшкою горіли щоки дідка-перестрибка.— Та я ж тебе до хати покликав!.. Я ж не став із тобою в темному завулку... Думав, зрозумієш, не будеш воду каламутити, а ти бочку попер... Е-е, бачу, з тобою не можна так! Не можна, бо плюєш у чужий колодязь і схаменутись не хочеш!

— Слухай,— сказав Стосенко. І вмовк, зціпивши зуби. Далі повторив різко: — Слухай! Від нинішнього дня ти більше не будеш знущатися з Марти. А коли спробуєш — усе життя каятимешся. Каятимешся і другим закажеш. Таким, як сам. Це я тобі кажу, Дикий, запам'ятай. Отой Дикий, що в заводі робить слюсарем. Попитай за мене в Човновиці — тобі кожне розкаже. А зараз бувай! І проводжати мене не треба, я не люблю провожатих.

Дідок-перестрибок дивився на нього, дивився своїми болотними квіточками... губи йому брижились гадючкою, що неквапно переповзає у весняній — ще сухій, минулорічній — траві. Далі ступив до Стосенка по-хазяйському впевнено й навіть, здається, руки хотів простягнути до нього. Та Стосенко раптом своїми скинув так перед собою та дідком-перестрибком, наче блискавками, наче громом у грозу, і навіть оті грім та блискавка по всьому його обличчю спотвореному промайнули, стримавши дідка-перестрибка, примусивши сахнутись ошелешено.

Запало коротке мовчання; вони дивились один на одного, стерегли кожен порух.

— То що? — може, не для когось, а для себе вистрелив різким запитанням Стосенко.

Дідок-перестрибок підвів голову догори так, наче копицю сіна завдавав потилицею. Й видихнув:

— Гад ти!

І знову їхні погляди поснувалися — із очей в очі, і важкі були, мов камені.

— Там твоя мати? — спитав Стосенко й невловно плечем гойднув туди, де зараз мала бути жінка, що, наче наслання, пропливла перед його зором недавно.— Хай живе спокійно в цій хаті, хай живе, бо...— І він дістав із кишені сірники й сухо торохнув коробкою.

Дідок-перестрибок чи то високими плечима опав, чи... а тільки поменшав, і лице його м'ясисте стало схоже на драглі, що ось-ось проллються з полумиска.

— Я ж із тобою по-людському хотів...— проказав у гнівному розпачі.

— А я з тобою не по-людському? — мовив Стосенко, вкладаючи в голос усю свою ненависть.

Обернувся й вийшов у двері. В сінях зачепив ногою відро — задеренчало, брязнуло, й на той гуркіт у проймі хатніх дверей появився дідок-перестрибок і проказав злісно:

— Тихіше, ти, мати спить!

— Сон матерів тривожити не будем,— пообіцяв Стосенко, намацавши вихід. І вже надворі весело мовив сам собі: — А матері хай мирно сплять!..

У вуличці спинився, прислухався — сокровенна тиша стояла в Дзвенячому, така безмежна, що, певне, можна було б підслухати чужу мрію...

Якась гілка у темряві вдарила Стосенка боляче по обличчю — й він несподівано засміявся на той удар, на той раптовий біль. «Ох ти ж, дідок-перестрибок,— тільки й пробубонів,— ох ти ж, дідок-перестрибок!»

У центрі Дзвенячого не став очікувати на попутну машину до своєї Човновиці — може, трапиться десь у дорозі. Йшов хутко, бадьоро. І в голові йому було так світло, так ясно, наче в її безмежжях роїлися золоті зоряні рої. У полі пахло молодим збіжжям, полином, що й досі не видихав денного сонячного тепла. «Ох ти ж, дідок-перестрибок!» — бубонів Стосенко.

Опинившись на згірку, обернувся — ген мріло Дзвеняче... І стиха заспівав Стосенко. Отак прошкував через поле і співав...

Приїхали три козаки, та всі три однакі,
Питаються Марусеньку — у которій хаті?
Один стоїть під віконцем, другий коня в'яже,
Третій стоїть під дверима — добрий вечір, каже..

Неймовірна пригода з Марією

По обіді Марії стало зле, молоду жінку занудило, і головна бухгалтерка, співчутливо дивлячись на її вродливе, зсудомлене лице, сказала йти або в лікарню, або додому. Марія, думаючи, що біль скоро минеться (мабуть, ковбаса шинкована трапилась несвіжа, та й кефір був розбовтаний, позавчорашній), хотіла перечекати в бухгалтерії, та... Від запаморочення отямилась уже надворі, по дорозі до лікарні. А наблизилась до лікарні — й зовсім полегшало. Марія спинилась під жовтими акаціями, ждучи, що біль повернеться, проте більше не повернувся, і в голові розвиднилось.

Отже, відвідини лікарні стали зайвими. Повертатись у бухгалтерію? А коли знову стане зле? Піти додому й спочити? Мабуть, найкраще піти додому, тим більше, що головна бухгалтерка відпустила її, та й важливої роботи нині вже не передбачалось.

Пішки подалась на околицю районного містечка, де жила з чоловіком у новому цегляному будинку. Осінній день видався погідний, і Марія, що звикла від дев'ятої до шостої просиджувати в установі, почувалась трохи ніяково — перед самою собою ніяково.

Пройшла подвір'я, залляте сонцем, барвисте від чорнобривців та айстрів, поторгала двері веранди — були відчинені. Значить, Петро повернувся, майнуло жінці в голові, значить, Петро повернувся з рейсу, адже не сьогодні, то завтра вже чекала його повернення. Марія поминула веранду, коридор — хатні двері теж було відчинено; отже, Петро таки вдома, бач, навіть не попередив, не заглянув до неї на промкомбінат, як звик чинити.

У вітальні на дивані сидів якийсь незнайомий чоловік, і Марія ошелешено спинилась на порозі — хто такий,

звідки? Чоловік повернув до Марії продовгасте кістляве обличчя, на якому вирізнялися серпи чорних брів, і дивився некліпливо. Здається, кожної миті ладен був, мов опечений, схопитись на ноги... А, майнуло жінці в голові, та це ж з Петром хтось навідався, чоловік часто приводить додому всяких гостей.

— Добрий день,— мовила невпевнено.— А де ж Петро?

— Петро? — по хвилі мовчання обізвався чоловік, і брови над пильними очима злетіли прудко, мов щури, й затріпотіли.— А ви хіба не здибались?

— Та ні,— відказала Марія, все приглядаючись до гостя — й справді, хто такий, звідки? Начебто й зустрічатись ніколи не доводилось. Зодягнений пристойно, золотий перстень на пальці лівої руки. Тільки чому в нього такі відстовбурчені вуха, наче прислухається весь час? — Ви, мабуть, разом оце зайшли... Дивлюсь — двері відчинені...

— Петро гайнув у гастроном, обіцяв скоро бути... Друзі ми з ним давні-предавні, разом учились на шоферських курсах... Звати мене Миколою, на прізвище — Власкевич.

— Куди ж це він у гастроном побіг? — розмірковувала вголос Марія.— Той, що поблизу, стоїть зараз на ремонті. Це йому доведеться до вокзалу добиратись.

— Та казав же йому, казав,— одмерзаючи холодним лицем та ледь-ледь усміхаючись, провинно мовив гість,— щоб не йшов нікуди, так давай посидимо. А Петро що? Ні, говорить, давно не бачились, є що згадати, хіба годиться без пляшки?

— О, він у мене до пляшки охочий,— докірливо сказала Марія і собі ледь-ледь усміхнувшись.— Жодна компанія без Петра не обходиться.

— І таки побіг, а мене тут залишив. Сиди, каже, чекай. І дав оцей альбом із фотознімками, щоб розглядав. Я й розглядаю.

Гість і справді тримав у руках сімейний фотоальбом у цупких оксамитових палітурках. Марії, в якої й досі не було дітей, альбом заміняв найрідніше — любила розглядати вечорами, особливо ті знімки, які зберегли її молодою.

— А в мене голова заболіла на роботі,— мовила Марія,— то головна бухгалтерка відпустила додому.

— Петро й справді вас не чекав. Каже там моя ненаглядна фінансові звіти звіряє, не скоро навідається, то ми з тобою, Миколо, причавучимо по одній-другій... Розказував за вас, розказував... Строга ви в нього, еге?

— З таким, як Петро, не будеш строга! — сердито буркнула Марія.— Тільки й дивиться, як би що з хати поцупити й віддати — як не сестрі, то братові. Мовляв, ми ще наживемо, а вони молоді, стягуються, то слід помогти.

— А живете ви, бачу, добре,— сказав гість, обводячи гострим поглядом вітальню.

— Якби діти,— зітхнула Марія,— то, може, й не зекономили б, а так що? А так тільки на себе тратимо, прикуповуємо те-се.

— Те-се,— недовірливо засміявся гість, і лице його чорне, мовби зі слідами нестертого дьогтю, що глибоко пов'їдався, стало добре.— Ген і телевізор, і килим арабський, і кришталь. А транзистор, мабуть, японський?

— Петро купив в області на руках, усі гроші ввігнав. Я насіла — нащо марницю придбав? А він регоче — світ, каже, хочу весь чути... Світу йому всього закортіло!

— Петро такий,— згодився гість. І занепокоївся: — Де ж це він ходить? Сказав, на одну хвилинку, а нема й нема.

— Радий, що повернувся з рейсу. Десь, може, до компанії пристав.

— І про мене забув?

— А що? Потім схаменеться, прибіжить під хмельком, під газком... Ну, добре, ви подивіться альбом, а я тим часом щось зготую на стіл.

— Та ви не турбуйтесь... Клопоту стільки завдав... Знаєте, якби з Петром не здибався... А то здибався і — зайди та зайди. Я теж шоферую в області, він колись заглядав до мене.

— А не признався...

— З жінкою моєю познайомився, з дітьми. Двоє в нас, обидві дівчинки... Може, я піду до гастроному й пошукаю, де він там забарився?

— Знайдеться! — безпечно мовила господиня.— Відпочивайте.

— Хату можна подивитись? Цікаво, як живете.

— О, прошу,— щиро сказала Марія, радіючи, що є чим похвалитись.— Тут вітальня, вже бачили. А тут,— одчинила двері в сусідню кімнату,— спальня у нас.

— Гарно, гарно,— хвалив гість, і похвала його подобалась Марії.— Теж килими. Й годинників же у вас багато,— здивувався, розглядаючи годинники, що висіли гурточком над бильцем ліжка.

— То все премії,— ніяковіючи без причини, сказала Марія.— Два мені видали на роботі, й Петро теж одержав два. Й на день народження товариші склались, то подарували. Не станеш відмовлятись, правда? Ще образяться.

— Відмовлятись негоже,— згодився гість, чіпким поглядом обнишпорюючи спальню і все в ній одразу помічаючи.

Марія хутенько зібрала на стіл, а чоловіка все не було до хати. Й жінка почала дратуватись: привів гостя, а сам повіявся, а сам уже встряв, бо свиня завжди болото знайде. Була в неї прихована плящина для непередбачених оказій, то хіба зараз саме не такий випадок? Не станемо тебе, Петре, чекати, може, отямишся!

І вже коли випили по краплині, Марія несподівано зареготала й довго не могла перемогти напад сміху, аж совісно стало перед гостем. А він дивився на неї оторопіло.

— От не повірите, коли правду скажу,— зрештою спромоглась на слові.— Знаєте, що я подумала, коли до хати зайшла й вас на дивані побачила?

— Що? — поспитав. Тепер, коли погомоніли, коли ближче познайомились, гість видавався Марії навіть симпатичним і вже тримався не так насторожено.

Вона знову зареготала, а потім таки зізналась:

— Чи не злодій, думаю, забрався до хати!

— Авжеж,— спокійно згодився гість,— усяке можна подумати. А якби я отак, як ви, зайшов до своєї хати й застав чужого? Теж подумав би, що хочуть пограбувати!.. І де тільки той Петро вештається? Сказав, на хвилинку вискочить, а нема й нема.

— У нас по містечку тільки й розмов останній тиждень, що про злодіїв. Знаєте, минулої суботи обчистили одну квартиру — хазяїв удома не було, на роботі, а діти в школі. І не все забрали, ні, а тільки найкоштовніше, те, що легко винести з квартири.

— І нікого не зловили?

— Де там! Ніяких слідів, і міліція не допомогла. А вкрали шубу цигейкову, жіночу, недавно куплену.

Й зарплату — як лежала в шафі біля шуби — так і пропала. Та ще взяли новенькі туфлі лаковані, годинник забрали... І як у воду кануло!

Гість слухав із інтересом, і його пронизливі очі ледь-ледь грали веселістю. Випили по другій чарці, і Марія, зовсім забувши про недугу, почала скаржитись на свого чоловіка, на Петра. Мовляв, не хазяїн Петро — і край, і ніколи вже хазяїна з нього не буде, у них, Прудивусів, усенька сім'я така з діда-прадіда.

— Широка натура в Петра,— підтакував гість,— любить потішити компанію.

— Інші як? — скаржилась Марія.— Інші вміють компанію потішити, але й своєї вигоди не забувають. Раз у твоїх руках машина, то додому чого порожняком їхати? Або щоб яку копійку не заробити? А Петро що? Підвезе пасажира, а від грошей відмовляється. Каже, совісно брати. Чи дрова сусідам підкине, теж гребує платою. То, буває, люди мені приносять, бо знають, яка вдача в Петра. Трудно мені з ним, ой трудно!

— Чоловік жінку має розуміти,— сказав гість.— Якби мені така хазяйка, як ви, то чого ще мені хотіти? Ніякої хвороби й не хотів би.

— Вся наша сім'я роботяща,— зашарілась від похвали Марія.— Не з хати несуть, а до хати. І скупими ніхто нас ніколи не назвав. Позичити треба — позичимо. А тільки поверніть назад!

— Гарна ви жінка в Петра,— знову похвалив гість, коли вже по третій випили.— Має шанувати своє щастя. Він за вами — як за горою!

— Він пошанує, дочекаєшся,— спохмурніла на виду Марія.— Для нього чужий хтось дорожчий, ніж рідна жінка.— І зізналась несподівано. Може, якби не випила, то й не навернулось таке на язик.— Давно вже розвелася б із ним, та совісно. І думаєш: а що він сам-самісінький робитиме? Пропаде з отаким норовом!

Гість слухав її скарги, проте якось неуважно, мовби на шпильках сидів. То позирав у вікно, то вуха нашорошував на звуки, що долинали з вулиці.

— Петро за вами — як за горою! — повторив зрештою. І додав: — От вірите чи не вірите, а скажу... Хай Петро мені друг, а скажу... Якби жінки не мав та двох дівчаток, то ніколи не схотів собі кращої пари, ніж ви. Куди вже кращу бажати!

— От бачите! — сповнюючись усе більшої приязні до цього розсудливого чоловіка та раптової жалості до себе, мовила Марія. І повторила: — От бачите!

— Розіб'ється сімейний глек, а потім нічим не склеїш,— сказав гість і заходився їсти варену курятину.— От я побалакаю з ним, напоумлю.

— Його напоумляй чи ні — хіба поможе. Яка людина вродиться — такою й помре. От самі судіть. Привів до хати вас, кинув напризволяще, а сам повіявся, а сам уже влип до теплої компанії. Думаєте, його поять? Де там! Він поїть, бо ніколи ото не поласує на чуже, має погану звичку першим лізти до кишені. Добре, що я навинулась додому та зладнала таке-сяке на стіл, а то сиділи б ото на дивані й розглядали альбом.

— Розглядав би,— згодився гість, доливши з пляшки рештки горілки і випивши одним духом.— Та я на нього не гніваюсь, Петро завжди однаковий був.

— А чи мені від того легше? — мовила з болем, відчуваючи вдячність до цієї людини, котра і розуміла її, і співчувала. Бач, друг, а не захищає, став на її бік.

— Авжеж, не легше,— згодився, проникливо дивлячись на Марію.

А їй від того погляду тривожно стало на душі. Петро ніколи так на неї не дивився, хіба що замолоду, коли залицявся. Може, тому й дітей у них немає, що ставився до Марії байдуже, без любові. Аби поїсти, аби поспати — і до товаришів, які йому світ зав'язали. А цей, аж чудно, делікатний — і розрадив, і побалакав душевно.

Сиділи за столом одне біля одного, і якось так сталось, що гість торкнувся її плеча випадково. Торкнувся випадково, а руки не відняв, затримав на плечі, й той дотик не розгнівав Марію, ні,— чи не тому, що захмеліла?

— Якби не жінка та діти,— знову сказав гість,— то якого мені щастя бажати, як не вас?

— Таке скажете! — весело сміялась Марія, чуючи його долоню на плечі.

— Що й на серці, те й на мислях,— одказав гість, і очі його чорні жаром горіли, й від того жару тривожно чулось Марії, як у молодості.

— Вже маємо триматись кожне за свою сім'ю.

— А серцю не накажеш,— мовби не чуючи, сказав. І, напівзвівшись на стільці, нахилився до Марії й коротко

поцілував у щоку, біля вуха — там, де шовкове пасемко її русявого волосся в'юнилось. Поцілував — і одхилився, дивились вони одне одному очі в очі. Марія щасливо дивилась і наче ледь-ледь осудливо, а він гострувато, пильно.

— Ой, хіба можна так! — підохотливо сміялась Марія.— А ще другом називаєтесь!

— А йому хіба можна так — пішов і пропав?

— Легкий ви чоловік!

— Щастить мені завжди, це правда,— згодився гість.

І, здається, знову хотів поцілувати її, та Марія відсахнулась умить. Відсахнулась, бо почула на подвір'ї Петрів голос, розмовляв із кимось. Глянула у вікно — Петро стояв біля воріт і перемовлявся через дорогу з сусідкою.

— О, знайшлась пропажа,— мовила невдоволено.— А чого ж це він із порожніми руками?

— Піду зустріну,— похапливо мовив гість і хутенько зник за порогом; наче вітром здуло.

Марія перед дзеркалом поправила зачіску. Бачите, як у неї нині склалось дивно — якби не занедужала, то так би й просиділа цілісінький день у бухгалтерії, так би й не познайомилася з цікавим чоловіком. Торкнула пальцем щоку, де й досі чувся несподіваний поцілунок, винувато усміхнулася сама собі й знову підійшла до вікна.

Саме в цю мить гість наблизився до Петра, вони заговорили про щось. Гість, видно, запитував, а Петро відповідав і навіть рукою щось двічі показав уздовж вулиці. Потім гість вийшов за ворота й одразу зник за вишнями, а Петро й далі перемовлявся через дорогу з сусідкою.

— Наморився я,— важко відітхнувши, сказав чоловік, ступивши до хати.— Загнав машину в гараж, а вийти з кабіни — трудно, так би й сидів.— Окинув поглядом стіл, заставлений тарілками, й поспитав: — А ти чому не на роботі? Яких це ти гостей приймаєш?

— Як-то яких? Твоїх,— одказала Марія, сприймаючи серйозний чоловіків тон за жартівливий.

— Еге ж, моїх,— недовірливо муркнув Петро, і його добродушне лице засвітилось усміхом. Зі змовницьким виразом зазирнув до кухні, до сусідньої кімнати — таки нікого.

— А ви мовби й не здибались,— лукаво мовила Марія, приймаючи начебто жартівливий чоловіків тон.—

Щойно! Стали на воротях, балакаєте. Куди це ти його послав?

— Та кого? — насупився.

— Ну, Миколу свого, Власкевича! За друга твого видавав себе, в хаті застала.

— Отой, що на воротях мені здибався? — оторопіло міркував.— Та він же назвався мені техніком по газу. Каже, приходив колонку перевірити й плиту!

— Техніком по газу? — В Марії мурашки повзли по спині. Жартує Петро чи ні, розігрує? — Ви ж разом на шоферських курсах були, згадай. І ти в гості недавно навідувався до нього, познайомився з жінкою. Двоє дівчаток у них! — Підійшла до вікна — чи не повертається гість? Ні, не повертався.— І вдачу твою добре знає.

— Розкажи все до ладу,— наказав чоловік,— яких гостей ти вдома приймаєш, коли чоловік у рейсі, кого пригощаєш посеред білого дня.

— Та хіба ти не побіг у гастроном по пляшку? Лишенько, що ж це зі мною коїться!

Голова їй пішла обертом. Ні, Петро, здається, не жартує. Значить... І вона розказала, що з нею сталось на роботі, як ішла додому. Двері веранди було відчинено, й незнайомець ось так сидів на дивані, розглядав сімейного альбома. Сказав, як потрапив у хату — звісно, разом із Петром, який, мовляв, недавно побіг до гастроному. Потім за стіл посідали, бо раз гість, то нащо морити голодом, та й Петра довго не було з гастроному.

— У рейсі я був, у рейсі, а не в гастрономі! — скрикнув чоловік.

Узяв сімейний альбом, погортав — усі знімки на місці. Оглянув двері, замки. Узяв ключі в Марії, обдивився їх, потім свої. У шафі всі цінні речі висіли, як і висіли. Гроші й ощадна книжка, схована в матраці, були на місці.

— Зрозуміло,— зрештою сказав Петро.— Він увійшов до квартири якраз перед тобою, от і не встиг нічого вкрасти... Злодія прийняла за мого друга, пригостила!

— Такий чемний, хто б міг подумати! — виправдовувалась Марія. Проте їй чомусь і досі не було страшно. В глибині душі не вірила, що зловила злодія на гарячому, всерйоз не припускала думки, що з нею могло статися зле щось.— Сидить на дивані і жде!

— Та коли вже ти зі столу об'їдки прибереш! — несподівано визвірився чоловік.

Марія майже бігцем, із відчуттям провини зібрала посуд.

— Значить, так,— сказав Петро.— Я поміняю замки... бо й удруге може навідатись... Я поміняю замки, а ти гайда в міліцію, заявиш на нього, хай шукають. Опиши так, щоб і за тридев'ять земель упізнали й зловили.

Якийсь начебто промінчик майнув у примружених його очах, чи то тільки видалось Марії? Слухняно подалася з хати, йшла по вулиці й підозріло приглядалась до кожного. Кортіло зупинятись перед знайомими й розказувати їм за недавню оказію, та стримувало щось. А що саме — й не відала.

Обдивилась біля гастроному і в гастрономі, подалась до другого. Й дедалі більше вагалась іти в міліцію. Мовби не вірила в те, що й справді так сталось. Мовби ввижалось, що хоче набрехати, обмовити когось, а той хтось і захиститись не зможе від обмови. Авжеж, говорять у їхньому містечку, що об'явилися злодії, що є одна чи дві пограбовані квартири, але... Але ж і зовсім не застукала вона гостя свого на гарячому! Сидів, очікував. А як сміявся весело! Петра ганив, бо є таки за що... Авжеж, сподобався Марії; і вона, здається, теж припала йому до вподоби. І гостро так згадалися слова, що, мовляв, серцю не накажеш, і поцілунок умить відчувся на щоці... І всміхнулась ледь-ледь Марія. Авжеж, усміхнулась, бо де ж це видано, щоб злодій заліз у чужу хату і, замість того, щоб красти, почав цілуватися з хазяйкою!

Спинилась неподалік районного відділення міліції — що вона розказуватиме? Он коли інших пограбували, то таки пограбували, а в неї нічогісінько не взяли! Отак і скаже? Засміють! А ще коли довідаються, що за стіл посадовила, пригощала... Й ноги самі понесли жінку далі і від міліції, і від гріха. Почувалась так, мовби й справді збиралась обмовити людину.

Йшла попід кленами, що цвіли зжовтілим листям, а в пам'яті — мимовільно, нав'язливо — бриніли слова, приємно зогрівали. Як він сказав? Ага, якби жінки не мав та двох діток, то ніколи б не хотів собі кращої пари, куди вже кращу бажати.

Почув би, Петре, то навчився б свою жіночку шанувати!

Усвідомлювала, що годилося б, може, боятись — і хату на цілий день залишають без догляду, і в бухгалтерії вона працює. А от не боялась. І навіть казала сама собі: «А може, я перевиховала його? От побачив мене — й одразу перевиховався, більше ні в кого не крастиме, бо і в нас не вкрав. Побачив мене — і золотим чоловіком став, от! І таким залишиться назавжди!»

Під ногами наче кожний опалий листочок виспівував, і все довкола — сади в надвечірньому світлі, будинки, люди — сяяло теплим, лагідним сонцем. І все більше чомусь Марія упевнювалась, що її нині не було ошукано, що нині повелися з нею правдиво та сердечно й вона має теж віддячити сердечно. Хай би Петро там що підозрював, але ж він не бачив цього чоловіка, а заочі всяке можна подумати.

А може, справді-таки Петрів друг? Може, обоє умовились поглузувати з неї? І згадався лукавий промінчик у чоловіковому погляді, коли вже рушала до міліції.

І раптом із вікна автобуса, що проходив мимо, постало перед нею обличчя нинішнього гостя — смагляве, широко всміхнене, зуби чисто блищать і брови гострі повигинались тятивою лука. Махав їй рукою і щось, либонь, казав, але хіба розбереш, хіба почуєш? І, дивлячись у цю коротку мить на нього, приязного та веселого, Марія відповіла мимовільною усмішкою, і теж рукою змахнула, і вся подалася за автобусом у легкому пориві.

Автобус проминув, а вона стояла на дорозі, дивлячись услід, і отой мимовільний усміх тремтів на її губах, тремтів і не танув.

І коли зрушила з місця, вже ніскільки не сумнівалась, що Петро поглузував із неї. Так, поглузував, бо на всякі коники вдатен. Йому аби тільки потішитись, аби потім товаришам розказувати й щирити зуби від дурного реготу.

Проте, дивно, чомусь не брав її і гнів на чоловіка, не підточував того хмільного та тривожного настрою, що знову навернувся — після раптової зустрічі з автобусом, після того, як у вікні майнула щаслива й водночас заклична усмішка.

Не спам'яталась, як ступила на свою вулицю, як вулиця привела до хати. Поглянула від воріт — Петро, навіть не перевдягнувшися з дороги, зосереджений та похмурий, переставляв замок у дверях веранди...

Позивні

Близько тижня з осінніх обложних хмар сіялась дрібна мжичка, дороги в полях розмокли, обернувшись на непроїзну й непрохідну багнюку. Ніякої мови не могло бути про те, щоб копати буряки, щоб вивозити на цукрозавод, хоч строки й підпирали, хоч, дивися, скоро й захурделить. Голова колгоспу ходив непривітний, так само злий ходив бригадир рільничої бригади і тракторної — начебто за негоду несли особисту відповідальність і перед правлінням колгоспу, і перед бюро райкому партії.

Нарешті по телефону передали метеозведення, яке обіцяло гарну годину, і вже з нинішнього вечора всі в Закриниччі були попереджені — завтра на поле, до буряків. І справді, метеозведення — як це дивно! — не збрехало, й на ранок заясніло небо, вітерець віяв сухенький і по-осінньому прохолодний. Земля хоч і не почала галопом ото протряхати й сохнути, але всі колгоспники, кому слід, усі механізатори рушили на буряки.

Вже ополудні, коли в полях загуркотіли перший та другий бурякозбиральні комбайни, коли загули мотори грузовиків, хтось похопився, що не вийшов Петро Гаркавенко, шофер, і його машина стоїть на господарстві, як бездиханна. Авжеж, учора був попереджений, як і всі інші, обіцяв прийти неодмінно — і от нема.

Бригадир, злостячись, пішов на корівник до Петрової жінки, доярки.

— Як то не вийшов? — здивувалась молодиця.— Я вдосвіта збиралась на ранкову дойку, а Петро до машини. Живий-здоровий, слава богу, нікуди їхати не збирався, бо куди ж їхати, коли буряки в колгоспі горять! І напитись не міг зранку, бо п'є тільки вечорами. І сама втямити не годна, де б це він міг забаритись!

У джерельцях її очей, крім оторопіння, бригадир помітив якісь непевні вогники. Наче жінка вже здогадувалась, чому чоловік не вийшов до машини, тільки не зізнавалась у здогадах.

Додому до Петра Гаркавенка було послано механіка з колгоспного гаража — якраз ніякої роботи в механіка не було, бо за негоду впоралися з усім ремонтом. Послано механіка з наказом: знайти Гаркавенка, передати, що начальство зніме з нього залізну стружку, й привести за всяку ціну на господарство.

Механік удався чоловіком жовчним і глузливим, ніколи не пропускав нагоди показати свою зверхність над іншими. Відбув армію, після армії чотири рази вступав на юридичний факультет університету й чотири рази провалювався. Проте нарік знову збирався подавати документи тільки на юридичний, вважаючи своїм покликанням саме юриспруденцію. Вузькоплечий, мав опущені кутики вуст, які в нього — при потребі чи без потреби — гидливо сіпались.

Механік, зайшовши на чуже подвір'я, спершу витер віником заболочені чоботи, а тоді вже взявся за клямку дверей. Двері виявилися зачиненими. «Спить, мабуть, без задніх ніг»,— подумалось механікові не без заздрості. Ще раз поторгав клямку, почекав — ніякого відгуку. Вже хотів геть податись, та вчасно згадав наказ: без Гаркавенка не повертатись, бо начальство пообіцяло зняти з нього залізну стружку. Зітхнувши, механік підступив до вікна й постукав у шибку. Далі — лункіше — в другу. Кулаком гримнув у третю і вже двома кулаками, не остерігаючись, що висадить шибку, закалатав у четверте вікно так, що й мертвий проснувся б.

Привиділось чи й справді гойднулась фіранка, а за фіранкою майнуло обличчя блідою плямою? Механік почав гатити кулаками так, що скло задеренчало й рама задвигтіла. Вже, мабуть, можна було підняти не одного мертвого, а цілий цвинтар. І тоді, зрештою, фіранка вмить одсунулась і в вікні показався Петро Гаркавенко — з запитливо задертими бровами, оторопілий.

— Одчиняй хутчій! — закричав механік, і опущені кутики вуст здригнулись гидливо.— Не догримаєшся...

Гаркавенко мовчки приглядався, так, наче сумнівався, що бачить саме механіка.

— Та чого ти витріщаєшся? — сердячись, знову закричав той.— Одчини двері!

Кивнувши згідливо головою, хазяїн затулив фіранкою вікно. Чортихаючись, механік пішов до ганку. Скоро брязнув ключ, напіводхилились двері, й Гаркавенко сказав напівпошепки:

— Заходь!

Нічого не тямлячи, механік переступив поріг, і хазяїн одразу ж замкнув двері на ключ. Випроставшись, подивився на механіка довгим, каламутним поглядом, у якому просвічувала підозра й недовіра.

— Чого ти замикаєшся? — мовив той.— Од жінки ховаєшся чи ще від якої хороби?

Гаркавенко звів на переніссі брови — здається, прислухався до звуків, які мали долинати знадвору. Механік і собі нашорошив уші, проте нічого не почув. Не почувши, заговорив сердито:

— Тебе всі шукають, збилися з ніг, а ти пропав. Буряки горять, за нинішній день маємо три норми дати, сто потів із нас зійде! Бригадир лається, іди, каже, та приведи хутчій того Гаркавенка, я з нього залізну стружку зніму! А ти що, перебрав учора, еге? Ну, збирайся, очі надворі продереш, очумаєшся в полі... Я гримаю в шибки, аж руки задерев'яніли, а він собі спить без задніх ніг і в вус не дме!.. Ну, гайда, бо мені перепаде!

— Не можу,— сказав Гаркавенко й скривився так, наче заболів зуб.

— Чому не можеш? Налигався вчора, голова розколюється? Чи загрипував? Ну, коли загрипував, то зоставайся, хоч начальство однаково не похвалить. Одчиняй двері, чого замкнувся?

— І не грип, і не похмілля,— сказав Гаркавенко, каламутним зором дивлячись на механіка так, що тому моторошно стало.— Ти чоловік правильний, надійний, тобі я б зізнався...

— Авжеж, правильний та надійний,— гостро примруживши, мовив механік.— Сміливо кажи!

А самому гадкувалось: «Либонь, і зараз п'яний, набрався по саму зав'язку ще вдосвіта». Сам механік по компаніях пити уникав, вважаючи це нижче своєї гідності, зате вдома чарку-другу перехиляв.

— Під страхом смерті не маєш права зізнаватись нікому,— повторив Гаркавенко.— Обіцяєш? Клянешся?

— Та клянусь, клянусь,— нетерпляче повторив механік, проте самому стало наче не по собі.

— Знов передають вони, а я приймаю,— мовив хазяїн, твердо й невідривно дивлячись на механіка.

— Хто передає? — поспитав той і озирнувся по ганку, наче шукаючи когось.— Що ти приймаєш?

— Позивні приймаю.

— Позивні? Які? Ти слухаєш радіо?

— Та не радіо,— невдоволено насупився Гаркавенко, роздосадуваний чужою некмітливістю.— Я сам приймаю.

— Авжеж, сам! Слухаєш радіо, так?

— Зовсім ні,— терпляче намагався пояснити хазяїн.— Розумієш, я сам заміняю радіо, через мене передають.

«Ох і набрався, ох і надзьобався»,— вражено подумав механік. І, усвідомлюючи, що з п'яним сперечатись не варто, вирішив удати, наче все сприймає за чисту монету, пограти в п'яну гру.

— Авжеж, авжеж,— сказав, і кутики вуст здригнулись.— Через тебе передають позивні. А які, для кого?

— Для партизанів,— пошепки сказав Петро Гаркавенко.

— Звідки? — підморгнув механік і стримався, щоб не засміятись. Мабуть, зараз доводилось бачити йому приступ білої гарячки, слід уважно приглядатись, потім буде про віщо розповідати. Але щоб таке траплялося з Гаркавенком раніше? Не доводилось чути.

— Та звідки ж іще? — знову хазяїн був роздосадуваний чужою нетямковитістю.— Звідти, з центру.

— Ага, зрозуміло,— кивнув головою механік, згадавши, що має грати в гру, правила якої вигадав не сам.— Значить, позивні з центру. А коли прийматимеш інформацію?

— Скоро,— сказав Гаркавенко.— Спершу позивні, потім інформація для партизанів. О, знову!

Й він так зосередився в собі, став такий відсутній, далекий, що механікові насправжки стало страшно. Може, подзвонити в район, щоб приїхала міліція? Чи швидка допомога? Бо коли людина набереться до такого стану, то від неї всього можна чекати, а ще від шофера, а ще коли він додумається сісти в машину!

— То я піду, не заважатиму,— сказав механік і простягнув руку до ключа, щоб одімкнути двері.

— Йди,— сказав Гаркавенко й перехопив механікову руку.— Тільки ж, дивись, нікому!

— Авжеж! — пообіцяв гість.— А бригадирові що передати? Ага, розумію, нічого... Та ти ж дивись, коли приймеш усю інформацію, то виходь до машини, з буряками запарка.

— Тоді вийду,— мовив Петро Гаркавенко, випускаючи механіка за двері.

«Пришалимонений,— подумав той, коли опинився надворі.— Ото як набереться — і варнякає казна-що. Таки й справді горілка до добра не доводить. Звісно, жінка давно знає, що за чоловіком водяться такі коники, та хіба зізнається! Набрався — й удома сидить, обачний. То подзвонити в район чи не треба? Подзвоню, а він протверезіє, тоді ще й відповідати доведеться мені...»

З бригадиром зустрілись там, де розминулись: біля гаража. Той одразу поцікавився, де Гаркавенко. Механік почав плутано розповідати, як торгав за клямку, як гатив кулаками в кожне вікно підряд. Заклопотаний та засмиканий бригадир побілів на лиці й гримнув:

— Я питаю тебе, де Гаркавенко? Привів його чи ні? Хто буряки возитиме на завод?

— Каже, що позивні якісь приймає,— старався пояснити механік, і досі до пуття нічого не тямлячи сам.

— Які позивні? — визвірився бригадир.— Як приймає?

— Ну, як радіоприймач, розумієте?..

— Ти мені мізки не крути, вони в мене й так зліва направо скручені!.. Слухає радіо, так?

— Не зовсім так... Уявляєте, він зачинився сам у хаті, і йому здається, що приймає позивні...

Бригадир прикусив язика й витріщився на механіка: що з ним? І справді почав забалакуватись чи він, бригадир, сьогодні десь загубив одну клепку, то годилося б пошукати?

Механік, усвідомлюючи, що йому не вдасться передати зміст розмови з Гаркавенком, відчув приступ несамовитої люті, пробудженої цією оказією, і мовив:

— Певне, нализався ще вдосвіта, от і забалакуватись почав.

Од цього припущення бригадирові трохи розвиднілось у голові, наче загублена клепка знайшлася сама.

— На ногах стоїть добре, й перегару начебто не чути,— відказав механік, розуміючи, що всю справу заплутує ще безнадійніше.

— Значить, може водити машину! — мовив бригадир, якому вже знову почало макітритись у голові.— То чого ж ти не привів із собою? Адже було послано, було наказано! — І вмовк, наче тільки тепер почав осмислювати почуте. Підозріло приглянувся до механіка і, підступивши ближче, навіть повітря носом втягнув.— Позивні приймає? Без радіо? Та він що — не чоловік, а транзистор?

— Хай мене грім поб'є, коли брешу! — скрикнув механік, шкодуючи, що вскочив у таку халепу.— Може, він і не приймає насправді, тільки мені сказав, що приймає. Тому-то й на роботу не вийшов, тому-то й у хаті замкнувся. Начебто має якусь важливу інформацію прийняти для партизанів.

— А це ще яких партизанів? — знову почав звіріти від гніву бригадир.— Які тепер можуть бути партизани, коли всі поставали мирними колгоспниками!

— Та знаю, знаю! — наче остуджуючи чужий запал, замахав руками механік.— Я не від себе кажу, я тільки передаю те, що почув. Ви мене посилали? Посилали. Що бачив і чув — те розказую.

Бригадир остаточно розгубився. Тут із буряками невправка, нарешті трапився погідний день, можна було б надолужити прогаяне, а з ним у піжмурки надумали гратись. І хоч би в цій грі хоч трохи можна було б щось втямити, а то ж ні бельмеса не годен второпати!

— Отже, так,— сказав спокійнішим — начальницьким — тоном.— З Гаркавенком я сам розберусь, чим він займається, коли в колгоспі прорив, аврал. А ти йди в гараж і приступай до роботи, годі байдики бити. З тобою теж матимемо діло, на тобі теж окошиться.

— Та я п'яте колесо біля воза! — страждаючи, мовив механік. І, щоб не встрявати в подальшу суперечку, яка не могла привести до добра, слухняно потюпав у гараж, бубонячи щось під ніс.

Бригадир, провівши поглядом механіка до гаража, якийсь час човпів іще на місці, наче забув про купу невідкладних клопотів. Обличчя як прибрало отетерілого виразу, так і зберігало, наче втратило силу позбутись його. Ото хіба що веселий кирпатий ніс якось не

пасував до тієї чи то отетерілості, чи то розгубленості. «Ну й діла!» — сам собі сказав бригадир і, очутившись од звуку власного голосу, зірвався з місця і чвалом подався по хазяйству.

Гаркавенко вийшов на господарство далеко пополудні. Завів машину, заправився і вже хотів за нарядом їхати в поле до бурякозбиральних комбайнів, та тут його вгледів бригадир. Примруживши холодні очі, наблизився рішучим кроком і поспитав:

— Чому вийшов невчасно?

— Та... затримався вдома,— відказав Петро Гаркавенко, уникаючи дивитись на бригадира.

— Чим займався? Колов дрова, копав картоплю, дер січку?

— А нащо дерти січку? — не второпав Гаркавенко.— Й картоплю ми з жінкою вже викопали.

— То що ти робив? — Оторопіння знову почало брати бригадира.— Чому не вийшов разом із усіма? Тільки поглянь, який день видався, буряки треба збирати, а ти!.. Чим займався?

Гаркавенко ступив із кабіни і, поклавши долоню на бригадирове плече, мовив:

— Давай одійдемо отуди, за кузню.

— За кузню? — озираючись, поспитав бригадир.— А тут не можеш сказати?

— Тут люди ходять,— багатозначно мовив Петро Гаркавенко,— ходімо звідси.

Коли опинилися за кузнею, серед звалищ металобрухту, шлаку, різного специфічного сміття, Петро Гаркавенко надав своєму обличчю таємничого виразу, наче й справді збирався покаятись у казна-чому. «Таки не п'яний,— думалось бригадирові,— а поводиться так, наче рідного батька намислив звести зі світу. Й чого за кузню пертись, можна було і в машині зізнатись».

— Ти чоловік правильний, не видасиш,— мовив Гаркавенко.— То слухай.

— Як то не видам? — тетеріючи, запитав бригадир і зібрав на лобі рясні зморшки. Невже механік правду говорив про позивні, партизанів, важливу інформацію?— Кому не видам?

— Нікому й словом не обмовишся?

— Валяй,— наказав бригадир, усвідомлюючи, що краще все вислухати, ніж чудуватися заздалегідь.

— Розумієш, Григорію Михайловичу, вони сьогодні знову вели передачу.

— Хто? — сахнувся бригадир, не вірячи своїм вухам.

— Центр,— проказав Гаркавенко, й очі його були пустельні, мов чисте осіннє небо.

— Т-так,— видихнув бригадир струмінь гамованого повітря. Й примружився: — Значить, центр?

— Це вже не вперше,— сказав Гаркавенко. Вітерець розвівав над високим чолом рідкі пасемка русявого волоссячка.— Спершу я чую позивні. Позивні передаються тричі, через кожних півгодини.

— Угу,— кивнув головою бригадир.— Спершу позивні, а потім іде передача, так?

— Авжеж,— згодився Гаркавенко.— Мушу прийняти сам, бо в Закриниччі більше ніхто не зуміє.

— Звісно,— підтвердив бригадир,— тільки ти... Значить, без радіоприймача?

— Хвилі йдуть через мене, радіоприймач не потрібен.

— Ага... І вже давно?..

— Що?

— Отак позивні приймаєш... без радіоприймача?

— Та ще з тої пори, як повернувся з лісу, з партизанського загону.

— Давно,— чомусь навіть не здивувався бригадир.— А тепер оце до машини вийшов, так? Буряки возитимеш на цукрозавод?

— Возитиму,— підтвердив Гаркавенко.

— А може, подасишся додому, га? Відпочинеш трохи. Без тебе якось упораємось.

— Чого мені відпочивати? — знизав плечима.— Я не встиг наробитись. Цілий тиждень лежнем лежав.

— Т-так,— промимрив бригадир, не відаючи, що діяти.— Значить, сідаєш на машину — і в поле?

— А то ж куди? Може, вдасться дві ходки зробити ще за дня, а то вночі.

Потім бригадир дивився віддалік, як Гаркавенко сів у машину, як зрушив. Розум відмовлявся вірити в те, що бачили очі. Й начебто не п'яний чоловік. І начебто не позбавлений глузду, міркує логічно. Але що за позивні, який центр, які партизани? Бригадир зняв із голови шапку, бо здалось, що чуб стає дибки. Таки не слід було допускати Гаркавенка до руля, не слід. Бригадир уявив,

якої біди здатен накоїти такий чоловік, уявив, яка відповідальність упаде на його, бригадирові, плечі,— й стало моторошно. Даремно не відправив додому, даремно.

З ким порадитись? Найперше, звісно, з головою колгоспу. Де ж його нині шукати, коли такий шарварок, невправка така? В конторі, в полі, біля силосних ям? Стояти на місці з опущеними руками — тільки дорогоцінний час гайнувати, а Гаркавенко ж сидить за кермом машини, а машина поїхали на плантацію, а там люди, техніка.

Й тут йому перед очі трапився не хто інший, як Гаркавенчиха, жінка Петрова. Певне, попоралась на фермі, бо щойно вимиті, різко блищали чорні гумові чоботи на ногах, а на кудельці, що вибилася з-під хустки, тремтіли росички води після вмивання.

— Докіє,— звернувся бригадир,— є розмова до тебе, постривай.

І завагався: як говорити? Докія, знерухомівши поглядом, очікувала, й на лиці її жовтому наче хмара темна залягла. В кого-кого, а в неї таки треба запитати, може, тоді розвіються будь-які сумніви. А якщо для Докії почуте прозвучить громом із ясного неба?

— Чуєш, Докіє,— втрачаючи дар мови, забурмотів бригадир,— тут сталось таке, що не знаю, як і розповісти...— І вмить, посуворівши на обличчі, спитав прямо: — За чоловіком своїм помічала щось?

— За Петром? — обізвалась доярка і, опустивши голову, тепер дивилася спідлоба й збоку.— А що?

— Забалакуватись почав,— сердито випалив бригадир.— Якісь партизани, якісь позивні, якесь важливе повідомлення... На роботу запізнився... Він що — всю ніч слухає радіо, чокнувся на ньому?

— А що? — знову поспитала Докія, й скалки зіниць гостро замерехтіли.

— Нічого!.. З тобою хотів порадитись, розпитати. Може, я помиляюсь, може, мені здалось, а ти й не відаєш, га? Чорт його знає що робити! А ти сама подумай — чоловік за кермом сидить у машині, все може статись.

— Досі не сталось,— понуро мовила Докія.

— Добре, що вчора не сталось, а ниньки? Може, до лікаря звернутись, хай обстежить? Бо де таке видано! Партизанів ніяких нема, а Петро для них приймає зведення, та ще й без радіо! Розказати комусь — не повірять! Я сам і досі не вірю!

Докія дивилася спідлоба й мовчала. Під час цієї короткої розмови змінилось її обличчя — постарішало, риси мовби загострилися, зморшки біля вуст побрезкли. Бригадир непорозуміло дивився на доярку, чекаючи на відповідь. І Докія проказала глухо, вбік:

— Вже був у лікаря, більше йому до лікаря не треба.

— Ага, був! — аж зрадів бригадир. Зрадів, бо, виявляється, тут справді якась хвороба. Й Докія знає про хворобу, тільки нікому не зізнавалася. Значить, і сам Петро Гаркавенко усвідомлює? Чудно, зовсім чудно. І запитав: — А чому більше не треба до лікаря?

— Та чого ти причепився? — несподівано розгнівалась Докія, зовсім похижівши.— Сікаєшся й сікаєшся!

— Я сікаюсь? — чманіючи від подиву, видихнув бригадир, аж грудьми подаючись до жінки.

Проте Докія хутко отямилась од гніву, і, зібравши губи оборочкою, роздумувала запечалено. Й очима своїми колючими дивилась десь поза бригадиром — у простір осіннього поля. Мовила перегодя:

— Вже був Петро у лікаря, а чим той зарадить? Розпитав, подивився й сказав чекати, поки минеться. А воно хай і не часто, але буває. Господи, й за віщо нам кара така?

Гострий біль прозвучав у голосі — задавнений біль і одчайний, аж моторошно стало бригадирові.

— І давно взялося? — запитав, хоч, може, й не годилось уже розпитувати.

— Чи давно? Та років, либонь, два. Досі звикнути не годна, а перший раз ох і перелякалась! Мені руки й ноги віднялись тоді, коли Петро заговорив зі мною за ті позивні, за передачу!.. Тихенько, щоб ніхто не знав, повезла до лікаря, та що той лікар поможе? Тільки побалакав. А ми ж крилися з тим од усього села. Крились, та хіба сховаєшся? Ой, лишенько, й де тільки горе береться на людську голову! Тепер ви, певне, усім розкажете? Ой, не розказуйте, бо Петро гордий, з характером, нам тоді хоч із села тікай.

— Не розкажу,— пообіцяв бригадир, шкодуючи, що довідався про чужу таємницю, тепер доведеться носити за душею.— Хіба про таке патякають? — Зсутуливши плечі, хотів іти, але стримало щось — чи не пронизливий смуток у жіночих очах? І запитав: — А як воно сталось? От не було раніше, правда, лише два роки останні?

— Ви, Григорію Михайловичу, знаєте, і всі знають, що Петро малим потрапив у ліс до партизанів. Ну, після того, як поліцаї вбили його батька та матір, а хату спалили. Йому тоді ледве чотирнадцять сповнилось. У лісі всякої всячини набачився, не мені тобі розказувати. Був у них там один радист присланий, душевний такий, веселий, Петро мав його за рідного... Ну, бій був у партизанів із німцями, радиста схопили, замучили. Може, Петрові про те горе й не слід було знати, а хіба вгадаєш? Він тоді розуму стерявся, тиждень не балакав, аж потім одійшов... Бач, уже коли війна минула, скільки часу відшуміло, був здоровий нівроку, спав добре, й діти в нас розумні, слухняні... Аж це два роки тому приключилось лихо... Лікар каже, що пропаде хвороба, тільки почекати треба, а так страшно чекати, Григорію Михайловичу, ой страшно! А як назавжди, га?

Докія знову склала губи оборочкою — гірко й журно.

— Минеться,— втішаючи, мовив бригадир.— Петро чоловік здоровий, видужає од цієї немочі. Війна багато горя накоїла, ось іще одне на її совісті. Хто б міг подумати? Майже через тридцять років далося взнаки! Розумію, розумію... Петро, мабуть, себе за того радиста прийняв, хоче за нього наказ командування виконати, чужий обов'язок сповнити.

— Та хіба не сповняв ті обов'язки в лісі, як хлопцем був?

— Сповняв, авжеж, тільки тут інше... Пережив тоді сильно, а сьогодні воно відгукнулось і зламало голову... Але ж не часто приступи такі, правда?.. Як причепилось — так і відчепиться, тут лікарів треба слухатись.

— Вам, Григорію Михайловичу, легко казати, а мені?.. А йому?.. Та ще коли в селі довідаються, під'юджувати стануть? Усякий народ трапляється, є такі, що з горя чужого сміються. Коли у Петра не питати — мовчить, і не розпізнаєш.

— У мені вмре, як у могилі,— пообіцяв бригадир.

Того дня всякі клопоти мало вух не об'їли бригадирові — там зіпсувалось, там зупинилось, то спалахнула сварка між завгаром і слюсарем, то машина з буряками заїхала в балку й загрузла в болоті, треба посилати трактор, щоб витягнути. Посвистом пташиного крила минав день, догоряв золотавими жоржинами при обрії, та за цілий день не випала йому з пам'яті нинішня оказія —

живою мукою вхрясла в свідомості, і не спекаєшся її ніяк! Почувався чудно, мовби знання чужої таємниці долучило його, бригадира, й до Петрової хвороби водночас.

Як би там не було, та з Гаркавенком ще раз мусив здибатись.

І здибався, вже на буряках, коли смеркало, коли пелюстки молодого туману зависли низько над чорною землею. Горіло вогнище, розкладене з бур'яну, і, освітлюваний язиками полум'я, сидів навпочіпки біля вогнища Петро Гаркавенко, грів руки. Світло своєю ласкою то омолоджувало покраяне зморшками обличчя, то, пригасаючи, зістарювало безжально. Гаркавенко незмигливо дивився прямо у вогонь, наче осмислював якусь важливу істину в своєму житті і, здавалось, мав ось-ось осягнути її повністю. Зосереджений, зараз не помічав, здається, що діялось довкола, і бригадир не став підходити ближче, зупинився оддалік і якийсь час пильно стежив за Гаркавенком. Наче сподівався проникнути в лад його думок, до глибини істини, яка мала відкритись тому.

Снувалися сутінки, глибшали, попелясто-блакитні пелюстки туману непомітно міняли свої обриси, начебто ледь-ледь здригаючись од моторів, яких зараз так багато гуркотіло в полі. Петро Гаркавенко незворушно сидів перед багаттям, заворожений золотою магією рухливих язиків, і бригадирові вмить здалось, що він не повинен отак крадькома стежити за цією людиною, не має права силкуватись проникнути в лад його почувань, щоб не порушити в них чогось тонкого й невловного, що не піддається й не піддасться чужому розумінню.

Різко повернувшись, він пішов — по розгубленому буряковому листю, по свіжоскопаній землі, яка п'янко дихала осінніми пахощами,— і почувався так, наче постарішав нині й помудрішав на цілий досвід чужого життя, важкої й непростої долі.

Єдина в світі Варочка

Від Павла Жабокрика пішла жінка.

Взимку, після Нового року, правління колгоспу виділило Павлові, як сумлінному механізатору, путівку на туристську подорож до Прибалтики. Їхали поїздом туди й назад, Жабокрик захопив із собою сала, домашньої ковбаси — отже, затрати в дорозі були незначні. У Ленінграді бачили Зимовий палац («Минулось кровопивцям»,— зловтішно думав Павло, жадібно розглядаючи царські розкоші). У Талліні й Ризі чувся помолоділим («Якби тут моїй Варочці походити, полюбуватись»). Для себе купив тільки кольорову пластмасову рамку, в яку збирався вставити збільшений фотознімок самої Варочки, а вже для неї — клубки шерсті, дві кофти й шовкову хустину. Приглядався до бурштинового намиста (от би дивувалися в Закриниччі з таких прикрас!), проте намисто просило гроші, яких у Жабокрика вже не було, а позичати він не вмів і не любив. Ото, повертаючись додому і дивлячись на засніжені простори, тільки й шкодував за некупленим намистом, бо разок той весь час уявлявся йому на жінчиних грудях.

Простував по Закриниччю гоголем, прислухаючись до веселого поскрипування снігу під черевиками, так само гоголем і на подвір'я вступив, сподіваючись, що жінка, загледівши у вікно, вискочить на поріг. Коли відмикав замок, трохи охолов, а в хаті й зовсім отетерів.

Підлога не метена давно; холодно; шибки позамерзали. Надрізаний буханець хліба на столі зацвів, наче інеєм покрився. З гори подушок, що завжди знімались чи не до стелі, зосталось тільки дві — без наволочок, недерте пір'я кострубато повипиналося з синеньких напірників. На лежанці нема веретки, з посуду на миснику — кілька мілких тарілок.

Притиснутий ножем і виделкою, на причілку білів аркуш паперу, вирваний з учнівського зошита в арифметику. Павло здогадався, що це записка, взяв неслухняними пальцями... Варка писала, що забирає ощадкнижку, деяке начиння хатнє, свій одяг, а хату зоставляє Павлові і ніяких претензій до нього за хату не матиме. «Родичі радять судитись, а я не хочу, бо маю стелю над головою. Дітей нам бог не дав, то й добре, бо тепер од дітей сама морока. Мій новий чоловік мене любить, а ти забудь». І підпис — Варвара Ничипорук.

Покрутив аркушик, наче сумнівався. Найперше Павлові подумалось таке: «А де ж я тепер куповану шерсть подіну? Хто позношує дві кофти, шовкову хустку? Якби Варочка була вдома, то вона позношувала б...» Потім таке майнуло: «Фотокартки свої позабирала, то рамка привезена пропаде без пуття, жаль». І, нарешті, появилась думка, від якої він чомусь хотів скараскатись: «До кого ж це Варочка перейшла жити?» Перебирав у пам'яті всіх чоловіків у Закриниччі — й ні на кому не міг спинитись.

Мабуть, сусіди помітили його приїзд, бо невдовзі навідалась Докія Очеретна, в якої весь їхній куток тягнув воду з криниці. Докія ще з обійстя несла співчутливе обличчя, ще в сінях їй, здається, зблиснули сльози на очах.

— Тільки ти за поріг, як Варка вже другого дня ладнатись почала. Приїхали машиною ввечері, щоб менше бачило, склались — і гайда. Та, мабуть, забула щось, бо через день знову навідались, теж увечері. Я в хлівці поралась, то бачила, Варка навіть світла в хаті не засвічувала. Він у машині сидів, як і перше, не виходив. А вона винесла два мішки — й подались, більше не приїжджали. Хата стоїть пусткою, то я наглядаю.

Про того, хто сидів у машині, говорила так, наче Павло Жабокрик мав його конче знати. А Павло не знав, хоч ти вбийся, і тому мучився. Мовив:

— Хатина стара, нікуди вже не судна, що в ній візьмеш.

— Курей до одної забрала й підсвинка, а кіт прибився до нас, годуємо. Ось пошта.— Й сусідка дістала з-за пазухи райгазету, якої набрався жмуток, і дві барвисті листівки, послані Павлом із туристської поїздки.— Оце все, нічого не втаїла.

Так Павло Жабокрик зостався сам. Спершу не відав, до чого руки прикласти, в якому кутку спинитись,— так звик до Варочки, до того, що вона в хаті. І коли забувався на коротку хвилю, то все здавалось, що ось-ось переступить поріг, навинеться додому. Стояв, наче сир у цідилку, білий день за вікном, а Павло почувався в чотирьох стінах, мов у домовині, і все боявся поткнути носа надвір, бився біля шибок, як зловлена муха.

Коли смеркло, подався до тещі з тестем — жили далеченько, за цвинтарем. Обоє шанували зятя за лагідну вдачу, добрий норов і слухняність. «З нього вірьовки можна вити!» — радісно сказала теща на весіллі й після весілля повторювала ці слова вже не перший рік.

Не встиг Павло й поріг переступити, як теща загомоніла:

— Ой дитино, ой Павлику наш дорогий, чи ми їй не казали, чи ми не просили? І казали, і просили, щоб над тобою зглянулась, щоб нас пожаліла, бо перед усім Закриниччям совісно. Совісно перед Закриниччям, наче ми намовили... Ото посідали з батьком і плачемо, віриш? Де це бачено, щоб від добра шукали добро?.. Павлику, дорогий, варитиму тобі їсти, обпиратиму, не кинемо тебе з батьком самого. А Варка, дасть бог, одумається, ще повернеться, бо хто їй рідніший, ніж ти?

— Ось я гостинці привіз для неї — хустина, шерсть, дві кофти.

Теща не втрималась і заплакала, а тесть, не одриваючись од телевізора, сказав зле:

— Не варта вона гостинців, забирай. І доброго слова не варта, не тільки гостинців! І сліпа, й дурна — такого чоловіка проміняла на казна-що. Або він її вижене, або сама прибіжить додому, а ти й не думай пускати, і ми не пустимо.

Павло Жабокрик дивився в тестеву потилицю, помережану сальними зморшками, сподівався почути — хто ж оте казна-що? Й нарешті зважився поспитати:

— До кого вона подалася? — Й поспішливо став виправдувати чи то себе, чи то Варочку свою: — Й наче хати завжди трималась, не водилося за нею зальотів...

Тестева потилиця зосталась незворушною, а теща руками сплеснула благально:

— Либонь, спекулянт, а видає себе за інваліда, сидить без роботи. Нащо йому робота, коли з машини зиск

має. Підкине пасажирів із району в область, візьме попутників із області в район, крутне дві ходки — ось і є свіжа копійка. А як познайомились? Цей Манжос набачив нашу Варку в крамниці, а потім і навідувався — то черевики якісь купував, то сорочку, наче йому в районі кращого нема. А як були вигнали Варку за недостачу, то вже сама почала навідуватись до нього.

— Ви знали? — здерев'янілим голосом поспитав Павло, і серце йому в грудях обірвалось.

— Хто ж знав! — скрикнула теща.— Та якби ми з батьком знали, то ноги їй поперебивали б, щоб чоловіка трималась. Уже потім почули, як із батьком на ярмарок їздили, ох, обібралися сорому, обібралися, лишенько!

— Прибіжить іще до тебе, спом'янеш моє слово,— обізвався тесть од телевізора.— Ото дурним будеш, коли простиш!

— А чого ж вона кинула мене? — несподівано жалісним голосом поспитав Жабокрик.

— Бо добрий був до неї, от! — мовила теща слова, які в неї вже давно були готові, які, звісно, повторювала не вперше.— Вона з тебе вірьовки вила, от! А якби оперезав налигачем раз і вдруге, то вміла б цінувати. Варка в Манжоса що побачила? Машину та спритність, еге? Дармову копійку? А він і в тюрмі сидів, люди марно не плескатимуть. Ой, наплачеться вона, ковтне лиха! Марно не тримав налигача в хаті, марно.

— Хіба можна бити налигачем? Виходить, я винуватий... Ви, певне, будете у Варочки, то передайте їй ці подарунки. Так просила набрати шерсті...

— Та той бугай спалить, коли побачить! — у розпачі закричав тесть, обертаючись, нарешті, від телевізора, й очі його посивіли від гніву.— А подарунки сокирою порубає, ірод проклятий!

— А то ще побачимо,— непевно сказала теща.— Варка не дурна зізнаватись, вона потайна.

Авжеж, потайна, міркував Жабокрик, ідучи додому засніженими вулицями. Та все так, щоб менше людей бачило. Гірко було, та якось не відчайно, щоб уже й зовсім жити не хотілось. І, мабуть, тому, що не міг до кінця Павло повірити — пішла Варочка не тільки з хати, а й з серця й ніколи більше не повернеться. Часом здавалось, що жарт нерозумний розігрують із ним, зізнаються зараз, що просто хотіла посміятись. Не могла піти,

бо ніхто не любитиме її так, як Павло. Ніхто не піклуватиметься так, не думатиме стільки, не прощатиме сварок, несправедливих образ. Ніхто — й край! Як же вона, чудненька, забула про те?..

Віднині все в хаті нагадувало Варочку. З кожного кутка дивились її очі — гострі зелені пломені. Рушники, ложки, клямки зберігали доторки її пальців. Ось тут, на ослоні, спершись ліктем на лутку, любила сидіти, дивлячись у вікно,— й досі начебто сидить. Часом звучав Павлові в хаті жінчин голос, і чоловіка аж морозцем обсипало від наглої радості: нікуди не зникала, так і зоставалась у хаті!

Віднині думалось тільки про Варочку, більш ні про кого. Часом, коли зоддалеки бачив жіночу постать у вуличці, то серце заходилось: вона!.. Й коли пильніше вглядався, то весь обмирав, бо знову привиділось.

Навідувались до Павла Жабокрика знайомі, щоб поспівчувати, розраяти в скрушну хвилю. Слухав балачки, гіркі слова про Варочку (і невдячна, й бездушна, й корислива, й вітрогонка) — і ніяк не міг повірити, що то про неї йдеться. Все здавалось, що про когось чужого, з ким і не знався ніколи, бо Варка — не така.

— Ні, Павле, пора тобі за розум братись, пора! Та хіба ти мужчина? Та хіба тепер такі мужчини? Варка й мізинця твого не варта, коли хочеш знати. Маєш радіти, що кинула, а ти побиваєшся, ходиш мара марою!

Так гомонів Іван Шаблистий десь тижнів за два по тому, як Павло повернувся в село з туристської подорожі. З Шаблистим дружили з дитинства, були нерозлийводою, разом і курси трактористів закінчували. Останній рік Іван Шаблистий працював уже не в колгоспі, а в районі шофером міжколгоспбуду. Поставив собі чи не найкращу хату в Закриниччі, хлів цегляний, погріб мурований, навіть гараж. Тепер хотів заробити на машину, бо гараж ставив саме з таким прицілом.

Нині здибались у районі, куди Павло Жабокрик навідався начебто по оселедці, крупу та цвяхи, а насправді — з потаємною надією десь здибати Варочку та, нарешті, поговорити з нею, бо все не вірилось, не вірилось, та й хіба можна розійтись — і не побалакати? Вже й оселедці купив, і крупу, і цвяхи, можна було б на автобус сідати й до Закриниччя їхати, а Павло все вештався, приглядаючись до стрічних жінок, усе приглядався.

Поки ніс у ніс зіткнувся з Шаблистим біля чайної. Павло отетерів од зустрічі, отетерів і Шаблистий, та знайшовся першим, став посипати сіллю свіжу рану.

— Не я буду,— гомонів,— коли не поможу. Ти золотий чоловік, і тобі потрібна золота хазяйка. Знаю, сам не оженишся, сто років журитимешся за Варочкою, то я за два дні оженю тебе, чуєш! Сьогодні познайомлю, а завтра розпишу!

Огрядний, з губами-варениць на одутлуватому лиці, Шаблистий розмахував не руками, а голоблями, здатними, здається, прихилити весь світ для Павла Жабокрика.

І не встиг іще той обізватись, як Іван силоміць ухопив за клунок з покупками, потягнув до чайної. Тут, не роздягаючися з холоду, посідали біля дверей за вільний столик, і вже скоро Шаблистий, підморгнувши панібратськи, покликав офіціантку:

— Ксюшо, гайда сюди, скучили за пивцем та за тобою.

Ксюша — дебела, кряжиста, з лінивим поглядом опуклих очей — повернулась у їхній бік тільки тоді, коли Шаблистий обізвався до неї вдруге. З легким оторопінням поглянув на Ксюшу байдужий до всього Павло Жабокрик, не відаючи до пуття, що саме затіяв нахрапистий односелець.

— Пляшку портвейну, два кухлі пива й гуляш,— замовив Шаблистий, коли Ксюша, дивлячись десь у роздаточне вікно, підійшла до їхнього столика.

— Гуляш свинячий,— сказала Ксюша тоді, коли обернулась уже йти. При ході плечі їй важко рухались, мов кривошипи, сховані в сині кожухи шерстяної кофтини.

— То як? — притишеним голосом поспитав Шаблистий.— Правда ж, моторна молодиця?

— Ксюша? — перепитав Жабокрик, який трудно щось тямив. Йому не хотілось ні їсти, ні пити, думалось про те, що, може, саме в цю мить і здибалися б із Варочкою, та хіба здибаєшся, коли забрів до чайної. Й поцікавився неуважно: — Твоя знайома, чи що?

— Моя, а тепер буде твоя! — впевнено пообіцяв Шаблистий.— Тільки давай веселіше, дивись на неї чортом, вона тобі слово, а ти їй два, чуєш?

Повернулась Ксюша, поставила на стіл пляшку портвейну, два кухлі пива.

— А гуляш смажиться? — бадьоро поцікавився Шаблистий.— Чи ще свиню не закололи? — І, остерігаючись, щоб Ксюша, в якої смикнулись кутики губ, не розгнівалась, так само бадьоро сказав: — Наїстись іще наїмось, а поки що, Ксюшо, сідай та вип'ємо разом.

— На роботі не п'ю,— відказала Ксюша трохи ласкавіше й від столика не пішла.

— Познайомся з моїм другом,— як заведений, торохтів Шаблистий, розливаючи портвейн по склянках.— Із Закриниччя хлопець, таких у районі удень з огнем пошукати.

Павло Жабокрик дерев'яно звівся, простягнув руку. Якийсь час Ксюша наче не помічала простягнутої руки, а потім, кліпнувши короткими віями, таки подала свою й мовила:

— Ксюша.

— За знайомство! — вигукнув Шаблистий.— Щоб наша доля нас не цуралась!

Ксюша роздумливо взяла склянку з портвейном і подивилась на Павла прозорим поглядом викочених очей. Випили, Шаблистий розлив пляшку «Жигулівського».

— Ксюшо,— гомонів,— за це знайомство ніколи не каятимешся. Павло — майстер на всі руки. Передовик, хазяїн, у селі зажив такого авторитету, що впору на голову колгоспу вибирати. Хоч і не красень, зате симпатичний. Чим не пара, га?

Павлові Жабокрикові іншим разом провалитися б крізь землю від таких похвалянь, та нині спокійний був, наче не про нього мовилось, думками далеко літав.

— Павле,— гомонів Шаблистий, взявши віжки розмови в свої руки,— а приглянься лишень до Ксюші! Похватнішої офіціантки в чайній нема! Живе з матір'ю в своїй хаті, та мати, слава богу, вже старенька. Два шифоньєри в Ксюші — один я сам завозив на минулому тижні. Рідний брат робить у області, має доступ до всяких товарів, кивне пальцем — і завтра все матиме. Ксюша тільки хороше обхождєніє знає, голова їй ніколи не болить. А гроші тримає не в ощадкасі, а облігації золотої позики купує, свіжий навар має, правда, Ксюшо?

Вона ні схудла від тих похвалянь, ні поправилась. Прозорим поглядом випуклих очей поглянувши на дядьків, що нетерпляче кликали до свого столика, мовила спокійно:

— Я жінка самостійна, сама собі даю раду.

— Ще й яку раду! — підхопив Шаблистий.— І по чоловічому ділу, й по жіночому ділу — скрізь справляєшся. Ой Павле, не прогавити б нам Ксюшу, не впустити з рук!

Ксюша з гідністю принесла замовлений гуляш і так само з гідністю пішла до дядьків, котрим нетерпеливилось усе дужче. Павло Жабокрик, жуючи гуляш, який виявився холодним, мимоволі позиркував на Ксюшу, що павою походжала поміж столиків, і, одним вухом слухаючи Шаблистого, тужливо думав про Варочку. Тужливо думав про Варочку, з котрою так і не здибався нині, картав себе за те, що зайшов до чайної, пив портвейн, знайомився. І чужі стіни мають очі та вуха, а що, коли Варочка довідається про все?

Уже сидячи в автобусі і їдучи через містечко додому, тулився обличчям до вікна, поглядом нишпорив по дорозі й почувався так, наче завинив перед Варочкою.

Минуло кілька днів після цієї поїздки. З ранку до вечора Павло Жабокрик пропадав у колгоспі — підвозив корми на ферму. Осунувся, схуд і, коли де-небудь у чоловічому гурті точилась балачка про молодиць, поспішно відходив убік, наче остерігався почути щось зле про Варочку та про себе. Позаочі з нього посміювались тишком — і водночас співчували: так побиватися за жінкою, котра й мізинця його не варта!

Ні тесть, ні теща чомусь не навідувались, хоч і обіцяли.

Пластмасова рамка, привезена з туристської подорожі й вимріяна під Варчин фотознімок, лежала пустісінька на лутці вікна.

Якось удосвіта зайшла Докія Очеретна, сусідка, і в передчутті очікуваних вісток серце Павлове обірвалось у грудях і занило так, що в очах потьмяніло.

— Вчора на базарі була в районі, то Варку твою здибала, м'ясо вона купувала.

— Побалакали? — спитав Павло, гамуючи хвилювання.— Що розказує цікавого?

— Та побалакати не вдалось, бо відтерли мене від Варки, а я ж із товаром, бігти важко... В старому пальті, яке ще ти їй справив минулої зими. Повну сумку наричила, аж угинається... А хіба вона в тебе ходила по базарах? Де там, на всьому своєму, на готовенькому, бо

ти, Павле, хазяїн, бо ти заботник... Ой, видно, там їй не з медом у того Манжоса, та хіба признається тепер?

— Так-таки й не поговорили? — допитувався Павло, хоч, здається, мав би вірити.

— Либонь, Варка першою запримітила мене, тому й одійшла в натовпі, хіба я скажу достеменно...

Цілий день потім Павлові Жабокрикові стояло в пам'яті — «ой, видно, там їй не з медом у того Манжоса»,— й ладен був хоч зараз простити Варочці, тільки б не мучилась там, не горювала. Догоджав їй — і догоджатиме, хай тільки додому повернеться. Ото, мабуть, повіялась, бо дітей не мали, та ще не старі, наживуть дітей, матиме Варочка такий корінь, який назавжди прив'яже.

Увечері пішов до тещі й тестя довідатись, де там у районі живе Манжос, а вдосвіта вже їхав у автобусі. І здавалось Павлові, що всі пасажири знають, чого він оце рушив у дорогу, а тому, уникаючи їхніх поглядів, дивився на засніжені поля. Почувався так, наче молодий, наче вчора тільки вперше поцілувався з Варочкою і йому на щоках і досі горять доторки її гарячих уст... Зійшовши з автобуса, спершу трохи потовкся на автобусній станції, щоб порозходилися знайомі, а потім уже подався тією дорогою, яка й мала привести до Варочки.

Будинки тут, на вулиці Редутній, стояли за високими парканами, які подеколи не мали жодної щілини. Були похмурими й неприступними справді, чи видались такими Павлові Жабокрикові — хто відає. Ось і тридцятий — замкнені ворота, червона кнопка електричного дзвінка на хвіртці. Вже хотів натиснути, однак в останню хвилю завагався і відійшов убік, роззираючись. Може, дочекатись Варочку просто у вуличці?

Оддалік походжаючи, змерз, а відтак і на себе розгнівався. Розгнівавшись, підійшов до хвіртки, подзвонив. Одразу загавкав собака, потім почулись кроки, й невдовзі у вовчку, прокрученому в паркані, замерехтіло чиєсь пильне око. Павло Жабокрик так само пильно втупився в те око, наче хотів пропекти своїм гнівом.

Одчинивши хвіртку, показався квадратної статури чолов'яга з окладистою рудявою бородою. З-під пижикової шапки мало не до плечей кучерявилось тонкими цівками теж рудяве волосся. Ніс приплюснутий, ніздрі роздимаються, наче принюхуються. «Манжос,— здогадався Павло Жабокрик, якому одібрало мову од несподіваної

зустрічі. І миттю згадалися слова з Варочччиного прощального листа: — «Мій новий чоловік мене любить, а ти забудь».

— Кого треба? — обізвався Манжос, підозріливо приглядаючись до ранкового гостя.

Павло дивився й не відповідав. Через одчинену хвіртку бачив подвір'я, будинок, веранду. Може, у вікні майне Варочччине рідне обличчя? Не видно, тільки сіється білий сніжок.

— Кого треба? — повторив Манжос і зробив рукою такий рух, наче ось-ось зачинить хвіртку.

— Де Варвара Ничипорук? — обізвався, зрештою, і не впізнав свого голосу.

— Хто будеш? — запитав хазяїн, і кудлатий пес за його спиною погрозливо загарчав.

І Павло в цю мить здогадався, що Манжос упізнав його з першого погляду, не міг не впізнати. Оце Варочка полюбила такого? Та чи сліпа була, та чи й досі їй очі не розплющились? Бо Манжос зараз був перед Павлом як на долоні, бачив його хижу натуру до найдрібнішої шпаринки в душі, він таких скрізь упізнавав за версту. І вже не сумнівався, що Манжос побоювався зустрічі з ним, уже не сумнівався, що Варочку підло одурено, що їй зараз ой як потрібна допомога й помогти годен тільки він, Павло, більше ніхто.

— Хай вийде,— наказав, чуючись навдивовижу впевненим і дужим.— Розмова є.

Манжос, перехнябивши руду голову, дивився, дивився, мовби всім своїм виглядом кажучи: «Спущу собаку з ланцюга, полатає штани — ото набалакаєшся!» Зрештою недобра усмішка зазміїлась на губах, лице стало зверхнє, зневажливе, і Манжос обізвався:

— Ти листа одержав? Одержав. У листі все написано, а балакати вона з тобою не хоче. Хіба за життя не набалакались, хіба не сказала?

— Що сказала? — не втрачаючи відваги, насідав Павло.— Не могла Варочка такого листа написати, підбив її, обдурив. Я ще розлучення не давав, суду не було. На суді вона відмовиться від тебе, кине. Бач, наймичку знайшов, а сам інвалідом прикидається!

Манжос усміхнувся зле, й широкогрудий пес лунко клацнув іклами.

— Продери очі та подивись на себе,— певний своєї сили й переваги, сказав Манжос.— Чи їй отакий чоловік потрібен? Казна-що, самісіньке тьху! — І плюнув у сніг, аж шваркнуло.— Хіба жінку отак випрошують, як ти? Не хоче вона ні бачитися з тобою, ні говорити!

— Поки не розлучились, Варочка не твоя жінка! — кричав Павло.— Чого тримаєш за сімома замками та ще й пса прив'язав?

— Пес од таких, як ти,— буркнув Манжос.— Тільки ось що... Забудь сюди дорогу. Я тебе не знаю — ти не знаєш мене. Бо рука в мене важка.

Павло Жабокрик не відповів — двері веранди відчинились, і на порозі стала Варочка. Спершу Павло й не впізнав, що то вона,— була в темній котиковій шубі, в пухнастій лисячій шапці, брови підведені, губи нафарбовані. Мабуть, не сподівалась тут бачити свого чоловіка, від якого втекла, зоставивши коротеньку записку на аркушику в арифметику, бо обличчя її витяглось і якийсь час зберігало отетерілий вираз. Павло, дивлячись повз Манжоса, усміхався розгублено й дивувався, чому Варочка така вражена, чому губи їй позамерзали.

Вже хотів обізватись, покликати, однак слова, не зродившись, так і вмерли в душі... Варочка, постоявши на порозі, вмить стерла зі свого обличчя розгублений вираз (тепер воно стало недобре, лихе, наче жінка побачила перед собою найзапеклішого ворога, якого збиралась обминати десятою дорогою) і зникла за дверима.

— Так-от,— обізвався Манжос,— щоб забув сюди дорогу, щоб не вештався під хатою.

Павло Жабокрик усе ще не міг повірити в те, що сталось. Наче наслання, сон. І мимоволі так здушило горло, що й слова не міг мовити. От хотів сказати Манжосу все, що нуртувало, що клекотіло в грудях, а не міг, тільки важко дихав, наче засапався. Дивився на двері веранди, мовби заклинав їх одчинитись і знову випустити Варочку на поріг, та вони сконали в петлях, збездушіли.

Манжос хряснув хвірткою, й тоді знову загавкав пес, наче з бодні. Павло Жабокрик, сам не тямлячи, що коїть, ударив плечем у хвіртку, силкуючись висадити, і пес у відповідь аж зайшовся: залізна бодня покотилася з гори, що ховалась у хмарах...

Уже перегодя перепинив хтось дорогу й навіть за лікоть узяв обережно. Павло звів голову — перед ним

стояла незнайома жінка у в'язаній пуховій хустині, з грайливим пасемком волосся на напудреному лобі. Мабуть, обізналась, подумав Павло і вже хотів обійти незнайомку, та вона так приязно сяйнула на нього випуклими очима, що він зі здивуванням упізнав Ксюшу, офіціантку з чайної.

— Куди це ви так заклопотано? — поспитала Ксюша. Посвіжівши від холоду, молочні щоки грали плямистим рум'янцем.— Так запишалися, що й знайомих не впізнаєте.

Павло спершу не міг утямити, що каже Ксюша, чого хоче від нього, а тому, непорозуміло звівши куці бровенята, дивився на неї з тупуватим, якимось приреченим очікуванням. А Ксюша, гадаючи, що до неї вже не хочуть признаватись (не так давно сам набивався зі знайомством, а тепер!..), трохи образилась і не стала приховувати свого настрою:

— Коли не в лад, то ми зі своїм назад, як говориться!

Павло Жабокрик, починаючи усвідомлювати, що чимось розгнівав Ксюшу, мовив запобігливо:

— Стривайте, Ксюшо, куди ж ви? Не гадав здибатися з вами, йду оце, памороки забиті...

— Авжеж, авжеж, у кожного памороки забиті,— вмить лагіднішаючи, згодилась Ксюша, і її короткі вії кокетливо сіпнулись раз і вдруге.— І в чайну більше не заходили, а я чекала.

— Чекала? — нетямковито перепитав Жабокрик, не відаючи до пуття, чого б це Ксюша мала чекати.

— А так,— підтвердила.— Ваш друг Шаблистий навідується, привіти від вас передає, а вас нема й нема. А ви од мене привіти одержували чи ні?

— Одержував,— затинаючись, одказав Павло. Ось до якої гри втягнув Шаблистий!

— І в Закриниччя обіцяв прокатати, казав, що в гості до вас навідаємось. Чи ви не запрошуєте? — І Ксюша, до якої повернувся добрий настрій, клично повела крутим плечем.

— Заїжджайте, гостям завжди раді,— для годиться відказав Жабокрик.

— А звідки ж це ви йдете? — сердечно допитувалась Ксюша, і її лупаті очі поблискували, як дві скляні кульки, де навіки задубіли рештки живого життя.

— А від Варочки своєї,— щиросердно зізнався Павло Жабокрик, якому весь цей час боліла його рана, якому в пам'яті ятріла вогнем недавня зустріч.

— Від якої Варочки? — лукаво поспитала Ксюша, й вискубана брівка затріпотіла цікаво.

— Та від своєї,— зітхнувши, наче після плачу, мовив Павло Жабокрик. І раптом йому нестерпно закортіло висповідатись перед цією приязною жінкою, розповісти про всі непорозуміння, які спіткали за останніх кілька тижнів, поділитися своїми болями.— Навідався до них, а Манжос вийшов до мене з собакою, обоє мало в горлянку не вчепляться. Того пса біля Варочки тримає, щоб не втекла нікуди, вона боїться Манжоса, як вогню.

— А хто такий Манжос? — поспитала Ксюша, зібгавши грайливий вираз на обличчі.

— За інваліда себе видає, а сам спекулянт, іще доберуться до нього.

— А Варочка хто така?

— Варочка? Та жінка моя, хто ж іще!

— Нічого не втямлю... А чому Варочка живе з Манжосом, а не з вами?

— Мене записали в туристи, я, дурний, з хати повіявся, а Манжос візьми Варочку й одури. Бо йому наймичка потрібна, дармові руки. Манжос і не любитиме, й не шануватиме, ото покористується — й кине, авжеж. Там такий загребущий та завидющий! Хто Варочку порятує, як не я?

— Значить, Варочка кинула вас? — допитувалась Ксюша.

— Та одурив її, одурив!

— І пішла до Манжоса?

— Собаку вп'яв біля неї, щоб не втекла! — сам своїм словам не вірив Павло Жабокрик.

— І ви ото й досі любите її? Й досі не відцурались, як вона вас одцуралась?

— Хіба можна? Та вона загине, коли біля неї не клопотатись.

Ксюша вже не всміхалась, і грайливий вираз на обличчі розтанув. Тепер перед Павлом Жабокриком стояла неприступна, холодна жінка, і він, зі здивуванням спостерігши ту переміну, яка сталася зі Ксюшею, оторопіло вмовк.

— Значить, Варочку пустили до Манжоса, а зі мною знайомитеся? — деренчливим голосом сказала Ксюша.— Варочку любите, а мені баки забиваєте? Привіти передаєте?

— Я... Я...— забелькотів Павло Жабокрик неслухняним язиком.

— А я повірила! Ну, заходьте в чайну, заходьте, я вас так нагодую, що довго їсти не захочеться. І напою добре, заходьте!

— Ксюшо... Ксюшо...— бурмотів Павло.— То не я, то Шаблистий, то він...

— Обоє однакові,— одрізала Ксюша.— Один приводить, а другий знайомиться, наче в нього й жінки нема.

— Та нема, нема,— затинався Павло, вже сам не відаючи, що каже.— Самісінький, мов перст, не знаю, чи й повернеться назад.

Ксюша вибалушилась — глузують із неї, чи що? Стенувши горбкуватими плечима, наче мішок сама собі піддаючи, геть пішла, й сніг сердито сопів під її чобітьми. Павло Жабокрик дивився услід і ніяк не міг уторопати, чого то Ксюша розгнівалась — чи не на нього часом? Здається, і слова лихого їй не сказав, просто хотів побалакати про Варочку, про Манжоса, що зведе її зі світу, таки зведе.

Ксюша, зійшовши на пагорок біля промтоварного магазину, праворуч звернула, до парового млина, а Жабокрик усе вслід їй дивився, почудований непевною поведінкою, у прохололий дивився слід, проте думав не про неї, зовсім ні, а про свою Варочку. Премію недавно видав колгосп, то даремно гроші не захопив із собою. Час іще є, повештався б по магазинах, побачив, за чим жінки стають у чергу та за чим давляться,— і собі купив би. Звісно, самій Варочці в руки не зумів би віддати обновку — хіба підступишся, коли там Манжос такий, наче пес, а пес такий, наче Манжос! — проте повернувся б у Закриниччя, заглянув увечері до тестя й тещі, їм би залишив покупку, а вони вже якось зуміли б передати Варочці, своїй дочці, вони не бояться ні Манжоса, ні пса...

Смак води

Сільська околиця, стара садиба, два явори коло хати, криниця біля воріт.

А біля криниці низенький перелаз, через який переступай чи перелазь — і опинишся на зашпоришеному подвір'ї, що в різні пори року гаптоване різними квітами: навесні жовтими вогниками кульбаби та півниками попідвіконню, влітку ромашками та красолею й настурціями на квітнику, а восени чорнобривцями й айстрами...

Повертаючись у село й захлявши в дорозі, найперше чомусь думав про цю стару садибу й криницю біля воріт. І коли зоддалеки поставало два явори, коли росли і збільшувались в очу, на спраглих устах відчувався смак холодної води...

Зрештою, два явори вже сягали небес, зрештою, знайома чужа хата примружувалась блакитними вікнами, наче впізнавала; зрештою, коловорот розкручувався, й відро, впавши на клаптик відображеного неба внизу, з коротким зітханням-схлипуванням зачерпувало води; зрештою, ти припадав губами до відра й пив.

Перед твоїм зором на хисткій поверхні погойдувався цвіт вишні, що росла за перелазом, і від її рум'яних чи рожевих пелюсток вода видавалась мало не рум'яною та рожевою, й від неї тонко віяло запахом розквітлої вишні. Закропившись, перепочивав, а потім знову припадав губами до відра, пив і відчував, як дедалі оновлюєшся весь: спадала дорожня втома, до грудей повертала сила, а в думки свіжість і бадьорість. А відтак довколишній світ весь теж оновлювався, кращав, бадьорішав, барви його ставали соковитіші й виразніші, квіти цвіли веселіше, голоси пташок звучали завзятіше.

Й коли витягував із криниці й пив воду, то чи в сінях, чи біля погреба, чи на городній грядці бачив дівчину.

Дівчина була худенька, довгонога, мала спритні руки, що наче двома ластівками літали довкола її зграбної постаті. Обличчя її світле скидалось на розквітлий соняшник, і в'юнкі пасемка творили над її чолом сонячну хурделицю. Дівчина пересувалась швидко, і, здається, все в неї було швидке: погляд синіх очей, брови, усмішка, що то появлялась, то зникала на устах.

Ця безіменна дівчина була в ті молоді роки такою самою неодмінною приналежністю сільської околиці, як стара хата, два явори, зашпоришене подвір'я, криниця, перелаз біля криниці. Йдучи з села чи повертаючись у село й опиняючись на околиці, дедалі ставав забарніший. Неквапливіше наближався до садиби, розглядаючи там усе до найменших подробиць, повільніше крутив корбу коловорота, опускаючи відро в криницю, з довшими передихами вгамовував спрагу. Й коли безіменну дівчину так і не щастило побачити, йшов собі геть із тихеньким смутком у душі, й ще довго потім той смуток бринів струною, і настрою тієї музики прибирала дорога, поля, сонце.

Та коли на подвір'ї показувалась порівчаста дівоча постать, коли вдавалось помітити якийсь особливий — так здавалося — спалах її очей, коли вдавалося застерегти незвичайний — так увижалось — вираз її обличчя, тоді в дорозі супроводжував інший настрій, і його тон дивовижно передавався довколишньому світу.

Аж дивно, що той світ довколишній міг раптом ставати буйним у своїй радості, міг цвісти, полум'яніти такими розкішними барвами!

І якось так сталось, що скрізь, де бував, згадувалось тобі село, криниця на околиці, смак води. Згадувалась дівчина — як стоїть на сінешньому порозі й повз тебе дивиться на шлях; а то несе з городу пучок петрушки і кропу; а то стоїть на причілку під черешнею, зриває ягоду за ягодою з низької гілляки. Чому згадувалося, з якої причини? Адже й води було багато перепито з інших криниць і не з меншої спраги, адже чимало зустрічей відбулося з іншими людьми й зустрічі були і глибші, й змістовніші.

А тут — навіть не зустріч, а тут — і жодним словом не перекинулись. Але чому все так міцно засіло в пам'яті, чому не зникало, не вивітрившись і до нинішнього дня, чому за всіма тими картинами вчувалось тоді і вчуває-

ться тепер щось суттєвіше, сокровенніше? Незбагненність споминів і незбагненність химерних почуттів!..

Потім так сталось, що дороги прослались далі за сільську околицю, що назад уже не випадає повертатись, і тепер та стара хата, два явори, криниця біля воріт живуть лише в минулому. З кожним роком воно, минуле, дальшає й дальшає і вже подеколи видається несправжнім. Видається несправжнім погуркування коловорота, латка неба глибоко на дні, погойдування вишневих пелюсток перед очима. Мовби виворожила уява на догоду забаганці серця!.. Бігла чи не бігла дівчина через подвір'я і творили чи не творили довкола її голови в'юнкі пасемка сонячну, іскристу хурделицю?

Тепер уже важко з певністю сказати, що все так і відбувалось тоді, в молодому минулому, але й досі чується на губах смак холодної криничної води, яка в берегах часу долинає аж у цю хвилину.

Голос чується

Початок березня, сивий ранок стоїть, як молоком облитий. Учора й позавчора падав сніг, тепер у супокійних заметах довколишня земля, пухнасті шапки лежать на сосновому та ялиновому гіллі. Гримить дятел об суху деревину, і в сутінковому, начебто понурому ранковому повітрі бадьоро звучать його кулеметні черги. З вільхи лементує сойка, і голос її — наче дрантя, наче клоччя. Пухкогруді снігурі струшують сніг із кущів. Пташині пісні чи літають, чи сидять собі на деревах, і душа мимоволі сама тягнеться до них, наче на світло.

Селище зараз видається намальованим на безмежному аркуші білого паперу.

За календарем весна, а насправді снігом засипано не тільки луги, поля й ліс, а й, мабуть, вистелено верхи і доли душі, сріблиться іній на галузках думок, настрій в'ється легкою порошею. Чи вже прокинулись берези, що біліють поміж ялин і вільх, чи вже по їхніх жилах задзюрчав весняний сік? Мовчать вони самі, й не чується ніякої відповіді в голосах пташок, що гомонять у їхньому гойдливому гіллі.

Йду над річкою, закутою в кригу, де вчора йшли удвох.

Шелюга на берегах, ліс неподалік, білий луг, де навесні росте дрібна осока,— начебто все зосталось таким, як і вчора. Ось тут, де річка звертає вбік, пригадую, ти вчора усміхнулась так, що я усміхнувся у відповідь, а потім мимовільно приглядався до твого обличчя і приглядався. Наче щойно побачив на твоїх устах екзотичну птаху, що передчасно прилетіла з вирію і, шукаючи тепла і захистку від зими, знайшла їх на твоїх губах... Зараз тут, де річка вигинає коліно, я зупиняюсь мимохіть і

неусвідомленою розгубленістю вглядаюсь у ранкове повітря. Що мені хочеться побачити підсвідомо? Чи не ту саму екзотичну птицю твого усміху, що так передчасно прилетіла з вирію, випередивши і журавлів, і ластівок, і жайворонків?

Тихо, біло. Під кригою біжить вода, тільки ж не долинає жоден сплеск її, жоден відлунок. Тчеться і тчеться в зеленавій тьмавості її мелодія, тчеться невидно й нечутно, і тому хочеться думати, що річкова мелодія ще не скресла, ще не відкрилась птахам, людям і рослинам... Так дивно отут на березі звучав твій голос — мовби квітка, що замість пелюсток має звуки, а ті звуки на колір усілякі: і є в них від волошок, і від польових маків, і від бузькового вогню, і від іван-чаю... тобто від усіх квітів рідної землі... Й нині я, сам ідучи по вчорашніх слідах, яких немає, мовби знову хочу почути твій голос, але в молочному повітрі й поруху-натяку, який би нагадував учорашнє видіння.

Невже те почуття, що жило в голосі, що цвіло квіткою, отак безслідно й зникло отут?.. Білий березень, верба схилилась над кригою, ліс чорніє неподалік. Зовсім тихо, навіть води не чутно під кригою. Усе незмінне, й ти не змінився. Але хіба не змінився, коли вчора все було наяву, було дійсністю, а сьогодні стало минулим, і ти своєю волею, своїми жаданнями намагаєшся повернути вчорашній день, намагаєшся знову побачити те, що побачити неможливо. А чи й потрібно?

А якщо непотрібно, то звідки цей неусвідомлений жаль за ним?

Так дивно — ходити отут сьогодні й намагатись почути твій учорашній голос. Мовби від нього мав зостатися слід. У пам'яті молочного повітря, у пам'яті лугу, звивистих берегів. Лише, здається, треба добре прислухатись, треба вміти почути.

І, мов дитина, зупиняюсь і наструнюю слух.

Тиша нескінченна, а на дні тиші, десь на самісінькому споді її, таки бринить, таки чується — відгомоном учорашнього дня, вчорашніх почуттів...

Так чудно, мабуть, тепер житиметься: стоятимуть у спогадах цей луг і річка й завжди здаватиметься, що можна буде прийти сюди, можна буде почути твій голос. І що можна буде повернути минуле, пережити наново, наче вперше.

Згадуватиметься, віритиметься, і, мабуть, ніколи не захочеться розлучатися з цією вірою, бодай і химерною, бо душа потребуватиме її собі на оману.

А може, зовсім і не на оману?

Так славно зараз у березневому цьому світі, так надійно. І все сповнене смислу, ваги, значення: і сумирний ранок, і сива далина, й сонячні голоси синиць. Мовби досі не помічав довколишньої краси, а тут вона відкрилась у всьому, начебто самою красою зацвіло...

У ГАЇ СОНЦЕ ЗАЦВІЛО

ПОВІСТЬ

Шестирічна Леся, коли недавно в сім'ї заговорили про весну (березневі дні настали погідні, сніг заблищав-заіскрився, заспівали щиглики та синички, повітря запрозорилось, полегшало), сказала:

— А в гаї сонце зацвіло!

— Сонце зацвіло? — здивувались ви.— Як же воно зацвіло?

Леся, граючи очима чорними, як ніч, усміхалась хитро:

— Й сама не знаю... Зацвіло — і все... У гаї сонце зацвіло!

Бо, звичайно, коли навесні йде в ріст молода трава, розвиваються дерева, барвами веселки спалахують по безмежній землі озера — моря — океани квітів, то сонце, таке похмуре восени і таке зажурене взимку, теж зацвітає. Стає веселе, приязне, усміхається, і його тепле проміння схоже на ніжні пелюстки, в яких воно запишалось, бо де ж іще знайдеш кращі.

— У гаї сонце зацвіло! — повторила шестирічна Леся, і сама до пуття не відаючи, як то воно й справді зацвіло поміж дерев, проте впевнена, що так воно й сталось. Бо чого ж тоді ви мовчите і, щоб довести її до розуму, не переконуєте, що так не буває, що це вигадка — така сама, як і всі інші її вигадки, котрі цікаво слухати, та й тільки.

У гаї сонце зацвіло!

*

В жнива, у спеку, на далекому обрії біжать блакитні вівці. Ледь-ледь видно їх, примарних, і шерсть їхня тремтить, коливається, і голови їхні химерні здригаються.

Куди біжать? Може, охлялі, до водопою? Від кого тікають, від якої страшної сили? Мають на обрії блакитні вівці, зникають у безвісті, отара за отарою, тьма-тьмуща їх, і, либонь, має бути на світі ота кошара, що вмістить усіх.

Спека, листя жолобиться на вишнях, в'яне трава, сухо пахне запилюжений полин, а на обрії біжать і зникають у безвісті блакитні вівці.

І коли тепер згадуєш своє дитинство, яке з кожним днем віддаляється і віддаляється, усе більше обертаючись на неясні спомини, то чомусь уявляється воно тобі отими блакитними вівцями. (Чи не тому, що колись, наче заворожений, любив дивитись на їхні незчисленні отари, й тобі хотілось побігти на обрій, поглянути на них зблизька?) Уявляється тобі дитинство блакитними вівцями, що промайнули в літній далечині, промайнули, зоставшись у пам'яті серця, у пам'яті почуттів.

Дивно та й годі, а проте іноді здається, що твоє дитинство є така сама гра уяви, як і блакитні вівці на обрії, бо не було їх насправді, ввижались вони тобі. Ввижались, а ти хотів вірити в них — і вірив. І так само тепер віриш у своє дитинство, бо не можна в нього не вірити, бо весь час кортить оглянутись назад, оглянутись — і раптом побачити його чисті, незахмарені очі і зненацька зустрітись із його ясним поглядом.

Так хочеться іноді зустрітись із ясним поглядом свого дитинства! Хочеться, бо добре пам'ятаєш, що таки бігли на обрії блакитні вівці, таки справді бігли — й пропадали в невидних кошарах безмежжя.

Коли й ким було сказано, що дітей приносять лелеки на крилах?

Колись і кимось було сказано, почуте глибоко запало в пам'ять, і відтоді ти пильно приглядався не тільки до лелек, а й до всіх інших птахів. Приглядався до них у польоті, приглядався, коли сідали на землю, ходив по їхніх слідах, проте ні разу так-таки й не пощастило побачити, як вони приносять немовлят і залишають чи то в капусті на вгороді, чи то на левадах.

Бо завжди їм вдавалося зробити це непомітно для твого ока.

Й дивувало: а як лелеки знають — куди, на яке подвір'я нести саме оце немовля, а на яке — інше? А що

сталося б, якби господиня не вийшла на вгород та не побачила б там гостинця, залишеного лелеками? Тоді б немовля дісталося сусідці?

Одного разу, помітивши, що по грядках сторожко ходить лелека, ти аж затремтів од збудження і пильно стежив, як, цибатий, він задирав високо голову, ніби очікував на щось із пустельного неба... Коли стрибнув поміж огірків, а потім полетів, ти щодуху чкурнув на город. Ось тут він никав, за грядкою цибулі, ось тут пройшовся, за капустами... Де ж немовля, чому не видно? Адже ти перший прискочив на город, ніхто з жінок — ні мати, ні сусідки — не встигли тебе випередити. Може, нині не приніс, а принесе завтра?

Ти вірив — і не вірив у те, що лелеки приносять немовлят. Не вірив, бо, коли старші розказували про це, в їхніх очах ти бачив лукавий усміх. А вірив, бо де ж інакше могли братись діти? Тільки з отієї таємничої невідомості, з якої з'являлись лелеки й куди вони зникали і яку не можна було побачити в найбуйнішій уяві.

Завжди в своєму селі (а також у лузі, в полях) приглядався до лелек. Як вони літають, як ходять. Слухав, як вони клацають дзьобами, наче дерев'яними, коли розмовляють. Здавалось, вони втаємничені в дивовижний світ, куди тобі заказано й позирком одненьким проникнути. Здавалося, знають те, чого не відає жодна людина.

Дивовижні, таємничі птахи! Ну хіба ж можна було не зачаруватися вами в польоті, хіба можна було не думати про вас, не стежити, намагаючись підгледіти, як то вам удається — носити та й носити немовлят по всіх дворах?

Бо це ж і тебе колись було принесено в цей світ на крилах.

Де ті лелеки? Чи можна побачити в небі бодай їхній холодний слід? Чи й лелек тих нема і сліду їхнього давно не зосталось?

А то пригадується, як напровесні (ще сніги лежали, морозно навіть удень, а вночі то й зовсім було по-зимовому холодно) грались на вигоні, й хтось із дітей сказав, що вже прилетіли журавлі.

Журавлі? Невже прилетіли журавлі, коли ген які замети, ген які кучугури снігу. Що ж їх привело? Невже, нерозумні, не відчували, що в їхніх рідних краях ще

зима, ще крига на річках та озерах, що чекає їх тут голод, бо де ж вони собі дістануть їжу, коли все холодом скуте?

Та ні, журавлі й справді прилетіли. І ніби ниньки бачили їх коло лісу на болотах. Мовляв, ходять по льоду, ковзаються, падають. І, звичайно, позамерзають, бо де ж їм таку холоднечу витерпіти.

Кількоро вас зібралось — і гайда з села до тих боліт, що під лісом. Хотілось не тільки побачити журавлів, яких обманула припізніла весна, а може, й чимось допомогти їм... І чому вони поспішали? Кортіло швидше припровадити тепло в рідний край чи, може, на крилах із вирію несли немовлят — на якісь подвір'я у вашому селі, а також на сусідні села?

На околиці поставали, розглядаючи насуплені поля, — ніде жодного журавля. А потім побігли по грузькому снігу, наче побоювались, що прогавите щось важливе. Й коли опинились на краю болота, й коли на сивенький хрускітливий льодок ступили поміж потрощених, скалічених очеретів, то все здавалося, наче зненацька вгледите перед собою силу-силенну журавлів, що хмарою вкрили замерзле болото.

Білів сиротливо льодок поміж кущиків лепехи, поміж рогози, а на тому льодку було пусто-пустісінько. Ви, відчуваючи дивне розчарування, обачно пішли далі й далі, сторожко прислухаючись до зрадливого потріскування під ногами, ви воліли знайти бодай однесеньке загублене перо — тріпотливе журавлине перо. Але ні слідів журавлиних лап, ні пер.

Невже тільки покружляли над замерзлим болотом та й полетіли в той край, де на них чекає тепло, вільна від криги вода?

І ви позадирали догори голови — може, саме зараз вони пролітають у вишині? Сіре запинало висіло вгорі, і на його сумному безмежжі не видніло жодної пташиної цяти.

А може, опустились журавлі в іншому місці? І ви до нього не дійшли? Але в якому? Де шукати? Іти в ліс, що чорніє неподалік, шукати на лісових озерах, бо, може, якийсь захлялий чи скалічений журавель таки потребує допомоги?

Мовчало засніжене поле; ліс мовчав так, наче не хотів виказувати важливої таємниці; і ніщо не давало відповіді на ваші запитання.

А то знову день видався — сонце котиться, наче аж перевертаючись, у чистому небі, світла повно, й воно таке молоде, хмільне, веселе! Сніги блищать, іскряться, аж боляче дивитись на них, бо ріжуть зір. Зі стріх капають срібні краплини, а коли стати коло хати на осонні, то тут і зовсім по-весняному тепло, ген уже й шматок чорної землі видніє, а над нею пасемками в'ється пара. Півні кричать завзято, люди усміхаються одне одному, й хочеться радіти весні, яка хоч і барилась, та все ж таки настає, і хочеться поділитись з кимось настроєм своїм, і хочеться бігти — галасвіта!

Ти береш у хаті уламок дзеркала — геть зовсім полущений, ніхто вже й не заглядав у нього давно. Береш той уламок, стаєш на причілку, наставляєш проти сонця — і вже прудкенький сонячний зайчик уродився ген на стовбурі яблуні, перескочив на грушу, далі впав на землю, приблідши, потім звівся моторно з землі і вже танцює на вікні сусідньої хати, в якій живуть тітка Ярина з Василинкою, тремтить на шибці, і в глибокому світлі, яке кидає зайчик, можна угледіти стіл, полумисок на столі, рушник на покуті. Далі зайчик перескакує на дорогу і вже тремтить на кінській морді, на полозку саней, на обличчі в чубатого дядька, що їде в санях. Зайчик то на грудях у нього, то на губах, то в очах, і дядько спершу нічого не тямить, а потім раптово обертається в твій бік і весело погрожує довгим батогом!

Зайчик моторний — скік на дорогу, шаснув десь у таку далечінь, що й не видно стало, а то знову з'явився прямісінько перед тобою, мерехтить, здригається, так і чкурне, так і дремене.

А потім, неслухняний, стрибнув — і спершу на милиці заблищав у дядька Павла Гречаного, що йшов по дорозі, далі сяйнув на протезі, що залишав у снігу глибокі ямки, а вже з протеза перескочив на груди, з грудей на обличчя. Знов на груди, знов на обличчя. Пустун, йому, бач, погратись кортить. А дядько Гречаний спершу вдавав, начебто не помічає зайчика, а коли порівнявся з подвір'ям, то спинився і поманив тебе пальцем.

Іти чи не йти? Хоч і страшно, проте йдеш, обачно заховавши уламок дзеркала до кишені.

У Гречаного віспувате обличчя — ніби соняшник, з якого меткі горобці поспивали насіння. Або як вощина,

з котрої вибрано мед. Лагідні вуса біліють, погойдуються і, схожі на крила, ось-ось наче спурхнуть.

Мабуть, зараз Гречаний почне розказувати про війну, де втратив ногу і так підірвав здоров'я, що й досі вилежується на печі, рідко його побачиш на вулиці.

— А знаєш,— мовив Гречаний,— як на війні наші снайпери підстрілювали німецьких? Ото німець причаївся в якомусь закамарку, сидить, ніби миша. А на рушниці в нього є такий пристрій, називається оптикою. Коли та оптика блисне на сонці, тоді наш снайпер і б'є туди. Втямив?

І, повернувшись, іде. Живу ногу важко переставляє, а дерев'яний протез мовби сам легенько перелітає з місця на місце. Спина в Гречаного зсутулилась, наче дядько побоюється, що твій сонячний зайчик знову скочить на нього, знову почне пустувати на голові, на плечах.

Ти проводжаєш Гречаного довгим-довгим поглядом, силкуєшся щось утямити — з його життя, з його вдачі, й тобі чомусь неймовірно шкода цього дядька, що стрибає на одній нозі, мов підбитий грак.

Та скоро Гречаний зникає, ти знову дістаєш із кишені уламок дзеркала — і зайчик, випущений на волю, гасає, мов несамовитий, по садку, двору, дорозі, по сусідських хатах, по людях, що проходять мимо. Зненацька ти зажмурюєшся, бо сніп гострого світла б'є в очі,— це хтось із хлопців теж вийшов із дзеркалом на вулицю та й засліпив тебе. Далі ще хтось виходить із дзеркалом, і тепер уже не один, а кілька зайчиків бігають, ганяються один за одним, а то розскакуються в різні боки, наче хортом налякані. Гасають по-весняному хутко, гасають весело, а ти смієшся, а тобі весело, нібито в радості твоєї повиростали прудкенькі ноги, нібито вона бігає, телесується, ніяк не натішиться провесною та сонцем!

Восени, коли похолодає, птахи відлітають до вирію, а навесні повертаються назад, у рідні краї.

А звідки вони знають, що в рідних краях настає весна, звідки знають, що в твоєму селі Овечачому вже потепліло, зазеленіла трава по ярах та на лузі, можна звивати гнізда? Хто їм каже на тій далекій чужині, де завжди тепло, де ніколи не буває зими?

І як вони не забувають дороги, як пам'ятають? Бо пам'ятають не тільки село Овечаче, а й навіть ту стріху, де мостились минулої весни. Хіба ж не повертались минулого й позаминулого року ті самі лелеки на хату до тітки Секлети Воропай? І цієї весни, мабуть, знову прилетять.

Що примушує їх завжди повертатися додому?

Може, на чужині не така вода, як у вас, і птахи не годні без неї жити? А може, там не так сонце світить, не так вітер віє, не такі дощі перепадають? А чи земля там не така, як у вас, бо у вас вона — у розквітлих соняхах, у густих коноплях, у житах-пшеницях, у м'яті, канупері, татарському зіллі, бо світанки у вас молоді й щасливі, бо вечори замислені й печальні. Мабуть, не годні лелеки прожити без такої землі, а тому завжди повертаються до неї.

Навіть тоді прилітають, коли весна бариться, коли ще сніги не посходили. Як оті журавлі, про яких ви чули, та яких так і не пощастило побачити на замерзлих болотах коло лісу.

Може, то птахи приносять на своїх крилах весну?

Найдовше сніг тримається в затінках або в ровах, присипаний листям чи землею. І в глибоких яругах, куди не сягає сонячне проміння. Але й він уже порозтавав, чорна земля запарувала і, відпочивши за зиму, наче просить людей, щоб садили та сіяли, бо їй нетерпеливиться вирощувати, плекати зело.

Весняне повітря — особливе, і, мабуть, ніколи більше не доводилось тобі куштувати такого свіжого та запаморочливого, як у дитинстві. Весняне повітря наче сповнене якоїсь незбагненної таємниці, воно, мабуть, таке саме живе, як і дерева, як і трава, як і земля, на котрій все те зростає. Весняне повітря збуджує уяву, примушує швидше бігти кров у жилах, воно кличе, манить — куди? Куди вабить і зве?

Пригадай, скільки було збігано напровесні, коли з вирію повертаються птахи. Якась чудна сила поселялась у твоєму єстві, не давала сидіти на місці, підстьобувала, гнала — і ти галасвіта біг із двору, біг по вулиці, зарослій бузиною, далі по вуличці, зарослій сливами та вишнями, по горбку спускався до млина, далі понад ставом, поза чужими городами, попід вербами, опущеними першою

зеленню, біг поміж хатами, опинявся на околиці — молоде, вкрите легким серпанком, поле слалось до обрію. І там, на обрії та за обрієм, лежав невідомий світ і кликав до себе.

Пригадай, скільки було вибігано в ті прохолодні весняні дні. Наче вперто шукав щось, прагнув знайти, а воно не давалось, а воно тікало від тебе і, заманливе, таємниче, кликало, звало.

Що саме ти хотів вибігати, що хотів наздогнати, побачити?

Й досі немає відповіді на це запитання. А є тільки пам'ять про студену свіжість весняного повітря. Та ще є пам'ять про м'які весняні стежки, по яких літали босі ноги, є пам'ять про подільське село, про світ розмаїтий, дивний, що сам увіходив у твої очі, є пам'ять про оту радість, котру випало спізнати і котра вже ніколи не буде така, як тоді.

А може, бігаючи, ти шукав свою радість і таки знаходив?

Хлопці засперечались між собою — у кого найглибша криниця в селі. Одні казали, що в коваля дядька Градобика, мабуть, а другі — що в тітки Секлети Воропай, а ще інші доводили, що в Павла Гречаного.

Кожне стояло на своєму, і тоді хтось надумав обдивитись усі криниці в селі, побачити, котра з них найглибша.

І ви майнули гуртом — од криниці до криниці, від хати до хати. Добре, коли криницю було викопано на вулиці,— ви хутенько зазирали в неї, наче в душу, та й бігли собі далі. А то ж доводилося заходити в двори, і хазяїн чи хазяйка, загледівши вас, не могли второпати, чого налетіли гурмою, що саме шукаєте в їхній криниці.

Бігли по селу, заглядали в криниці, перехилившись через цямрини, у кожній важко, похмуро зблискувала вода, і здавалося, що вона береже, не хоче виказувати якоїсь таємниці... і вже сама вода ввижалась таємницею, котру ви бачили, проте осягнути розумом не могли. Від однієї таємниці бігли до іншої, й знову дивилась вона на вас великим розплющеним оком, дивилась і загадково мовчала.

Ви навіть і не підозрювали, що у вашому селі стільки криниць! І з кожної люди брали воду, і кожна поїла

земною силою, і в кожній була вода неоднакова, мала інший смак... Цямрини пахли по-різному, і зелений мох на цямринах теж, здається, пахнув по-різному. Ви, заглядаючи вниз, іноді кричали отуди, в безодню, в загадку, в таємницю,— і криниця відповідала луною, що дивно ляскотіла. І в різних криницях луна теж була неоднакова, од неї народжувались не схожі відлунки, й ті відлунки вражали вас, бо навіть та сама криниця щоразу на ваш крик відповідала іншими відлунками,— їх не можна було повторити, хоч ви й старались.

Дивлячись униз, бачили безодню, в якій потонуло далеке небо, а також бачили віночок своїх голів. І часом здавалося, начебто ще одну криницю викопано в криниці, що вона справді бездонна,— й з чудним відчуттям остраху відходили, іноді навіть не крикнувши отуди, вниз, у нескінченність.

Скільки ж таких криниць у селі! Де глибші, де мілкіші, а де вода й зовсім при самісінькій поверхні. А все-таки, де найглибша?

В коваля Градобика цямрини дерев'яні, старенькі, замшілі. Вода в криниці далеко-далеко, погляди летять донизу — і не знаходять дна. Крикнули, й голоси ваші стали падати з вилясками, впали на воду, розбились — і відлуння долинуло до слуху.

В тітки Секлети Воропай коло криниці росла тополя. Хата в тітки уже похилилась, видно, побачила віку, і тополя вигналась у небеса. Мабуть, і криницю тоді ж викопано, коли хату зведено та тополю посаджено. Перегнулись через цямрини — й повіяло в обличчя мороком, і дихнуло холодком темної води, що причаїлась так глибоко, наче аж на тому світі, причаїлась і дивиться некліпливим чорним оком.

Крикнули вниз — і глухо обізвалась криниця, наче простогнала. Мабуть, у тітки Секлети й справді глибша, ніж у коваля.

На різні голоси відповідали криниці, коли ви в бездонні їхні душі кидали свій раптовий крик, і кожна розказувала щось про себе, тільки ж спробуйте зрозуміти їх, спробуйте втямити!

А в Гречаного була за ворітьми, і стояла баддя, і металевий кухоль був прикріплений на ланцюжку — витягуй воду, хто захляв, і пий досхочу. Дивились у криницю дядька Гречаного, і здавалося, що вона й справді

глибша за ті, які бачили досі. Аж ген-ген видніється латочка води, що й дивитися страшно, бо голови паморочаться. Хтось неголосно скрикнув — і вона відповіла стиха, крикнули дужче — і вона дужче обізвалась, а то вже раптом така луна вирвалася з її нутра, що морозом по спині дернуло. Голосиста була криниця в дядька Гречаного і відлунки дарувала теж голосисті, шпаркі.

А як довго спускалась баддя! Рипів коловорот, корба повискувала, потім десь далеко-далеко баддя опускалась на отой таємничий прижмур води, і навіть не було чути, як вона зітхнула, наповнивши баддю.

Пили всі по черзі, бо хіба ж не потомилися, стільки вибігавши по селу! Вода забивала дихання, відпочивали, знову пили — смачна вода в Павла Гречаного, солодка. Мабуть, солодшої куштувати не доводилось.

І ви тоді подумали, що найліпша вода береться з глибокої криниці, бо б'ють у ній чисті, незамулені джерела.

А в дядька Павла Гречаного таки була найглибша криниця на все Овечаче!

Давно минув той час, коли ти бігав по селу разом із хлопцями, заглядав у криниці, шукаючи найглибшу, кричав у їхні душі, в їхню безодню, в їхню таємницю, прислухаючись до тих незрозумілих і бентежних у своїй незрозумілості відповідей, які давали криниці. Давно минув той час, а й досі пам'ятаються оті вулиці, по яких бігав, і криниці по людських дворах або ж за ворітьми. Прислухайся до свого єства, і ти почуєш у ньому далекі голоси криниць, і зворушення пойме твою душу, і стане тобі так добре, наче й досі чуєш на губах смак води, питої з криниці Павла Гречаного.

Пригадай — западає вечір, синьою млою сповита весняна земля, а мати стоїть коло воріт і розмовляє з тіткою Яриною, вашою сусідкою. У матері очі темними смугами підведені, наче в підковах лежать, і дивляться так печально, немов увібрали в себе весь вечірній смуток. І ген-ген угорі, якраз над материною головою, зайнялась перша несмілива зірка і кволо так світить... Мовби свічка, що присвічує при тій тихій розмові.

— Іншим жінкам хоч похоронки поприходили, а мені й похоронки не було. Всякого передумаєш, скільки тих мислей переберeш, а вони обсідають тебе, обсідають, ні-

куди від них не дінешся. От гадалось, що трохи часу мине, то воно забудеться, а не забувається. Та й хіба забудеться мій Данило, коли погляну на малого свого лобуряку — викапаний батько, і ходить так само, і сміється, і ложку так само несе до рота. Звісно, похоронка не замінить живої людини, Данила мого. Та й ще таке: може, воно добре, що похоронки нема? Значить, ніхто до пуття не знає — убитий чи живий. Світ великий, міг і загубитись у тому світі. Хай блукає десь, хай поневіряється, тільки нехай не в сирій землі... Ні, не міг він пристати до іншої, не такий Данило. Як він оцю дитину любив! Чує моє серце — десь він має бути, думає так само про нас, як ми про нього думаємо.

— Хіба ж не було, що повертались через рік і через два? Он у Черепашинцях прийшов один чоловік цієї зими, а його молодиця вже за іншим. То що? Кинула, пішла до першого, і славно живуть.

— А візьміть нашого Кіндрата Музичука...

— Авжеж, візьміть Кіндрата,— жвавенько підхопила тітка Ярина, яка, видно, хотіла підтримати в матері вогник надії.— І зовсім не ждали чоловіка, бо написали з фронту, що нема в живих, убито. Ну, Степанида уже й відправу по ньому відправила, а він узяв і прийшов!

— Щастя,— гірко мовила мати.— Хіба таке буває часто? Рідко...

— Рідко, а буває! Хоч і без руки повернувся Кіндрат, але живий, діти ростуть не сиротами, є поміч, не голодують. Ото, може, й Данило ніяк не доб'ється додому. Хто його знає...

— Жду, скоро й жданики всі поїм... Якби моє ждання допомогло! Та тільки вже пізно, не один рік минув після війни... Ой, що зі мною було, коли живі з фронту вертались! Усе думала, що й мій має прийти, то навіть у район їздила на станцію, виглядала. Та й тепер ще, буває, кортить поїхати на станцію — а може, здибаю?

Сусідка мовчить, нічого не каже, щоб не ятрити материних ран. Отак вони стоять коло воріт, дивляться одна на одну — й мовчать, і таке ж важке їхнє мовчання, таке нестерпне!

Зійшла над материною головою і друга зірочка на небі, теж присвічує — при тому їхньому чорному мовчанні присвічує.

— От я,— обізвалася сусідка,— не сама свій вік звікувала, ні. Буває, зажуришся, що минуло щастя. Хочеться обізватись до когось, хочеться, щоб Василинка росла не сиротою... Забрала війна чоловіка, не повернула. На кого маю гніватись? На війну прокляту.

Знову замовкли, і мовчання їхнє, здається, запахло полином, таке гірке. І вже не одна й не дві зірочки сяють над материною головою, уже їх більше висіялось у небі, мерехтять, переморгуються. Вечір лагідний, свіжий, вечір широко розгорнув над землею голубі крила, село притулилось під тими крильми, кладеться на сон.

Мати зітхає — важко лине зітхання з її грудей.

А може, то зітхнув погідний весняний вечір, що наслухався сумних балачок, зітхнув співчутливо, бо й він зажурився разом із жінками?

Пригадай — було це трохи раніше, ходив ти посеред зими по в'язочку з хлопцями. Збирали паливо в гаю за селом — хто знаходив галуззя й під снігом, а хто обламував на деревах. Потім повертались додому, хлопці порозходились по домівках, а ти попрошкував своєю дорогою, бо тобі найдалі було.

Йшов сільською околицею, несучи паливо, дивився під ноги, а коли підвів голову — так і пойняло тебе теплою хвилею, і серце забилось швидко, мов злякане пташа. В'язочка сама випала з рук, і ти спинився.

Бо по білому шляху, що вів до села, йшов солдат. У шапці-вушанці, у сірій шинелі, в чоботях — усе як годиться. І в руці чемодан. Видно, повертався з армії, і, мабуть, не так і багато йому ще зоставалось додому, бо йшов хутко, бадьоро.

Не одного тобі довелося бачити, як повертався з фронту чи просто з армії, коли вже війни не було, та тільки ніколи ти ще не почувався так, як цього разу. Бо тобі здалося, що солдат цей схожий на твого батька, бо ти подумав, що це, нарешті, вертається він додому.

Ти стояв неподалік од шляху, дивився, як наближається. Хотілося кинутись уперед, хотілось швидше торкнутись його шинелі, почути голос, побачити усмішку, проте ноги не могли зрушити з місця. Стало тобі гаряче, і заслало туманом очі, і ти вже нічого не бачив перед собою — тільки постать солдата, що бовванів у тумані, постать батька.

Впізнає чи не впізнає? Чому не облишить свій чемодан, чому не кинеться до тебе, не обійме, не підніме догори на руках?

Солдат підійшов ближче — туман розтанув, і полуда спала з очей: це був не батько. Зніяковілий, розгублений, ти дивився на нього, і солдат — моложавий, рум'яний, широкі брови вкрилися інеєм — усміхнувся, підморгнув. І вже пройшов мимо, та враз спинився і поманив тебе пальцем.

Коли ти, не одриваючи від нього погляду, наблизився, солдат дістав із кишені грудку цукру — завбільшки з кулак. Ти взяв цукор, що пахнув махоркою, подякував. Солдат по-дружньому ляснув тебе долонею по плечу:

— Пий чай уприкуску та набирайся здоров'я.

І пішов, ступаючи широко, легко, наче й не ніс важкого чемодана.

Ти взяв на снігу в'язочку палива й подався за солдатом, що йшов через Овечаче. Коли йому траплялись назустріч люди, то пильно приглядались, наче хотіли впізнати. Обминувши, зупинялись і дивились йому вслід. І навіть дехто питав у тебе, що то за солдат, куди йде. Але ти не знав так само, як і вони.

Мабуть, ти так би й простував за солдатом, та треба вже було звертати до своєї хати...

І того дня почувався так, наче здибав когось рідного — і знову втратив. Жаль поймав серце, ти поглядав у вікно, ніби сподівався ще раз побачити солдата. Грудку цукру сховав за пазуху, того дня лише лизнув, а надгризти боявся. Наче остерігався, що зникне казка, яка була тобі така дорога. Діставав цукор, оглядав — грудка, певно, була незвичайною, бо чого ж тоді смутна радість не полишала душі?

З цієї провесни (а може, й раніше) снується в твоїй пам'яті дивна мелодія материної пісні. Мати співала багато пісень, знала їх тьму-тьмущу, і давніх і недавніх, та чомусь найглибший слід у твоїй свідомості залишила ота мелодія, в'ється і в'ється в споминах, як річечка в зелених берегах.

Вечірній сутінок у хаті, а з печі поблимує вогонь — мати готує вечерю. Вогонь спалахує хвилею ясною, вмиваючи материне обличчя погідним настроєм, а то

пригасає, тоді обличчя темнішає, ніби зажурою повивається.

Ой ти, дівчино-чарівниченько,
Причарувала моє серденько,
Причарувала мою ти душу,
Тепер до тебе ходити мушу.

Голос у матері кволий, здається, наче аж деренчить щось у ньому — трісочка якась чудна, чи що. Проте слухав би й не переслухав, коли вона, запечалившись та задумавшись, починає співати. Бо голос її народжується, мабуть, не в грудях, як у інших людей, а десь у душі, й коли звучить, то так і хочеться думати, що то сама душа материна співає — радіє чи журиться, та, мабуть, найчастіше все-таки журиться. І стільки чарівливого почуття у її голосі, що воно бере тебе в полон, ти всім своїм єством убираєш пісню і побоюєшся тільки одного — щоб мати не обірвала спів, щоб в'юнився і снувався струмочок мелодії, струмочок зворушливої ніжності, доброти.

Ой ти, дівчино заручена,
Чого ти ходиш засмучена?
— Ой ходю, ходю засмучена,
Що не по правді заручена.

І чому мати часто співає оцю сумну пісню, зріднилася з нею? І чому всі інші пісні теж печальні, тужливі? Дівчата в Овечачому ген скільки веселих співають, і мати, звісно, знає їх, то чому ж вони їй не йдуть на мисль? І коли ти слухаєш гіркуватий материн спів про любов та зраду, про вірність зарученої дівчини і зрадливість її коханого, коли бачиш, як материне обличчя коло печі то поринає в темряву, то, осяяне, мовби знову народжується, то хочеться підійти до неї і сказати: «Мамо, не співайте цієї тужливої пісні, не співайте інших сумних пісень, бо вони тільки горя завдають, од них світ стає немилим. А співайте веселих, тоді і вам буде легше на серці, і мені. От, приміром, заспівайте про селезня або про річку та про кладочку».

Хочеться так звернутись до матері, проте мовчиш — чи не тому, що остерігаєшся порушити спів, який тебе зачаровує, чи не тому, що не в змозі вивільнитись із полону, в який узяв тебе материн слабкенький голос, що народжується десь аж у душі? Слухаєш, убираєш її

смуток, він переливається в твоє серце, хлюпається в грудях. А мати співає тихесенько, скорботно:

Буду стояти на тім камені,
Поки не прийде милий до мене.
Буду терпіти велику муку,
Поки не скаже: «Дай, мила, руку».

І чудно тобі слухати, як у цій пісні мати співає начебто не про когось, а про себе саму, і уявляється тобі поле за селом, зелененьке жито хвилями пливе, серед жита білий камінь, на камені стоїть твоя мати. Стоїть на камені не отака, як біля печі, а молода, обличчя в неї не зажурене, а добре, і дивиться вона вдалину ясно та щасливо. Стоїть на білому камені твоя молода мати, і тобі хочеться, щоб ніхто ніколи не смів обманути її, щоб ніхто не завдав їй ніяких прикрощів. Ти заступишся, не дозволиш, захистиш!

Співає мати журливої — отже, за батьком тужить. Бо завжди, коли за нього здумає, міняється з обличчя. Хіба ж навернешся тоді до веселої пісні? А, видно, про нього завжди думається, от і народжуються такі протяжні голосіння.

Батькова картка — на покуті, обвита рушником. Батько пильно дивиться чорними очима, видивляється, що в хаті діється. За тобою стежить, за матір'ю, ніколи не спускає погляду з вас. А коли мати співає, то він слухає, і, здається, на високому чолі його зріє якась важлива думка.

От цікаво було б знати, що він думає!

Коли мати замовкає, то якийсь час іще здається, що мелодія пісні не згасла, живе, бо снується ж вона в твоїй свідомості, бо й досі не звільнила з полону. Та згодом таки вмирає і в свідомості, й ти відчуваєш, що хата перетворюється на велику пустку, яку освітлює з печі мінливий огонь...

...який — про це ніхто й не здогадується — є близьким твоїм другом, з котрим уже давненько товаришуєш, піклуєшся, думаєш про нього, як про живого.

В чому живе огонь? Як народжується, з якої причини гасне? Звідки береться вогонь у блискавиці, що спалахує над Овечачим, оперізуючи грозове небо? Як з'являється

іскра з каменю, коли вдарити шматок об шматок? І як викрешує іскри підкова кінського копита?

Чому вогонь до пори, до часу дрімає в соломі, дереві, торфі, вугіллі, сухому листі? Яка саме таємниця спричиняється до того, що паливо спалахує,— і тоді вогонь виходить на волю, нуртує, живе якимось особливим життям, котре годі зрозуміти? Зрештою, чому він гарячий? Чому обпікає тіло?

Вогонь безстрашний, але боїться води. Куди зникає вогонь, коли в печі перестає горіти, коли згасає розкладене коло річки багаття? Адже не пропадає безслідно, бо не може він згодом появитися з нічого. Отже, просто зникає кудись.

Але куди? І чи здатен огонь раптом зникнути по всьому білому світі? І що діяли б люди, якби неспогадано вогонь пропав повсюдно?

Дивишся на язики полум'я, що лижуть чорні челюсті печі, і відчуваєш, що сам вогонь — це і є жива загадка і розгадка власної таємниці, тільки тобі ніяк не вдається проникнути в неї.

Мати палить у печі вдосвіта й ввечері. Й коли випалить, то згрібає коцюбкою попіл докупи, а на самому споді залишає жар. Той жар тліє в попелі цілу ніч, коли готувалась вечеря, або цілий день, коли готувався сніданок. Той жар — для підпалу. Коли треба, мати викочує вцілілий жар коцюбкою на припік і, поклавши соломи чи клоччя, роздмухує огонь.

І він, мов чарівник, знову з'являється за материною волею, знову спрагло накидається на паливо, жадібно їсть, гудучи тихенько від задоволення, погойдуючи язиками, які, певне, такі голодні, що здатні проковтнути все, тільки підкладай.

Проте буває, що мати пізно повернеться з ланки, шукає жар у купі попелу і не знаходить. А сірників нема, то вона каже тобі хутенько гайнути по жар до когось із сусідів.

— Тільки не барись,— наказує мати,— бо спати вкладешся голодний!

Ти страх як любиш ходити по жар. Береш обсмалену бляшанку — і вже надворі, і вже за воротями. Став та й дивишся, з чийого комина по сусідах в'ється димок, де саме готують вечерю. У Тизунів так і валить із ко-

мина, можна було б зразу йти до них, часто береш у них жар. Проте чомусь не поспішаєш, а, перейшовши дорогу, звертаєш на подвір'я до тітки Ярини, хоч над її хатою димок не в'ється.

Ступаєш у темні сіни, тягнеш на себе клямку хатніх дверей. Двері оббиті старим полотном, через дірки повилазило клоччя, висить цапиними борідками.

— Хто там? — долинає від мисника, де тітка Ярина переставляє щось на полицях.— По жар прийшов? У самих іще нема, в печі не розпалювали. Та й не знаю, чи ниньки той вогонь і розведемо. Вже і поїли недавно, то чого переїдати на ніч. Правда, Василинко?

Василинка притьмом озивається з тапчана:

— Хоч вогонь розкладемо, хай повеселішає в хаті, а то сидимо, як миші.

— Де ж ми палива наберемо, щоб веселитись?

— А я ниньки назбирала трохи бур'яну, то є... Піти по жар, еге ж?

Тітка нічого не каже, та й Василинка не чекає на відповідь. Уже скочила з тапчана, уже в її руках черепок, із яким по жар ходить, уже вона разом із тобою за порогом.

А ти радий, а тобі тільки того й треба! Знав, що в тітки Ярини не палиться, але ж хотілось побачити Василинку, хотілось піти з нею по жар, як не раз ходили досі. Василинка, метка, вмить здогадалась, чого тобі кортить.

Василинкою назвала її мати тому, що чекала хлопчика, вже й ім'я було готове для нього — Василь. А народилась дівчинка, то тітка Ярина і найменувала її Василинкою. Воно, мабуть, так навіть краще, бо вона хоч і дівчинка, проте ім'я в неї якесь хлоп'яче, ближче й зрозуміліше.

У Василинки сині очі, що горять волошковим світлом, і таке те світло ясне та добре, що здатне осяяти в твоїй душі найпотаємніші куточки. Коси в неї білі і м'які, мов пачіска, так і кортить торкнутись до них долонею. І сама вона тоненька, гнучка, аж чудно дивитись, коли йде по вулиці.

Теплий весняний вечір, ви йдете по жар, а тобі так добре, ніби в грудях зайнявся вогник, зогріває думки, освітлює почуття. Звідки той вогник узявся?

— А Ластівка привела теля,— каже Василинка.

Ластівка — це велика червона корова, яку доглядає тітка Ярина в колгоспі. В неї там багато корів, бо вона доярка. Йде з дому вдосвіта й повертається пізно. Руки в неї чорні, під тоненькою шкірою синіють жили, ніби струмочки.

— У Ластівки теличка, і в Красулі теличка, і в Рябої теж. Три телички на фермі за один день! Ледь додому прийшла, так наморилась. Ото з'їла холодного кулешу, навіть не розігрівала, та й знову на ніч піде на короварню. Бо це ж дивитись треба за телятами. Я сама ночуватиму, вже звикла сама. І дверей не зачиняю, бо це ж мати може прийти передсвітом. А там ніхто не залізе до хати, бо що в нас візьмеш, бо кому я потрібна?

Василинка міркує по-дорослому, і коли заплющити очі, то здається, що то говорить тітка Ярина, такі в них схожі голоси — в дочки і матері.

— Добре, що весна, що травичка зазеленіла, то вже худобі є паша якась, не ревуть у короварні. Бо коли взимку піду до матері, коли наслухаюсь, як ревуть,— самій хочеться плакати. Ревуть — і жалібно дивляться. А що ти їм даси, коли гичку давно поїли, а сіна трохи зосталось, тримали для телят... Я сама бачила, як одненьке замерзло. Десь привела корова серед ночі, в корівнику нікого не було, недодивились, то й задубіло від холоду. Бо там яке накриття? Благеньке, повно дір, от вітрюган і вигулюється, от і мороз... Так було на нього жалко дивитись, так жалко! Я навіть заплакала... Коли підросту, піду теж на короварню, доглядатиму телят, у мене ні одне не замерзне.

Заходите в хату до Тизунів. Стара Тизуниха саме відціджує картоплю з баняка, і голова її закутана білою парою. Вона спершу не бачить вас, а коли ставить баняк на долівку й випростується,— в очах нема здивування, лише прибляклий спокій.

— Що, діти, прийшли по жар? — питає Тизуниха, загледівши в твоїх руках консервну бляшанку, а у Василинчиних закіптюжений черепок.— Беріть, беріть, мені не шкода.

Стара Тизуниха й справді не скупа, тому й навідуєтесь до неї по жар. Вона то пиріжком із капустою почастує, то вареним яєчком. А ниньки дістала з попелу по печеній картоплині, пригостила. І воскове лице її при тому подобрішало, засвітилось лагідністю.

Виходите від Тизунихи надвір — в одній руці тримаєте гарячу картоплину, а в другій несете жар. Картопля так збудливо пахне, що на вигоні ставите жар на траву, а самі беретесь облуплювати шкурку. І, давлячись та обпікаючи язики, їсте. Смачно, ще хочеться, а вже нема.

Підкладаєте до свого жару трісочок дрібненьких, знайдених тут же, на вигоні, і йдете додому. З бляшанки та черепка снується димок, потім навіть з'являються кволі язички вогню, в руки стає гаряче, і ви знову ставите свій жар на траву, хай трохи прочахне. І пильно дивитесь на ті вогники, мовби їхнє світло причарувало вас. І здається, що в темному небі лунають протяжні голоси птахів, які повертаються з чужини. Задираєте голови, дивитесь — нічого не видно в піднебессі і, либонь, отих натомлених скриків уже не чутно.

Що з вами? Чому не поспішаєте додому? Адже добре знаєш — мати дорікатиме, бо згайнував час, барився.

— А вчителька в школі казала, що й на отих зірках у небі живуть люди,— каже Василинка.— Тільки я не вірю. Як вони живуть, коли зірки розпечені!

Ви задумливо дивитесь угору, мовчите, а потім берете свій жар і рушаєте.

Ось уже й Василинчина хата, ось уже дівчинка звернула на подвір'я, а тобі так не хочеться, щоб вона йшла, хай би ще побула коло тебе. Що б їй сказати, що? Нічого путнього не спадає на думку, і ти гукаєш:

— Василинко!

Вона повертається мало не від порога, запитливо дивиться.

— Василинко,— бубониш, намагаючись вигадати щось не зовсім дурне,— а в тебе жар не погас? Коли погас, то дам свого, в мене вистачить.

Василинка дмухає в черепок, у якому невдовзі починають мерехтіти золоті іскри.

— Не погас,— каже вона. І голос у неї здригнувся — може, змерзла, коли сиділи на сирій землі й дивились у темне піднебесся, визорюючи невидних птахів.

І йде, вже й у сінях зникла. І тоді ти повертаєшся, чимчикуєш до своєї хати, що дивиться на дорогу чорними вікнами. Несеш свій жар, дмухаєш на нього, і скоро в твоїй бляшанці мерехтить палка, іскриста квіточка.

Коли Кіндрат Музичук (отой, на кого жінка одержала похоронку, а він візьми й повернись додому) йде по селу, вітрець розвіває його порожній лівий рукав. Інші дядьки, що поприходили з фронту без руки, неодмінно запихають порожні рукави за ремінці або ж приколюють зверху, коло плеча, шпилькою. А в Музичука завжди розвівається, і часом здається, що то в нього ліва рука така метушлива, все літає та літає.

Він чоловік веселий, коло нього завжди збираються дядьки, лунає сміх. Може, тому сміються, що в Музичука майже нема підборіддя, в нього починається горло десь одразу від нижньої губи? І Музичук мусив стати дотепником тому, що, дивлячись на нього, всі мимоволі всміхались?

Тільки ти, коли бачиш Музичука, не можеш усміхнутись. Не можеш, хоч він і жартує, хоч у нього чудне підгарля — такого в селі більше не побачиш. Душа твоя затерпає, коли слухаєш Музичука, й довго потім не може відтерпнути. Бо чомусь і на хвилю не забуваєш, що слухаєш людину, котра начебто побувала на тому світі, на кого жінка Степанида одержала похоронку.

Дивишся на Музичука, якого обступлять чоловіки, й морозець дере тебе по спині, бо жартує не хто-небудь, а дядько, що звідав смерть. Страшним видається тобі сміх чоловіків, які обступили Кіндрата, а ще страшнішим — грайливий сміх самого Музичука.

Добре, що на твого батька не прийшла похоронка. І ти, як і мати, віриш, що він не загинув, що десь носить доля по світах.

Бо все-таки краще сподіватись, краще мати хоч маленьку надію на те, що він зможе колись повернутись. Минають зими і весни, всі, що мали вернутись, уже поприходили, то й він прийде. Бо не така вже несправедлива доля, щоб не привести його додому, коли інших пустила, повернулись.

Дядько Музичук стоїть у чоловічому гурті й сміється, всі регочуть. А ти дивишся збоку, і губи твої наче замерзли. Як завороженому, тобі ввижається, що то сміється покійник, той, хто звівся з сирої землі.

А батька ж твого не вбито, бо на нього не прийшла похоронка. То чому його й досі нема, коли ось такі, як дядько Музичук, навіть з того світу повставали?!

І чомусь іноді здається, що він несправжній. От не тільки підгарля в нього несправжнє, а й рука, і ноги, і продовгаста, мов макогін, голова, і те, як слова промовляє, як дивиться, як п'є воду, перехилившись назад, наче остерігається, що потече не в горло. Несправжнє — та й годі!

А якось ти навіть стежив за Кіндратом Музичуком. Назирці прийшов до самісінької дядькової хати, бо все здавалось, що він таки не дійде до рідного подвір'я, що зникне десь на цвинтарі, за яким була його садиба. Проте дядько Музичук поминув цвинтар, наблизився до своєї хати, і тут назустріч йому вибігла дівчинка років шести, кинулась до батька — і він, сміючись, підхопив її однією рукою, підняв догори. І зробив це по-справжньому, як то вміють інші чоловіки, і дівчинка обняла його так, як обнімають справжнього батька, якого люблять, якого чекають додому.

І ти, мов побитий, пішов од чужого подвір'я і поніс на серці незрозумілий тягар, ніби дядько Музичук завинив у чомусь перед тобою.

— Господи,— сказала якось мати,— от якби можна було зупинити час. Якби зупинити час і повернути назад. Як ми жили колись славно! Це тільки тепер знаєш, що жив колись славно, а тоді й не здогадувався.

— Мамо,— обізвався ти, не зовсім розуміючи почуте.— А хіба можна зупинити час? А хтось уже зупиняв?

Мати подивилась на тебе своїми карими, наче на гречаному меду, очима і не сказала нічого. Ти зважився і знову запитав:

— А хіба можна повернути назад?

— Може, хтось і зупиняв, не знаю... Та тільки з того казна-що вийшло. Спробуй, може, вдасться.

Ні, сказала вона це не жартома, сказала з поважним виразом на обличчі, наче й справді сподівалась, що не тільки спробуєш, а зумієш зупинити! І назад повернути. Так, мати хотіла знову побувати в своєму молодому житті, ще довоєнному, коли батька ще не брали в армію, їздив у колгоспі на конях, коли ще не думали про війну, про німців, коли ще не доводилось чекати батька з війни.

На стіні висів годинник — старенькі ходики, яким замість гирі правив залізний молоточок (звісно, без дерев'яного держална). Годинник мав звичку поспішати або

відставати. Коли відставав, до молоточка підв'язували гаєчку, іржаву, шестигранну. Коли поспішав, гаєчку знімали, і тоді годинник ішов так, як належало.

І завжди, щоб довідатись точний час, ти бігав до колгоспної контори, де стояв обшарпаний радіоприймач «Рекорд», біля якого сидів артільний бухгалтер. Коли ти, босий, задиханий, з'являвся на порозі, бухгалтер якийсь час не помічав тебе, а потім похмуро зводив лису голову, дивився закислими очима — і вмикав радіоприймач. Послухавши музику чи пісню, яку в той час передавали, і не дочекавшись, поки диктор скаже точний час, бухгалтер діловито діставав із нагрудної кишеньки годинник-цибулину, дивився довго, наче щось зважував, потім називав час. І тоді ти, мов несамовитий, зривався з місця, вискакував із контори й щодуху біг додому, щоб поставити стрілки ходиків так, як сказав бухгалтер.

І все-таки ти не міг утямити, як годинник вимірює час. Як йому вдається виміряти одну годину, дві, як він вимірює добу, показуючи завжди двадцять чотири години — й не більше. Старенькі ходики — з полущеним циферблатом, із бляшаними стрілками, з ланцюжком, на якому висів залізний молоточок, а то ще й гайка,— ці ходики були наділені вищим розумом, їм було приступне значне, таємне, чого ти ніяк не міг осягнути.

А може, час посувається тому, що існує оцей годинник? І що залізний молоточок, прилаштований замість гирі, тягне і тягне його вперед, як воли тягнуть воза? Адже коли зупиняються воли, то стає й віз. То чому б...

І ти замислив собі зупинити ходики, щоб зупинити час.

Щоправда, для цього слід було влучити слушну мить — щоб і погода стояла гарна, щоб у матері добрий настрій був, щоб і іншим людям велось незгірше. І, спостерігши, що мати саджає грядку на городі і всміхається, що тітка Ярина мастить хату, щаслива та лагідна, ти, нарешті, зважився.

Відчуваючи в грудях дивну відвагу, став на ослін і затис у долоні залізний молоточок. Затис — і зледва потягнув донизу. Трибики в годиннику загули-затріщали напружено, хвилинна стрілка посунула-посунула вперед. Але ти не хотів підганяти час, ти хотів зупинити його невблаганну течію, а тому підніс догори. Ходики тихенько щось пробубоніли — і стихли. Ніщо не рухалось, не клацало в їхніх пласких грудях, і стрілки за-

вмерли теж. Тоді, облизуючи пересохлі від хвилювання губи, ти зняв із ланцюжка залізний молоточок, обережно попустив ланцюжок, а сам зіскочив на долівку.

Ходики незвично мовчали, і в хаті стояла мертва тиша. Отже, час таки зупинився. Ти навіть чув, як він стоїть на місці, не посувається — в твоїх вухах наче напнута струна дзвеніла, болісно відлунюючи в свідомості.

Ти припав до вікна й переконався, що час і справді стоїть на місці, бо світило сонце, як і досі, поки ти не зупиняв час. І мати так само на городі саджала грядку. Подивився в друге вікно, що виходило на дорогу,— тітка Ярина мастить хату, як і мастила.

Отже, все зупинилось, бо ти зупинив час. Відчув торжество, що тобі до снаги такий вчинок, почував у собі силу, здатну, здається, перевернути землю. Тримав у кулаці залізний молоточок, позирав на мовчазні ходики і вже думав про те, що можна було б не тільки спробувати зупинити час, а й повернути назад. Назад, у те минуле, за яким так побивається мати. Нічого, що в тому далекому минулому ще, здається, не було тебе, зате був батько, добре їм велось обом із матір'ю, бо інакше б вона не згадувала, не журилась.

І ти вже став на ослін, щоб потягнути ланцюжок, аби стрілки почали крутитись назад (бо хіба можна якось інакше повернути час), та в цю мить зайшла мати і мовила здивовано:

— А ти чого калічиш ходики?

— Та вони... та я... Ось молоточок мало не відвалився, то лагоджу.

— Ой, дивись, бо скрутиш їм шию, тоді начуватимешся.

Почепив молоточок — і ходики знову пішли, і час знову рушив уперед. Ти гайнув у колгоспну контору, бухгалтер, як водиться, увімкнув «Рекорд», потім глянув на свою цибулину — й ти зірвався з порога, покушпелив додому...

Того разу так і не пощастило повернути час назад, у минуле. Проте вдалось зупинити, час навіть стояв якусь мить на місці — ти добре запам'ятав, як він завмер, непорушний, тільки в вухах болісно дзвенить напнута струна, дзвенить тонко, ось-ось увірветься.

Після зими, після холодів білити хати — найрадісніше свято у селі.

Вже й весна минула, вже й сонечко щиро сміється згори, зелені килими трави так само щиро та свіжо сміються на моріжках, у лузі, а хати ще й досі стоять так, як узимку, набурмосились у чорних загатах із бараболиння, кукурудзиння, соняшничиння, а то й соломи. Щоправда, не в кожного та загата ціленька та незачіпана простояла до тепла, бо чи зимою, чи вже напровесні хазяйка таки смикне якийсь крутень соломи або сухого бараболиння на підпал у печі,— ось загати й схудли потроху, ось і схожі на діряві кожухи, що зносилися за зиму.

А з весною, з теплом, люди обдирають загати, і тоді з-під них появляються облуплені, у підтьоках, стіни, що похмуро глипають на світ. І хіба жіночій душі не закортить причепурити хату, щоб вона була схожа на писанку, щоб схожа була на весняну годину, на молоду пору року, щоб теж усміхалась весело — і іншим хатам, і зазеленілим садкам, і подорожнім, що проходять повз вікна?!

І тоді по всенькому селу починають мастити хати. Хто раніше здере загату й помастить стіни, а хто пізніше. Рідко знайдеться яка жінка, що не захоче або не зможе навести лад ізнадвору,— то чи недужа, чи ледащо на все село. І тоді її недоглянута хата коле всім очі, кожне думає: а чому ця господа обдертими стінами чорніє, по-вовчому блимає вікнами?

А починають мастити хати перед великоднем, неодмінно теплого дня, сонячного. Жінки не змовляються між собою, а дивись, повиходило багато, зашмаровують стіни жовтою глиною, де обвалилось, і ті жовті латки чудно темніють на білих сорочках, у яких простояли хати ще з минулого року.

А потім жінки, підкасавшись та позапинавшись хустками так, що тільки очі видно, білять свої хати білою глиною, ледь-ледь підсиненою синькою. Правда, є такі господині, що багато додають синьки в глину, тоді стіни їхніх хат навіть голубіші, ніж небо. Проте більшість овечацьких жінок не люблять такої яскравої синяви на стінах, вона в них спокійна, легенька, не дратує погляд своєю густотою, а тільки милує, тільки радує.

Другого дня — теж теплого, погідного — уже мастить чи не все село! Хати, побілені ще зучора, вже обсохли, й тепер вони чистенькі, мов лялечки, тепер вони погірдливо позирають на своїх непричепурених посестер, схожі на вродливих дівчат, що свідомі своєї краси, що й самі не натішаться нею... А вже назавтра майже всі хати в селі доглянуті, помазані та побілені, всі вродливі, усміхнені, вдоволені своєю красою, наче обернулись раптом хати на велику лебедину зграю, що сіла в селі поміж дерев, поміж садків, перепочине трохи — та й знову гайне в світи, зоставивши в людських душах жаль і смуток по своїй зниклій досконалості, довершеності, красі, чистоті!

Лебедями білими пливуть хати — пливуть через твої спомини, через весни й осені, і ти й досі не перестаєш думати, що вони таки могли злетіти, могли!

А ваша хата... у вишняку стояла, де кожна вишня — добре знана, мов рідна. За вишнями рядок осокорів, за осокорами садок: кілька яблунь старих, груші, теж немолоді, дебелі, а за ними по межі сливки, одна коло одної, аж на край города, і зрідка поміж них вишеньки.

Свою хату не міг би ти уявити без подвір'я, що навесні заростає споришем; без осокорів та вишень, що завжди заглядають у вікна, дивляться, що ви там із матір'ю поробляєте,— і вам добре, що дерева не забувають про вас; не міг би ти уявити свою хату і без городу, гаптованого зеленню картоплі, буряків, гарбузів, соняшників, жита, конопель. Авжеж, конопель і жита, бо тоді, по війні, сіяло їх кожне, твоя мати сіяла теж.

Куди б ти в селі не бігав, у які б далекі поля не заносили прудкі ноги чи, може, ходив до когось у гості, та завжди в твоїй пам'яті теплом і ласкавим образом світилась рідна хата, й, коли ти повертався до неї,— наче під надійне крило потрапляв, що захищало та обсрігало.

Знав у своїй хаті кожну шпариночку, закуток знав кожен. Вікна були очима, якими хата дивилась у світ, бачила світ і, мабуть, розуміла його. І на печі було малесеньке віконечко — навіть не віконечко, а просто круглий шматок зеленкуватого скла, вмазаний у стіну. Лежачи на печі, ти в цю чародійну шибочку бачив город і поле за городом. Восени мати заставляла шибочку

соняшничинням чи кукурудзинням, то неодмінно відхиляв загату вбік, бо хіба ж, лягаючи спати чи проснувшись, ти міг не дивитись на город, у поле? Взимку хуга заліплювала шибочку снігом — ти виходив надвір і прочищав, а коли замуровувало її морозом, то довго дихав у неї, а то й лизав язиком, поки утворювалась маленька дучка, в яку було видно хоч трохи білого, заметеного снігом городу і смертельно блідих, нескінченних полів, що зливалися з низькими небесами.

Чорний сволок перетинав стелю — важкий, дубовий. Посередині сволок був підпертий стовпом. І хоч як мати завжди старанно білила його, проте за стовп усі чи руками брались, чи притулялись спинами, а тому посвічував він вичовганою жовтизною граба. Неподалік од стовпа було вбито у сволок залізний гак, на якому — розказувала мати — висіла колиска, в якій вона гойдала тебе малого, виспівуючи «гойда-гойда-гойдаша». А що хата була зовсім стара, а що сволок почорнів од часу, а що гак стримів надійно, то, звісно ж, на ньому було вигойдано не тільки тебе, а й матір, а й твою бабу, ще когось, про кого ти й не чув і не застав на цьому світі.

Ти подовгу дивився на чорний сволок, на якому, здавалося, споконвіку тримається хата, і на залізний гак, на якому вигойдувалось не одне покоління, вигойдувався рід,— і він не розігнувся, не вламався, готовий, щоб до нього знову чіпляли колиску, знову гойдали її під нескінченне «гойда-гойда-гойдаша».

Та найшанованішою в хаті була, звичайно, піч. І не тому, що взимку ви спали на печі удвох із матір'ю і піч гріла вас до самого ранку навіть тоді, коли надворі тріщав, басовито сопів мороз. І не тому, що на печі лежала завжди якась сушня і добре було, сховавшись од негоди, знайти сушену грушку чи кружалок яблука з винним запахом — і тихенько, мов миша, перетирати зубами. І не тому, що на комині лежали пучечки різних корінців, трав та бур'янів, що тонко, дурманно пахли восени чи зимою, нагадуючи про літо, про сонячну повінь, буйнотрав'я лугів, щедрі обшири полів.

А, мабуть, тому, що в печі горів огонь.

І коли займався огонь, тоді, здається, все в хаті мінялось, і сама хата мінялась теж. Бо то спалахували начебто не просто язики полум'я, не просто їхнє світло падало на долівку, на стіни, на шибки, а то починала таємниче

жити дивна душа цієї хати, що зазвичай мешкала в печі. Душа ясна й лагідна, тепла, що обігрівала спершу обсмалені челюсті печі, комин, припічок, а тоді вже й на лежанці ставало тепліше, а потім далі-далі, поки лагідністю тепла сповнювалась уся хата.

І вона, хата, наче щомиті прислухалась, як у печі золотим сонцем живе і сяє її душа, вона радісно всміхалась, коли раптом яскравим сонцем іскор бурхало з печі, заливаючи стіни гарячою повінню світла... Коли в печі горів огонь, жила й металась полум'яна душа, тоді хата ставала якоюсь тривожною, збудженою, і не тільки такою, а ще й святковою, урочистою.

Вогонь у хаті твого дитинства, вогонь у твоєму серці, в споминах, де й досі зостався полумінкий жар, не погас, і ти завжди можеш роздмухати його і, стежачи, як поймається то срібним, то золотистим, грітись і грітись коло нього.

Одного дня мати змастила піч, стелю, стіни, а вже увечері змастила долівку, наказавши тобі сидіти на тапчані і, сохрани господи, не ступити босою ногою на свіжозмащене, бо не буде ж вона за тобою латки латати. Ти стежив, як вона мастить долівку, посуваючись до порога, і вже скоро стала на поріг, а потім і в сіни ступила. Долівка вогко темніла, пахла глиною і кізяками, бо ж глину було замішано на кінських кізяках, які ти ще кілька днів тому назбирав на сільській дорозі...

Згодом розвела мати в печі вогонь — щоб ішов теплий дух на хату, щоб хутчіше сохла, а заодно й вечерю готувала. Та ти вже не дочекався вечері, заснув і більше не прокинувся, хоч мати й термосила за плече. І чомусь цілу ніч снилась тобі голуба небесна баня, геть зовсім без верха, і та баня зводилась над твоєю головою, та ще солодко пахло чебрецем, так пахло, що хотілося співати з радості, з невимовної втіхи...

А другого дня, коли розбирав загату, в голові твоїй береглось оте враження від нічного сну... Розібрав загату, підмів побіля призьби, й тут уже мати взялась до мастіння знадвору, бо, звісно, не стоятиме господа нечупарою, коли вже інші доглянуті, побілені, усміхаються.

І прийшла помагати Василинка — свою щітку принесла, хусткою пов'язалась по-жіночому, низеньким дзьобиком, аж чудно було дивитись на неї.

— А ти, Васько,— сказала їй мати,— достеменне молодиця.

— Молодиця, а чого ж,— згодилась Василинка.

— Чи ти часом не збираєшся заміж? — пожартувала мати.

Василинка, лукаво зламавши брівку над синім оком, відказала:

— А чом би й не піти? Нащо ото сидіти на шиї в матері? Але куди я годна, ніхто не бере.

— Горенько ж ти моє! — тільки й мовила мати.

— Так,— поважно провадила Василинка.— Тепер стільки дівок сидить без пари! Моя мати завжди каже, що я свого судженого ніколи не дочекаюсь, бо неслухняна, бо вітрогонка, а чоловіки люблять покірних.

— І ти ото про таке думаєш? — не переставала дивуватись мати.

— Всі думають,— спокійно заперечила Василинка,— то як же мені не думати? Мати каже, що ліпше наперед думати, бо потім буде пізно.

Ти слухав їхню балачку — і слова не міг докинути, бо вуста позмерзались. І соромно було, і чудно, бо не вірилось, що Василинка здатна говорити так. Ти відвертався, вдавав, що не слухаєш, а їхня розмова сама лізла у вуха і пекла — в серце пекла, у голову.

— Мене вдома як учать? — вела далі Василинка.— Не чекати, поки вареник сам скочить до рота, а дістати рукою і їсти. А ще учать, що під лежачий камінь вода не тече. О, теперішні дівки метиковані! Одному усміхаються, другому підморгують, а про третього думають, о!

— Так тобі ще ж рано думати навіть про першого!

— А хто його знає,— відказала Василинка.

І зустрілася з твоїм настороженим поглядом. Очі її на мить завмерли: наче сині волошки, що досі розгойдувались на вітрі, раптом угамувались, бо вітер ущух. Очі її світили тихою, задумливою синявою, і тобі здавалось, що ось-ось їхні плеса поймуться тривогою, збентеженням.

Проте ні, Василинка відвернулась, і її щітка знову почала літати по стіні, залишаючи вузенькі сліди. Ти пішов до криниці, приніс відро води, підлив до розколоченої глини, побовтав дрючком. Було кривдно. Так, наче обманули. Тільки в чому?

Стіни швидко висихали і, чисті та свіжі, ніби випромінювали ласку. Василинчині руки не стомлювались, були такі самі вправні, як і материні.

— А в хаті я що чую? — знову сказала Василинка.— Що дармую, що ходжу до школи, а інші діти вже до колгоспу ходять. Я б теж подалась, та тільки таких іще не беруть, беруть старших. Ото таке в мене: і до колгоспу рано, й заміж рано. То треба рости.

— Василинко, ти як стара,— зітхнула мати.

— Якби ж то стара! Не стара, ні, бо мати ще доглядає мене. А нащо їй, скажіть, отаке ярмо на шию?

Білили хату, по-весняному пригрівало сонце, півні перегукувались по всьому селу. А тебе поймали то смуток, то радість — напливали хвилями, беручи в полон чутливу душу. І чого б то мінявся настрій, коли довкола все було щасливе, погідне, яскраве?

Нарешті стіни побілено, підведено призьбу, синьої фарби покладено на віконні рами — хата помолоділа, повеселішала, чисті вікна поглядали глибоко, бездонно, наче замість скла було встановлено дзвінкі шматочки неба, у яких навіть виднілись пір'їсті хмарки. Хата наче наново на світ народилась.

— Спасибі, Василинко,— мовила мати.— Гарна з тебе помічниця.

І коли дівчина, помивши з корита заляпані глиною ноги та руки, освіживши обличчя, відвела долонею з чола пасемко волосся, що вибилося з-під хустки, тебе щось пронизало, й серце твоє забилось швидко-швидко. Що тебе вразило? Отой змах руки, як вона прибирала пасемко, відкриваючи ясне своє чоло? А чи здалось на мить, що волошкові очі її спалахнули чистою, росяною красою, яку ти не міг ні збагнути, ні втямити?

Василинка пішла, а ти ще довго був не годен зрозуміти: чому вела таку балачку з матір'ю? Навіщо говорила про сільських дівчат, які правдами-неправдами хочуть вийти заміж? Хіба ж вона така сама, як інші? Й перед твоїми очима постало, як мастить хату, як просяна щітка в її тонких руках плаває по стіні — наче літає в небі голубине крило, що загубило свого голуба,— й відлягло на душі, й полегшало, бо ти вже бачив саму Василинку, схожу на пшеничний колосок.

Підійшов до ворітцят, подивився на їхню хату, і тебе манило на їхнє подвір'я — ось іди, йди, не стій на місці,

знову побачиш Василинку! Щось штовхало, вабило, а ти не міг зрушити. Бо по що навідаєшся? По жар не підете, свій не вичах у печі. Хіба що тітка Ярина не матиме чим розпалити, то пришле Василинку до вас?

Проте Василинка не показувалась на своєму дворі, не йшла до вас по жар. Та й чого їй було йти, коли ось із їхнього комина закурівся димок, заструмував у вечірнє небо. Й ти заворожено стежив за тим синім павуттям диму, й студено було, наче з холодної води виліз.

Василинко, й навіщо ти вела такі чудні балачки з матір'ю?

Того ж таки вечора зайшов до вашої хати Павло Гречаний. Ще й на порозі його не було, а ви з матір'ю вже здогадались, що то за тінь майнула під вікнами. Бо здоровий чоловік як іде на двох ногах? Гуп-гуп, гуп-гуп... У Гречаного не те, в нього так: гуп... гуп... гуп...

— Заходьте, Павле Трохимовичу, заходьте,— співучим голосом сказала мати, що з повагою ставилась до дядька.— Давненько ви в нас не були.

Дядькове віспувате обличчя в сутінках напівосвітленої хати справді-таки схоже на соняшник, із якого метушливі горобці поспивали насіння і полетіли. Та, мабуть, не всі полетіли, ото ще два ворушаться під кущуватими бровами. Дядькові губи червоно блищать, наче молодесеньким змащені медком, і солодко всміхаються.

Постояв у порозі, а потім гуп... гуп... гуп... до тебе прямісінько, дістав із кишені згорточок рудого паперу, й запахло цукерками м'ятними. Павло Гречаний висипав тобі на долоню, ти поклав одну до рота — й заплющився від утіхи.

Мати фартухом витерла на ослоні — сідайте, мовляв, Павле Трохимовичу, і дядько слухняно, ніби тільки й чекав на те запрошення, гуп... гуп... гуп... і вже на ослоні сів, і вже кисет дістав, тільки не з кишені, а десь із-за пазухи, і скоро тютюновий димок засотався по хаті, не перебиваючи, однак, запаху м'ятних цукерок. Дядько якийсь час мовчав, глибоко затягуючись, а коли випускав із рота дим, тоді обличчя тонуло в сивій пелені, за якою зникали віспинки.

Гречаний — не тільки найкращий, а чи й не єдиний швець на все Овечаче. А тому, подивившись, у які шкарбани взута мати, сказав перегодя:

— Занесли б коли-небудь свою взувачку, підбив би підметочки й латочку поставив би отам, на передку, бо вже зносилися. Це ж, либонь, і малий ваш бігає в них, то горять, як од вогню.

— Горять,— сказала мати.— Зимою ходив, а тепер повесніло, то босий бігає. І я вже скоро зніму, бо земля тепла, гріх озутому ходити.

— Піде хлопець у школу, тоді не настарчите.

— Восени піде, хай учиться, не росте бур'яном... Без нього бур'яну вродило...— Мати з жалем оглянула чоботи. Справді, треба полагодити, хіба вона сама не тямить. Та тільки де дістати шкіри на підметки? Де постаратись грошей? І змовчала.

Павло Гречаний покашляв глухувато й сказав:

— Та я б вам теє... Своє підбив би, приносьте... Гріх не помогти.

— Хіба всім поможете? — сказала мати.— Всім не поможете. Ген скільки тих людей у селі, що на дурничку кинулися б. А я не хочу замарно.

— Та не замарно... Я з вашим Данилом колись у колгоспі на конях робив... Нас із Данилом і до батальйону одного взяли... То чого ж замарно?.. А я швець, у мене обрізків усяких назбиралось, хіба пошкодую для вас?.. От ішли ви позавчора коло моєї хати, а я коло криниці стояв... Подивився я на вас, і чогось так шкода стало.

— Не шкодуйте мене, Павле Трохимовичу. Від жалощів легше не стане.

— А може, й стане, ви не кажіть. Бо коли з людиною розділити горе, то їй уже не так тяжко... І не багато таких у селі, як ви ото зі своїм урвителем,— і дядько Гречаний ласкаво кивнув на тебе, наче й справді щось добре мовив.— Не багато. Бо в кожної вдови чи мати стара зосталась, чи батько, чи родичі якісь. А ви ж самісінькі — ні сестер, ні братів, ні діда, ні баби... Я вам скажу: не відмовляйтесь ні від чужої помочі, ні словом людським не погордуйте... Бо в житті — як на довгій ниві.

— Ой, довга ж ця нива, стерниста, а що вже будяків!

— Та й то правда. Хоч і довга, в бур'янах, та перейдемо її. Перейдемо, гей-гей, чи хто і спом'яне. А за що згадують? Лиш за добро содіяне, більше нема за віщо. Хто вбитий на фронті — не марно життя поклав, хоч уже й нема того життя. І хто не пошкодує шматка для ближнього... теж не забудеться, бо добро не забу-

вається. Думаєте, не мізкую — що й до чого? Трудно тепер, авжеж. Та щастя від чого? Від кусня хліба з салом? І худоба сита буває, та чи то все? Щастя йде з душі, а душа потребує не ситості, а доброти. У кожного так, тільки не всі те ще тямлять. Колись утямлять, бо як же інакше, не можна інакше.

Павло Гречаний сидів на ослоні, говорив, а мати, стоячи коло печі, слухала. І ти слухав, і тебе зворушували дядькові слова, здавалось, що ти й сам так досі думав, тільки не здогадувався про те.

— От покалічило мене, втратив ногу. Позбувся, друга така сама не виросте. А як помислити... значить, так треба. Значить, мав я втратити ногу, щоб німця вигнати, бо інакше не вигнали б. А хтось мав головою накласти, а хтось мав без вісті пропасти. Інакше б не вистояли. Отож, не пропало чиєсь життя, не пропало.

І дивився на матір і на тебе так, наче питав своїм виглядом: зрозуміли чи ні? Передихнув і почав розказувати про фронт, про тих, із ким випало воювати,— всі ці історії вже не раз були чувані в Овечачому, кожне їх знало, проте Павло Гречаний, розповідаючи, ніби заново переживав їх, переживав своє трудне минуле, а тому не можна було не слухати, так вражаюче звучали вони завжди. І ти слухав, не забуваючи перевертати язиком у роті м'ятну цукерку, і мати слухала, склавши руки на грудях та скорботно стуливши вуста...

А потім уночі снилась тобі дядькова нога відірвана. Снилось поле у вирвах од снарядів та бомб, а на дні тих вирв чорніла вода погрозливо. Хащі будяків, поміж них де-не-де біліють ромашки, цвіте деревій, зеленіє подорожник над стежкою. І по цій стежці йде нога дядькова, й гупає достеменно так, як ото дядько пройшов ізвечора під вікнами вашої хати: гуп... гуп... гуп... І тобі стало страшно уві сні, бо ти знав, що нога йде шукати дядька, хоче знайти його, та як ти їй скажеш, куди йти і де шукати, коли ж нога, а до ноги не обізвешся.

А так хотілось обізватись до неї — і боявся, вуста не розмикались.

Ішла нога в кирзовому чоботі, над чоботом стримів шматок зеленого галіфе, тебе тягнуло зазирнути в розтруб того галіфе — і ти не зважувався, бо здавалось, наче побачиш там саму смерть.

І раптом пропала нога, наче й не було, тільки зосталось пустельне забудячене поле, через яке соталась-в'юнилась непевна стежечка. Зникло оте зловісне гупання, тиша запала безмежна, якась аж наче мертва.

Отак ти й проснувся тоді з відчуттям безмежної мертвої тиші, вона ще довго дзвеніла у вухах, і не могло її порушити навіть рівномірне цокання ходиків на стіні — міряли час із неживою, залізною незворушністю.

Мати завжди зводилась удосвіта і, перше ніж іти в ланку, брала заступа і гайда хутенько на город. Поки сонечко підіб'ється, поки бригадир загадає поспішати в ланку, бо робота в полі теж не бариться, поки у печі вмліє куліш, то вона якусь латку городу й скопає. А то, бувало, попід межею не тільки копає, а й одразу картоплю садить, бо де того вільного часу набере, не позичить.

Мати в ланку подалась разом із іншими молодицями та бабами, а тоді вже ти, прочумавшись, виходиш на город. Трава по межі зеленіє довгими пасмами-кущами, і кропива повибивалась, і лопушки понаставляли нашорошені вуха, і хрін проткнув із землі ніжні-преніжні поскручувані листочки. Білястий серпанок над городами, півні кричать, наче солдати роблять перекличку, і птаство багатоголосо щебече. Вже листячко кволе на вишнях та сливах світиться, а з-поміж нього круглі пуп'янки, ось-ось розв'ються, зацвітуть.

Копаєш город, і гіркувато пахне земля. Дух її такий свіжий, паморочливий, духмяний, наче земля весною теж зацвітає, тільки зацвітає по-своєму, не так, як сади чи луги. Ти бач, ось листячко кульбабки, а з його сердечка бульбашок на тонкому стебельці виріс. А скільки хрону! Надрубаєш згори, а він там, углибині, довжелезний, видно, це ж знову десь у літі почне рости поміж картоплі, не порятуєшся від нього. Й рубаєш хрін, мовби найзапеклішого ворога, а потім береш його білі, пошматовані кості, нюхаєш — і від гострого запаху набігає на очі гаряча сльоза.

Не так і багато прокопав, а вже вивернув заступом і патронну гільзу, і гострокутний іржавий осколок. Односиш їх на межу, а тут цього залізяччя мати наклала чималу купку. Поміж залізяччя навіть монетку розгледів — видно, стародавня, бо ледь-ледь вгадується поїде-

ний іржею профіль чиєїсь похмурої голови. Погнутий алюмінієвий казанок валяється, зубець од борони...

То це тільки на вашому городі його стільки — і давнього, й недавнього. А скільки по інших городах, по всенькому селу, по чужих селах? А якби те залізяччя зібрати докупи? І ти, стоячи на межі, уявляєш собі ту гору, яка могла б сягнути не тільки до неба, а й вище.

Отак собі копаєш город, а стомишся, то з мурахами граєшся в бузині чи гайнеш на вулицю. Захлянеш — підкріпишся ячмінним кулешем, залишеним тобі матір'ю на цілий день. І почуваєшся трудівником, таким самим, як ті недужі баби, що позлазили з печей і теж порпаються по своїх городах — копають, сіють грядки, а хто вже вправніший (корівчиною впорав город або ж уночі, при місяці, скопав), то й картоплею встигли засадити.

І цілий день солодко пахне тобі земля, й думки просякли землею та сонцем, і в почуттях твоїх теж — весняної чорної землі повно.

...— Оце йду з родин та й думаю: а чи не завернути до вас? — каже тітка Ярина, зупиняючись за воротями.— Бо наче ж і сусіди, а за тією роботою нема коли здибатись і побалакати. То здрастуйте, чи що!

— А здрастуй, здрастуй, Ярино,— відказує мати.— Про що ж будемо говорити?

— Чи нема про що? Язики від балачки не заболять, а душа відпочине.

Василинка тільки волошковими очима схожа на свою матір, більше нічим. У тітки Ярини обличчя біле та кругле, наче тісто, яке ось-ось посадять у піч. Вона дужа, проворна, сама всьому раду дає, може спиною хуру соломи перевернути, і овечацькі дядьки не те що побоюються Ярини, а ставляться, мов до рівної.

— Була оце на родинах у своєї тітки, на радощах випила трохи.

— У тітки? — щиро дивується мати.— Від кого ж у неї мале? Начебто самотиною живе, ніхто до неї в гості не навідувався.

— І не питайте! — засміялась Ярина і якось так цікаво поглянула в твій бік: чи прислухаєшся до їхньої балачки.— Знайшлось, та й годі, тепер за батьком бігати не випадає. Може, він плотник, а може, й молотник, ніхто не знає.

— В селі відразу довідаються, чиє воно, в селі не сховаєшся. Отак і скажуть: викапаний такий-то.

— Або й так,— згодилась тітка Ярина, стенаючи дебелим плечем.— Та чи моя дівка росте не без батька? А ваш лобур? Що сироти, що безбатченки — така їхня доля тепер, а жінці без дитини не можна. Ген у землю не кинеш насіння, то й вона марно не гуляє, такий із неї бур'ян попре, що держись!

— Отож-бо й воно, що бур'ян,— скрушно докинула мати.

— Е-е, ні, серед людей — воно людське і є, не бур'ян.

— Артільне, чи як виходить? Розтовкмач, бо ніяк не втямлю, темна.

— Еге ж, темна, так і повірила! Людське, чуєте, бо не забуте, бо не покинуте, а з людьми! І ви про те знаєте, і воно знає, аякже.

— І Василинка твоя людська, так чи ні?

— І Василинка! — гостро відказала й аж наче хотіла ногою притупнути. І кивнула на тебе, що пильно прислухався до суперечки.— Й воно теж людське, не тільки ваше.

— Може, твоя Василинка і людська,— тихо мовила мати,— а в мене ні. В мене мій та Данилів, накидатись ним не хочу.

— Тю на вас! — несподівано засміялась розсипчастим сміхом тітка Ярина.— Ніхто й не забирає у вас, пізніше заберуть, і тоді ви вже добре побачите, чиє воно... Ваше, своє чи людське... Отоді згадаєте мої слова!

— Згадаю,— невесело всміхнулась мати.— Може, й справді згадаю.

Тітка Ярина рішуче зайшла на подвір'я, важко опустилась на призьбу та й одразу зсунулась на землю, бо тітка була широка, а призьба вузенька.

— От що я вам скажу... Славна ви молодиця, ніхто вас лихом не спом'яне, а тільки добром. Але ж і про себе годилося б думати. От у клопотах весь час, як у ярмі, а що ті клопоти? Багато з них радості?

— Клопоти — і є радість, іншої не знайдеш, бо нема.

— От і є,— весело, задерикувато крутнула головою тітка Ярина.— Задурманиш пароки горілкою, от воно вже якось легше, не думається про горе.

— Теж мені радощі... Не про мене, хай уже інші.

— А чого закопувати себе живцем у могилу? Не стара, при силі, а тільки й знаєте, що ланку та свою хату! Самі собі зав'язали світу, ой, зав'язали!

— Еге ж, сама,— гірко зітхнулось матері.— Дяка господу, що хата є, що хлопця маю.

— Дякуйте, дякуйте, так він і почує. Та на вас іще чоловіки задивляються!

Тебе наче вогнем прошило: це ж які чоловіки задивляються на матір? При ній весь час, та не помічав. Мабуть, так заглядаються, що й не встережеш. Або ж тоді, коли ти зостаєшся вдома, а вона в ланку йде.

І матір'ю тіпнуло, одмінилася з лиця, немов щось недобре було мовлено про неї. Очі її, повні вечірніх сутінків, і зовсім потьмяніли, поглибшали.

— Чого ж це вони задивляються? — поспитала якимось винуватим голосом, і в тому голосі холодком забриніло.— Наче ж нічого поганого я не скоїла.

— Поганого! — знову тітка Ярина засміялась розсипчастим сміхом, по-чоловічому грубуватим.— Хіба задивляються на ту, що коїть погане? Ой сусідко, ви не сімнадцятка, щоб не тямити. Все бачите, все тямите.

Тобі цікаво було слухати, а водночас кортіло, щоб тітка Ярина вмовкла, не вела з матір'ю таких балачок. От від кого навчилась Василинка, от чиї перейняла слова! Йдіть собі, тітко Ярино, додому та лягайте спати, бо у вашій голові джмелі гудуть, а проспитесь, очуняєте, тоді й порозумнішаєте. Бо гріх таке говорити матері, вона не вашого поля ягода, вона свята жінка.

Проте до тітки Ярини не доходили твої мовчазні благання, вона казала матері:

— Життя мине — потім не знайдеш, мов копійку на дорозі. Й кому треба, що ви ото черничкою? Вам? Чи йому? — І на тебе тітка Ярина показала рукою так рвучко, наче кинула чимось.— Нікому. А здоров'я від переживань не ліпшає, тільки тіршає, самі знаєте. І спогади та пам'ять не замінять живої людини.

— Чого ти хочеш од мене, Ярино? — з мукою в голосі запитала мати.

— Чи я щось хочу від вас? Маєте самі хотіти,— гостро відказала сусідка.— Могли б і прийняти когось у хату, щоб легше по хазяйству велось, щоб і до хлопця була увага.

— Та на що я годна, та чи кому знадоблюсь? — І мати безпорадно розвела руками, показуючи, яка вона затуркана, вироблена, змарніла, смутна.

— Хто ж тоді й знадобиться, як не ви? Та вам тільки причепуритись, та вам тільки бровою повести, моргнути, тільки б осміхнутись...

Мати й справді враз осміхнулась — несподіваною усмішкою, болісною та печальною, що тебе в самісіньке серце кольнула. Та чом ви не замовкнете, тітко Ярино, чом не підете собі так, як прийшли! Навернули в свою віру Василинку, то ще хочете забити памороки матері? Треба дрючка тримати напохваті на отаких, як ви. Або ж пса завести, щоб і до воріт не підпускав.

Ніхто не чув твоїх німих погроз... А мати мовила:

— Куди вже мені. Й думати не можу про таке.

— Це ж чому? — В тітки Ярини наче темна хмара найшла на обличчя.

— Таж у мене є десь Данило,— мовила мати так переконливо, що тобі здалось, наче й справді батько неодмінно живий, що десь він є, бо хіба ж мати говорила б про те. І радісно тобі стало, і зітхнув ти широко, повними грудьми.

— Де ж той Данило? — по мовчанні обізвалась тітка Ярина.— Чому в село не повертається? Інші поприходили, а його нема, як і не було.

— Десь є,— повторила мати.— Не прийшло ж на нього ніяких казьонних бумаг, і вістки ніякі не доходили чорні... На Музичука написали, що вбитий, а він візьми й прийди. Бач, убиті повертаються, а мій живий, то чому ж не прийде.

— Музичука ніхто не вбивав, писарі наплутали в штабі, та й годі. А вбиті з землі не зводяться, чи мені вам розказувати, га?

— Данило живий,— видихнула мати.— Ніде не дінеться.— Й знову твоє серце забилось у грудях легко, повесняному, хмільною пташиною. Бо мати, мабуть, і справді знала щось напевне про батька, раз так відповідала.— Десь він добивається додому, то чого це на мене заглядаються оті, що ви кажете? Хай на інших дивляться, молодших та кращих, а я вже почекаю свого, як же інакше можна...

— Дивіться,— сказала тітка Ярина. І, трохи подумавши, наче виважуючи якийсь нав'язливий сумнів, повто-

рила: — Дивіться, самі дбаєте за свою долю... То я вже піду. Рідко балакаємо, хоч і сусіди, а це побалакали. Не майте гніву на мене, коли не так щось. Думаєш порадити, помогти, а кому ті поради потрібні. Кожен живе своїм розумом, на чужий не зважає.

— Та й до серця прислухаєшся. А воно тобі такого накаже, що ніякий розум не второпає. Якби ж то за розумом жилось, а не так, як хочеться!

Йдіть уже, тітко Ярино, йдіть! Не повертайтеся сюди ні на вечорниці, ні на оденки, ні просто на посиденьки. Рідко заглядаєте, то й добре, бо якби щодня навідувались, то що б тоді мати казала вам? Хіба сліпі, що в неї душа болить, серце крається, що ви її по ранах ножем ріжете? Й ногою не ступайте на подвір'я, щоб не чути вас, не бачити.

Сон чомусь довго не склеплював повік — чи не тому, що скибка смутного місяця лежала на верхній шибці вікна, мов на скатертині? Печаль його світло-жовта, воскова опромінила долівку, стіл залляла, а на столі голубою продовгастою калюжкою блищав ніж. Мати, мабуть, теж не спала, зітхаючи, переверталася з боку на бік. І те зітхання її важко падало в твою свідомість, боліло. Мамо, хотілося сказати, не журіться, якось воно буде, а буде добре, бо таки повернеться батько, раз ми обоє віримо.

Скибка місяця зсунулась на край шибки, зникла, а по долівці все ще лежали блакитняві, холодні плями. Ти дивився на них, силкуючися збагнути щось у цьому житті, осягнути, і, мабуть, таки зрозумів би, коли б сон не зборов. І вже не бачив, як звелася зі своєї постелі мати, довго стояла над тобою, а потім губами торкнулась твого чола.

Скільки було говорено-переговорено про ту теличку! Не про корову, ні, бо це ген як багато грошей треба настаратись, а саме про маленьку теличку, яка виросте в славну дійну корову, котра поїтиме молоком і тебе, і матір, а також вистачатиме й на ярмарок понести глечик сметани або ж ворочок сиру. Вестиметься, як і в інших людей, котрі мають від корови запомогу — вони її тримають на світі, а вона їх.

Ще минулого літа, пригадується, мати принесла однедвоє ряденець сіна, склала на горищі, нехай, мовляв, лежить, знадобиться. І пірию так само поклала, і якийсь мішок лепехи — усе їй думалось про молочницю, про годувальницю. Так та паша й пролежала на горищі всю зиму, то навесні вже, коли з паливом було сутужно, пирій спалила, а сінце й лепеха зостались про запас.

Хлопці зганяли своїх корів на вигоні, неподалік вашої хати, а вже потім гнали череду на пасовисько. І хоч ти не міг поки що пригнати свою хвоста до череди, бо не було на обійсті, та все ж таки тієї весни виходив уранці на вигін, стояв поміж малих чередників, грався з ними, а коли хлопці займали худобу й гнали на пашу за став, то довго йшов у гурті.

Увечері череда повертала в село, ти виходив до воріт і цікаво дивився, як мимо проходять червоні та рябі, чув, як од них пахне полем, волею, зеленими лугами, як тонко в повітрі прядеться дух солодкого молока,— й починав хвилюватись, і ставало чомусь кривдно й гірко.

Раніше у вас була корова, та забрали німці. Ти ледь-ледь пам'ятав її — важку, тілисту, з великими закрученими рогами,— та добре вкарбувалось у пам'яті, як мати вдосвіта будить, підсовує до самих губів кухоль спіненого молока, ти п'єш, похлинаючись, і молоко цідиться в єство твоє цілющим струмком, ллється десь аж наче в душу, й таке воно солодке, як і недобачений до кінця сон.

А ще пригадувався студений запах жовтої соломи, з морозу, в інеї,— цей запах ти чомусь поєднував теж із коровою, яку посеред зими забрали німці.

Коли ви вдвох із матір'ю зоставались у хаті й вона поралася з вечерею, то здебільшого не мовчала, а туркітливим півголосом гомоніла — чи то сама з собою, чи до тебе зверталась. І дуже часто в цій роздумливій материній мові йшлося про те, в кого яка корова й скільки дає молока. Зі здивуванням та тихою заздрістю говорила мати про корову, яку тримали Тизуні. Їхня годувальниця і вдачі сумирної, і до паші неперебірлива, й за бугаєм вона вчасно пополює, і молоко дає таке густе, як сметана. А все тому, що стара Тизуниха знає, як підійти до будь-якої худобини, і недарма подейкують, що в їхньому роду, певно, була відьма. Ти згадував добру, зігнуту в попереку Тизуниху, яка ніколи не випускала

тебе з хати, не тицьнувши в руку коли не яблуко, то бодай печену картоплину, і уявляв, як то добре має бути корові в такої господині, як має доїтись, яке то молоко.

І ще ви тільки мріяли про свою теличку, а вже мати говорила, що всякі є люди, а в тих людей всякі очі — і добрі й лихі. Добрі ніякого добра не заподіють, але й порчі не нашлють, а от лихих треба остерігатись. Бо лихі наділені дивною силою відбирати в корови молоко або ж так наврочать, що корова і не погуляє до пуття, десять разів зриватиметься. Щоб не нашкодили очі лихі, треба обминати їх, а також знати замовляння проти вроків. І мати казала, що, мабуть, годилося б піти до старої Тизунихи та попросити, хай би навчила тих замовлянь,— от тільки чи захоче відкритись, чи не таїтиметься?

І ти вірив у материні побоювання і вже так само турбувався про ту годувальницю, якої у вас іще не було і на яку навіть грошей не зібрали.

Та й почали тієї весни зацвітати садки, по всьому селу садки!

Як ти приглядався до вишень на подвір'ї, до їхніх тугеньких бубляшків, очікуючи, коли ж, нарешті, розкриляться їхні пелюстки. Здається, не мав прогавити, а коли (після теплого вечора з молочним туманцем, з дрібнесеньким, як мак, дощиком) проснувся вранці, вийшов надвір, то очам своїм не повірив. Бо світанок був тихий і сонячний, свіжий, наче росою вмився, а на вашому подвір'ї стояли начебто ті вишні, що і вчора, й начебто інші — в святковому біло-рожевому одязі з розквітлого вночі барвистого світла. Так, саме в одязі з барвистого світла, бо пелюстки були такі неправдоподібно ніжні та чисті.

Обійшов довкола хати — стояла у вишневому вінку, який перед твоїми очима ставав усе пишніший, буйніший, бо квіт іще не весь розвинувся, він тільки розгортав пелюстки. Щиро, довірливо дивились, широко всміхались радісні очі цвіту, а деякі бруньки, ніжно рожевіючи, ось-ось мали розгорнутись, ось-ось мали засвітитись невинним сяйвом.

І старенька груша на краю городу теж зацвіла. Кощаве, чорне гілля, ще зовсім безлисте, а дивись — разочки цвіту оживили її всю, надали легкості, і вже якась комашня лазить серед цвіту, тонесенько виграє, і вже

бджоли турботливо гудуть, і в їхньому бринінні басовитому — голос весни, чується пісня її.

Поникав по городу, за городом, прийшов до хати — і раптом здалося, що темно тут, мов у погребі. Чому темно, коли повно сонця? А тільки чомусь похмуро. Чи не тому, що немає тут розквітлих вишень, їхнього цвіту?

І ти вже не міг усидіти в хаті, знову понесло тебе надвір, бо не вистачало товариства помолоділих од цвіту вишень, бо душа твоя дитяча прагнула того барвистого світла, яке вони випромінювали. Ти ходив по обійстю, ти усміхався сам собі, небесам блакитним усміхався, тим свіжим весняним пахощам, які дарували тобі розквітлі дерева, і почувався найщасливішою істотою. І навіть співав — сам щось вигадував про сонце, про отих журавлів, які ранньої провесни прилітали на замерзлі болота коло лісу, про матір співав, що вона десь у ланці зараз, на буряках.

І мав у грудях дивне відчуття польоту. Варто було, здається, розставити руки, пробігтись — і полетів би над весняним Овечачим, полетів би над садками, в чистому небі так, як летять журавлі.

— Була в матері на короварні,— сказала Василинка.— Телятко одне здохло, то я плакала. Лежить у кутку, ноги відкинуло й не ворухнеться.

— У Красулі чи Ластівки? — спитав ти, вмить переймаючись жалем.

— У Ластівки. А вона, видно, теж розуміє, що її телятко здохло, бо чого б ото ревла? Реве й реве, аж страшно. Навіть сльози бігли з очей, я сама бачила.

— Сльози? — не повірилось тобі.— Хіба худоба плаче?

— Отакої! — здивувалась Василинка.— Наче ти ніколи не бачив! То ж її телятко здохло. Думаєш, Ластівка не любила його? А як собаці ногу колесом переїде, то хіба собака не плаче? Я сама бачила! І собаки, й худоба розуміють все, тільки мовчать, говорити не навчились. А може, й балакають якось там по-своєму, але ми не второпаємо. От би зрозуміти, правда?

— Правда,— згодився ти.

Давно вже тобі спадало на думку навчитись розуміти мову тварин, довідатись, про що балакають між собою.

А що балакають — у цьому не сумнівався. І собаки, й худоба, і коні. Навіть кури перемовлялись.

— І добре було б навчитися по-їхньому,— сказала Василинка.— Якби мені закортіло, то змогла б. Не віриш? — І подивилась так, наче хотіла, щоб ти їй вірив.— У мене є вміння до всього, то й коней навчилася б розуміти...

— Розуміти не штука,— мовив ти.— Ген конюхів скільки...

— І балакати по-їхньому навчилася б! — із запалом сказала Василинка.— От тільки хто мене пустить до коней? Треба до школи ходити. А нащо мені школа, коли однаково доведеться кинути? Мати й тепер ось посилає на короварню замість себе, не дочекається, коли зовсім виросту. Каже, що я її хліб їм, що вона за мною життя не бачить. То я сама вже не діждусь, коли виросту, щоб не їсти материного хліба, щоб самій заробляти.

— Василинко...— мовив ти й затнувся.

Подивилась на тебе очима великими, волошковими, і десь у їхньому сяйві наче біль ворушився — такими ледь-ледь помітними скалочками.

Тобі хотілося сказати, що вона дуже гарна, що нехай би кинула свою матір, котра дорікає шматком хліба, та переходила жити у вашу хату — це ж таки близько перейти, через дорогу,— а ви вже не пошкодуєте для Василинки ні хліба, ні чогось іншого. У твоєї матері лежить у скрині старовинне намисто, мати не вбирає тих прикрас, то кому вони дістануться, як не Василинці. Ти давно вже уявляв їх на Василинці — от було б славно, бо ні в кого нема кращого намиста!

Але всі ці слова застрягли в горлі, й ти лише видушив:

— Давай до ставу підемо... там вишні порозцвітали.

По межі ви подались у поле, що зеленіло озиминою, та й попрошкували сільською околицею. Цікаво було дивитися звідси на Овечаче — повите сивастим серпанком, у молодій зелені, в першому цвіту, що наче хвилями позастигав коло кожної хати,— село сміялось і раділо, мов жива істота. Сонце вже висіло над лісом, і благословенна тиша розіллялась довкола.

— А до матері ходить якийсь дядько з Псярівки,— назвала Василинка сусіднє село, що лежало за лісом. І коли назвала, то ти відразу й поглянув на ліс, наче за стіною дерев міг побачити далеке село.

— Чого він ходить? — якось само поспиталось, і ти допитливо зиркнув на Василинку. Тут, у зеленому полі, осяяна сонцем, була вона схожа на весняний цвіт, і губи її жевріли солодким огнем.

— А я знаю? Ходить і ходить, мати пускає. А якби на мене — ніколи б його не пускала. Мати горілкою поїть його, а він п'є і мовчить. Сяде коло столу, наллє собі, перехилить, а потім закусує.

— Чого ж він ходить? — поспитав ти вдруге, подивований тим чоловіком і його поведінкою.— Може, він вам город зорав?

— Еге ж, псярівський тобі зоре, дочекаєшся! Мабуть, тому ходить, що мати поїть горілкою. А не поїла б, то він і не навідувався. А вчора,— засміялась Василинка, і на волошках її зайчики заіскрились,— прителіпався посеред білого дня, а матері ще вдома нема. Я й зачинила двері перед його носом. Він позаглядав у вікна та й поплентався, як побитий пес.

І ви обоє засміялись. Тільки Василинка враз посмутніла:

— От перепаде мені від матері, як довідається!

— За що перепаде?

— Бо не пустила... О, ти не знаєш моєї матері, вона буває така зла... Каже, що я світ їй зав'язала. Каже, якби не я, то вона б у селі не сиділа, а десь повіялася б, знайшла собі щастя. Як на мене, то хай віється, я й сама проживу. Школу кину, піду в колгосп. Хіба я не доглянну тих самих корів, що в матері зараз? І нагодую, і видою. І коло телят умію ходити, бо хіба ж не помагаю матері?

Василинка говорила без жалю, без гіркоти, а тобі краялося серце за неї.

Ти порівнював свою матір із тіткою Яриною — і ніяк не міг утямити, чому тітка Ярина така недобра, має свою дочку мало не за чужу, хоче кинути її, в той час як твоя мати любить тебе, не шкодує нічого, думає лише про ланку та про те, щоб ніхто не скривдив тебе, щоб мав зодягнутись, поїсти.

— Василинко,— нарешті зважився,— переходь жити до нас.

— До вас? — Зупинилась, обдумуючи почуте, дивлячись насторожено.— А чого?

— Ну, з нами житимеш. До моєї матері ніхто не ходить, вона нікого не приймає, а я для тебе нічого не пошкодую.

— Тю на тебе,— сказала, оговтавшись, Василинка.— Де ж таке видано, щоб од своїх матерів тікати? Вона ж мені не чужа, а рідна.

— Така рідна... гірша чужої.

— Яка вже є, тільки рідна. Хай і посвариться, хай і поб'є, а тільки ж вона своя.

Тобі важко було зрозуміти: щойно Василинка картала матір, яка хоче її кинути, а ось уже й захищає. І як тільки допомогти Василинці, щоб ніхто не кривдив, щоб і мати любила?

Урвиська над ставом справді були у вишневому цвіту. Розквітлі дерева наче поприлітали сюди, попнулись по схилах серед бузини та повою,— скільки їх біліє, світиться! Вода в ставу голубіє небесною голубизною, а з берега в ній відбиваються вишні, наче то лебеді там позбирались.

І раптом Василинка зірвалась з місця та й, розставивши руки, побігла. Постать її тоненька майнула генген попереду, і волосся на голові, розвіваючись, сяяло, палахкотіло, мов розвихрений клубок живого проміння. І тоді ти кинувся навздогін, регочучи, і вишні, що росли на схилах, перепиняли шлях, та ти обминав їх, бо конче мусив наздогнати Василинку.

І коли таки наздогнав, і коли схопив за руку, Василинка вже не сміялась, була чи то смутна, чи то стомлена, і ти, зніяковівши, відпустив її руку. Почувався так, наче завинив у чомусь перед нею, а в чому — хто відає?

Сонце вже сіло, і вода в ставу поглибшала, бездонною стала. Такими ж бездонними видались тобі Василинчині очі — у тих волошках жила якась пильна думка, визрівала, і ти бачив, здавалось, як та думка виповнюється.

Василинко, хотілося сказати тобі, Василинко!.. Це ім'я безмовно бриніло на твоїх губах, і хвиля ніжності сповивала всього. Василинко! Й це ім'я так само сповивало тебе ласкою, бо таке воно було славне — найкраще, найдорожче ім'я у всьому безмежному світі.

Низько над водою летіли ластівки — і в їхньому польоті наче теж учувалося звучання цього імені. І чому так здавалось? Чудно та й годі!

А вночі снилось, що літаєш над селом. Це вже був не перший сон, у якому ти літав, але в цьому все відбувалось правдоподібніше, ніж у попередніх. Ішли ви з Василинкою по кручі над ставом, як ото було вчора надвечір, і раптом Василинка побігла, зникла, ти кинувся шукати, розставив руки — і відчув, що відриваєшся од землі і летиш. Легко, вільно, бо весняне повітря само несе. Летиш так, як птахи, дивлячись униз і по боках, дивлячись ген-ген у поле.

Тільки де Василинка, чому не видно? Внизу промайнув ставок, повний блакиті, в якій плавала срібна риба,— її дуже добре було видно з вишини. І ти уві сні подумав, що це ж птахи, які літають у небі, завжди бачать і найдрібнішого окунця у воді. Ось унизу майнула твоя хата, подвір'я тітки Ярини, потім криниця Павла Гречаного — і ти, нарешті, ще раз пересвідчився, що вона в дядька таки бездонна і, мабуть, найглибша на всеньке село.

Де ж Василинка? Цвіли садки — вже і яблуні повкутувались у рожеві хмари, і все Овечаче було густо покрите яблуневими хмарами. Наблизились голуби й полетіли разом із тобою, далі звідкись узялася зозуля, теж полетіла, ти питав у неї: «Зозуле, зозуле, скільки мені років?» — і вона почала кувати тобі літа, кувала довго й сумно.

І тільки ти знову подумав про Василинку, як зникли голуби, пропав голос зозулі, й тепер ти знову сам летів над Овечачим і не бачив уже садів, а самі тільки криниці. Скільки їх! — і в кожній холодно блищала вода, ледь-ледь здригаючись, плескаючись, а тому здавалось, наче то в криницях б'ються, ні на мить не стихаючи, веселі серця їхні. В криницях б'ються дивні серця, женуть свіжу воду, а тому-то вона ніколи й не застоюється.

Де Василинка? Ти летів над селом, і груди сповнювались пусткою, бо ти ніде не бачив Василинки, і тобі хотілося плакати. І коли заплакав, то якось одразу опустився на землю, саме на своєму дворищі, і скільки не намагався знову злетіти, розставляючи руки,— не міг одірватись.

А-а, та це ж треба йти до ставу й розганятися з кручі!

Було важко ступити вперед, ти зробив неймовірне зусилля, таки ступив — і, проснувшись, звалився з тапчана на долівку. Вже розвиднялось. І ще якусь мить ти

не міг повірити, що політ — лише сон, і все здавалося, що ось підеш зараз до ставу й таки злинеш із кручі, полетиш.

Пригадай — добилась у село жінка, молдаванка, ходила по Овечачому, слідом за нею нюшкували дітлахи і все чомусь не могли повірити, що ця жінка в чорному одязі й справді молдаванка. Бо схожа була на молодицю з будь-якого сусіднього села, та й на овечацьких була схожа. І спершу ніхто не звернув уваги на неї — мало яких людей не пройде за день по їхній дорозі! — та хтось пустив чутку, що вона молдаванка, й одразу слідом за гостею ув'язався дитячий хвіст, і вже гостя перестала бути схожа на овечацьких, вона була молдаванка!

Смагла шкіра на обличчі і якісь дуже печальні очі, котрі вмістили весь смуток і тепер вихлюпували той смуток на світ. Жінка раз обернулась на ваш дитячий гурт, удруге, а потім спинилася. Спинились і ви. Жінка стомлено подалась до вас і ступала так важко, наче кожного разу доводилось одривати ноги від землі. Ви насторожено дивились, як наближається, як під торочками її темної рясної хустки піднімаються й опадають груди.

На диво, жінка спитала, де живе Тизунь Максим, чи знаєм такого в Овечачому. Й запитала не по-молдавськи, а по-українськи, достеменно так, як ви самі говорите. Хіба що дивилась при тому хворобливо пильно, ніби аж пропікаючи до живого своїми чорними — галчиного крила — очима.

Почувши про Тизуня, ви всі відразу зраділи, стали показувати, що живе Тизунь отам, недалечко. І після того запитання літня молдаванка не здавалась такою загадковою, поближчала, порідшала.

І повели її до Тизунів, ніхто не відстав — цікаві були знати, чому ж добилася в Овечаче. Несла в руці плетений лозовий кошик, загорнутий білою пілочкою зверху, і той кошик теж не давав спокою вашій уяві.

Зайшла до Тизунів на подвір'я, а ви, звісно, зостались за воротями, поглядаючи на вікна, за якими зараз відбувалася зустріч, свідками котрої ви так і не стали. Невдовзі сінешній поріг переступила стара Тизуниха (закутала в крамну жалобну хустину, в якій бачили бабу лише на похоронах), а за нею і молдаванка вийшла, вже без кошика, тільки ж заплакана чомусь. І раз провела

чорною рукою по обличчю, вдруге, наче невидиму гіркоту стирала.

Росла над самою вуличкою в Тизунів стара груша. Восени, бувало, як зародить рясно, то земля дичками встелеться густо, мов килимом. Ніхто не полінується зігнутись та підняти щокасту жовту гниличку — соковиту, запашну. А зараз груша була облита цвітом, як водоспадом молока, і Тизуниха з молдаванкою подались до цієї груші, ви теж підійшли мовчки.

Під грушею, заросла барвінком, усипана білим цвітом, горбилась могилка. Таких могилок ви знали кілька в селі, а також одну в полі, під лісом. У них лежали червоноармійці, вбиті тоді, коли з Овечачого виганяли німців.

Молдаванка, заломивши руки, якусь мить стояла над могилою, а потім опустилась на коліна. І ваш дитячий гурт примовк, і ви вже почали здогадуватись, що це за жінка і чого добилась у Овечаче.

Підійшла одна молодиця, друга, поспинялись — цікавість на їхніх обличчях змішалася зі співчуттям та смутком. Надійшов і дядько Градобик, сільський коваль, він саме повертався з обіду в кузню. Голова в дядька велика й руда, наче добре випалений на вогні горщик, і руки широкі, весласті.

— Як оце нинькн бачу,— обізвалася стара Тизуниха,— заходить він у хату і просить молока. Молока не було, хай простить мені покійник, то я йому узвару в кухоль налила. Випив і ще просить, то я йому з горщиком. Узяв горщика обома руками, перехилив і так п'є, мов у жнива, а я ж собі думаю: господи святий та кріпкий, це ж треба на тій війні так захлянути!

Жінка в чорному вже звелася з колін і, звісивши низько голову, слухала. Над плечима її літало дві бджоли — золотисті, клопітливі. Наче теж хотіли розрадити.

— Віддав мені горщика з недопитим узваром,— розповідала Тизуниха,— і до дверей. Та стривай, кажу, чого ти так поспішаєш на ту кляту війну, чи вона тебе не почекає? А орудія, чую, б'ють, аж стеля мало не впаде. Стривай, кажу йому, насиплю борщику, поїси. А як досі оце бачу його — молоденький такий, засміявся й одказує. І що, ви думаєте, одказує? Розігрійте свій борщ, каже, бо холодний, а я потім забіжу і поїм... Та й шасть за поріг.

Всі ви мов закам'яніли, слухаючи розповідь, хоч, може декому вже доводилось чути. Цвіла груша, бджоли гули над мовчазною молдаванкою і старою Тизунихою.

— Дивлюсь у вікно, куди ж він побіжить. У вулицю, чи як. У вулицю не подався, а городом, городом, а потім, бачу, до груші, а тут земля під грушею полетіла догори, як вода, і він упав. Упав і не зводиться, отут-о...

І Тизуниха показала, де впав,— там уже з землі протикалось пагіння ранньої картоплі. Жінка в чорному мовчки дивилась перед собою.

— А я вийти з хати боюся, бо скрізь орудія б'ють. А далі думаю: вже стара, чого маю боятись? Однаково вмирати треба, своє віджила. То й пішла до нього, а він у крові лежить на снігу. Нагнулась — не дихає. Ото, думаю, напився узвару, а борщу не захотів. Якби поїв борщику, то такого не сталося б, а то сам побіг на свою смерть, вона якраз і чекала його під цією грушею. Але якби ж то знаття, де вона чекає... То я вам скажу, що й могилу не довелось копати в мерзлій землі, бо поховали в отій ямі, що орудія вибило. І на цвинтар не понесли, хай, думаю, тут і лежить, де головою наклав. Я цю могилку доглядаю, наче хто рідний лежить у ній. А чого ж, рідний. І все мені муляє... Дурна, думаю, стара шерепо, не могла попросити ладком, щоб поїв борщику, відпустила з хати на вірну смерть. І так виходить, наче я винувата, гріх узяла на душу.

— Та який ви там гріх узяли,— обізвався дядько Градобик.— Хіба солдат знає, де кулю стріне? Значить, було йому так на роду написано.

— Так, написано,— згодилась Тизуниха.— Написано, щоб до мене зайшов узвару випити, щоб під грушею поховали його. А тільки ж якби послухався, якби я ладком та добрим словечком...

Дядько Градобик ступив до жінки в чорному і сказав:

— Коли ховали, то я дав домовину, була про запас у мене, лежала під соломою в хліві. Гарна домовина, дубова, якраз по ньому.

— Дубовина славна,— сказала Тизуниха,— я б у такій лягла. То ви вже не подумайте, що пошкодували чогось.

Жінка в чорному одязі тільки схлипнула і закусила нижню губу, що затремтіла-затремтіла. Очі її набрякли сльозами...

— Я й барвінок посадила,— мовила Тизуниха,— доглядаю. І Максим доглядає мій. Усе збирається оградку поставити, бо як же без оградки... Скільки я за ним пережурилась! Яка там, думаю, мати у нього, чи жива? А ти ж, дочко, ось яка! Це ж він у тебе одинак чи ще є діти?

— Одинак,— проказала, ковтаючи сльози, жінка в чорному.

— Земля йому наша овечацька пухом,— поважно так обізвався дядько Градобик.— Йому тут лежиться добре, ви не сумнівайтесь. У нашому селі поховано й грузина одного, і росіяни є. Теж приїжджала молодичка одна з-під Курська, чоловік її коло лісу, у братській. А баба,— кивнув на Тизуниху,— поховала раніше, то й не втрапив до братської. Тут за ним догляд, ви не подумайте. Це ж, мабуть, і у ваших краях полягло немало, може, навіть і з нашого села.

Жінку в чорному знову струсонули ридання, наче вона хотіла виплакати всі сльози — не тільки за рідного сина, а й за його побратимів, що полягли по неосяжних просторах... А перегодя стара Тизуниха сказала:

— То ходімо до хати, посидимо, побалакаємо. Та, може, хтось із людей навинеться, то пом'янемо його, сердешного. І ви йдіть,— до дядька Градобика.— І ви, дітки,— до вас обернулась,— послухаємо гостю.

— Робота в кузні,— мовив дядько Градобик.— Залізо й ковадло не ждуть.

Ніхто з дітей не осмілився зайти до хати, зостались на вулиці, проводжаючи поглядами стару Тизуниху та жінку, що добилася з такого далекого краю, щоб навідати могилу свого сина. В зеленому барвінку, всипана зів'ялими пелюсточками цвіту, мирна, лагідна, ця могила була овечацькою, як і всі інші овечацькі могили, і раптом ви довідались про таємницю, серця ваші важче забились у грудях, і ви почулись дорослішими, досвідченішими. І не такою вже безтурботною здавалася бджолина музика. І не так медово пахло молоко білого цвіту, що водоспадом лялося з вершка груші, по краплинці-пелюстинці стелилось додолу.

Наступного дня в колгоспі дали коней та воза, вистеленого соломою, і сумну жінку в чорному повезли на вокзал у район.

Вона поїхала не сама — кільком овечацьким жінкам украй закортіло податись теж у район: був саме ярмарковий день. Сиділа молдаванка в передку, коло їздового, а решта попримощувалася ззаду, хто звісивши, а хто підібгавши ноги.

Старі Тизуні пройшли слідом за возом до колгоспної контори, а потім зупинились і стояли доти, поки підвода з розмаїтим жіночим квітником зникла вдалині.

І не одному тобі здалося, що обличчя жінки в чорному одязі хоч і не розгодинилося, зате не було таке сумне, як учора. Може, тому, що побачила: і в Овечачому живуть люди, які зрозуміли й розділили її материнське горе, які дали останній притулок її єдиному сину.

— Оце як хочте: приймайте чи не приймайте, а тільки я від вас уже не піду.

Ви з матір'ю зачудовано дивитесь на Василинку, що стоїть у порозі. Василинка тримає в руках вузлик, який понаставляв гострі ріжки, наче хоче буцнутись.

— Ти що, може, з хати пішла? — якось недовірливо запитує мати.

— Пішла,— безтурботно відказує Василинка.— Спершу було жаль іти, бо все-таки рідна мати. Але коли я для неї чужа, коли мучиться зі мною, то чого завдаватиму клопоту? Пожитки взяла з собою,— гойднула рогатим вузликом,— а більше мені від матері нічого не треба. Ви не думайте, що я ваш хліб переїдатиму чи без роботи сидітиму. Кину школу й піду в ланку або до худоби.

— Лишенько ти моє,— зітхнула мати.— Зламає тебе робота, не розігнешся.

— А не зламає, бо до роботи я звикла,— весело заперечила Василинка.

— Чого ж ти на матір свою розгнівалась?

— Хіба не розгніваєшся, коли чужий чоловік їй дорожчий від рідної дитини? Як ходить, то хай собі ходить, але ж наговорив щось на мене, то мати й побила. А за що мене бити? За те, що я їй дочка? Ось ви ж не вдарите мене, бо я вам чужа, а вона побила. То не проваджуйте за двері, бо до матері я більше однаково не піду, хай живе, як хоче.

Посідали за вечерю, їли кисленьку юшку з квасцем. Ти радів, що Василинка таки прийшла до вас, що разом

житимете. Ні ти її не кривдитимеш, ні мати. А з Василинкою добре, вона — як сонечко, що ніколи не заходить за хмару.

— Чи ви думаєте, мені не жалко свою матір? — говорила зовсім по-дорослому Василинка.— Жалко дуже. Перевелась, усе в роботі й роботі. Батька вбило, вона зі мною та зі мною. Хай уже пускає того приймака в хату. Хіба інші не повпускали? І вона хоче. Але ж чого сердиться, чого б'ється, наче я їй на заваді стою? То не хочу на заваді стояти, хай сама собі дає раду.

— Старий у тебе розум, Василинко,— обізвалась мати.— Ще ж молодесенька, як весняна кропивка, а міркуєш мов життя прожила.

— Міркувати не штука,— роздумливо сказала Василинка.— Зробити важче... Я б на того приймака не мала серця, якби ж то людина. Ніколи тверезий не приходить. І завжди в матері просить горілки. Вона вже й не чекає, щоб загадував, сама наперед готує. А він заллє сивухою баньки — й чекає, поки я спати ляжу. А я навмисне лягати не хочу, от мати й гарикає.

Повечеряли, Василинка хутенько взяла посуд зі столу, заходилась мити. Далі витерла рушником, поставила на миснику. Взяла віник, хотіла підмести долівку, та в останню мить передумала: мовляв, проти ночі не слід мести в хаті, це негарна прикмета.

Мати журливо позирала на Василинку, а потім візьми й скажи:

— Ох і невісточка славна росте для когось — робітяща, хазяйновита.

— Я до всього вдатна,— не соромлячись, одказала Василинка.— В житті не пропаду.

А мати, певно, знову подумала про те, що таки справді Василинка міркує розсудливо, хоч і молодесенька, як весняна кропивка.

Ти натішитись не міг, що залишиться з вами, бачитимеш її і вдосвіта, і вдень — коли захочеш, і завжди слухатимеш її срібний голосок, у якому, здавалось, відлунює спів жайворонка, що розтанув у високості; і відчуватимеш на собі погляд її лагідних, м'яких волошок — відтоді, як ти уважніше приглянувся до Василинки, кращих квітів для тебе вже не було.

Коли смеркло й мати поставила на припічок каганець-блимавку, до хати вступила тітка Ярина. Обличчя її,

повне, біле, дихало гнівом. І вся вона, рішуча, зла, готова була кинутись на Василинку, вдарити, скрутити в баранячий ріг, скубти за волосся. Хто зна, може, так і вчинила б тітка Ярина, та мати твоя стала перед нею і навіть руки звела: не руш, мовляв.

— Щастя твоє, що в чужій хаті,— мовила тітка Ярина.— Ану збирайся хутчій та додому гайда.

Василинка від столу дивилась на неї чистим, докірливим поглядом.

— А хіба ж ви не виганяли мене утришия? — поспитала.

— Я всеньке село оббігала, у всіх перепитала, а до сусідів через дорогу зайти не здогадалась! Бач, уже прижилась, уже своя! Забула за материнську доброту, за мій догляд, уже ладна кинути матір. Ану збирайся!

І тобі здалось, наче Василинка зраділа, що прийшли по неї, що додому женуть. І знову ти не міг зрозуміти її. Адже перейшла до вас назавжди, втекла від рідної матері, а варто було матері гримнути... Не йди, Василинко, хотілося сказати їй, бо навіть удома не буде так добре, як у вас.

— Ти ж бач,— бубоніла тітка Ярина,— і вузлик зладнала, і лахміття поскладала своє. Та ні, ти не сирота при живій матері, не сирота.

Василинка більше нічого не казала, проте здавалось тобі — приховує радість, що мати забирає додому. А може, граючись із тобою, тільки й чекала, коли, нарешті, прийдуть по неї? То навіщо ж брехала, що ніколи не вернеться додому?

Пішли, а в вашій хаті ще довго стояла тиша. Мати думала про віщось, уникаючи дивитись у твій бік. Блимав на припічку каганець, і світло його було таке саме непевне, як і ваш настрій.

У малиновому сяйві вечора, в рожевій куряві, що висіла над шляхом, розпливаючись по узбіччях, поверталася з поля череда. Хтось із пастухів їхав на коні, і на червоному кінському боці далеко виднілись босі ноги в закачаних штанях.

Ти щойно виходив од Павла Гречаного — забирав материні чоботи, які вона все-таки віддала дядькові, щоб полагодив.

— Тепер самі ходитимуть,— гомонів дядько, проводжаючи тебе до воріт.— Скороходи. І підківки набив — дзвоники! А латочки аж сміються!

Після того, як побували в дядькових руках, чоботи й справді були як нові. Аж не вірилось, що мати в них вибродила по овечацькому болоту минулої і позаминулої осені, що й ти в них застрявав мало не по горло.

— Чоботи,— говорив Павло Гречаний,— це здоров'я. Нема чобіт — пиши пропало. Думаєш, я хто? Я лікар, бо лікую чоботи, ха-ха-ха! Підлікував — і порядок!

І враз дядько побачив, що по сільському шляху суне череда в рожевій куряві, що пастух їде на червоному коні. І вмовк, наче й про тебе забув, і про чоботи. Насупив брови, а в кожній віспинці на обличчі немов тінь загускла.

— Гей, Іване! — закричав од своєї хати, що стояла трохи на горбу, а шлях пролягав нижче.— Гайда сюди, маю тобі сказати щось!

Пастух спинився, наче роздумуючи — їхати чи ні. Та як не послухаєшся Павла Гречаного, єдиного шевця на все Овечаче, людину шановану й потрібну! І він звернув од череди вбік, риссю наблизився до дядькового подвір'я.

Павло Гречаний провів долонею по кінській морді, по спині — милувався.

— Дай проїхатися,— сказав.— Страх як хочу.

— Та куди вам,— кивнув пастух на дядьків протез.

— А ти не кивай! Колись не було такого коня, щоб я його не об'їздив. Тепер хіба коні? Нема таких, як раніше, ще не повиростали.

— Гнідий із норовом, не втримаєтесь.

— Не втримаюсь? Я? Ану злазь! — І рішуче потягнув пастуха за руку. І, коли той зіскочив на землю, дядько підвів коня до перелазу, став ногою на перелаз, а тоді вже — гнідому на спину. Вдоволений, сказав: — Та колись не було кращого від мене кіннотника на все Овечаче!

Звісивши ногу й протез на один бік, дядько нокнув, і кінь зрушив. Проїхавши в кінець вулички, повернув назад. Милицю свою тримав у руці.

— Хіба це кінь,— мовив, порівнявшись із вами.— Який там у нього норов! Нема ніякого норову!

— Хай покаже свій норов, еге? — поспитав пастух.

— А чого ж, хай, хай!

— А не лаятиметесь?

— Та ти думаєш, я його злякаюсь! Нема такої сили, яка б мене злякала.

— Е-е, ні, не хочу підмовляти коня, бо вам однаково не втриматись.

— А ось побачимо,— завзято сказав Павло Гречаний і вдарив милицею коня. Потім ще раз ударив, і кінь, спершу пустившись риссю, перейшов на галоп. І побіг не у вуличку, а по схилу горбка до шляху. І якось так сталось, що Павло Гречаний не втримався на коневі, умить звалився з гнідого разом із милицею, а кінь трохи відбіг.і спинився.

І поки ви підбігли, то дядько вже звівся і, спершись на милицю, стояв.

— Хіба не з норовом, га? — наче аж виправдувався пастух.— Казалося вам, дядьку, що дурний кінь, упадете, а ви...

— Не бачив ти ще кінського норову,— винувато сказав Павло Гречаний.— А мені не одного довелось обламувати, об'їжджати. Не в коні діло... Ось...

І він притупнув протезом — звук вийшов короткий і пустий.

— Я йому брикнусь, я йому покажу,— і пастух замахнувся на гнідого.

— Не треба,— сказав дядько.— Хіба кінь провинився? То я... Ех, видать, уже не їздити мені верхи! Від'їздилось...

— Та ще поїдете,— заспокійливо мовив пастух.— Не на цьому, то на другому.

— Е-е, ні, від'їздилось. А колись же не було такого коня, щоб я до нього підходу не знайшов. Тепер уже вам їздити, а не мені, хлопці.

І вогко заблищали в дядька очі, і їхній несподіваний блиск шпигнув тебе гостро та болісно. А й справді, це вже він верхи не наїздиться, як колись. І згадався тобі сон, як серед будяків та бур'яну сама-самісінька йде відтята дядькова нога.

Чого ж вона досі не прийшла в Овечаче, не здибала дядька?

— Тепер, хлопці, вам їздити, а мені сидіти з молотком та швайкою, чоботи шити, латки ставити, каблуки підбивати. Еге ж?

— Та ще поїздите,— винувато бубонів пастух, усідаючись на коня. І раптом замахнувся на нього, вдарив п'ятами: — Ох ти, ірод, звір, потанцюєш у мене!

І гнідий — у галоп, загримів копитами.

— Славний коник,— гомонів Павло Гречаний, уникаючи дивитись на тебе, хоч, здається, очі вже перестали блищати сльозою.— Люблю таких... Ну, гайда, козаче, неси чоботи матері, щоб не ходила боса. Бач, як мені добре? Шию собі чоботи тільки на одну ногу, а другій завжди тепло. Дешево й сердито, правда?

Жартував, проте ні сам не осміхався, ні ти. Шкода було дядька Гречаного, а чим зарадиш? Він примружився, ніби заглядав кудись далеко-далеко, й сказав:

— Може, хлопче, я востаннє оце й проїхався на коні, га? Може, ніколи більше й не доведеться. Бо здоров'я кепське, ніякі лікарі помогти не можуть.

Та й пішов угору до своєї хати, припадаючи на протез. Похитувався, наче великий птах із покаліченим крилом, і голову звісив на груди.

Материні пісні снуються і снуються в твоїй свідомості, і чомусь серед них не було веселих, а самі тільки тужливі. Наче з материного серця, з материних грудей вився нескінченний струмочок, що бринів смутком, і той струмок переливався у твою душу. Мелодія материної пісні тихенько сяяла у вечірній хаті, і вона завжди була третьою, бажаною істотою у вашому товаристві.

Прилетіла зозуленька
З темного лісочку,
Сіла, впала, закувала
В зеленім садочку.

Тобі яскраво уявлялась ота зозуля, її весняний голос, зелений садочок, схожий на ваш, і єство твоє поймалось хвилюванням, і ти розчулювався й ладен був слухати і слухати материнську пісню:

Вийшла дівчинонька
В неї запитати:
— Скажи мені, чи ще довго
Судженого ждати?

Й ти чомусь думав, що то не якась незнайома дівчинонька виходить побалакати з зозулею, а твоя мати і питає вона в зозулі про судженого, про батька твого, що

й досі не повернувся додому. І так тобі кортіло, щоб зозуля наговорила гарних слів, щоб наобіцяла батькове скоре повернення. А ще тобі хотілося, щоб у житті й справді так сталось, як ото співалось-вигадувалось у пісні. Бо є, мабуть, така віща зозуля-чародійка, якій до снаги казку обернути на явину, якій до снаги повернути додому батька з чужої чужениці.

Тільки де знайти отой темний лісочок, у якому водиться така зозуля? І ти вірив: є такі зозулі, неодмінно є. І, певно, ти винуватий, що досі не знайшов, що не попросив її за батька. Тільки де шукати, хто підкаже?

На крилах материнської пісні ширяв по хаті смуток, маяв перед твоїми очима, затьмарюючи погляд, а тобі все думалось і думалось про віщу зозулю.

А то почув, балакали між собою молодиці, начебто впав грім за селом. Бо гроза ниньки вергала блискавицями, а небо гуло, наче хто каміння звідти котив або ж їхали по його дзвінкій бані вози з обкутими колесами, коні били залізними підковами. Вдень було темно, як уночі, і вогонь блискавиць раз у раз освітлював зловісно стемнілу землю.

І тобі заманулось піти за село, подивитись, де ж той грім упав... Вихопився на околицю — відкрився перед тобою безмежний простір, умитий дощем, легкий, щасливий своєю вродою. Простір манив, кликав, і ти відчував, як душа твоя прагне лету, ось-ось виростуть крила, і ти звідаєш терпку насолоду польоту-ширяння, як то не раз бувало у снах. Паморочилось у голові од краси, якою у єство твоє входило польове безмежжя, й таємниця небаченого, невідомого бентежила.

Де ж упав той грім, коли світ такий нескінченний, коли навіть овечацьким полям немає межі! Біг по вогкій конюшині, що блищала розсипищами мерехтливих краплин, по листячку її зеленому, усміхненому,— де той грім лежить, де? Біг по стежці через свіжу ярину, мов по воді летів, ніжні її стебельця струнами понапинались у далечінь, живими та співучими,— де той грім упав, чому досі не видно?

І спинився, бо не знав, де шукати. От наступного разу треба самому уважно стежити, самому вислідити, де він упаде. А коли не грім, то блискавка. Бо кажуть, що блискавки теж падають із неба. Які ж вони, коли опиняться

в траві чи в житі? І чи не засліплять очей, коли на них зблизька подивитись? І чи можна торкнутись рукою?

І шкода було повертатись додому, бо достеменно знав, що десь у полі й досі лежить грім, упавши з неба, лежить, а ти не знайшов. не подивився.

Уночі прокинувся. Може, тому, що відчув: не спить мати. А вона звелась на лежанці, прислухалась до чогось. Було тихо, наче й тиша задрімала.

— О, й ти проснувся,— сказала мати.— Тобі нічого не почулося?

— Здається, ні,— відказав.— Не почулось.

— То чого ж звівся? Мабуть, почулось, але ж уві сні ти не втямив.

Ви обоє завмерли, прислухаючись. Тихо, мов у вусі комара. Здається, чути, як на горищі зашаруділа мишка в соломі. У вікнах — німий досвіток притулився до шибок.

— Наче ж учулось мені,— мовила мати, зводячись із лежанки.— Наче ж учулось, бо чого б я проснулась. Вийду погляну, може, й справді хтось постукав...

Намацує клямку, виходить у сіни, потім надвір. Чути, як пройшла на причілок. О, зупинилася... знову пішла. Й чому нема довгенько? Невже здибала якогось гостя нічного, що никав попідвіконню? Але ж кого? Нашорошуєш вуха, пильнуєш бодай найменший звук, і вже примарюється, що таки розмовляє мати з кимось, таки гомонить притишеним своїм оксамитовим голосом. І вже починаєш хвилюватись, і вже чекаєш, коли до хати зайде. Ти ж бач, як сторожко спить мати! Й крізь сон зуміла вловити, що хтось добився до них. А тільки чому й досі не появляється?

О, знову чутно ходу, ось зараз уже, ось! І тобі нетерпеливиться скочити з тапчана, побігти назустріч, бо скільки можна очікувати на гостя того!

Зайшла мати, а за нею... Чому слідом за нею так довго немає нікого?

— Мабуть, приснилось,— винувато сказала мати.— Й чому воно приснилось, наче стукає хтось у вікно? Чудно... Бувають такі сни... І досі не віриться, що примарилось. Обійшла кругом хати — тільки садок шелестить, скоро досвіток. Це ж і вставати пора. Покуняю ще трохи, щоб у ланці не кунялось.

Проте, видно, матері й не куняється — чи мулько їй, чи що, а тільки перевертається з боку на бік, зітхає. І тобі не дрімається, одлетів сон далеко-далеко.

— Ти ж бач,— перегодя озивається мати.— Примарилось, наче хтось у вікно стукає. І так тонесенько, наче гілочкою проведе, а потім і нігтиком шкрябне. Мене морозом усю обсипало — думаю, батько. Аж нікого, тільки садок шелестить... Чудно...

Не спить мати, перевертається, ніби зведеться ось-ось і знову подасться надвір. І ти не склепляєш повік — одлетів сон, і в очі твої цідяться й цідяться зеленкуваті води досвітку.

Тітка Ярина повертається з ярмарку додому, проте, забачивши на городі твою матір, що шарує картоплю, звертає до вас і вітається. Мати випростує спину, бере сапу в руки, підходить ближче до сусідки, й між ними починається балачка — через рів та бузину.

— Оце з ярмарку,— говорить тітка Ярина, ставлячи ув'язану мотузками корзину на спориш.— Нині такі ярмарки, що тільки гроші однесеш, а дурно ніхто й копійки не дасть. І чого воно так ведеться, що кожне хоче не з рук, а в руки, що кожне дає менше, а хоче більше? Як оті кури, що гребуть до себе. А подумаєш — і сама така. Коли вже всі понаїдаються, на чужий шматок не косуватимуть?..

— Понаїдаються,— сказала мати.— Ось уродить урожай, земля обіцяє.

— Гріх буде, як не вродить. Не повинна земля скривдити людей, бо ходять коло неї, мов коло матері. Якби ж змилостивилась, якби посухи не було.

— Як ми землі, так вона й нам. Чує тих добре, хто до неї з добром.

— Усі з добром, має почути, бо коли земля не дасть, то на ярмарку не докупишся.

— А почім же там поросята? — поцікавилась мати.— І, даруйте, Ярино, аж питати страшно: славних теличок бачили? Я вже за корів не питаю, куди мені.

— Усе кусається,— мовила сусідка.— Такі ціни, що кусаються. Там уже той підсвиночок і не вибився в підсвинки, а просять за нього, мов за кабана. А худібка тепер яка після зими? Тільки оклигує на паші. Бачила славну корівчину, та за неї і просять славно. Телят

понаводили теж, та хіба ти вгадаєш, яка з нього корова буде? Можна купити чорта з рогами, потім і пекла путнього не знайдеш для нього.

— Авжеж, чорта купити легко. Якщо в своїх людей не напитаєш, то безпремінно обманешся.

— Там покупців — як мурашви. Туди-сюди кидаються, а брати не поспішають, бо за все треба дати справну копійчину. От і телесуються базарувальники — одне боїться продешевити, а друге продорожити. Хоч і не ходи на ярмарок, тільки розстроїшся.

— Я і не ходжу,— сказала мати.— Воно й треба, а не йду, бо що дадуть за отакі гроші? — І мати, взявши сапу під пахву, показала дві пригорщі чорних мозолів.— То, либонь, Ярино, немарно ходила, щось таки викупила, га?

— От сміятиметеся з мене за таку обнову, та не могла стриматись. Десять разів одходила і поверталась до тієї перекупки, як волоком тягло.

— Що ви таке вибрали, зізнавайтесь хутчій.

Тітка Ярина розв'язала мотузочки на корзині, дістала стареньку пілку, а вже з неї... Барвами заіскрилось, яскраво зацвіло диво м'яке, як свіжа-пресвіжа вода, і мерехтіння хвилями бігло, мінилось. Хустка? Та невже такі хустки бувають?

— Ну, тепер вас ніхто не впізнає в такій обнові,— сказала мати.

— Якби ж то я для себе. Та й куди вже мені таку красу на голову? Тільки щоб видніше було, яка мара? Для Василинки своєї взяла.

— Для Василинки? — недовірливо спитала мати.— А чи не рано їй?

— Може, й рано,— згодилась тітка Ярина.— Та тільки ж... підростає дівчина, правда? Придивилась я до неї — славна, з хороби славна, а в такому дранті ходить, аж дивитись гірко. Нема в чому на люди вийти. Та й наче завинила я перед Василинкою, все гарчу на неї, гарикаю. А вона ж дитина мені рідна, не чужа. Хто в неї є, крім мене? Може, притулю на старість голову коло неї, коли зла мого не запам'ятає. От недавно втекла до вас — і очі мої розвиднились. Ви до неї добром-ладком, вона й побігла... То хай буде ця хустка для неї, може, дарує мені лиху волю.

— Обнова — як для нареченої,— сказала мати.— Чи зуміє пошанувати?

— Пошанує... вдвох пошануємо,— обізвалась тітка Ярина.— Хай і для дитини буде якийсь празник, бо все в латках та дірах, в латках та дірах.

Дбайливо, як найбільшу коштовність, згорнула хустку, склала докупи клубок барвистого вогню, квіти яскраві склала — і в пілочку, і в корзину.

І, здається, ще не встигла дорогу перейти, поріг сінешній переступити, як уже з хати вискочила Василинка. Мов сонячний зайчик, що прибрав подобизну добре знаної Василинки. Та ще й заквітчаний хусткою новою, празниковою, від якої навіть весняний день приблід та спохмурнів, бо така ж вона була гарна на Василинці. Ніби Василинка тільки й росла, що для цієї хустки, ніби хустка ця шилась-вишивалась для неї, більше ні для кого.

На мить якусь затрималась Василинка на воротях, та хіба могла довго встояти, коли в неї на голові такий вогонь зацвів? Коли й сама вона обернулась на радісний — усміхнений, щасливий — вогонь із гарячими рум'янцями на свіжих пелюстках щік? Уже підскочила, вже підстрибнула, спинилася, знову побігла. Бо Василинка хотіла, щоб бачили її втіху. Нікого не видніло на дорозі, то до кого ж їй було бігти, як не до вас?!

— Мати купила,— мовила Василинка, бо звідки їй було знати, що ви вже бачили обнову, вже милувались.— Для мене...

— Здорова носи, на кращу зароби... Ти, Василинко, як маків цвіт.

Ніколи, здається, ти ще не бачив її такою красивою, як у тій хустці. Начебто у Василинці відкрилось раптово те її чисто дівоче єство, котре ти раніше тільки вгадував, одкрилось — і тепер сяяло, вабило, дивувало.

Крутнулась перед вами Василинка — і здиміла, наче не було. Тільки зосталось у твоїй душі оте здивування перед її красою, перед яскравим спалахом Василинчиної вроди. Начеб і не Василинка щойно стояла перед твоїми очима, а тільки твоя мрія про неї. Зосталось те видиво в пам'яті й світило, гріло.

Пригадай — зібрався хлоп'ячий гурт по вощину. Мовляв, у полях, де глиняники старі, бджоли дикі повиточу-

вали нори, а в тих норах можна вощини навидирати, і в тій вощині меду повнісінько, тільки пий.

Взяли з собою кремінь, кресало, трут, щоб викурювати бджіл димом, щоб одганяти, коли нападатимуть... За село вийшли, біла польова дорога прослалась у безвість, і забилось твоє серце хутчіше, і холодком пройняло, бо манили тебе дороги, зворушувала далечінь. Хороми небес над головами сяяли урочисто, і високо-високо, майже невидний, ширяв шуліка, вишукуючи на землі здобич. І коли ти дивився на ту недосяжну сіру цяту, що завмирала, а то пливла, мов пушинка, то здавалось подеколи, що шуліка, склавши крила, ось-ось рине донизу,— і ти завмирав у передчутті його шаленого падіння, яке сподівався угледіти навіч.

Та й чом було шуліці не кинутися сторч головою донизу, коли по толоці обіч дороги раз у раз сторожкими стовпчиками зводились ховрашки, стояли, оглядаючи залляте сонячною повінню поле, а потім умить присідали, й коли хто із хлопців підбігав, то ховрашок уже давно зникав у нірці, наче невловимий дух цієї твердої толоки, збитої ратицями худоби... Цікаво було дивитись, як ховрашки непорушно стоять, як мішечки пухнастих щік ворушаться, мов у ситих, натоптуватих мірошників. Перебирали турботливо лапками, і лунав у сухому повітрі їхній тонкий причаєний свист — ховрахи перемовлялись-пересвистувались мало не як жайворонки.

Йшли гуртом, аж тут наздогнав, сидячи на бочці, Максим Тизунь, віз полільницям воду на буряки. Мишастий коник ледь трюхикав, то старий Тизунь легенько погладжував пужалном по боках, віжками посмикував. Славний був Тизунь, як і його Тизуниха, ніколи нікого задарма не скривдив, а тому ви наважились попросити:

— Дайти води напитись, бо захляли.

— А полільницям що залишиться? — поспитав старий Тизунь, спиняючи ледачого коня.— Ну, в кого є цілі картузи, наставляйте.

І, ледь-ледь одіткнувши чопка, націдив води у підставлені картузи. Потім знову вмостився на бочці, рушив, та й, обернувшись назад, цікаво дивився на вас.

— А куди це ви такою ордою? — погукав, коли вже трохи від'їхав.

— По вощину! — крикнуло кількоро з вас, проте, здається, Тизунь не розчув.

У глиняниках було парко, душно. Густо пахла суха земля, вгріта сонцем. Над фіолетовими квітками страпатих будяків, що стояли, мов ліс, гули джмелі. Й ви одразу натрапили на купу кісток — у глиняниках до війни був скотомогильник. Кістки біліли, жовтіли, сіріли серед будяків, і ви обминули їх боком, бо все ж таки страшнувато було навіть і дивитись на них.

У припасені бляшанки наклали всякого галуззя, роздмухали вогонь і тепер, кадячи димом, почали шукати бджолині гнізда. Шукати довго не довелося, скоро натрапили й одразу заходились руйнувати, добираючись до вощин, бо десь мала там бути солодка вощина з диким медом.

У першій буртовині не знайшли, зате з другої добули кругленький кавалочок землі, в якому, обдмухавши, побачили щільники, як у справжній вощині. Зраділо обнюхали — від землистого щільника ледь-ледь пахло воском та ще, здається, нектаром польових квітів. Надколупнули нігтем, сподіваючись, що ось заблищать краплі живого меду, проте в чарунку лежала... перетрухлявіла личинка, що відразу ж і розсипалась. Ще надколупнули — чарунки були порожні, хоча від них і пахло чи то медом, чи то просто бджолами.

Що ж, були б вощини, а мед таки знайдеться. Вас ніщо не жалило, не кусало, то ви якось і забули про бляшанки з вогнем, у них і попригасало.

А може, пошукати меду отам, де ще й досі чорніє обгоріле залізяччя німецького танка? Й тільки ви попрямували до зловісного скелета, як на краю глиняників з'явився старий Тизунь і, розмахуючи руками, закричав:

— Ану стійте, поки вас деревом не поставило, стійте, я вам кажу!

І так той крик-лайка були не схожі на лагідного Тизуня, і так зараз він сам — переляканий, розхристаний — був на себе не схожий, що ви слухняно позавмирали.

— А тепер до мене йдіть, поки я вас оцим батогом не висвятив,— і тримав над головою батога з шкуратяною квіточкою.

Оторопілі, ви рушили до Тизуня. Й поки видиралися з глиняників нагору, він усе тримав той батіг над головою, ніби очікував, щоб упереіщити першого, хто появиться коло нього. Тому ви завбачливо повилізали трохи віддалік.

— То ви чого сюди такою гурмою, що шукаєте?

І що за банеря приключилася з Тизунем? І чого колотиться, наче ви й справді шкоди накоїли чи в халепу вскочили? Тільки й того, що прийшли по вощину.

— По вощину! — кричав, аж пінився Тизунь.— А я не допетрав зразу, куди ви. Потім придивився — у глиняники, на скотомогильник! Та я вам такої вощини дам, що довго не закортить солодкого. Чи ви не знаєте, що тут і досі німецькі снаряди лежать? І ще всяка хороба. То захотілось, щоб ваші кістки лягли отам, де кінські біліють костомахи? — І показав униз на будяччя.— Ану марш ізвідси, бо я зараз кожному перелічу ребра.

Хлоп'ячий ваш гурт, похнюпившись, почвалав назад. Якось так неохоче почвалав, ніби не йняли віри старому Тизуневі. То він ішов слідом за вами і, не заспокоюючись, розмахував батогом та гомонів:

— Не чули, скільки по інших селах порвало? Кого поскладали докупи, а кого й ні. Багато ще всякої зарази валяється. Як ви її не знайдете — вона вас знайде. А в глиняниках у війну кінь підірвався, хіба забули? То хай кінь знайшов собі смерть у скотомогильнику, а вам чого лізти туди? Йдіть і не потикайтеся більше в глиняники, бо добре, я побачив, а якби не побачив, якби ген-ген од'їхав? Од'їхав і не вгледів, куди ви звернули? Вас порве, то вже ніякого більше горя вам не буде, а матерям? Вони мало морочаться з вами?

Зрештою спинився і стежив, як хлоп'ячий гурт ваш оддаляється. А ви, наблизившись до села, вже позбулись недавнього страху, накликаного сваркою та балачками старого Тизуня, і вже не вірилось, що в ласкавих весняних полях могло з вами трапитися страшне щось, непоправне. І шкода було, що так-таки й не надерли вощини, не скуштували меду диких бджіл.

Не так і часто навідувалась у вашу хату Секлета Воропай, та ніколи не приходила з порожніми руками. Чи молока в глечику принесе, чи грудочку сиру, а то й кавалочок жовтого масла. Жовтого, бо в Секлети славна була корова, гарно доїлась. І ніколи тітка нічого не брала за свої гостинці, а мати твоя не відала, чим і віддячити їй.

— А нічим,— сказала тітка Секлета.— Добрим словом, та й годі.

Її чоловіка вбило на фронті. Була в тітки дочка Галя, та забрали в Німеччину — ні вісточки не прислала, ні сама не вернулась. Чи загубилась на чужині, чи загинула. Зосталась тітка сама в своїй старій хаті, коло якої ро́сте висока тополя, що заглядає в криницю. Зосталася сама, сподіваючись, що колись таки повернеться Галя на рідне подвір'я, бо до кого ж вона, Секлета, притулить свою голову на старість?

Тітка Секлета Воропай любить ходити по чужих хатах — кортить побути коло людей, побалакати. Завжди стрічають її привітно, бо тітка ніколи не скаже лихого слова ні про кого. Приходить не тільки по добре слово, а й сама неодмінно принесе добре слово. А то посидить тихенько, помовчить, і ніхто й не помітить, коли піде з господи — наче й тітка навідувалась, а наче й сам тільки дух її безплотний.

— Доброго слова нікому не шкода,— відказує мати.— А тільки чим я віддячу вам за молоко? От ніяк не дочекаємося своєї годувальниці, тоді б ви вже перестали носити... Продали б та свіжу копійку мали за це молоко.

— Чи то свіжа копійка замінить рідну матір? А чи добре слово людське? Не зогріє копійка, не доточить здоров'я. Та й ви, либонь, так думаєте.

— Доводиться так думати, бо катма грошей. От і доводиться розплачуватися з людьми добрим словом. Дороге воно чи дешеве, та не завжди щось маєш за нього. Слова не жалко, та не всі цінують.

Секлета Воропай мала очі сиві-сиві і, здавалось, дивилась тобі прямісінько в душу, бачила все там. Під її поглядом ставало неспокійно, ніби ти завинив у чомусь чи перед нею, чи перед своєю матір'ю. Під її поглядом не можна було думати щось зле, замишляти лихе. Звідки в неї той погляд ішов? Де народжувався?

— Для чого живемо на світі? — ніби в самої себе запитувала Секлета Воропай. І розважливо відказувала: — Не для себе, ні. Тільки для дітей своїх. От я не годна втямити молодиць, що за дітей не дбають. Покручі, дикі покручі, пустоцвіти. Дай життя дитині, доглянь, ось. Поховають тебе, то воно зостанеться — кров твоя, дух твій живий. Неправда, що на тому світі є рай і пекло, що життя там є. Рай і пекло на землі, а твоє життя не вмирає, бо в дітях воно, більше ні в чому.

Чудно було тобі слухати слова, казані Секлетою Воропай. Наче відчиняли перед тобою ворота в безмежжя, примушували думати над тим, що раніше цуралось твоєї свідомості, не ранило серця. І дивно було стежити за матір'ю — був у неї чистий, натхненний блиск на чолі, ніби сказане тіткою Секлетою запалило в материній душі невидний золотий вогонь, запалило — й освітлює зсередини, з глибини душі.

— Правда,— згоджувалась мати.— Свята ваша правда. Живемо для дітей, про них думаємо.

— Так, буває, закортить,— дивилася сивими-сивими тітка Секлета,— мати їх цілу копу. Як ото квочка. Щоб позбирались разом, та заспівали, та розрадили. Нема гірше, як знаття, що сама ти на світі, не годна ні до чого, не потрібна нікому. Жінка — як земля: сієш зерно щороку, а вона родить, не може не родити, споконвіку заведено так.

— Як земля,— згодилась мати.— Зеленіє бадилина, цвіте, а потім і в'яне.

— Вам добре,— мовила тітка Секлета.— Не самі в хаті, маєте про кого піклуватись. Бо піклуєшся — то й щаслива. А мені нема про кого, не обминуло горе.

— Та ви про чужих, Секлето, сушите собі голову,— гаряче, з болем сказала мати.

— Бо така вже я. Не можу не думати про них,— і на тебе поглянула тітка Секлета.— Як здумаю за чужу дитину, поможу чимось — тоді легшає, зсувається камінь із грудей. От спитайте, чого так? І сама не знаю, а тільки так. Можете й не повірити, а я вже зучила себе, скажу... Як дам комусь хліба кусень, чи молока, чи грушку — добре стає. Здається, що і я комусь потрібна, хочеться ще походити по цій землі, подихати.

— Й зі мною таке,— сказала мати.— Як пошкодую щось, то місця собі потім не знайду, все картаю і картаю. Це ж, думаю, скривдила людину... Та не всі такі добрі, Секлето, як ви, ой, не всі. Якби люди одне з одним по совісті та по правді, то й сонце, мабуть, ніколи б не заходило в небі, завжди було б світло.

— А я вам скажу... скажу, що й лихий усередині добрий, тільки рідко видно. Чим людина гарна? Добротою своєю... Ну, піду, але ж і ви не забувайте моєї хати, зайдіть коли-небудь, скучно мені самій, завітайте, не погордуйте...

Чи було що смачніше від житнього хліба з молоком? Коли вранці випадало снідати або увечері вечеряти молоком, ти почувався на сьомому небі. Мабуть, найсолодше молоко приносила Секлета Воропай, ти смакував по крапелинці, якомога довше затримуючи в роті, не поспішаючи ковтнути. Хліб, пережований з молоком, теж ставав солодким, і очі самі примружувались од задоволення.

А коли в горщику чи в глечику давали Тизуні молоко від своєї корови, то воно вже мало начебто інший смак і пахощі від нього йшли відмінні. Було не таке солодке і, густе, жовтувате, завжди чомусь нагадувало молозиво.

Пити молоко ти виходив надвір і сідав чи в затінку за хатою, коли стояла спека, або ж на призьбі, коли ранкове чи вечірнє сонечко світило добродушно, лагідно. Тонко пахло молоко, житній дух ішов од скибки хліба, й ти непоспішливо ласував, неквапливо розкошував. І мав такий погідний настрій, що все довкола прибирало погідних рис, наче й довколишньому світу передавалась твоя втіха. Наче не тільки ти дивився на нього, мружачись од задоволення, а й він мружився, спокійно стежачи за тобою.

Добре було, чисто. Й сонячне проміння розливалось довкола ясним, пахучим молоком, поячи зелень городу, поля, саду. Та ще чудо яке! -- у тому сонячному молоці щебетали птахи, і пісні їхні були чисті, погідні, саме такі, які могли зродитись і звучати в прозорості сонячного молока, а більше ніде.

І любив ти ходити по весіллях.

Коли восени чи взимку на далекому сільському кутку чувся гупітливий гуркіт бубона, коли по-жіночому озивалась гармошка (веселим зойком оповідалось про щось радісне, щасливе), тоді ти вже не міг усидіти в хаті. Подовгу стояв на подвір'ї, прислухаючись до музики, що хвилями пливла над Овечачим, і ті хвилі мало не підносили тебе в повітря, і вони вільно увіходили в груди, хлюпаючи там і тривожачи. Пливли хвилі музики, несучи якусь таємницю, чужі веселощі, і дедалі тобі нетерпеливилось дужче, і вже не в змозі був володіти собою, крадькома залишав двір — і біг.

Біг, аж забивало віддих, бо манило й кликало весілля, бо здавалось, що там зараз відбувається загадкове свя-

то, якого досі бачити не випадало. Свято людського єднання, яке не могло звершитись без того, щоб ти не ввібрав його барви в свої очі, серце, пам'ять.

На весіллях найперше кортіло побачити молоду. Тільки й балачок було, що про молоду, та як вона зодягнута, та які в неї бинди, який вінець на голові. І вже звичайна овечацька дівчина, яку доводилось бачити не раз, у твоїй уяві та в уяві інших дітей ставала красунею, зовсім не такою, як була досі, і всім кортіло угледіти, що з нею відбулось, яка ж вона на своєму весіллі. Ви тулились попід вікнами, намагаючися зазирнути в шибку, ловили кожне слово, сказане про молоду та молодого, і з кожною миттю все більше здавалося, що там, у хаті, зараз не тільки співають, не тільки справляють весілля, а відбувається щось значно важливіше, потаємніше, і страшнувато навіть було в сіни ступити, щоб ізвідти хоч однесеньким оком зазирнути, угледіти.

— Ну,— запитувала мати, коли, нарешті, повертався додому.— Бачив молоду? В чому ж була зодягнута? А хто в неї був за світилок? А молодий був славний? Хто грав на баяні? А родичі всі посходились? Що, й тобі перепав пиріжок із отробою?

Розпитувала, і в очах її світилась радість, змішана зі смутком. Наче мати тішилася з чужого щастя — і водночас журилася за чимось своїм, давнім. Той погляд материних очей ранив твоє серце, і ти не знав — розказувати про весілля, щоб матері полегшало,— чи змовчати, щоб не ятрити прихованого її болю... Пронизливо чистий, гіркий погляд...

— А з ким же танцювала молода? З молодим чи й ще з кимось? Кажеш, і мати виходила в танок... Що, навіть стару бабу хлопці потягнули в коло?

Любила слухати, хто та з ким танцював, які пісні співались на весіллі. Але сама чомусь ніколи не ходила на такі гульбища, завжди сиділа в хаті. І, здавалося, з нетерпінням чекала твого повернення. Не для того, щоб дорікнути, посваритися — знала, куди запропастився. А просто хотіла вивідати про весілля. Мамо, хотілося звернутись до неї, а чого ж ви ніколи самі не подивитесь, не підете? Адже інші ходять, не обминають весіль, бо це ж так цікаво, радісно. А ви з хати ні ногою, самі й самі.

Ніколи не зважувався запитати, а вона ніколи не казала — ото хіба що був для тебе відповіддю материн погляд, у якому тиха радість обійнялася з журбою.

Розповідав матері про ті овечацькі весілля, про молодих, про боярів та світилок, про музикантів і шпаркі танці, та все-таки про один танок не розказав, хоч уразив він найдужче. А чому не розказав? І сам не відаєш про причину, а тільки змовчав.

Пізнє було те весілля, вже й садки повідцвітали, хоч у колгоспі ще не всі польові роботи й закінчились. Людей посходилось небагато, і молодий з молодою почувалися, здається, так, наче не на своєму, а на чужому весіллі гуляли. І чого б то? Може, через те, що вже немолода дівка віддавалася за вдівця з трьома дітьми на сусіднє село? І гармошка начебто цигикала нещирим голосом, і бубон охкав так, ніби гнівався на когось.

Андрій Музичук, отой, на кого прийшла жінці похоронка, а він потім візьми й повернись додому живий та неушкоджений, стояв під повіткою, намагався розсмішити весільчан дотепами, проте вони не сміялись. Та раптом надокучив Андрієві Музичуку тоскний настрій — наче не дівку заміж віддають, а ховають чи поминки справляють. Притупнув ногою, притупнув другою, смикнув тітку, що огиналась, не хотіла танцювати,— і вже скоро вони повільно ходили в танці, й дядьків порожній рукав теліпався та розгойдувався так, ніби теж танцював, тільки танцював по-своєму. І, розвіваючись на всі боки, здавався п'яним, навіть п'янішим за самого дядька Музичука, що не заточувався, тримався рівно.

А потім закортіло танцювати Павлу Гречаному, який теж опинився на весіллі. Ну, Музичуку ще можна, бо в нього тільки руки нема, а як танцювати Гречаному, коли в нього замість ноги протез? Ніхто з жінок не пішов із ним, то дядько Павло сам надумався. Та тільки як? Став посеред подвір'я і, переставляючи протез, крутиться навколо своєї живої ноги, наче заведений, а то протезом притупує завзято, мовби когось б'є, мститься, зло зганяє. Кого бив дядько Павло — землю овечацьку? На кому він зло своє зганяв? А вже ж не на молодій та молодому, а вже ж не на односельцях.

Здавалося б, потанцювали трохи, збили оскому, та станьте до гурту, бо дивитись на вас жалко, в будь-кого пропаде охота йти в танок. Молодиця, яку ото підхо-

пив Андрій Музичук, за віщось розгнівалась на дядька, таки облишила, він сам зостався — і хоч би що! Сміявся, і порожній рукав дядькового піджака розвівався, підскакував догори, опускався донизу — наче то Музичук танцював зі своїм підпилим рукавом, який залишався вірним дядькові в цьому дивному танці.

Молодий з молодою дивились-дивились, а потім до хати подались, похнюплено, важко, й тоді хтось із жінок крикнув, щоб гармоніст грати перестав, а дядьки перестали танцювати. Нещирий голос гармошки схлипнув і вмовк. Павло Гречаний спинився — було в нього червоне й зле обличчя, а Музичук ще якусь хвилю водив у німому танці свій порожній рукав. Зрештою, й він спинився і вже не сміявся, й очі були схожі на дві перетлілі вуглини.

— Хай спробують молоді перетанцювати нас,— мовив Андрій Музичук похмуро. Й не осміхнувся, й ніхто в гурті не осміхнувся на його слова.

Чому ж ти не розказав своїй матері про те, як танцювали на весіллі Андрій Музичук і Павло Гречаний? Адже вона так любила слухати твої балачки про чужі весілля, про молодого й молоду, про всяку всячину! Чому не розказав, хоч та картина ще не один день яскраво увижалась тобі, пекла мозок і спохмурювала думки?

Пригадай — у старій, поточеній шашелем скрині лежало намисто. У прискринку лежало, серед різного мотлоху (кілька гудзиків чудернацьких, які нікуди не можна було пришити; роговий гребінець із пощербленими зубами — пам'ять про бабу; заполоч, яскрава, свіжа, котра чекала на свій час). І коли мати відчиняла віко скрині, коли починала порпатися серед різного непотребу, то часто, траплялось, діставала оте старовинне намисто, котре залишилося від її матері, а тій — ще від когось. Діставала, перекидала з долоні в долоню барвисту його красу, й маленькі намистинки текли, мінилися, мов живі, мов кольорова вода. Далі крадькома приміряла намисто перед шматочком дзеркала і, застерігши твою увагу, ніяковіла по-молодому, по-дівочому й казала:

— От бачиш, яке славне. Це ж якби ти був дівчиною, то зносив би, а так хто зноситъ? Лежить у скрині, перекидається. Добре, хоч не линяє, не відцвітає, а то...

— Мамо, а ви самі носіть,— підказував не дуже сміливо.

— А-а, куди мені! Ще засміють. А як подумаю, то начебто й подарувати нема кому.

Ще якусь хвилю милувалась намистом, як воно живим сріблом, граючи мерехтливими барвами, переливається з долоні в долоню, а потім, зітхнувши, знову ховала до прискринка.

А ти з недавньої пори вже починав здогадуватись, кому б можна було подарувати намисто. Авжеж, навіщо йому лежати серед мотлоху, така краса не має пропадати, тонесенькі разки намиста здавалися б іще привабливішими, якби їх зодягнути, носити, хай би в кожній намистинці грало, розкошувало сонце... І почав здогадуватись, кому саме годилося їх подарувати ще до тієї оказії, як тітка Ярина принесла з ярмарку квітчасту хустку своїй Василинці, як Василинка прибігла тоді в обнові, мов промінь радісний.

І, коли матері не було вдома, відчинив скриню, дістав із прискринка старовинне намисто, котре враз наче обпекло твої долоні, і хутенько сховав до кишені. Умить сховав, ніби намиста злякався чи свого наміру. Перебіг дорогу, вскочив на обійстя тітки Ярини — і відчув, що вже нема недавньої відваги. Назад повернути, чи що? Так і вчинив би, та вийшла з сіней Василинка, побачила тебе — і всміхнулася, зрадівши.

Підійшов до неї, поліз рукою до кишені, й пальці, торкнувшись намиста, вогнем зайнялись. Чомусь не міг витягнути, не міг віддати Василинці, хоч недавно здавалося, що це так просто.

— Ходімо,— обізвався ти, ще не відаючи, як закінчиш думку, й гарячково міркуючи, як виправдати свій прихід.— Ходімо... ходімо по черешні... о, справді, ходімо по черешні!

І тобі полегшало, що зумів-таки викрутитись. Авжеж, чому б не піти по черешні, вже пора, вже, мабуть, доспіли — скільки їх росте у лісі, а як рясно цвіли навесні, ходімо, Василинко!

— А на нашій черешні ще зелені,— непевно мовила Василинка.— Я ниньки лазила, дивилась.

— У лісі раніше доспівають, ніж у садку,— гаряче мовив ти.— І лісові смачніші, бо дикі.

Василинка ще вагалася якусь мить, а потім таки згодилась. Бо і їй кортіло черешень. Бо й вона думала, що лісові солодші за ті, що дозрівають по овечацьких садках.

І ви подались до лісу отією самою дорогою, по якій колись ходили до ставу дивитись на розквітлі вишні,— по межі, а потім поза городами. Тільки згодом звернули не до ставу, а праворуч, у поле: неподалік, за зеленою скатертю молодого збіжжя, темніли лісові дерева.

Ти раз у раз торкався разків, що лежали в кишені, й намистинки вже не пекли, не жалили в пучки, а наче ласкаво обігрівали, й тебе не переставало хвилювати їхнє тепло, що передавалось усьому тілу, що бентежило думки. І знову щасливо та радісно уявлялось, як прийдете в ліс, а в лісі вже не побоїшся дістати намисто з кишені й віддати Василинці. О, а чому б не прикинутись, що знайшов його на стежці чи десь коло мурашника? Так, спершу слід навмисно загубити, а потім уже знайти — і вдати, що вперше бачиш, що чуже...

Ліс дихнув на вас прохолодою, пахощами свіжого листя на деревах, задзвенів-защебетав пташиними голосами. Ступивши по піщаній стежці з поля в ліс, ви якось одразу опинилися в іншому світі, і цей світ наче пильно приглядався до вас. Приглядався із-за кожного дерева, з-за кожного куща, ніби там ховалась химерна, чужа сила, що не спускала з вас некліпливого, холодного ока. А тому-то й обізвався ти мало не пошепки:

— Поминемо оту яружку, а там уже й черешні ростуть, торік ми туди ходили з хлопцями.

Василинка чудно так поглянула — чи то дивувалася з твого шепоту, чи, може, з виразу обличчя,— й ви звивистою стежкою подались до яружки, де тхнуло болотом, жабуринням та очеретом, а потім поміж кущів калини вийшли й до черешень.

Це були високі старі дерева, що пнулись до самісінького неба. Ви позадирали голови — на гіллі вже є спілі ягоди чи нема? Проте важко було серед густого листя розгледіти, усі ягідки здавались достиглими.

— Ну, гайда,— сказала Василинка та й, обнявши дебелу черешню, сквапно полізла догори.

Ти підійшов до сусідньої, що була, мабуть, іще грубша, обійняв руками та ногами, трохи проліз і... відчув, що ніколи не здерешся в таку височінь. Ну, хоч би до

отієї гілляки, ну, хоч би до отого сучечка, а там би перепочив і...

Коли, нарешті, здерся, то на очах засяяли сльози щастя. І зовсім близько навпроти побачив Василинку — сиділа на гілляці, однією рукою обійнявши черешню, а другою зриваючи ягоди.

— Василинко! — покликав, щоб хоч подивилась.

Глянула — були очі в неї глибокі та темні, наче достиглі дикі черешні. І світилась на їхньому денці таємниця, ніби Василинка здогадувалась, навіщо ти покликав її в ліс, ось-ось візьме й скаже... І ти відвернувся, уникаючи її погляду.

Серед черешень були й достиглі, хоч і не багато. По гіллі ви здирались усе вище, зрідка перемовляючись,— тут, на висоті, голоси видавались начебто чужими. І дивно було почуватись у морі листя, в його зеленому царстві, в черешневій прохолоді, що солодко пахла корою, глеєм, соком ягід. Строката птаха зненацька спурхнула мало не з-під рук, і така яскрава була, що чомусь подумалося про жар-птицю.

Глянув униз — і очам не повірив: під черешнею стояла геть зовсім сива бабуся з в'язкою палива на плечах. Де вона взялась? І зовсім не схожа на овечацьку, видно, з сусіднього села прийшла назбирати сушняку.

Мовчки дивилась на вас, а ви так само на неї. Ну, достеменно схожа на бабу-ягу, тільки чого б ото бабі-язі ходити з в'язочкою? Це ж у неї, мабуть, і костяна нога, авжеж, і десь поблизу стоїть хатка на курячій ніжці.

А може, й справді з сусіднього села, бо нічого не сказала вам, а, повернувшись, поспішно почимчикувала геть. Почекали, поки старенька зникла за деревами, й лиш тоді обізвалась Василинка:

— Наче злий дух, еге?

Знову рвали черешні, та вже почувались не так спокійно, як досі, раз у раз поглядали вниз, наче сподівалися — знову підійшла нечутно, дивиться мовчки.

А може, ось зараз вийняти з кишені намисто, кинути додолу, а потім знайти й сказати Василинці, що загубив хтось? Позираючи на неї, чи не стежить, намацав намисто і вже хотів пальці розімкнути, впустити... І злякався в останню хвилину: загубиться між папороттю, не знайдеш, потім тільки шкодуватимеш.

Коли, наївшись та нарвавши черешень за пазухи, позлазили донизу, Василинка мовила:

— Вже й додому пора, бо нерано.

Серце занило від хвилювання дивного. І, зважившись, спритно кинув намисто на діл. І коли Василинка вже трохи підійшла, нагнувся над землею, взяв намисто і вдавано радісно закричав:

— А йди-но сюди, хутчій, я знайшов щось!

І, поки Василинка підійшла, твоя відвага знову пропала, пальці самі зімкнулися в кулак, ховаючи намисто, й ти пробелькотів не своїм язиком:

— Ось тут... он там... гадюка проскочила... а може, й змія.

— Чого ж ти стоїш? — скрикнула Василинка.— Гайда звідси.

Схопила тебе за руку, яка стискала намисто, й ви побігли поміж калини в яружку, сквапно поминули яружку — і вже ген-ген завидніло узлісся. Ти щось брехав про гадюку, схожу на довжелезний дрючок, і дедалі ставало совісніше, важче: обманюєш, а Василинка й вірить. Ну, візьми розімкни долоню, віддай Василинці намисто, яке взяв із собою аж до лісу, не бійся, боягузе.

Пройдете за оту вільху — і вже там... Ні, не за вільхою, бо дуже близько, а за тими ялинами... Чи найкраще в полі?.. Поминули вільху, поминули ялини, вже й на поле вийшли, а сила якась приборкала твою волю.

— Василинко,— знову злетіло з язика, коли йшли через молоде збіжжя, коли до села наближались.— Василинко...

— Що таке? — поглянула синьо-синьо, й тобі здалося, ніби здогадується про все.— Кличеш, а нічого не кажеш.

Але тобі знову замурувало вуста. Василинка лише стенула плечима, дивуючись, а ти йшов слідом за нею і подумки говорив-говорив... І яка вона славна товаришка, й що ні з ким ти ніколи не дружитимеш, тільки з нею, що намисто віддаси тільки їй... ну, ось зараз... а якщо не зараз, то завтра чи післязавтра.

На сільській околиці спинилась — невже їй передались твої думки, невже? І страх полонив єство твоє, і дивись на Василинку винувато.

— За тиждень,— сказала,— дозріють усі черешні. Підемо?

— Підемо! — радісно зірвалося з твоїх уст. І відразу ж вирішив: знову візьмеш із собою до лісу намисто материне, навмисне загубиш, а потім покличеш Василинку...

— Підемо,— ледь спохмурнівши, мовила Василинка,— та тільки якщо завтра чи післязавтра не пообносять і зелені.

— Однаково підемо!

— А це ж чого? — підозріливо подивилась Василинка.— Чого йти, коли все обірвуть?

— Хіба в лісі одна черешня? — знайшовся ти.— В гущавині знайдемо незачепану, я знаю!

Василинка до своєї хати подалась, а ти до своєї. І щойно розійшлись, як почав себе картати за несміливість — уже здавалось, що можна було віддати їй намисто, можна, тільки слід було зважитись. Та й, певно, Василинка, здогадувалась про гостинець, бо очі були такі тямковиті, очікувальні. Даремно побоявся, даремно, бо Василинка, мабуть, сподівалась. Та нічого... Ось підете знову через кілька днів у ліс, тоді вже не злякаєшся. Але стільки ще чекати, поки черешні дозріють усі!

Та сталося так, що вдруге не пішли ви з Василинкою до лісу по черешні. І зосталося старовинне намисто лежати в прискринку, тривожачи твою уяву. Бо завжди, коли бачив тонкі барвисті разки, неодмінно думалось про Василинку, згадувалось, як ходили удвох до лісу, рвали черешні, як підійшла крадькома сива баба з в'язочкою палива, й ви полякались, бо схожа була на ягу. І вже не картав себе, що не віддав намисто Василинці, а тільки дивувався: й чому не осмілився, чому забракло відваги? Адже це так просто — вийми з кишені, простягни, Василинка візьме і, вдячна та вражена несподіваним гостинцем, зацвіте усмішкою... Лежало намисто в прискринку серед різного непотребу й нагадувало про Василинку, й серце завмирало чомусь... Чому?

У Тизунів здохла корова. Звали Сорокою, бо ряба була — великі чорні та білі плями. Чутка пролетіла по Овечачому швидко, мов огонь по сухій соломі. А чого здохла? Хто відає! Може, цвях проковтнула чи ще якусь хоробу з'їла. Ледь приплелась додому, і вже нічим їй не могли зарадити. Найбільше дивувало, що не могла

зарадити стара Тизуниха, яку в селі мали чи не за відьму. А може, на її вроки хтось мав свої вроки, ще сильніші? Таки не вірилось — у Тизунів здохла корова!

Якби ж устигли дорізати, тоді б хоч м'ясо зосталось. А так дорізати не встигли, бо Максима якраз не було вдома,— пропала і корова, і м'ясо! Отаке горе, отака біда! І, звісно, підстерегли тоді, коли ніхто не чекав.

Ти надивився усякого лиха, але такого бачити не випадало. Не випадало ще бачити, як за коровою плачуть, мов за дорогим небіжчиком — батьком чи матір'ю.

На грабарці, запряженій однокінь, Максим Тизунь віз свою годувальницю на скотомогильник. Сорока була прикрита дірявими рогожками, солом'яними матами, і все-таки стирчали вбік, наче дрючки, дві її ноги в чорних панчохах. За грабаркою йшла стара Тизуниха і, заламуючи руки, лементувала та голосила:

— Ой боженьку, й чого так тяжко покарав нас, чого скривдив так безвинно? Була ж нам корівчина за рідну душу, мали до кого притулитись, а тепер до кого притулимось? Кому ж я тепер нарву трави на межі, кому пійла зготую, бурячків накришу, до кого добрим словом обізвусь? Ой лишенько-горенько, де ж я того молочка тепер візьму, щоб самій закропитися, щоб напоїти Максима, як із роботи прийде? І де та біда взялась на нашу голову? Хай би йшла на пущі-провалля, хай би до людей забула дорогу, бо хіба натерпілись мало, хіба не намучились?

Стара Тизуниха так ревно голосила, що твоє серце заболіло, занило. Люди, що повиходили до воріт, супились, проводжаючи грабарку сумними поглядами.

— Чи я для тебе шкодувала сінця, чи я тебе свіжою водичкою не напувала, чи я не вставала до тебе опівночі, як до рідної дитини...

Страшно було слухати бабине голосіння по здохлій корові. Наче й справді по живому відрізали старій Тизунисі її зболену душу. Та, мабуть, кожне заплакало б по такій корові — кращої не знайдеш на все Овечаче.

Якийсь час ти йшов слідом за грабаркою й спинився лише на околиці... Максим Тизунь, згорбившись, посмикував віжки, а баба не переставала бідкатись — і поступово голосок її слабкенький тихішав, наче звітрювався, аж поки зовсім пропав.

Одвозили дід і баба свою корову в ті глиняники, в які ще зовсім недавно хлоп'ячим гуртом ходили ви по вощину, а старий Максим прибіг, насварився, бо могли ж ви й підірватись там — ото скуштували б меду диких бджіл...

Хмарка невелика — ну, завбільшки з оту хустку святкову, яку тітка Ярина купила для Василинки. Невеличка, біла, пухнаста, а ти ж дивись — дрібнесенькими перлами дощу сипнула. Наче сіяла їх — на щоку твою, на підставлену долоню. Краплі падали, розбивались, ти ловив їх ротом, відчуваючи, які вони теплі й солодкі. Таки солодкі, бо які ж можуть бути в сліпий дощ, при ясному сонці?

Не ховаєшся до хати, бо знаєш: коли намочить отакий теплий дощ, то добре ростимеш. І спершу стоїш на подвір'ї, серед срібного дощового мерехтіння, далі виходиш на шлях, простуєш із задертою головою — хай падають дощинки на чоло, на брови, на губи. Далі опиняєшся на вигоні, тут начебто погустішало похапливе переморгування-переблискування краплин, проте вони ще не припустили так, щоб перетворитись на довгі замашні хворостини, що хутко летять із небес, наче прагнуть настьобати дерева, хати, людей. Бігаєш по вигону серед чистого краплеплину, ловиш губами, підставляєш обличчя, смієшся — не переставай, дощику, лийся, сяй вогкими своїми вогниками. Бо хочеться рости, набиратися сили, мужніти.

Та як почався — так і перестав сліпий дощик, і знову небо висвічує блакиттю, ще чистішою, ніж доти. Усе вмилось, покращало, помолоділо. І над селом — веселка!

Несправжніми, неземними барвами грає веселка. Такі її барви легкі, такі золотисто-ніжні, що дивився б і дивився б. Кажуть, що своїми крилами, опущеними донизу, веселка набирає воду з річок і ставів. Як же вона набирає?

Стоїть ген-ген над Овечачим, над усеньким світом веселка, і вся земля під живим усміхом веселки здається ще вродливішою, ще привабливішою. А може, то не звичайна веселка, а широкі ворота в далекі світи?.. І не тільки в далекі світи, а й у завтрашній день, у завтрашнє щастя?

Мерехтить веселка, вабить і, вбираючи душею барви

її, поволеньки ступаєш по вигону. Йдеш, ніби й справді намірився дійти до веселки, що нап'ялась над землею, пройти під її сяйвом чарівним — у майбутнє незвідане, кличне, в будучину.

— Нині день — як море,— каже мати, повернувшись увечері з поля. Лице її потемніло від спеки, а в очах, ніби степове марево, цвіте втома. Від неї пахне полином, чебрецем, а також волошками й маками та ще сокирками. Та й чому б не пахнути цим квітам, коли мати тримає в руках величезний сніпок і волошок, і маків, і сокирок.

— А як же ти тут, господарю мій, управлявся? Хата нікуди не втекла під твоїм наглядом? І город на місці, й ворота, і садок?

Так за цілий день скучиш за материним голосом, що зараз він звучить тобі, як пісня,— слухав би й слухав, убираючи в душу, бо так від нього солодко, так добре. А ще скучив за поглядом добрих материних очей. Ніби на гречаному меду настояний той погляд, чи не до самого серця проникає, до найглибших тайників.

— Інші жінки несуть додому якийсь бур'янець для худібки, а я ось цілий сніпок нарвала... Й навіщо? Несу, а самій соромно, що така нерозумна.

Кладе ту барвисту духмяність під хатою, а сама ноги миє криничною водою, руки,— і в надвечірньому сонці вогкі литки її світяться гарячою міддю. Й так само розпеченою міддю горить змите водою обличчя.

А ти вже коло квітів. Сокирки перебакирили голівки, волошки ласкаво поглядають, а маки дивляться широко розплющеними очима, ніби хочуть запитати: і навіщо тільки зірвали їх, знівечили красу? Узяв той сніпок, поставив у відро з водою — хай п'ють, хай не в'януть.

А потім висмикнув одну волошку, другу, третю, сплітати почав у вінок. Поміж волошок маки заполум'яніли, біля маків сокирки зазоріли. Не спам'ятався, як і вінок зв'язав — у таких інколи дівчата повертаються з поля.

Покрадьки підійшов до матері, наклав їй на голову і засміявся. А мати випросталась, поглянула зачудовано — чого, мовляв, ворохобишся? Була у вінку і краща, й молодша. Й начебто на матір не схожа, бо кожна з квіток передавала їй свою вроду.

Мати зняла вінок з голови, оглянула невдоволено.

— Еге ж, такій молоденькій чередничці, як я, і носити. І вигадав химерне.

— Та походіть трохи у вінку, вам так славно.

— Куди вже краще,— буркнула мати, хоч у голосі й не почулось гніву.

Якусь мить потримала вінок у руках, не відаючи, що з ним чинити, а потім... А потім — неквапливим і нібито невмілим, незграбним рухом — наклала вінок на голову. А наклавши, позирнула на тебе і винувато, і сором'язливо. Й тобі здалося, що вона зараз ось-таки передумає, зніме.

Проте зосталась у вінку, так і поралась. Забула чи передумала знімати. Гарно їй було, наче веселка зійшла довкола голови. А ти ходив слідом за матір'ю, дивувався з її вроди, не міг надивитись!

— А ви щодня приходьте з поля у вінку!

— Отакої! Та з мене сміятиметься кожне, пальцем показуватиме!

І зняла, й почепила на цвяшку коло вікна. Й переінакшилась без вінка — чи то від задуми видавалася старшою, чи то від утоми. І ти вже не осмілився зняти з цвяшка вінок, зв'язаний з польових квітів, і знову накласти на материну голову.

Вранці вийшов надвір, глянув — стоять у відрі квіти, палахкотять червоними та синіми вогнями. Пелюстки не зів'яли, а, здається, ще дужче порозпускались. Припав до їхнього нуртовиська обличчям, і тобі солодко запахло полем, полиновим безмежжям.

А той віночок, почеплений матір'ю коло вікна, засох. І ще довго висів, нагадуючи щасливий, незвичайний вечір, коли неньчина голова мовби увібралась у веселку, в якій живими барвами сяяли волошки, сокирки, маки.

...Ступив у сіни — птаха якась пурхнула, забилась у куток. Та вмить зачинив двері, і, поки очі звикали до сінешньої темряви (після яскравого сонячного світла), птаха перелетіла з одного кутка в другий, а далі вдарилась грудьми в крихітну шибочку над дверима. Завбільшки з долоньку шибочка, в павутинні, в пилюці.

Та хутенько переставив драбину, ногами на щабель — і вже пташка б'ється в твоїх руках, і вже відчуваєш шпичакуваті пазурці на лапках і шорсткі крильцята.

Вийшов надвір — ластівка!

— Та не бійся,— казав до неї,— не бійся, ластівонько...

А ластівонька, видно, таки боялась — у маленьких її оченятках мерехтів сивий переляк. І лапки стовбурчились, мовби неживі, і тільце її легеньке напружилося, задерев'яніло.

— Відпущу, не бійся, зовсім я не страшний, а добрий.

Проте ластівка нічого, мабуть, не тямила з твоїх речей, вона жадала волі. Та щось тобі заважало отак зразу взяти й відпустити пташку. Хотів надивитись на неї. Хотів потримати в долонях. А може, звикне? Побачить, що не замишляєш лихого, та й звикне? Й навіть усміхнувся їй — ну, ластівонько, ти ж маєш відчувати, хто твій вірний друг.

Пішов із нею на город, наче показував, яка то росте картопля, цибуля, морква, які соняшники попідростали. У садок із нею навідався — вже дозрівали вишні, ягоди, ледь-ледь рожевіли, позапалювані з одного боку... Вже не боїшся, ластівко?

Василинка поверталася зі школи, й ти зрадів, що маєш чим похвастатись. Василинка вислухала, як ластівка потрапила до твоїх рук, і поспитала:

— А чого ти носишся з нею, як чорт із грішною душею?

Ти став виправдуватись, що не мучиш пташку — город показав, садок показав, ось зараз даси поїсти, попити...

— Їй твій город потрібен! — розгнівалась несподівано Василинка.— Він її напоїть! Чи вона сама не нап'ється? А ти подумав про те, що вона, може, гніздечко десь в'є? А може, й звила, кладе яєчка? А чи висиджує пташенят? Подумав? Дивись, виривається з твоїх рук, а ти не пускаєш? Відпусти, хай летить!

Звісно, правду казала Василинка, та ти чомусь не поспішав випускати ластівку. Тоді Василинка раптово смикнула тебе за руку, долоні розімкнулись — і ластівка, замиготівши гострими крильми, ринулась у білий світ. І ти навіть зрадів, що птаха так спритно полетіла, що ти й справді не заподіяв їй нічого лихого.

— Ех ти,— докірливо сказала Василинка,— пташок мучиш!

І пішла додому. Й коли зникла, то занепокоївся: це ж вона розгнівалась, бо думає, що неспроста зловив ластівку, неспроста не відпускав. І як довести, що помиляється? Просто хотів заприятелювати з ластівкою, а може, й приручити. Ще не бувало, щоб ти пташок у неволі

мучив, щоб знущався з тварин. І вже здавалося, що завдав прикрощів не так ластівці, як Василинці. А коли тепер і на поріг не пустить, не захоче дружити з тобою? І напоумило ж тебе зачинити двері, ловити пташку, що залетіла в сіни!

По шляху никав, очікуючи, щоб Василинка вийшла у двір. А вона, видно, стежила за тобою у вікно, бо довго не появлялась. Нарешті вийшла — двоє відер у руках, коромисло.

— Ходімо до ставу,— покликала,— наберемо води м'якої, бо мати загадала прання.

Як було не послухатись, не зрадіти! Йшов коло Василинки, заглядав їй в очі й лише про одне думав: чи не гнівається? Та, мабуть, не гнівалась, і тобі відлягло, і вже ладен був піти з Василинкою на край світу — тільки б чути її голос, бачити, як погойдуються, в'юнячись, тонесенькі пасемка її волосся, ніби течуть, ніби горять на сонці.

І раптом здалося, що над головою пролетіла саме ота ластівка, яку ти недавно тримав у руках. І ти зрадів їй, мов рідній. Добре, що з нею нічого не сталось. Добре, що вільно ширяє в повітрі. Добре, що не має зла на тебе.

Літай, ластівко, щасливого тобі ширяння!

І треба ж таке: наснилось уночі, що літаєш із ластівками! І так стрімко, то догори зринаючи, то додолу опускаючись, мало грудьми зеленої трави не торкаючись! Солодко замре серце, коли піднесешся в самісіньке небо, і холодний ляк пойме всього, коли з висоти падаєш, розставивши руки, а над землею ніби хвиля підхоплює, не дає впасти, знову підносить. І не сам літав, а з ластівками, ціла хмара літала з тобою, щебечучи-співаючи.

І ще наснилось, що прилетів до своєї хати, сів на яблуню, сидиш. І так тобі кортить на людину знову обернутись, а не можеш, бо не знаєш чарівного слова. І тут вийшла мати на подвір'я, ти защебетав до неї, а вона стала, слухає, тільки нічого, видно, не тямить. Бо що втямиш у ластів'яному співі!

Гірко стало уві сні, бо здалося, що тебе назавжди обернуто на ластівку, так і літатимеш, так ніколи й не побалакаєш із рідною матір'ю. І хотілось тобі заплакати з тієї розпуки — хто з тебе так зле пожартував? О, повернулась мати, геть пішла, вже не дивиться на яблуню, де ти ластівкою сидиш на гіллі.

І ти злякався, а що, коли зовсім піде? А що, коли так і зостанешся ластівкою? І тоді напружився і, розімкнувши німі вуста, простогнав над силу: «Мамо!»

І прокинувся. І ще якусь мить здавався собі ластівкою — отією, що залетіла вчора була до сіней. І лише згодом оговтався, зрозумівши: примарилось, приверзлось уві сні.

Маючи в усьому тілі легке, щасливе відчуття недавнього польоту, подумав: то, мабуть, ластівка наворожила, вона такий сон накликала, бо хто ж іще.

Пригадай — неподалік синіє ліс, над яким розпеченою діжею горить низьке сонце. У лузі, що прослався коло боліт, стелеться синенький димок. Нема вітру, тиша, спека, і димок пеленою тоненькою тремтить над лугом і не тане. Хвильки його супокійні якраз сягають тобі грудей. А чим пахнуть? Пахнуть згорілою вербою, бур'яном.

А під прозорими хвильками синього диму прослались непорушні хвилі покосів. Де вже ледь-ледь прив'яли, а де ще зовсім свіжі, з них стирчать стяті квітки, понаставляли білі, жовті, рожеві голівки. Ще начебто цвітуть, не втратили своєї краси, а вже непорушні, неживі, і цвіт їхній уже засихає, тьмяніють барви.

Хто з косарів додому подався, до родини, а деякі й позоставались. Бо ж принесли з собою трохи картоплі, цибулі, крупи, шматок сала лишився в когось після обіду — чом не зварити юшки? Не зовсім косарська вийде юшка, та все-таки краще такої скуштувати в лузі коло багаття, ніж ніякої.

Мати твоя чистить картоплю, а ти вже давно назбирав палива для вогнища і тепер ходиш, наче плаваєш, у синьому димку, що прослався над лугом. Ген, понад болотом, стоїть лелека на одній нозі, пильно-пильно дивиться перед собою. Потім опустив ногу, раз чи двічі ступив уперед, знову задер, стоїть на одній. Мабуть, жабу хоче зловити на вечерю, тому й заклопотаний такий.

Ти крадькома підходиш усе ближче до лелеки. Вже помітив тебе чи ще ні? Злякається чи не злякається? Коли ж, нарешті, зірветься й полетить?

Лелека, мабуть, і не думає злітати. Вже помітив, що підкрадаєшся до нього, то на тонких високих ніжках ступив у лепеху, яка росла на болоті, а потім на латочці

води опинився — стоїть на гладенькому, мов на склі. Знає, що не підступишся по драговинні, знову пильно дивиться перед собою.

— Ого-го-го! — кричиш якомога дужче.

Лелека стрельнув догори червоним дзьобом, і шия в нього здригнулась так, наче ковтав жабу. Ти знову крикнув — і самотній лелека, напружившись, змахнув крильми, важко злітаючи над зеленим болотом.

А тобі тільки й треба було — подивитись, як лелека летить, як широкі крила самі несуть таку велику птицю. Ось уже вгорі, ось уже легко плине, вільно, навіть крильми, здається, не помагаючи собі. Куди ж він — до ставу зверне чи подасться на лісові озера? Покружляй, лелеко, над лугом, політай у синьому небі, поплавай у вишині, бо так солодко дивитись на твій політ!

Не послухався — пружно полинув до лісу, зменшуючись на відстані, тануч...

Сонце сховалося за обрієм, шлючи догори снопи гарячого проміння. Хмари жаріють багрянцем, кожна тліє, полум'яніє. А понад хмарами розливається безмежжя зеленкуватого сяйва, що залляло опуклість неба, вистоюється, гускне. Повітря духмяне, тепле, та від скошеної трави вже чується холодок — м'який, ніжний.

Ідеш до вогнища, дивлячись у небо. Зводиться високе-високе, що й думкою не годен виміряти його глибінь. Аж страшно стає. От поки дивишся під ноги, поки бачиш луг, покоси, ліс, то почуваєшся спокійно. А починаєш поглядом блукати в піднебессі й ген-ген вище, як стає лякливо, мовби зазираєш у заказане.

Дядьки вже вечеряють, а поміж них дві молодиці та твоя мати — жінки теж за косарів. Свіжа страва пахне так збудливо, що в тебе тече слина. І хліб у косарських руках пахне так, як, здається, ще ніколи не пах. Щоб не дивитись голодними очима на їдців, одвертаєшся до багаття, порпаєшся галузиною в попелі, галузина затліває з кінчика, курить сивою цівочкою.

Мати похапцем доїдає зі своєї миски, хутенько насипає — на, молодий косарю, їж, бо захляв, наморився. І ти, давлячись гарячою юшкою, аж сльози виступають на очах, вдячний матері за її піклування, за доброту.

Поблизу лежать коси — чиє жало синіє, чиє сивіє. І різко чується сік зрізаної трави. Цілий день чувся його запах, а ввечері він якийсь особливий — густіший, хміль-

ніший, навіть перебиває смак страви, що дихає тобі в обличчя парою і димком.

Ловиш на собі материн погляд — ясно так дивиться, добре, а тобі здається, що не бачить, бо думає про інше. Про що вона думає, де витає мислю?

Зводиш голову — летять од лісу троє лелек, і серед них, мабуть, отой, якого ти нагнав. Покружляли над болотом і посідали, тільки не з цього боку, а з протилежного. Ех, шкода, це ж тепер не швидко добіжиш до них.

Коло примерклого багаття точиться неквапліва бесіда — кожне докидає до її повільного вогню по слову, по двоє. Хтось пожартує, і тоді ледь-ледь спалахнуть стомлені обличчя, ніби зачепило їх крило раннього досвітку. І ти крадькома стежиш за тими усмішками, намагаєшся розгадати їхню таємницю. Бо чому людина кращає, коли всміхається? Чому кращає, коли добра, лагідна?

Пахне луг... То вечірній туманець повився над покосами чи й досі висить димок від багаття? Благеньким напиналом напнувся над усеньким лугом, а отам, коло лісу, начебто густіший і темніший. А де лелеки, що прилетіли на болото? Вдивляєшся поміж кущів, поміж осоки — ніде не видно, тільки вечірні сутінки.

А луг пахне дедалі сильніше, і груди не в змозі вмістити, увібрати всю його терпку свіжість, бо замалі. Дихаєш і наче оновлюєшся, вдруге народжуєшся.

Коли збираєтесь додому, ще раз дивишся на болото — нема лелек. Мабуть, поки вечеряв, то познімались і полетіли на лісові озера. Або до гнізд своїх уже порозлітались, бо пора, пора... Тихо в лузі, уже й димок розсмоктався, тільки туманець сивіє.

З матір'ю повертаєтесь до села. Намагаєшся ступати босими ногами по стежці, бо трава постуденіла, наче від роси. Бліденькі зірочки, мов розсипані білі равлики, лежать на небесній скатертині. Скільки їх? Уже й не полічиш... О, ще одна зайнялась, а досі ж не було. І як вони займаються? От не було, не було, і раптом з'явилась нізвідки. Чудно та й годі.

— Мамо, а на зорях теж є життя? — озиваєшся якось несподівано й для себе.

Мати якусь мить мовчить, ніби не почула, а потім відказує:

— На зорях?

— Авжеж!

— Звідки мені те відати?

— А Василинці вчителька говорила, що там є життя.

— Вчителька говорила Василинці? Значить, хтось був, раз кажуть.

— А яке ж воно там життя на зорях?

— Хіба яке має бути? Таке, як у нас.

— І села там є, і люди, і ліси?

— Мабуть, є, коли вчителька говорить.

Вірив матері — й не вірив. Бо важко було повірити, що й справді на отій маленькій зірочці, яка мерехтить блідим промінням, є село, схоже на Овечаче, є такий луг, з якого ви оце повертаєтесь. І, можливо, є такий самий хлопчик, що в цю вечірню пору йде зі своєю матір'ю додому, дивиться в зоряне небо... А що, коли ось зараз він уявляє тебе, далекого, невідомого?

І чудно, і страшно стало, що таке може бути. І вже наказав собі дивитись під ноги, на стежку, бо спіткнувся раз і вдруге.

Тут мати обернулась і поспитала:

— Василинка говорила про зорі?

— Ага, ми колись по жар ходили, от вона й сказала.

— Дивно,— роздумливо обізвалась мати.— Звідки люди все знають? Може, й правда.

І вже мовчки йшли обоє, наче прилучились до великої таємниці й тепер обережно несли її в своїх серцях. Теплий вечір, мабуть, здогадувався про ваш настрій, бо хоч би вітерцем дмухнув, хоч би чим-небудь порушив лад ваших думок...

Тупіт копит попід хатою, ніби скаче не один кінь, а табун. І якась раптова сила підхоплює, виносить на подвір'я, жене за ворота — подивитись на верхівця, на коня. А вони в хмарі куряви вже ген-ген видніють, скоро й зникли за деревами і хатами. Зникли, а ти все ще стоїш, дивишся услід і маєш таке відчуття, ніби самому пощастило проїхатись верхи.

Гнідий кінь довго мріє перед твоїми очима, і постать верхівця не зникає. Мана, та й годі, і хто тільки насилає таке навождення?

Усі в Овечачому добре знають і коня гнідого, і верхівця. Гнідого коня звати Диким, він справді злий, норовистий — не підступайся, бо якщо ногою не хвицне, то

вкусить. Дика вдача, невпокорена. А їздить на гнідому коні сам голова колгоспу Семен Сухорада. І вже помічено: коли повільно тюпає, то, значить, добрий настрій, бо діла гарні. А коли полетів, прикусивши нижню губу, то, знайте, гнів його погнав, якісь нелади.

Семен Сухорада сам і доглядає коня. А на возі їздити не любить, хіба що в район вибирається, то ладнає стареньку бричку з поламаними ресорами.

— Ото Дикий — якраз і по мені,— каже іноді Семен Сухорада, й очі його звужуються, мов щілинки.— А думаєте, чого він мене підпускає? Бо чує, що в нас однакова вдача, що вдвох не заскучаємо.

Сухорада завжди в галіфе — пішки чи на коні. Й до зеленої гімнастерки приколото безліч медалей, бо чимало заробив нагород на фронті. Воно й не дивно — завзятий, відважний. Не дивно, що й у село невшкоджений вернувся. Бо, мабуть, на таких ще ніхто не придумав ніякої погибелі.

Коли на коні летить, видзвонюють-вибалакують медалі, які Сухорада ніколи не знімає. Дзвін медалей летить по селу, мов пташина зграя. І не одне вийде з хати, щоб подивитись на голову. Чи від роботи в господарстві відірветься, стежить — славно їде Сухорада, любо-дорого поглянути на чоловіка. Розгодинюються в людей обличчя, веселішають очі.

Та є один чоловік у селі, що заздро дивиться на Сухораду, коли той хвацько женеться на коні, сидячи в сідлі чіпким шулікою. І той чоловік — Павло Гречаний. Віспуватий соняшник його лиця тоді тьмяніє, наче в кожній віспинці гніздиться сутінок. І стискує пальці в кулаки, ніби сам ухопився за гриву чи за вуздечку, ніби то він сам летить по овечацькій дорозі.

Зітхає, отямлюючись, бо стоїть коло ворітцят, лише дивиться вслід верхівцю.

Буває, не тільки з хати вискочиш, а й услід кинешся, ніби хочеш не тільки наздогнати, а й випередити гнідого. Бо таку силу чуєш у собі. Силу, що кидає тебе вперед, жене на крилах стрімких, несамовитих.

Та куди тобі догнати Семена Сухораду, коли в нього не кінь, а грім, і називається той грім — Диким.

Спиняєшся, стоїш, хоч сила та, що гнала тебе вперед, ще не вгамувалась, іще підштовхує, а ноги так і тремтять, ось-ось мимоволі понесуть знову.

Дядьку Семене, хочеться крикнути навздогін, ну ж, дядьку Семене!

Уже й не видно його, тільки й досі ніби чується тупотіння кінських копит, ще й досі у вухах лунає дзенькіт медалей, немов пролетіла-прощебетала пташина зграя. Ех, тобі б такі медалі на груди, тобі б такого коня!

Повертаєшся додому, а на горбку, біля своєї хати, стоїть і досі Павло Гречаний, дивиться на село, на дорогу... Що він бачить сумними своїми очима?

Ніде, мабуть, не буває так добре, як на городі.

Ляжеш коло грядок на гарячу землю горілиць, лежиш, дивлячись у небо, і така довкола тиша, наче ти зостався сам-самісінький на все Овечаче, на всю землю. О, півень загорлав сурмисто, порушивши твою самотність, а потім знову западає тиша... Лиш здалеку дзвенить щось, мов тонесенька струна, поближчав той дзвін — повільно летить джміль, бахматий, золотистий. І коли приглянутись уважніше, то страшний. І звук його польоту погрозливий... О, зник, тепер знову тиша, безмовна, безголоса.

І прислухаєшся, як вона пахне. Пахне сухою землею, на якій лежиш, а також сонячним промінням. А ще картоплинням, і зовсім одмінно — гарбузинням, і ще відмінніше — листячком молодесенької моркви. І коли повернути голову трохи вбік, то якось так вогко й наче глухувато пахне гудинням огірків, та ще прив'ялим огірчаним цвітом, та ще пуп'янками. Отак би й лежав і принюхувався — ось духом квасолі чути, лишень її листячком, а ось і ароматом бурякової гички заструмувало, ось долинув дух лободи, березки. Солодко так запахла розквітла березка — медянисто, ніжно, залоскотало і в носі, і в горлі.

Припадеш вухом до землі й починаєш прислухатись: а що ж там діється в чорній глибині, де завжди морок, де ніч глупа, куди сонце не проникає. І думається про картоплю, квасолю, буряки, що, посаджені в землю, ростуть, тягнуться до сонця,— й чому воно так? Чому картопля родить бульби, а буряк — такий великий коренеплід? Чому з одненької соняшникової насінинки виходить тьма-тьмуща зернят, чому одна квасолина дає стільки стручків, чому на одному стебельці розсади визріває так багато помідорів?

Притулився вухом до землі, ніби сподіваєшся від неї на відповідь, а вона мовчить, не озивається, не видає жодної своєї таємниці. А може, вона й відповідає, тільки ти не годен утямкувати її мову? І напружуєш слух, аж заплющуєшся — жодного звуку. Нишкне земля в німому, чорному мовчанні. Хоч би крота почути, як він повзе по ходах-переходах, по норі своїй,— не чути!

Ламаєш картопляний цвіт, відриваєш одну пелюстинку, другу,— мовчать!

Зводишся і заглядаєш у розквітле обличчя соняшника, ніби хочеш у його усмішці прочитати відповідь. Соняшник світить променисто і, мабуть, щось каже своєю усмішкою, тільки візьми втям її!

Але ж, мабуть, хтось розуміє?

Хто?

Самі соняшники розуміють чи картопля? Огірки? Кукурудза? А може, ластівки? А може, ранковий вітер, що будить соняшники після нічного сну?

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, гудинням, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину.

Бо вони й справді таки живі, ти в цьому щойно переконався — до якогось чудного остраху, до холодку в грудях.

Поволеньки ступаєш по стежці, й тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я!

А потім іще довго стоїш і дивишся на барвисту повінь городню...

Пополудні завітала Василинка. А що спечної години закуталась у свою святкову хустку, а що обличчя її розквітало тими самими барвами, які пишно полум'яніли на хустці, тобі подумалось: мабуть, добре щось сталося.

— Чого це ти вирядилась, як на май чи на великодню неділю? — запитав.

— Бо вирядилась,— відказала Василинка з викликом.— А що, не можна?

— Та можна... Тільки ж і кури сміятимуться, що з доброго дива...

— От і не сміятимуться! — запально відказала.

— Чого ж ти?

Василинка посмутнішала враз. Щойно радістю промінилось, аж у хаті від її радості розвиднілось, а це вже посмутніла — і в хаті насурмонилось.

— Хіба я тобі не подобаюсь у хустці? Я задля тебе зодяглa...

Дивився на неї — і слова не міг мовити: Василинка закуталася в обнову задля тебе! І сама зізналась, і навіть не почервоніла. Василинко, невже це правда? Василинко, славно тобі, славно, подобаєшся, дуже подобаєшся.

— Ось тобі,— мовила Василинка,— візьми.

І, розімкнувши пальці, простягла червоноармійську зірочку п'ятикутну. Один її ріжок був ледь-ледь надщерблений, червона емаль потріскалась.

— Бери,— сказала Василинка.— Це батькова зірочка. Я берегла-берегла, а тепер віддаю тобі. Тільки ж дивися бережи. Гаразд?

— Гаразд,— мовив ти, нічого не тямлячи.— А навіщо віддаєш? Це ж пам'ять про батька.

— Хай... Бери.

Слухняно взяв червону зірочку, усвідомлюючи, який цінний подарунок дає тобі Василинка. Кров'ю калиновою сяяла зірочка на долоні й пекла, здається, так, наче була гаряча... Звів погляд на Василинку — хай скаже, чому в святкову обнову зодяглась у таку спеку, навіщо дарує зірочку. Адже найдорожче віддає, пам'ять про батька.

— Виїжджаємо,— обізвалась Василинка, сяйнувши пекучими волошками.

— Куди? — само злетіло.

— Виїжджаємо,— повторила Василинка,— назавжди з Овечачого. Мати і я...

— Чого? — не міг утямити. І все здавалося, наче жартує вона. Бо чого виїжджати з Овечачого, та ще назавжди, коли народилась тут, ходить до школи.

— Мати заміж віддається,— сказала.— На сусіднє село. То й мене забирає з собою. А як я не поїду, коли вона мати моя рідна? Сама не зостанусь.

— А хата? Зоставайся,— казав.— Або до нас переходь. Ти ж колись хотіла.

— То колись!.. Хату продамо, чужі там житимуть. Ніяк не міг повірити, що через дорогу від вас поселяться чужі люди, що на знайомому подвір'ї не побачиш Василинки, що не навідається до тебе, не підете більше ні до ставу подивитись, як цвітуть вишні дикі, ні по черешні в ліс.,, І поступово сповнювався ненавистю до тітки Ярини. Це вона в усьому винувата! Бо якби не віддавалася заміж на сусіднє село, то й Василинка нікуди б не їхала.

— А моя мати нікого не хоче,— буркнув ти.— Нащо їй ті приймаки!

— Моя невгомонна,— суплячися, сказала Василинка.— Вона така, що собі пару знайде. Або нині, або завтра... Вона така.

— Чи їй в Овечачому зле? От я ніколи б звідси не поїхав!

— То ти, а то моя мати. Підманула того чоловіка — і вже не відступиться.

— Він тобі за батька буде?

— Не знаю,— непевно мовила Василинка.

— Й навіщо ото матері чужий чоловік? Якби хоч родич або хтось близький.

Василинка засміялась ураз:

— Чудний! Нічого ти не тямиш. Мати каже, що жінка ще може прожити без чоловіка, а от чоловік без жінки не годен.

— Щоб їсти варила? Латала, прала?

— А ти думав! Жінка сама себе обійде й догляне, а чоловік до жіночої роботи не зугарен, він тільки до чоловічої.

— І чого ото є чоловіча робота і є жіноча робота? І хто поділив?

— А самі чоловіки та жінки, либонь, і поділили. Дорослі багато навигадували всякої всячини.

— Я, Василинко, ніколи женитись не буду...

— Ти не журись, мати навідуватиметься в Овечаче, і я навідуватимусь. Бери батькову зірочку, бо я не хочу її везти з собою... Не хочу, щоб там бачили... Як прийду в Овечаче, то ти мені зірочку й покажеш, добре?

— Добре,— згодився, відчуваючи, що червона зірка не перестає пекти долоню.— Покажу.

Ти здогадувався, чому Василинка дарує таку цінність, а не бере з собою на чуже село. Мабуть, не хоче, щоб

вітчим бачив. Або чужі хлопці не відібрали. А тому ще глибше починав усвідомлювати, що конче мусиш узяти цей п'ятикутний вогник із надщербленим ріжком, мусиш свято шанувати.

— Добре,— ще раз повторив.— Сховаю і нікому не показуватиму. Тільки тобі, коли навідаєшся.

Василинка пішла, а ти все ще розглядав зірочку, не давала спокою. Це ж і в батька, либонь, така сама була, горіла на пілотці. Де тепер? У землі тліє чи, може, потрапила до чиїхось рук, що оберігають її?

І почувався так, наче тобі довірено найбільшу святиню.

А виїжджала Василинка днів за два, суботнього вечора. Тітка Ярина з тим чоловіком, за якого виходила на сусіднє село, виносили з хати й складали на воза всяке домашнє начиння — спершу подушки та одяг, зв'язані в ряднах, потім відра, цебро, корито. В того дядька було похмуре обличчя, а в тітки Ярини — рішуче й веселе.

Прийшло кількоро сусідок, серед них мати твоя і Секлета Воропай. Намагались пособити, та якось так виходило, наче заважали, то поставали коло воріт, стежили.

— Ой лишенько,— гомоніла стиха Секлета Воропай.— І куди ж то Ярина зібралась? Та ще як на такі часи? Може, він чоловік і добрий,— зовсім стишувала голос,— та все ж таки на чуже село, й не сама, а з дитиною... Хату свою продає... Трималася б рідного обійстя, трималася б порога, бо як-не-як, а свій, хто відає, як їй там поведеться. У цій хаті рід її вікував, то чого б мала цуратись? Не сімнадцятка, що хвоста задерла й дременула на чуже село. Хай би про дитину свою подумала, як то їй там буде. Бо в Овечачому — таки в Овечачому, вдома, а у вдівця — таки в гостях, таки на всьому чужому. Ти ж бач, не захотів до Ярини приставати в прийми, переманив до себе, а вона й послухалась.

Мати ствердно кивала головою.

Василинка крутилась на подвір'ї, але в твій бік не дивилась, ніби не бачила. Може, розгнівалася з доброго дива? Чи шкодує за подарованою зірочкою? Зрештою, ти влучив мить, коли з вазоном ішла до воза, і покликав несміливо:

— Василинко...

Припасувала вазон серед мішків — і назад побігла до хати. Невже не розчула?

Либонь, усе, що хотіли забрати за цим разом, уже було складено. Дядько з похмурим обличчям, не дивлячись ні на кого, узявся поправляти кінську упряж. Тітка Ярина, тримаючи мішечок із поросятком під пахвою, замкнула двері, а ключ сховала за пазуху. Потім підійшла до жінок, що зібрались на проводи, і сказала:

— Надивляйтесь тут за моєю хатою, бо всякі люди трапляються. Хата хоч і не втече нікуди, зате нагляд любить.

— А город? — поспитала Секлета Воропай.— Чи дітиська залізуть у грядки, чи худобина вскочить...

— І за городом наглядайте. Я сама навідуватимусь теж.

Мовчазний дядько з похмурим обличчям постьобував батіжком дорожню пилюгу. Тітка Ярина поглянула на нього і сказала:

— Може, перед ким завинила, то звиняйте, бо на віку — як на довгій ниві.

— Ні перед ким не завинила, Ярино,— мовила Секлета Воропай.— І ніхто не зичить тобі лиха, а тільки добра.

— Усі зичать, це так, але ж як сама не доможешся, то ніхто не вділить... Звиняйте, може, комусь лихе слово сказала. Бо хто знає,— додала тихіше, ніби остерігалась, що почують коло воза,— може, й не назавжди їду.

Жінки на те промовчали, тільки якось аж наче співчутливо поглядали на тітку Ярину. Болем світилось їхнє співчуття. І мовчання їхнє було тяжке, хоч і від'їжджала тітка не в такий і далекий край, та ще ж і заміж оддавалась. І жених її був не десь у світах, а поряд, коло воза стояв із батіжком.

Тітка Ярина поглянула на город, на хату. І вуста їй ледь-ледь здригнулись, наче зронили чи то зітхання, чи тихесеньке слово.

— Ну, Василинко, ходімо,— мовила і взяла Василинку за руку. А під пахвою тримала поросятко, що вовтузилось у мішку.

Василинка, опустивши голову, слухняно пішла до воза.

Ти стояв коло воріт, відчуваючи, як у грудях наче холодною м'ятою терпкою розіллялось, її духом свіжим. Чи

то острах, чи тривога. Хотілось побачити Василинчині волошкові очі, проте вона вперто уникала дивитись у твій бік. Наче й справді розгнівалась. Тільки за віщо?

Василинко, хотілося сказати їй, ну, обернись, поглянь. Василинко, що з тобою? Який свій біль приховуєш?

Дядько з похмурим обличчям смикнув за віжки, віз натруджено зарипів. Тітка Ярина з Василинкою йшли обіч воза, а всі овечацькі дивились їм услід. Не чулось ні сміху, ні жартів, хоч тітка Ярина і від'їжджала до свого чоловіка.

І враз тобі стало так боляче, кривдно, ось-ось бризнуть сльози з очей. І тоді перебіг дорогу, вскочив на своє подвір'я, далі на город, у самісіньку гущавину,— й тут дав сльозам волю. Чого плакав — і сам не відав, та ручаї солоні ллялись, і ти не стримував їх.

Чудно було знати, що Василинчина хата стоїть тепер пусткою. Усе здавалося, що за тихенькими вікнами ховається хтось, не хоче показуватись на поріг. І ти одного разу осмілився припасти до шибки, зазирнув — глухі кутки, нікого. Наче неживою стала хата без людей. І на подвір'ї запустіння. Ото хіба що город тітки Ярини вабив заростями буйними, цвітом соняшників. І ти ступив по стежці між картоплі, пройшов до грядок, насторожено озираючись по боках. Це ж тут зовсім недавно ходила Василинка...

Здалось, що ось зараз і голос її почуєш, і саму побачиш — варто лиш обернутись. Обернувся — тільки город зеленіє, хата зорить синню вікон.

Згодом почув, начебто бачив хтось у селі тітку Ярину. Подумалося, що не могла вона навідатись без Василинки. То чому ж Василинка не зайшла, невже й справді гнівається, не хоче зустрічатись? А коли пізніше довідався, що тітка сама приходила, то навіть зрадів. Зрадів, бо вірилося, що Василинка таки завітала б, Василинка розшукала б тебе. Інакше не подарувала б батькову червону зірочку. І ти діставав зірочку й подовгу дивився на неї.

А хата через дорогу стояла пусткою, і даремно ти приглядався вдень, чи нікого не видно на подвір'ї. І даремно поглядав увечері, чи не блимнув у вікні вогник. Стояла пусткою, ніби несподівано перестало битись її велике серце, і те серце для тебе мало ім'я Василинки...

— А де це ти ходиш? — питається мати.— Все нема й нема.

І гарно так, помолоділо всміхається. Радість у неї якась, тілька яка? І вже материнський настрій передався тобі, і вже твого серця торкнулось крилом щастя. Легенько черкнуло, мов ластівка.

— Коло ставу ходив, купався з хлопцями.

І поглядаєш на матір — що сталося? Лист прийшов із добрими вістками чи в ланці від жінок почула щось славне?

— А я виглядаю тебе, виглядаю.

І не каже, чому саме виглядає. Й охота ж бавитись, охота мовчати. То ви, мамо, трохи помовчте, а я почекаю.

Але важко чекати, коли мати приховує таємницю. Коли вся розцвіла від неї. І ти не стримуєшся, запитуєш:

— А що такого?

Лагідно дивиться. Здається, ось-ось підійде, обніме й зізнається. Але мовчить. І не підходить.

— Та скажіть,— починаєш канючити жалісливо.

— Піди в хлівець, поглянь.

— Чого мені в хлівець іти? Не можете відразу сказати.

— Та гайни в хлівець, поглянь.

Треба йти, треба поглянути, бо неспроста ж мати каже. І, ні про що не здогадуючись, вискакуєш надвір, хутенько біжиш до хлівця, відчиняєш напівприхилені двері. Ще нічого не побачив у сутінках, та вже неясний здогад полонив твій розум, і вже радість забила віддих... Невже?

У куточку, до ясел, було прип'яте маленьке телятко. Коли твої очі звикли до сутінків, ти застеріг, що воно так само пильно дивиться, як ти. Яскраво-червоне, проте хвіст білий, і на лобі латка біла. Та ще передні ноги ніби в панчішках білих. Нашорошило вуха, дивиться в твій бік, ось-ось відскочить до стіни.

І скрадливо, щоб не налякати, ступив ти перший крок, другий. Телятко не злякалось, так само дивилось розумно, очікувально. Й коли наблизився, коли торкнувся долонею спинки, то шкіра дрібно-дрібно затремтіла. Нагнуло морду, обнюхуючи твої ноги, і від його теплого, хвиля за хвилею, дихання тобі стало лоскотно.

Тим часом підійшла мати, поспитала:

— То славну теличку маємо? Будеш доглядати — колись і коровою стане.

Та й зітхнула, подумавши, мабуть, про те, як довго доведеться чекати.

— Це наше, еге? Ви купили? — допитувався, бо ніяк не вірилось.

— Наше, наше. Поки мале — тобі за меншеньку сестричку буде, а виросте — годувальницею нашою стане. Тільки ж воно догляду потребує, чуєш?

— Чую. Доглядатиму. Ось лишень стривайте.

І прожогом гайнув на межу, хутенько нарвав трави. Коли давав теляті, воно, пирхаючи, нюхало, та їсти не їло.

— А чи воно не хворе? — непокоївся.

— Та ні... Стомилось та ще не звикло... Славної корови теличка, їстиме. Ну, ходімо до хати.

А тобі не хотілося йти з хлівця — усе стояв би, усе дивився б. І ніяк не вірилося, що ваше, що ніхто не прийде й не забере. Ясно так світилася зірка на лобі, кортіло гладити її, голубити.

— Тепер ти в мене вже не скучатимеш,— гомоніла мати.— Ось я подамся в ланку на цілий день, а ти вдома не сам зоставатимешся. Воно за тобою дивитиметься, а ти за ним, правда?

І засміялась щиро, якось навіть по-дівочому. І вона тішилась не менше за тебе. Чудно ви обоє з матір'ю почувались, наче у вашій сім'ї з'явився не просто хтось третій, а саме той, кого ви так довго чекали.

— Дитина, як і ти,— казала мати.— Ой діти мої, діти, терновії квіти.

Й наче по тих словах потьмарилась її радість. Добре, що тільки на мить коротку. Зайшов у хату, а в хаті не сидиться, щось надвір вабить, виганяє за поріг. То ти раз навідувався до теляти, потім удруге — як там воно, що з ним? Бо все здавалося, що без тебе йому зле, що скучає за тобою. Телятко обертало зірчасту голову, дивилось покірливим поглядом, слухало, як лоскочеш поміж вух.

Уже й смеркло, а тебе знову щось веде надвір, то мати нагримала:

— Ще довго шастатимеш до хліва? Замучиш своєю любов'ю, дивись!

— А хіба можна замучити любов'ю?

— Чому ж ні? Так само, як і ненавистю. Воно тварина, хоче волі.

І ти замислився над материними словами, що можна замучити не тільки ненавистю, а й любов'ю. Звісно, звірі прагнуть волі, і птахи прагнуть. Мабуть, телятко теж, інакше мати не вигадувала б.

Пізніше, коли послались і лягли спати, поспитав у матері:

— А йому не страшно самому?

— Не страшно, воно в нас розумне.

Довго не міг заснути, бо тільки й думалось, що про телятко — чи вже лягло, чи вже спить. І чи сняться отаким телятам сни? І чи вони розуміють ласку? Мабуть, ласку розуміють. І любов теж... Так чому сказала мати, що любов'ю можна замучити, як і нéнавистю?.. Та й поринув у сон.

Місяць срібними пучками торкається шибок, ніжне їхнє мерехтіння приковує зір. Щось кличе тебе надвір. Чуєш, кличе? І зводишся з тапчана, й по холодній долівці ступаєш, по примарній повені, а потім через сіни, мов крізь глуху воду,— і нічний світ перед тобою. Зірки в чорно-голубому небі неправдоподібно великі, і їх не дуже рясно, і палахкотять шпарким світлом морозним. Над Овечачим висить місяць, смутний, жовтий, і, здається, думає щось. Мабуть, печальне і гірке думає, бо й самому хочеться журитись, на нього дивлячись.

А проміння його бліде наче аж по стрісі скочується, наче аж шарудить... чи то лишень соломина, стомлена денною спекою, випросталась. Осокори в сорочках із вибіленого полотна позавмирали. В саду тіні глибокі, мов колодязі. Василинчина хата через дорогу спить, здається, глухішим сном, ніж усі інші хати, спить, оберігаючи в своїх стінах якусь таємницю. Дорога сіріє і начеб ледь-ледь світиться, наче світлом своїм припрошує, щоб по ній пройшов хтось. Та ніхто не йде в цю пізню пору.

Підходиш до дверей хлівця, прислухаєшся. Тиша — причаєна, химерна. Хоч би дихання почулося звідти, хоч би звук тоненький. Спить... Мабуть, таки спить телятко. І дивне хвилювання сповнює, і починаєш тремтіти від збудження. Хай спить, хай...

Зорі літні виблискують морозцем сивим; гіркуватим сяйвом оповитий місяць. А город уже начебто не город,

а табун мовчазних дивовиж, які стежать за тобою,— соняшники стежать, картопля, кукурудза, ллючи довкола гострий дух. І за якусь мить стає тобі страшно — звідкись прибіг той ляк, стоїть неподалік, ось-ось зловчиться і скочить на спину. Й ти не очікуєш, поки він плигне, ти вже завдав ноги на плечі й від хлівця шаснув до хати, проворно зачинив двері. І якусь хвилю стоїш за дверима, очікуєш,— може, почуєш, як страх іде, як скрадається?

Тихо-тихесенько, вже й не чути, як місячне проміння шарудить по стрісі.

— Мамо,— допитуєшся,— а як іти до Псярівки?

— Пощо тобі Псярівка?

— Та... знати хочу. Може, доведеться колись піти.

— Як доведеться, вдвох підемо — ось і взнаєш.

— Ну, через поле, далі в ліс... А лісом як?

— Лісом краще самому не ходити... А чого ти збираєшся до Псярівки? Чи не до Василинки?

Ховаєш очі, щоб по очах не вгадала,— таки до неї, до Василинки!

— Та постривай, сама навідається, коли не забула,— каже мати й лукаво усміхається.— Тепер дівчата за хлопцями бігають, а не навпаки.

— Й чого ви кепкуєте,— бубониш знічено і непомітно зіслизаєш надвір, бо мати як іще скаже щось — тоді ого скільки раків напечеш!

І як тільки вгадала, що тобі кортить побачити Василинку! Що з пам'яті ніяк не йде, так і чується її чистий голосок, так і світяться волошки в погляді? І вже не раз намірявся піти до Псярівки, там розшукати її. Дорогу через поле знаєш, не страшно, от як тільки через ліс простувати, боязко...

Коли йшов по Овечачому, то все здавалося, що ниньки неодмінно здибаєшся з Василинкою. Чи не ото майнула її барвиста, куплена тіткою Яриною, хустка серед жіночого гурту? Хутенько підбігав до жінок — ні, привиділось, та й хустка зовсім не така, злиняла, квітки бідні.

Але ж неспроста подарувала батькову зірочку! Бач, не пошкодувала, довірила, а ти колись побоявся віддати старовинне намисто. І від спогаду, як ви ходили до лісу, як ти не осмілився покласти до Василинчиної руки бар-

висті разки, стало соромно. Через багато днів після тієї оказії стало соромно.

Ти виліз на найвищий осокір за хатою. Далеко внизу було подвір'я, верхівки яблунь, хвилі городу. Зелене, кучеряве Овечаче розкинулось кругом, ген полем котились баранці пшениці, ще далі темнів ліс. А за отим лісом лежала Псярівка, до якої виїхала Василинка. Дивився вдалину — ні, не видно.

А може, буде видно з отієї тополі, що росте коло криниці в Секлети Воропай? Адже найвище дерево в селі, чи не до хмар сягає. Мабуть, видно не тільки Псярівку, а й ще дальші села.

І ти вже побіг до тітчиного подвір'я. До тополі ступив, а вона — висока, що й дивитись на її верхівку страшнувато. Стовбур дебелий не обхопити руками, не здертись догори. Але злізти неодмінно треба. От якби драбину приставити, а потім уже за оту гілляку вчепитись.

Де ж у тітки Секлети драбина? Ага, коло хліва стоїть. І важка ж яка, так і гне до землі. Мабуть, немає тітки вдома, а то б...

І тільки так подумав, як Секлета Воропай і питає від перелазу:

— А куди це ти драбину несеш?

— Та... та...— затнувся.— Хочу на тополю залізти...

Драбину вже впустив на траву, а сам винувато поглипуєш на тітку — щойно від ставу повернулась: ув одній руці тримає праник, а в другій — мокре шмаття.

— На тополю? — отетеріло мовила Секлета Воропай.— А чого?

— Та... та...

Тітка звела погляд на дерево, наче сподівалась угледіти дивину якусь. Тополя гінко тяглась у височінь, листячко погойдувалось, переблискувало. Так-таки нічого не вгледівши на тополі, поспитала:

— Що ж ти набачив там, зізнавайся? Бо матері скажу.

Та не було, мабуть, зараз такої сили, яка вирвала б правду з твоїх грудей. І не така тітка Секлета, щоб розказати. Вона знову задерла голову — нічогісінько нема на тополі! — й до хати подалась, переступивши через драбину.

І як пташка випурхує з клітки на волю, так ти чкурнув із чужого двору. Не заспокоївся навіть тоді, коли відбіг далеченько. Бо вже починало здаватися, що

Секлета Воропай зрозуміла, чого саме ти хотів здертись на тополю. Хіба ж не для того, щоб аж за стіну далекого лісу зазирнути, може, пощастить село чуже побачити, а в селі тому — Василинку. Здогадалась, мабуть, тітка, комусь неодмінно розповість.

І почувався так, мовби про твою таємницю вже й інші люди довідались, бо чому ж ото цікаво так позирають, чому всміхаються?

І, ввібравши голову в плечі, проворно почимчикував додому, щоб сховатись од усенького білого світу. Щоб навіть ті, хто ще не знав про твою таємницю, не могли прочитати її в твоїх очах. Бо така ж була дорога вона, таємниця, така недоторкана, що й самому соромно було згадувати про неї.

Стоїш коло воріт і ждеш, коли має проїхати Семен Сухорада. Знаєш достеменно: подався додому на обід, то має скоро вертатись. Цікаво бодай одним оком глянути, як ступає Дикий, як на гнідому коні сидить голова колгоспу, як на грудях його виблискують медалі.

І тепліє в серці мрія, в якій ти навіть сам собі не осмілюєшся зізнатись. Тепліє мрія — а може, візьме тебе голова на коня, провезе верхи?

Ось, нарешті, показується. І не летить у скаженому галопі, а легкою риссю посувається. Такою риссю, що й ти здатен випередити коня і його вершника. І, коли порівнюються з воротьми, ноги самі зриваються — й ти спершу біжиш поряд із конем, а потім і випереджаєш. Випереджаєш, і здається, що ніякий кінь, навіть Дикий, не наздожене.

Та чуєш іззаду тупотіння — Семен Сухорада і наздогнав, і випередив. Осадив коня і, сміючись, питає:

— А ти куди скачеш?

Дивишся в його рудуваті, огнисті очі — й мовчиш.

— А йди-но сюди,— каже Семен Сухорада і, перехилившись, бере тебе дужою рукою попід пахви й висаджує на коня.

Опинившись верхи, ти спершу не можеш повірити своєму щастю. І зразу хочеться тільки одного: щоб не зсадив так само швидко на дорогу. Причаїлась твоя радісна душа, тремтить, очікує...

— То куди поїдемо? — питає Семен Сухорада.— На край світу?

А може, й справді спроможен завезти так далеко? Й ти заперечливо хитаєш головою. Семен Сухорада весело регоче:

— Значить, на край світу не хочеш? Ну, тоді...

І, не доказавши, зриває коня з місця, і ви вже скачете. Опускаєшся — і злітаєш догори, опускаєшся — і злітаєш догори, і міцні руки Семена Сухоради тримають надійно, не впадеш.

Ген стоїть коло свого обійстя Павло Гречаний — дивиться заздрісно, як ви скачете. Ось і подвір'я тітки Секлети, а її чомусь ніде не видно. Де ви, тітко, га? Вийдіть, бо ніколи й не побачите, як то літається на коні. Ех, тітко-тітко, шкода вам було тієї тополі, що не пустили!

Вже в бічну вуличку звернули, вже поле прослалось, уже простір — і ви летите в безмежжя, і солодко так, і добре. Ніби то не ви на гнідому коні вперед скачете, а світ сам кинувся назустріч, поспішає, квапиться.

І летить по тому білому світу дзвін дядькових медалей, не відстає, не полишає. Летите з тим переспівом-передзвоном. Й наче то не просто медалі, а сама геройська душа дядькова грає, виспівує, видзвонює, сама відвага його гримить — слухайте, поля овечацькі, слухай, далеке небо, слухайте, птахи!

І враз Семен Сухорада осадив коня — поля припинили свою шалену гонитву, і медалі тихіше вже щебетали на грудях.

— Славно! — голосно мовив голова.— Правда ж?

— Правда,— згодився.

— Нема кращого, хлопче, як на коні їздити. Еге ж?

— Правда,— згодився, бо ще ні з ким не було так добре.

— То виростай здоровий! Гаразд?

— Гаразд...

І як не рости, коли все теж наче просить рости: і небо, і поле, і вітер, що дихає з далини.

— Будеш помічником своєї матері, еге? — допитується Семен Сухорада.

— Буду.

— І мені в колгоспі потрібні помічники. Будеш?

— Буду,— обіцяєш.

— Тож рости хутчій!

І ви вже летите до села, й так швидко — ніби в своє майбутнє, у завтрашній день. Щастя твоє летить, радість твоя розгорнула крила, і погожий день обіймає по-батьківському.

*

— *У гаї сонце зацвіло!*

Отак і твоє сонце зацвіло колись, давно. Зацвіло у гаї людського життя, набиралося снаги, розуму, пізнавало широкий світ, правду і добро. Зацвіло у весняному гаї людського життя, і тільки в його захистку, в його теплі зуміло вистояти проти негод часу, проти хмар, які завжди минають.

— *У гаї сонце зацвіло!*

Цвіте сонце у гаї, ніколи не переставало і не перестане цвісти!

Зміст

ОПОВІДАННЯ

Весняні святощі трави 5
Як маків цвіт 20
Орлами орано 28
Пісня про мить 40
Несамовитий, шалений Кирик . . . 44
Пісня про Високі Гори 56
Пісня про Максима 64
До срібного весілля 74
Пісня про Карпа Окипняка 87
Любов у такому віці 97
Пісня про запеклі торги 112
На озері Доброму 122
Євангеліє від Лукії 138
Легкий, веселий 149
Вродять абрикоси 160
Пісня про джигуна Овдія Гору . . . 168
Перезва 178
Пісня про Варвару Сухораду . . . 191
Христя 203
Пісня про три дуби 215
Дідок-перестрибок 219
Неймовірна пригода з Марією . . . 231
Позивні 241
Єдина в світі Варочка 253
Смак води 267
Голос чується 270

У гаї сонце зацвіло. *Повість* 273

ИБ № 429

Евгений Филиппович Гуцало

Орлами пахано

Рассказы, повесть

Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор Ю. С. Чикирисов
Художник О. І. Мікловда
Художній редактор Д. О. Лукомський
Технічний редактор В. В. Чала
Коректор Л. П. Яблонська

Здано на виробництво 17/IX 1976 р. Підписано до друку 25/III 1977 р. Формат 84×108¹/₃₂. Папір № 3. 11¼ фіз.-друк. арк., 19,74 ум.-друк. арк., 19,23 обл.-вид. арк. БФ 30300. Тираж 65 000. Зам. 6-390. Ціна в оправі 1 крб 34 коп. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20 Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.